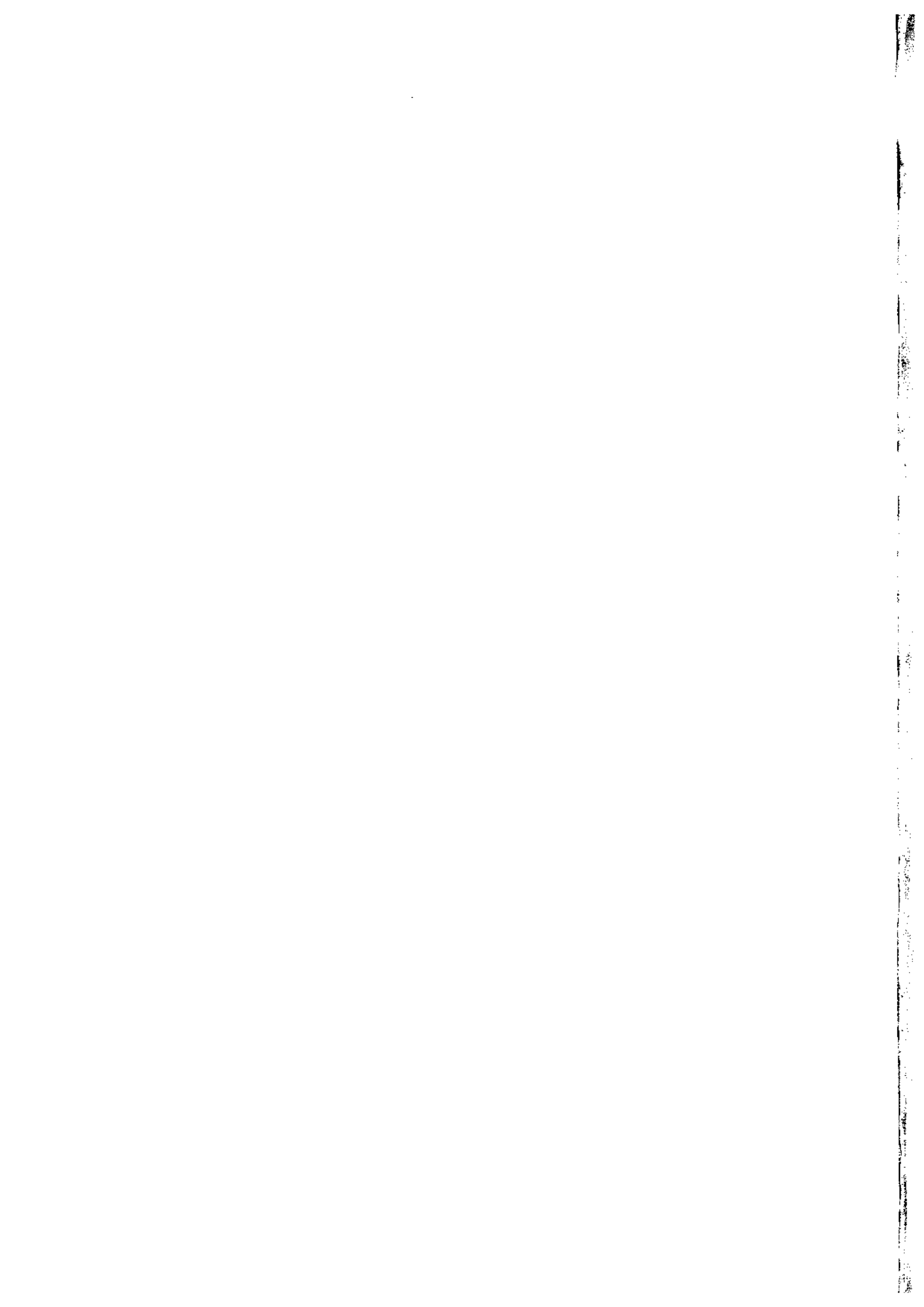

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1985.

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

XV

ČAČAK
1985.

УДК — 08 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

XV

ЧАЧАК
1985.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

XV

Редакциони одбор
Радомир Станић, Милена Икочићковић, Теодосије Вукосављевић,
Радивоје Бојовић и Милован Вуловић

Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Технички уредник
ЗОРАН МАКСИМОВИЋ

Насловна страна
Арх. СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ

Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

Коректор
НАДЕЖДА МАКСИМОВИЋ

Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ ВИДОЉКОВИЋ

Издавач Народни музеј у Чачку
Штампа „Литопапир“ — Чачак

Др ГОРДАНА МАРЈАНОВИЋ—ВУЈОВИЋ

ВРСТЕ И ТИПОВИ НАКИТА XI — XII ВЕКА ИЗ НЕКРОПОЛА У СРБИЈИ

Истраживања средњовековних некропола у Србији започело је почетком овога века, а систематичнија и интензивнија ископавања изводе се тек после другог светског рата. По начину сахрањивања и погребним обичајима, а пре свега по бројним примерцима накита нађеног у гробовима, највећи број истражених некропола може да се одреди у време XI—XII века. Количина и квалитет нађеног накита варира од некрополе до некрополе и од гроба до гроба, али сви подаци, сакупљени заједно, дозвољавају да се на накит гледа као на посебну и веома важну грану материјалне културе средњег века уопште и појединих његових периода посебно. Сасвим је могућно чак, и у овом стању испитаности, издвојити одређене врсте и типове накита који је чинио саставни део ношње тога времена. Одређене врсте накита коришћене су углавном за украшавање тела док су украси за одело до сада скоро једва познати. Ипак, сви они заједно чине целину, која је веома важна, не само као археолошки податак, већ и за друге, археологију, помоћне научне дисциплине.

Прави украси за одело још увек су представљени само металним апликацијама, које су нашивене на одело, као и дугметима, која су коришћена првенствено за закопчавање.

Далеко је већи број предмета коришћених за украшавање тела, углавном главе и руку. Глава је украшавана дијадемама, разноликим нискама, многобројним наушницама и минђушама, а руке — прстењем и бројним наруквицама.

МЕТАЛНЕ АПЛИКАЦИЈЕ, као украсни предмети за одело, познате су нам до сада само са неколико некрола (Брестовик,¹ Винча,² Хајдучка Воденица³). То су плочице правоугаоног и петоугаоног облика, израђене од бронзаног или посребреног лима у техници искуцавања и са обавезним рупицама за нашивање (сл. 1). Најчешћи је орнамент шупљих већих и мањих гранула, а изузетно ретко биљни орнамент. По месту где су налажене у гробу, могло би се претпоставити да су украшавале оковратнике и крајеве рукава, а можда и крајеве марама. На некролоима XI века за сада их нема. Појављују се при крају XII века и свакако је да су везане за појаву дијадема састављених од плочица, израђених у истом материјалу и истом техником.

ДУГМАД, до сада нађена у гробовима жена, мушкараца и деце, нису посебно уметнички обликована да би се, на основу тога, могла убрајати у предмете којима је одело специјално украшавано. Међутим, сама чињеница да се ретко налазе у гробовима, а да су увек израђена од метала, дозвољава претпоставку да су, ипак, осим коришћења за закопчавање женске хаљине или блузе, и мушке кошуље, на неки начин красила и одела на која су нашивана. Јер, ако знамо да је врста женске и мушке кошуље била мање — више уједначеног кроја, онда је јасно да су, на одређен начин, све морале бити закопчане, али да сви нису могли себи дозволити да то буде помоћу металних дугмади. Према досадашњим подацима из систематски копаних некрола, у гробовима жена и мушкараца већином се налази по једно или два, а сасвим ретко три, дугмета и то у пределу груди, најчешће око грудне кости или под брадом. По месту где се дугмад налазе, могло би се закључити да се горња хаљина и блуза код жена и кошуља код мушкараца није много изменила, и да је сличног кроја стигла и до наше народне ношње.⁴ А то је, у неку руку, и врста одела позната у народној ношњи свих словенских народа. Међу нађеном дугмади разликују се два основна типа: пуно ливена од бронзе и са главом састављеном од две полукалоте, а ушице су од бронзане жице. Пуно ливена дугмад

најчешће имају округлу, ређе биконичну главу. Код дугмади састављених од две полукалоте доњи део завршава се алкицом или гранулом. У XI веку појављују се дугмад са главом у облику печурке (сл. 2). Поред тога што су дугмад у овом периоду углавном израђивани од бронзе, понекад су изливана од олова, а сасвим ретко и од гвожђа. Изузетак је једно дугме са некрополе у Трњану, где је, уместо металне главе, употребљена дињаста перла, или дугмад резана од кости са некрополе св. Пантелејмона у Нишу.⁵

ДИЈАДЕМЕ су украшавале чело. Састојале су се од металних плочица квадратног или правоугаоног облика, нашиваних у низу на траку од тканине или коже. Плочице су израђиване на исти начин као апликације за одела: од бронзе, лошег сребра, посребрене бронзе или позлаћеног сребра, у техници искуцавања, и са рупицама за нашивање. Плочице дијадема углавном су нашиване хоризонталним низањем (Миријево,⁶ Брестовик,⁷ Винча,⁸ Хајдучка Воденица,⁹ Вајуга¹⁰), а изузетно вертикалним низањем (Љубичевац¹¹). Дијадеме се појављују при крају XII века и до сада су најчешће налажене на некрополама у Подунављу.

НИСКЕ по броју налаза не представљају уобичајени украс, али се, зато, појављују на свим некрополама бар у неколико гробова. Сачињене су најчешће од перли, израђених од стаклене пасте разних облика: овалне, прстенасте, каричасте, ваљкасте, листолике-риболике. Перле су израђене од пасте беле, зелене, жуте и плаве боје, а понекад још и од љубичасте, смеђе и тиркизне. Изразито ретко се појављују перле од пасте црне и црвене боје. У неким нискама има и металних или мраморизираних перли, као и перли са три разнобојна окца. Перле од горског кристала сасвим су ретке. Уз перле од стаклене пасте веома често се налазе каури пужеви. Понекад чак у таквом броју да се може претпоставити да су ношене и као засебне ниске (Миријево,¹² Брестовик,¹³ Трњане¹⁴).

Ниске су често допуњене и разним привесцима од метала и кости (сл. 3). Од металних појављују се крстови, секундарно употребљен пробушен римски и византијски новац, једноставни комади метала или спирално завијена жица, понекад привесак у облику шкољке или само дугме.¹⁵ Прапорци од бронзе и са крстастим прорезом на доњем делу чешће се појављују уз ниске ношене у XI веку (Велики Градац,¹⁶ Батајница,¹⁷ Мачванска Митровица¹⁸) мада их има и на некрополама XII века (Трњане).¹⁹ Изузетак међу привесцима представља привесак у виду печата изрезаног од карнеола из Трњана²⁰ или гроздолика наушница из Брзе Паланке.²¹

Посебног карактера су додаци од комада обода античких судова од стакла (Матичане,²³ Ниш-Гласија²³), или коштани пршљенови од рибе, (Трњане²⁴), који, свакако, имају пре карактер амајлије него украса.

НАУШНИЦЕ И МИЊУШЕ биле су најчешћи и свакако најомиљенији украс становништва XI—XII века. Појављују се у више типова, међу којима се најчешће препознаје локална производња. Веома су честе једноставне карике израђене углавном од бронзе и сасвим ретко од сребрне жице. Облик им је увек овалан, а правилност облика зависила је од квалитета (савитљивости) жице и од вештине руку онога који их је обликовао (сл. 4). Пречника су од 1 до 4 cm, стим да се најчешће појављују карике са пречником од 2 cm. Понекад карике имају додатке у виду нанизаних перли или комада раскуцане жице обавијене на једном или више места по карици. Карике се најчешће налазе у гробовима жена и деце, а на некрополи у Трњану нађене су и у два мушка гроба.²⁵ По месту где се карике налазе око лобање, може се претпоставити да су ношене као минђуше провучене кроз уво, а и као слепоочничарке закачене за косу или мараму. Налази остатака конца на неким наушницама потврђују њихово нашивање на мараме.²⁶ Понека карика нађена под потиљком, као и на неким другим местима, указује да је пре имала карактер амајлије, што потврђују и налази у гробовима са изузетно луксузним накитом. Датовање карика без других налаза у гробу скоро да је немогуће. Једноставне по облику и начину израде, ношене су дуго и много, посебно од широких слојева сеоског становништва, у коме су економски услови живота били неуједначени и ограничени. Једноставност израде и скромност облика омогућавао им је дуго трајање, посебно онда када су значиле више обичај него украс.

Посебан облик међу карикама су „S“ карике. Оне се на некрополама у Србији не појављују у изузетно великом броју, али је значајан податак да скоро нема некрополе на којој нису нађене (сл. 5). Међу „S“ карикама издваја се неколико варијанти и по облику и по величини, а главна им је карактеристика један раскуцани крај повијен уназад у виду вреже или лознице са одомаћеним називом „S“ завршетка. Код „S“ карика XI века овај савијени део је мање раскуцан — Винча,²⁷ а код оних из XII века потпуно. Понекад је „S“ завијутак коришћен и као петља за закопчавање, а код неких примерака „S“ карике су допуњене нанизаном перлом или намотајима жице. На некрополи у Трњану „S“ карика нађена је заједно

са чанкастим новцем Манојла Комнина, што потврђује њихово трајање у Србији и у XII веку.²⁸ Ово време потврђује и налаз „S“ карика у Брестовику са наушницама наросканог типа, карактеристичним за Србију у XII веку.²⁹

Изузетак, чак и међу различитим варијантама „S“ карика са територије Србије, представља налаз на некрополи у Трњану.³⁰ То је пар карика двоструког овала од бронзане жице са оба краја раскуцана и савијена уназад. Ове изузетне „S“ карике нађене су са наруквицом од четвороструке увијане бронзане жице и са петљама на крајевима, што омогућава датовање у XII век. Налаз оваквих карика занимљив је и због тога што им аналогије не налазимо не само на територији Србије, него ни Југославије. Аналогије, по литератури, допиру до територије далеко и од Трњана и од Србије. Можда је ово добар податак за закључак да аналогије не треба увек и по сваку цену тражити, посебно када се ради о једноставним облицима накита, који су пре производ мало маштовитијет локалног мајстора, без граница у времену и простору.

Наушнице са једном јагодом нађене су у неколико варијанти. Израђиване су од сребра и од бронзе. Једна округла јагода нанизана на карику могла је да буде глатка-пуно ливена (сл. 7) од две полукалоте, гранулирана или израђена ливењем имитирајући гранулацију. Наушнице овога типа јављају се на некрополама XI и XII века мада не у неком посебно великом броју. Изузетак чине наушнице са псевдогранулираним јагодама, обично ливене у бронзи, које се у већем броју појављују на некрополама XII века (сл. 8). Изузетни примерци наушница са једном гранулираном јагодом, израђене од квалитетног сребра, нађене су у Винчи и свакако да су послужиле као узор за понављање у техници ливења³¹ (сл. 9). Занимљиво је да се ова варијанта наушница са једном јагодом имитује још и обавијањем јагоде жицом (Куршумлија—св. Богородици,³²) или се помоћу жице причврћује за карику (Рибница³³).

Наушнице са једном ажурираном јагодом појављују се на некрополама XI века, а трају кроз цео XII век. Њихово дуго трајање није потврђено посебно бројним налазима, али је занимљиво да се ажуриране јагоде при крају XII и почетком XIII века секундарно користе низањем на карику од гвожђа.

Наушнице са једном биконичном јагодом појављују се у неколико варијанти. Најједноставније, али не тако честе, су наушнице са биконичном јагодом, чији су конуси израђени савијањем троугаоног комада лима „на перо“. Јагода нанизана на карику причвр-

шћена је за њу намотајима жице, а истом таквом жицом омотан је и спој конуса. Овакве наушнице познате су у совјетској стручној литератури под називом „половецки тип“³⁴ (сл. 10). Исти назив прихватили смо и за налазе у Србији из разлога што се оне овде појављују при крају XI и у XII веку, када сасвим сигурно постаје историјски услови да буду међу локално становништво прихваћене од Печенег, Половаца и Кумана. Ови народи се најпре појављују као најамници у византијској војсци око територије данашње Србије, а у XII веку били су и стално насељени као граничари дуж моравско-вардарског пута, заправо уз границу Србије и Византије. Овај тип наушница налази се још у Македонији,³⁵ у Грчкој, све до Коринта,³⁶ а има их и у Бугарској.³⁷

Друга варијанта наушница са једном биконичном јагодом посебно је раширена на некрополама XII века и прати границе проширене византијске територије на Балканском полуострву. То су наушнице са већом биконичном јагодом израђеном од два конуса, на чијем се споју налази трака лима са низом крупних гранула. Површина јагода је украшена налемљеним круговима од једноструке или увијане жице, а јагода је за карику причвршћена намотајима жице: Миријево,³⁸ Винча³⁹ (сл. 11).

Трећа варијанта биконичних наушница разликује се од претходне само по начину украшавања јагоде. Осим гранула постављених само по средини јагоде, грануле су нанизане и на оба краја јагоде, а од њих, ка средини, иде орнамент изведен филигранском жицом, сложен у виду латице цвета, пауновог перја или у виду троугла (сл. 12).

Овакве наушнице најчешће су израђиване од сребра (Трњање,⁴⁰ Корбово⁴¹); понекад од бронзе (Кличевац⁴²).

На некрополама XI и XII века појављују се наушнице познате и на територији ван граница Србије. То су пре свих наушнице „волинског типа“, увек израђене од сребра. Налажене су на некрополама XI века (Ниш, Јагодин Мала,⁴³ Ниш-Гласија,⁴⁴ Донићко Брдо код Крагујевца, Велика Батајница у Војводини⁴⁵), као и некрополи XI—XII века (Браничево,⁴⁶ Лешје⁴⁷). Увек су израђене од сребра, а разликују се по начину на који је израђен вертикални привесак, као и по броју коленаца нанизаних на карику. Њихово трајање у Србији у XII веку потврђује њихов налаз са новцем Беле II (1131—1141) на некрополи у Лешју (сл. 13).

Наушнице „токајског типа“ налазе се на некрополама изразито XII века, и то у обе варијанте. Најлуксузнији и изразито „то-

кајски тип“ представљен је налазом из Винче,⁴⁸ са наушницом која има једну већу централну јагуду и две мање, бочне (сл. 14). Друга варијанта, са једном биконичном јагудом која је по средини и на крајевима украшена низом гранула и намотајима филигранске жице (сл. 15), нађена је на неколико некропола (Зајечар,⁴⁹ Прахово,⁵⁰ Кличевац,⁵¹ Винча⁵²). Наушнице токајског типа углавном су израђене од сребра доброг квалитета, али се друга варијанта појављује и у бронзи. Налази у Србији, прецизно датовани у XII век, уједно потврђују да се токајске наушнице откривене и на другим територијама не могу сматрати старијим од овог времена.

Наушнице са коленцима нађене су на више локалитета (Миријево,⁵³ Брестовик,⁵⁴ Прахово,⁵⁵ Корбово,⁵⁶ Трњане,⁵⁷ Донићко Брдо⁵⁸). Израђиване су од сребра и бронзе, у техници гранулације и филигранна, као и ливењем. На карику од сребрне или бронзане жице нанизано је колена, сачињено од низа гранула, причвршћено за карику намотајима једноструке или увијане жице. Има их са једним (сл. 16), два (сл. 17) и три колена (сл. 18), а једна од варијанти овога типа су „нароскане наушнице“. Осим у Србији,⁵⁹ овакве наушнице појављују се и на некрополама у Далмацији и Босни, где се њихова појава прати од X—XI века.⁶⁰

Овај тип наушница, прилагођен за економско стање сеоског становништва и израђиван у домаћим радионицама, често се имитује и скромнијим примерцима. То су карике са намотајима спирално савијене жице (Трњане⁶¹) или са омотима раскуцане жице (Миријево,⁶² Моравац⁶³).

Наушнице са вертикалним привеском нису честе на некрополама у Србији. Неколико налаза (Донићко Брдо,⁶⁴ Трњане⁶⁵) више се везује за XI век.

При крају XII и почетком XIII века, у периоду највероватније изразитог сиромашења и условима убрзаног социјалног раслојавања и феудализације друштва, појављују се минђуше-наушнице карактеристичног облика.

Први тип чине минђуше од комада вертикално извијене бронзане жице, са једним крајем савијеним за качење, а други крај је завршен округлом јагудом типа дугмета са алком при дну (Трњане,⁶⁶ Брестовик,⁶⁷ Лешје⁶⁸). Као додатак код ових минђуша — наушница налазе се још лоптаста дугмад, перле, каури пужеви или намотаји жице (сл. 19). Посебан тип оваквих минђуша — наушница чине примерци са вертикално постављеном гужвом спирално

намотане жице (Винча,⁶⁹ Брестовик⁷⁰). Постоји још једна варијанта наушница са украсом од хоризонтално нанизане гужве спиралне жице, веома раширена на некрополама XII века (сл. 20). Несумњиво је да оба ова типа наушница датирају из времена смањених могућности луксузније израде, а још увек присутне потребе за накитом и украшавањем; из времена када локални мајстори у ограниченим могућностима и поједностављеним елементима изналазе нове начине обликовања.

НАРУКВИЦЕ су веома чест налаз на некрополама у Србији, посебно тамо где је сахрањивање вршено претежно у XII веку. Израђиване су углавном од бронзе и бакра, а велики број их је од стаклене пасте. Наруквице од гвожђа веома су ретке.

Међу наруквицама од бронзе и бакра разликују се три основна типа: тракасте, наруквице пуног пресека и наруквице од увијане жице са петљама на крајевима.

Тракасте наруквице израђене су ливењем у једноставним, једноделним калупима. Имају растављене, различито обликоване, крајеве: равно сечене, заобљене и проширене (сл. 21). Украшавана је само спољна страна наруквице, понекад још при ливењу. Појављује се неколико орнаментисаних мотива, који су изведени урезицањем, пунктирањем и помоћу точкића. Мотиви су различити: вертикални и хоризонтални зарези, цик-цак линије, квадрати и ромбови. Најчешћи је геометријски орнамент састављен од наизменичних ромбова и квадрата, а понекад се постижу биљни украс и јако стилизоване палмете. Неке наруквице имају украс од наизменично постављених ромбова и квадрата испуњених мањим и већим убудима. Оне, уствари, иако једноставне израде и материјала од кога су начињене, копирају луксузне наруквице од племенитих метала или оне богато украшене драгим камењем. Ромбична и квадратна поља често су украшена са по пет јамица постављених у облику крста св. Андрије, што је мотив који познајемо и са претења овога времена. Занимљиво је да се код тракастих наруквица, које се, као што смо већ навели, веома скромно израђују и украшавају, и поред понављања орнаменталних мотива, целокупан мотив никада не понавља. Он је увек у другој комбинацији. Овај тип наруквица карактеристичан је посебно за некрополе у подунављу (Миријево,⁷¹ Винча,⁷² Брестовик,⁷³ Трњане,⁷⁴ Вајуга,⁷⁵ Прахово,⁷⁶ Корбово⁷⁷).

Наруквице пуног пресека нађене су у много мањем броју него претходне. Пуни пресек заправо је радни назив, а пресеци су

кружни и квадратни, троугаони, облика латинског слова „D“ и други. Главна карактеристика ових наруквица је да су крајеви слабије или јаче наглашени, проширени или сужени, зашиљени или пластично дати, мање или више орнаментисани, увек изведени тако да је на њима препознатљива глава змије (сл. 22). Изузетак представљају наруквице са крајевима посувраћених крајева „омега“ типа (Трњане,⁷⁸ Орешац⁷⁹), израђене на начин познат од раније код касноантичких копчи VI века.

Најраширенији тип чине наруквице од упредене жице. Њихов број је свакако у тесној вези са једноставношћу израде. Израђене су најчешће увијањем четвороструке жице са петљама на крајевима (сл. 23). Разликују се једино по томе да ли је употребљена тања или дебља жица. Наруквице од тање жице ситније су увијане, а крупније су увијане наруквице од дебље жице. Оне су, због тога, и круће па су обавезно, да би лакше прионуле за руку, раскуцаване са унутрашње стране. Често су раскуцаване и петље, без разлике да ли су наруквице увијане од тање или дебље жице.

Наруквице од гвожђа нађене су само на неколико некропола. Занимљиво је, међутим, да, без обзира на гвожђе као непогодан материјал за обраду и не много декоративан као украс, наруквице од гвожђа понављају облике наруквица од бронзе.

Наруквице од стаклене пасте чешће се налазе на некрополама у Подунављу и источној Србији, него на западном делу Србије. Израђене су веома једноставно, од истањеног ваљка стаклене пасте, са крајевима грубо спојеним. Разликују се по облику, пресеку и боји. Најчешће су од црне стаклене пасте, ређе тамно плаве, још ређе од зелене, а изузетно ретко од жуте. Најчешћи облик је глатка површина округлог пресека (сл. 24), понекад је то пресек латинског слова „D“. Израђиване су и увијањем од једнобојне стаклене пасте или вишебојне (Рибница,⁸⁰ Жагубица⁸¹). Украшаване су још и са по једном нити беле или црвене боје (Миријево,⁸² Ђонај⁸³) или сликањем (Велики Градац⁸⁴). Изразито луксузне израде су наруквице из Бадовца код Приштине,⁸⁵ које су сасвим сигурно рад византијских радионица. Интересантан је и податак да су наруквице од стаклене пасте обично налажене у једном или евентуално два гроба на једној истој некрополи, али је зато њихов број у гробу заступљен са много више примерака него када се ради о металним наруквицама. Тако је на некрополама у Матичану⁸⁶ и Брзој Паланци⁸⁷ нађено 10 наруквица у једном гробу, у Жагубици — девет, а у Лешју — пет, и то све само на једној, левој руци.

ПРСТЕЊЕ је после наруквица било најраширенији украс међу сеоским становништвом. Најчешће је ливено од бронзе, а веома ретко од сребра. Примерци ливени у бронзи најгрубље се могу поделити у две групе — тракасто прстење растављених крајева (сл. 25) и пуно ливено прстење затворене карике и масивне главе. Тракасто прстење ливено је у једноделним калупима, а у највише случајева и сам орнамент главе извођен је у току ливења. Растављени крајеви прстења савијани су према потреби, можда чак и при куповини. Крајеви прстења се најчешће једва додирују, а понекад и прелазе један преко другог, што није правило, већ зависи од случаја, наиме од ширине прста за који је прстен обликован. Код тракастог прстења глава је обликована на неколико начина; преовлађује овални облик различитог пречника. Понекад скоро да и нема главе, или се ради само о уједначеној траци. Глава тракастог прстења скоро увек је орнаментисана различитим мотивима, од људских представа до геометријских, као и представама животиња.

Људске представе, појединачне или двојне, веома су шематизоване, дате су само са неколико линија и јамица.

Од животињских — познате су представе орла, спуштених или раширених крила. Новост је појава шематизоване четвороножне животиње главе окренуте уназад и подигнутог репа, највероватније представе лава. На некрополи у Трњану оваква представа понавља се на четири тракаста прстена, а једном на некрополи у Брестовику, Куршумлији — св. Богородица и Врбници код Призрена.

Геометријски мотив на главама тракастог прстења није чест. То су обично мотиви које диктира сам облик овала главе, а заједнички су са мотивима које знамо из дрворезбарства и резања у камену.

Пуно ливено прстење најлакше се разликује у начину обликовања главе. Глава је увек посебно наглашена у односу на карику, од које је често издвојена пластично наглашеним раменом (сл. 26). Главе имају кружни или овални облик, затим правоугаони и веома често шестоугаони. Орнаментисане су у току ливења или касније, а мотиви се понављају као и код тракастог прстења — људске појединачне и двојне фигуре, представе анђела, крст св. Андрије, изведен јамицама, као и представе паунова и фантастичних животиња. Геометријски мотиви су чешћи, а опет су диктирани обликом главе. Све су то, заправо, комбинације крста уписаног у круг.

Посматрањем орнамената изведених на главама тракастог и на главама пуноливеденог прстења, може се закључити да су мотиви за њихово украшавање углавном преузимани са новца.⁸⁸ Тако се у људској представи подигнутих руку може да препозна шематизована представа Богородице са рукама подигнутим на молитву, у представи две људске фигуре — представу цара и анђела, представи ратника са исуканим мачем — владара и друге.

Прстење ливено у сребру, иако се ређе налази, познато је са више некропола. Најчешће се јављају примерци са овалном или правоугаоном главом, окруженом гранулама око стаклене пасте плаве, црвене или зелене боје (сл. 27). Висока занатска техника филиграна и гранулације указује на израду у бољим радионицама. Међутим, занимљиво је да се, иако користе исту технику и исте елементе, примерци прстења израђеног на овај начин никада не понављају у потпуности, него сваки има нешто своје, специфично (Београд,⁸⁹ Ниш—Јагодин—Мала,⁹⁰ Донићко Брдо,⁹¹ Трњане⁹²). То је, иначе, облик прстења које се појављује у X веку и траје кроз цео XI век. Да ли се у XII веку специјално израђује или траје као посебна вредност, тек треба да се утврди. Са неких локалитета у Србији познато је овако прстење ливено од бронзе (Курјаче,⁹³ Маргум⁹⁴). Међу сребрним прстењем, у XII веку, појављују се већ и они чије су главе украшене урезаним представама паунова (сл. 28) или фантастичних животиња (Лешје,⁹⁵ Винча⁹⁶), што ће од XIII века па надаље бити уобичајен и омиљен орнамент . . .

У овом тексту навели смо само неке податке и карактеристике накита нађеног у Србији на некрополама XI—XII века. Овај преглед ни близу није потпун и израда студије са целокупним прегледом тек предстоји. Утолико пре што се у овом раду нисмо служили бројним примерцима накита случајно нађеним на многим забележеним локалитетима. Са друге стране, радови на систематским истраживањима средњовековних некропола још увек трају и свака новоистражена некропола даје нове резултате и указује на неке посебне специфичности, не само накита, него и начина израде, а пре свега самих његових носилаца.

Ипак, може се закључити да је на некрополама XI—XII века накит нађен у приличном броју. Накит својом количином потврђује велику потребу за његовим поседовањем, ношењем, самим тим и — израдом. Количина и разноврсност облика накита даље показује да је у периоду XI и XII века економска моћ становништва највећег дела данашње Србије била таква да је оно могло у оквиру своје по-

родичне економије да произведе не само оно што је било неопходно за свакодневни живот и давање обавезних дажбина, него и вишкове који су, поред осталог, коришћени и за набавку накита. Поједине породице су чак и толико биле снажне да су своје економско богатство, исказано већим скупинама накита, могле да жртвују обичају трајног отуђивања кроз полагање у гроб заједно са својим умрлим члановима.⁹⁷ Значи да је економска структура породице дозвољавала и изразито развијено право на личну својину.

Обиље типова и врста накита овога периода показује заправо да је то завршна фаза развоја накита у његовом дугом процесу примања, трајања и одабирања на одређеном делу Балканског полуострва насељеног Србима. Иако је ова територија кроз целу своју историју, до доласка Срба почетком VII века, па све до краја XII века, на разне начине, посредно или непосредно, била изложена и подложна утицају византијске провинцијалне културе, мора се истаћи да је њено становништво великим делом доприносило стварању те исте провинцијске материјалне културе. Јер, да поновимо, огромна византијска територија била је насељена бројним и шароликим народима. У њој су се стицали и мешали разни утицаји, али су, ипак, најјачи били локални колорити, карактеристични за етнос који је чинио основно становништво.⁹⁸ На данашњој територији Србије то су били Срби, а колико су они утицали на стварање карактеристичног у накиту, сведочи и појава посебног „српског“ стила, познатог не само за начин украшавања, него и за одређене врсте и типове накита.⁹⁹

НАПОМЕНЕ

1. М. Ђоровић—Љубинковић, „Досадашња ископавања у Брестовику на локалитету Висока Рава“, Зборник радова Народног музеја, I, Београд, 1958, 328, сл. 2.
2. Г. Марјановић—Вујовић, „Некрополе XII века у Подунављу и источној Србији“, рукопис докторске дисертације, стр. 153.
3. С. Ерцеговић—Павловић, „Средњовековни накит од украсних плочица“, ЗРNM, IX—X, Београд, 1979, 279—282, сл. 1.
4. Г. Марјановић—Вујовић, „Трњане“, Београд, 1984, 72—73.
5. „Накит на тлу Србије“, Београд, 1982, кат. јед. 251.
6. М. Бајаловић—Бирташевић, „Средњовековна некропола у Миријеву“, Београд, 1969, 29, Т. XIX/6 и XIX/2.
7. М. Ђоровић—Љубинковић, *op. cit.*, 329.
8. G. Marjanović—Vujović, »Necropole medievale Vinča«, *Inventaria Archaeologica*, 22, Beograd 1979, Y 211.
9. С. Ерцеговић—Павловић, *op. cit.*, 281.
10. Г. Марјановић—Вујовић, „Средњовековна некропола II у Вајуги“, Бердапске свеске, III, Београд (у штампи).
11. С. Радосављевић, „Средњовековна некропола у Љубичевцу“, Бердапске свеске, III (у штампи).

12. М. Бајаловић—Бирташевић, *op. cit.* Т. XIV/7.
13. „Накит на тлу Србије“, кат. јединица 305, сл. 305.
14. G. Marjanović—Vujović, »Necropole medievali Trnjane«, *Inventaria Archaeologica*, 23, Beograd, 1980. Y 223.
15. G. Marjanović—Vujović, »Старосрпска некропола“, Винча у Праисторији средњем веку, Београд, 1983, 87—99.
16. Д. Минић, »Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца“, *Старинар*, XX, Београд, 1969, 245, сл. 13.
17. Ј. Ковачевић—D. Dimitrijević, »Srednjovekovna nekropola u Batajnici«, *Arheološki pregled*, 1, Beograd, 1959, 151—153.
18. С. Ерцеговић—Павловић, »Средњовековна некропола у Нишу“, *Старинар*, XXVII, Београд, 1977, Т IX/2.
19. G. Marjanović—Vujović, »Necropole medievali Trnjane«, Y 223/1.
20. G. Marjanović—Vujović, »Трњане“, *op. cit.*, сл. 157—158.
21. С. Ерцеговић—Павловић, »Прилог проучавању средњовековних некропола у источној Србији“, *Старинар*, XVII, Београд, 1966, Т. II/1.
22. V. Jovanović, »Matičane«, *Inventaria Archaeologica*, 25, Beograd, 1981, Y 245/2/4.
23. С. Ерцеговић—Павловић, »Средњовековна некропола у Нишу“, *op. cit.*
24. G. Marjanović—Vujović, »Necropole medievali Vinča«, *op. cit.* Y 222/5; *ista u* »Starosrpska nekropola«, *op. cit.*
25. G. Marjanović—Vujović, Трњане, *op. cit.*, гроб 370.
26. Трагови конца којим су наушнице нашиване на мараме очували су се на наушницама IX века на некрополи на Понтесу, као и на наушницама XI и XII века у Трњану.
27. G. Marjanović—Vujović, »Necropole medievali Vinča«, *op. cit.*, Y 215/1-3.
28. G. Marjanović—Vujović, »Трњане“, *op. cit.*, гроб 239, Т XVI/239.
29. G. Marjanović—Vujović, »Распрострањеност наушница наросканог типа у Србији“, *Старинар*, XXVII, 1977, Т II/1.
30. G. Marjanović—Vujović, »Necropole medievali Vinča«, *op. cit.*, Y 217/1-2.
31. G. Marjanović—Vujović, »Necropole medievali Vinča«, *op. cit.*, Y 217/1. 2.
32. »Nakit na tlu Srbije«, *katalog izložbe*, *op. cit.*, кат. јед. 403.
33. D. Minić, »Ribnica, srednjovekovna nekropola«, *AP*, 11, Beograd, 1969, 107—109.
34. Г. Ф. Корзухина, »Руски клады“, М-1, 1951, Т LIV/1—2, 4—5.
35. Ž. Vinčić, M. Ivanovski, »Stobi-Gradsko, slovenska nekropola«, *AP*, 20, Beograd, 1978. Т LXV/2.
36. Ж. Бъжарова, »Словяни и пробългари“, София 1976, сл. 206/1; П. Гатев, »Накити от некрополи от XI—XII в.“, *Археология* 1977—1, стр. 33 и даље.
37. G. R. Davidson, »The Minor Objekts«, *Corinth*, XII, Princeton-New Jersey, 1952.
38. М. Благојевић—Бирташевић, *op. cit.*, Т XVI/4.
39. Ј. Ковачевић, »Словенске и српске старине у Винчи и манастир Винча“ Музеји, 3—4, Београд, 1949, Т II/24.
40. G. Marjanović—Vujović, »Necropole medievali Trnjane«, Y 224/2.
41. М. Јанковић, »Две средњовековне некрополе у источној Србији“, *Старинар*, XXIV/XXV, Београд, 1975, Т XI/6.
42. Раносредњовековна збирка Народног музеја у Београду, инв. бр.
43. С. Ерцеговић—Павловић, »Гроздолике византијске наушнице у Србији“, *Старинар*, XVIII, Београд, 1967, Т I/2, 4.
44. С. Ерцеговић—Павловић, »Средњовековна некропола у Нишу“, Т. 1/5-6.
45. Ј. Ковачевић—D. Dimitrijević, *op. cit.*
46. М. Ђоровић—Љубинковић, »Метални накит белобрдског типа“, *Старинар*, II, Београд, 1951, сл. 9.
47. Д. Милошевић, »Средњовековна некропола у с. Лешју код Параћина“, *ЗРHM*, III, Београд, 1962, TI/3926.
48. G. Marjanović—Vujović, »Necropole medievali Vinča«, X 210/1.
49. М. Ђоровић—Љубинковић, »Наушнице тзв. токајског типа“, *Рад војвођанских музеја*, 3, Нови Сад, 1954, сл. 2.

50. М. Јанковић, *op. cit.*, Т IX/5.
51. Раносредњовековна збирка Народног музеја у Београду, инв. бр. 3.
52. Г. Марјановић—Вујовић, »Necropole medievali Vinča«, У 214/1—2.
53. М. Бајаловић—Бирташевић, *op. cit.*, TVII/2-3, XV/2.
54. М. Ђоровић—Љубинковић, »Досадашња ископавања у Брестовику«, сл. 3.
55. М. Јанковић, *op. cit.*, TIV/11, 1 з.
56. *Ibid*, Т VII/6.
57. Г. Марјановић—Вујовић, »Necropole medievali Trnjane«, *op. cit.*, У 222/1.
58. Д. Петровић, »Средњовековна некропола на Донићком брду, Старинар XIII—XIV, Београд, 1965, сл. 26/6.
59. Г. Марјановић—Вујовић, »Распрострањеност наушница наросканог типа«, *op. cit.*
60. D. Jelovina, »Starohrvatske nekropole«, Split, 1976, 97.
61. Г. Марјановић—Вујовић, »Трњане«, *op. cit.*, гроб 323, Т XXV/332.
62. М. Бајаловић—Бирташевић, *op. cit.*, Т X/4.
63. Д. Вучковић—Тодоровић, Ј. Тодоровић, »Ископавања тумула у селу Моравцу код Алексинца«, Старинар, IX—X, Београд, 1955—1956, 287, 282.
64. Д. Петровић, *op. cit.*, сл. 24/4.
65. Г. Марјановић—Вујовић, »Трњане«, *op. cit.*, гроб 265, Т XVII/265.
66. *Ibid*, гроб 165.
67. Д. Милошевић, *op. cit.*, Т III/3333.
68. *Ibid*, Т III/3931.
69. »Накит на тлу Србије«, каталог изложбе, *op. cit.*, кат. јед. 281, сл. 281.
70. *Ibid*, кат. јед. 309, сл. 309; кат. јед. 312, сл. 312.
71. М. Бајаловић, Бирташевић *op. cit.*, Т XII/3.
72. Г. Марјановић—Вујовић, »Necropole medievali Vinča«, *op. cit.* У 218/2-3.
73. »Накит на тлу Србије«, *op. cit.*, кат. јед. 205, 302.
74. Г. Марјановић—Вујовић, »Necropole medievali Trnjane«, *op. cit.*, У 220 (2) 10—11., У 221/4; У 223/4; У 225/8; 226/6.
75. »Накит на тлу Србије«, *op. cit.*, кат. јед. 394, 396.
76. М. Јанковић, *op. cit.*, TVI/1, 2, 11, 15; TVI/3, 5, 8.
77. *Ibid*, TX/1—6; 9, 11; TXI/1, 3, 4.
78. Г. Марјановић—Вујовић, *op. cit.*, У 225/5.
79. Раносредњовековна збирка Народног музеја у Београду, инв. бр. 3803.
80. D. Minić, »Rižnica«, *op. cit.*
81. »Накит на тлу Србије«/ *op. cit.*, кат. јед. 209.
82. М. Бајаловић—Бирташевић, *op. cit.*, Т XI/6.
83. Средњовековна збирка Археолошког музеја у Призрену.
84. Д. Минић, »Средњовековна некропола на Великом Градцу«, *op. cit.*, сл. 22а и 23а.
85. »Накит на тлу Србије«, *op. cit.*, кат. јед. 54, сл. 54; кат. јед. 55.
86. V. Jovanović, *op. cit.* У 242.
87. С. Ерцеговић—Павловић, »Прилог проучавању«, *op. cit.*, Т II/8.
88. Г. Марјановић—Вујовић, »Трњане«, *op. cit.*
89. Прстен је нађен на некрополи у Доњем граду Београдске тврђаве заједно са гроздоликом наушницом.
90. С. Ерцеговић—Павловић, »Гроздолике византијске наушнице«, *op. cit.*, Т I/1.
91. Д. Петровић, *op. cit.*, сл. 30/3.
92. »Накит на тлу Србије«, *op. cit.*, кат. јед. 348, сл. 348.
93. Г. Марјановић, »Средњовековни гроб из околине Пожаревца«, Старинар, XVIII, Београд, 1967, TI/4.
94. Раносредњовековна збирка Народног музеја у Београду, инв. бр. 142.
95. Д. Милошевић, *op. cit.*, Т IV/3229.
96. Г. Марјановић—Вујовић, »Necropole medievali Vinča«, *op. cit.*, У 217.
97. Г. Марјановић—Вујовић, »Накит од IX до XII в.« у каталогу изложбе »Накит на тлу Србије«, 11.
98. Г. Марјановић—Вујовић, »Накит од IX до XII века«, »Накит на тлу Србије«, Београд, 1982, 10.
99. Б. Радојковић, »Накит код Срба«, Београд, 1969, 26—27.

ESPÈCES ET TYPES DE BIJOUX DES XIe ET XIIe SIÈCLES DANS LES NÉCROPOLES DE SERBIE

Grâce au fait qu'un certain nombre de nécropoles de Serbie a été exploré à fond, dont surtout celles des régions de l'Est et du Bassin danubien, il est possible de distinguer, parmi les documents archéologiques découverts jusqu'ici, des espèces et des types de bijoux dont la population de cette partie du pays agrémentait autrefois ses vêtements.

Les quelques lamelles métalliques provenant des nécropoles de Brestovik, de Vinča et de Hajdučka Vodenica auraient dû représenter des accessoires dont on rehaussait les vêtements (fig. 1). Quoique les boutons eussent servi surtout à fermer les corsages de femmes et les chemise d'hommes, le fait que seuls les boutons métalliques ont été conservés nous permet peut-être de conclure que ceux-ci étaient utilisés comme une sorte de parure (fig. 2).

Les ornements dont on parait le corps, la tête, le cou et les bras sont nombreux; ce sont: diadèmes, chaînes, boucles et pendants d'oreille, bracelets et bagues.

Les diadèmes ornaient le front et se composaient de petites plaques martelées. Ils apparurent au XIIe siècle, en même temps que les applications métalliques.

Les chaînettes ne sont pas très fréquentes dans les tombes de femmes et d'enfants, mais on peut conclure que, en général, elles étaient faites de grains de verre de différentes couleurs et tailles (fig. 3) et complétées d'accessoires en métal et en d'autres matières — pendentifs et pièces d'argent. Au XIIe siècle on rencontre souvent des escargots en tant qu'accessoires, et parfois les chaînes ne sont faites que d'escargots.

Les boucles et les pendants d'oreille se présentent en plusieurs formes; ce sont tantôt des anneaux ordinaires (fig. 4), ou en S (fig. 5, 6), des pendants comportant une pendeloque polie, granulée ou pseudo-granulée (fig. 7—9), pendants aux pendeloques formées de deux cônes soudés par la base et se présentant en plusieurs variantes (fig. 10—12), pendants à un, deux ou trois noeuds granulés (fig. 16—18); pendants du type de Wolyn (fig. 13); ainsi que ceux du type de Tokay (fig. 14, 15). Quant aux pendants du type de Wolyn, il convient de signaler qu'ils étaient portés comme des bijoux caractéristiques du XIe siècle, bien qu'il y ait des informations selon lesquelles, étant donné la qualité du travail et le fait qu'ils étaient réalisés en argent, ils étaient considérés comme bijoux de valeur au XIIe siècle aussi (Lešje). Les pendants de Tokay provenant des sites archéologiques de Serbie peuvent être situés avec certitude au XIIe siècle et il est hors de doute que ce type de pendants fût porté à cette époque sur d'autres territoires aussi où il a été découvert. Vers la fin du XIIe siècle et au début du XIIIe, période d'un appauvrissement considérable de la population, les bijoux disparaissent peu à peu de l'usage, ce que fut précédé par un appauvrissement de leurs formes.

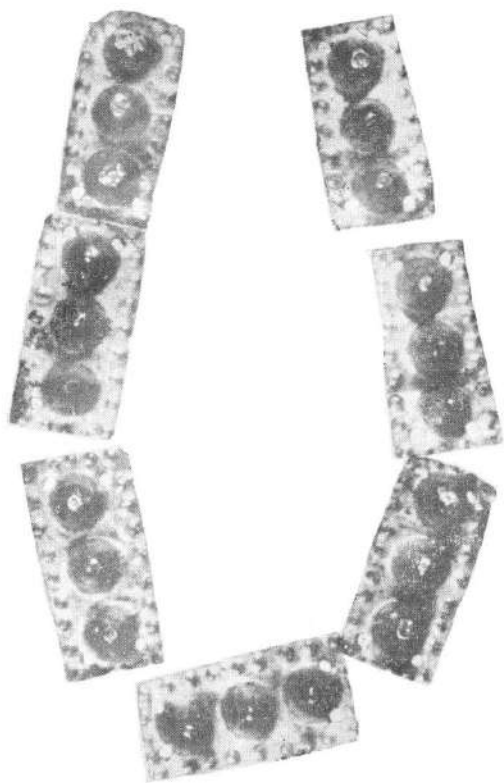
Les bracelets, généralement en bronze, présentent trois types: bracelets à l'anneau plat, bracelets moulés (fig. 22) et bracelets spiralés, ces derniers étant les plus nombreux (fig. 23). Dans les nécropoles du Bassin danubien et de la Serbie de l'Est, les bracelets sont souvent faits avec de la pâte de verre et ils sont tantôt en une seule couleur, la plus souvent noirs et bleus, tantôt multicolores et spiralés.

Les bagues étaient également des bijoux favoris des femmes et jeunes filles; ce n'est que rarement, qu'à cette époque, on en trouve dans les tombes d'hommes aussi. Les plus nombreuses parmi celles qu'ont été mises au jour et que l'on sonnait, sont en cuivre et en bronze; elles présentent surtout deux types: bagues plates et ouvertes (fig. 25), dont le chaton, de formes différentes est orné le plus souvent d'une représentation gravée: une ou deux figures humaines, un animal (lion, aigle) ou un motif géométrique; l'autre type de bagues comporte un anneau à section circulaire et un chaton (fig. 26 a et 26 b) rehaussé d'un ornement semblable à celui du premier type de bagues. On aperçoit surtout que les chatons étaient ornés de motifs figurant sur les pièces de monnaie byzantine

et frisonne de l'époque. (Avec le développement de l'économie de marché, les pièces de monnaie sont de plus en plus fréquentes dans les tombes des habitants de toutes les classes sociales). Il importe de signaler que certaines formes de bijoux sont parfois assorties, telles que les bagues à anneau plat et les bracelets à anneau plat aussi ou bien les boucles d'oreille dont les pendeloques présentent deux cônes soudés par la base et qui sont assortis à une bague à chaton conique. Les bagues en argent sont relativement rares parmi les bijoux des habitants des XIe et XIIe siècles et pour l'instant on suppose qu'elles étaient parvenues sur le territoire qui fait l'objet de notre étude, grâce au commerce. Le type le plus fréquent de bagues en argent, est celui dont le chaton en pâte de verre est entouré de granules (fig 27), ce type apparaît dans les nécropoles au XIe siècle, mais on le rencontre aussi tout au long du XIIe, moulé également en bronze, ce qui signifie qu'il fût en faveur dans la population dont le pouvoir d'achat était faible.

Le fait que, dans les nécropoles de Serbie des XIe et XIIe siècles qui ont été systématiquement explorées, les bijoux découverts sont nombreux, nous permet de conclure que dans cette période, en particulier au XIIe siècle, la population établie sur le territoire de la Serbie actuelle était dense et que son niveau économique était considérablement élevé, si bien que la propriété privée comportait aussi et surtout des bijoux. Exception faite pour certains types de bijoux, peu nombreux, qui étaient probablement importés, tels que les boucles d'oreille du type de Wolyn et de celui de Tokay, la plupart étaient réalisés par les artisans du pays qui s'efforçaient d'imiter, en cuivre et en bronze, les originaux en argent, afin de satisfaire à une grosse demande de bijoux, ceux-ci faisant partie de l'habillement aux XIe et XIIe siècles.

Cette époque représente à la fois la phase finale de sélection et d'adaptation de certaines espèces de bijoux qui, adaptés au goût et aux besoins de la population serbe, deviendront avec le temps, les bijoux de »style serbe« pour finir par faire souvent partie des bijoux nationaux.

Сл. 1. Брестовик, металне апликације
за одело, бронза
1. Brestovik, applications métalliques pour
vêtements, bronze

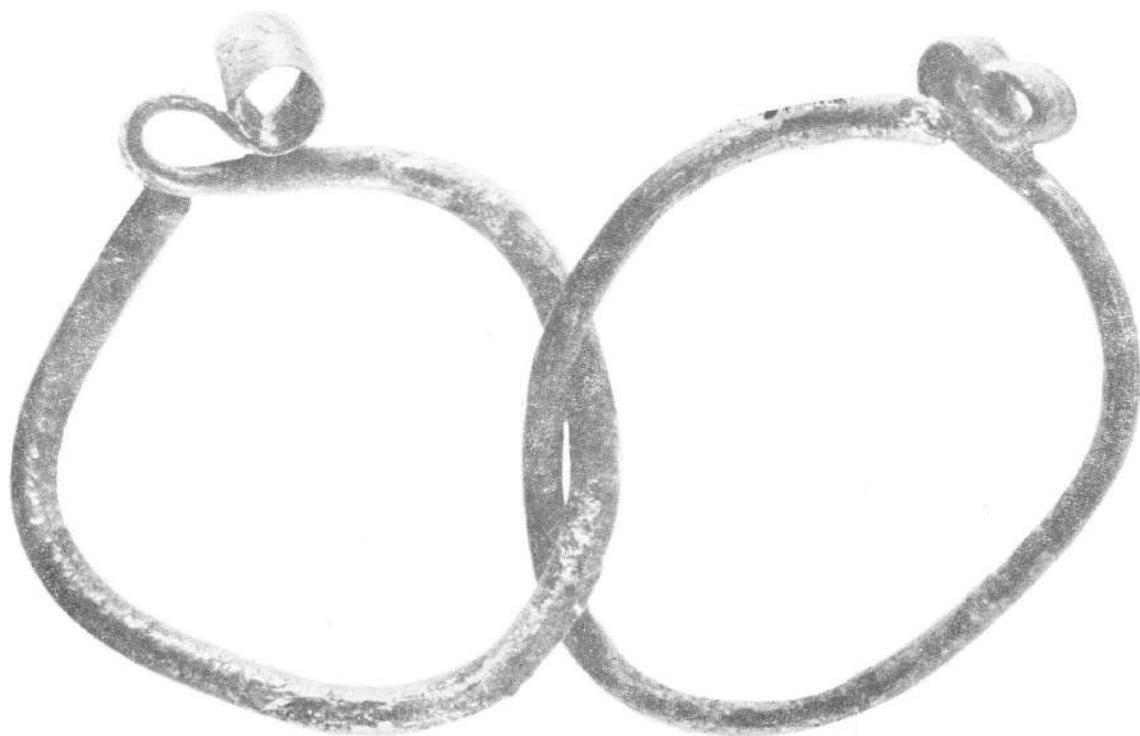
Сл. 3. Трњане, ниска
3. Trnjane, chainette

Сл. 2. Врбница,
дугме у облику
печурке, бронза
2. Vrbnica, bouton
en forme de cham-
pignon, bronze

Сл. 4. Чезава, карика, сребро
4. Cezava, anneau, argent

Сл. 5. Брестовик, пар С карика, бронза
5. Brestovik, une paire d'anneaux en S, bronze

Сл. 6. Трњане, двоструке С карике, бронза
6. Trnjane, anneaux en double S, bronze

Сл. 7. Мала Врбица, наушница са једном
окружном јагодом, бронза
7. Mala Vrbica, boucle d'oreille à pendeloque
sphérique, bronze

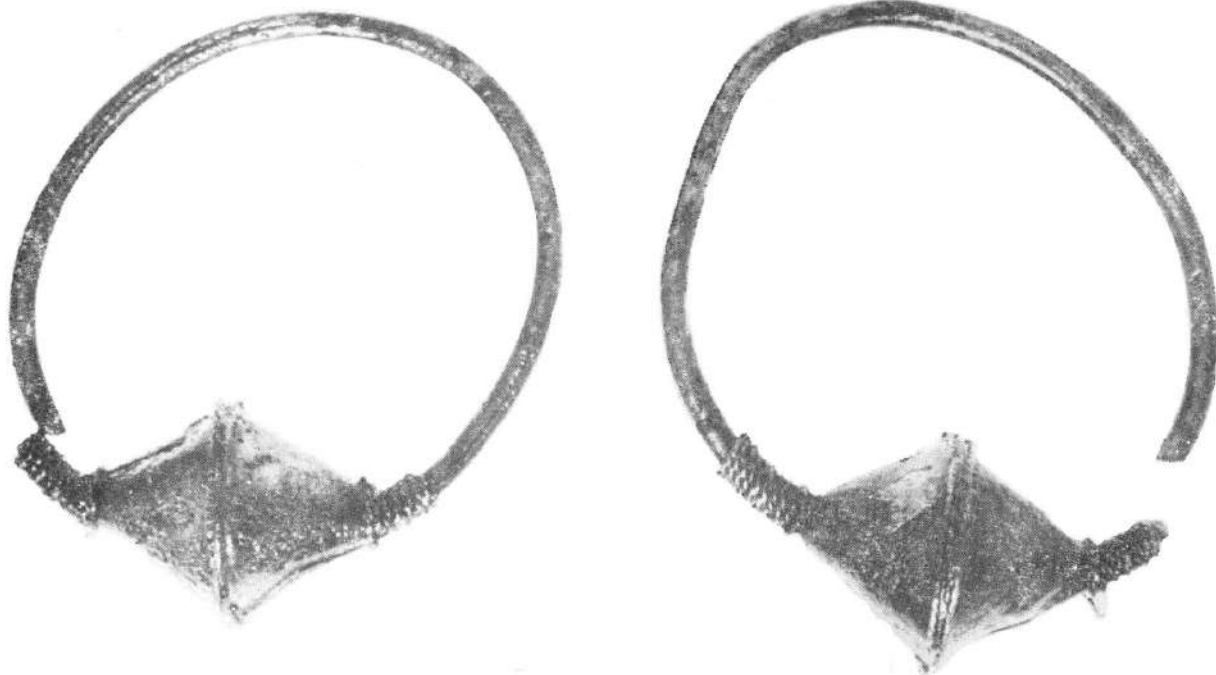

Сл. 8. Винча, пар наушница са гранулираним
јагодама, сребро
8. Vinča, une paire de boucles d'oreille à
pendeloques granulées, argent

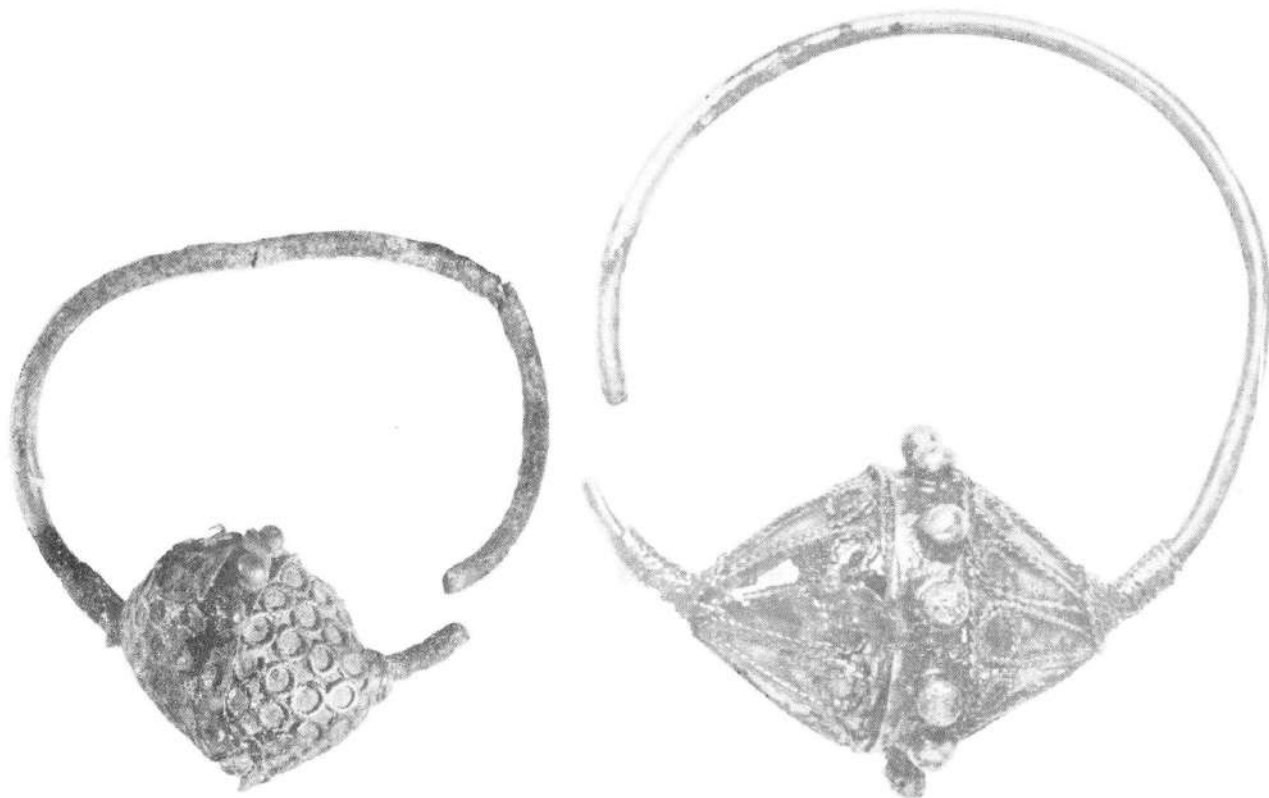

Сл. 9. Трњане, наушница са псеудогранулираним јагодом, бронза
9. Trnjane, boucle d'oreille à pendeloque pseudogranulée, bronze

Сл. 10. Трњане, наушница „половецког типа“, бронза
 10. Trnjane, boucle d'oreille du »type de polovec«, bronze

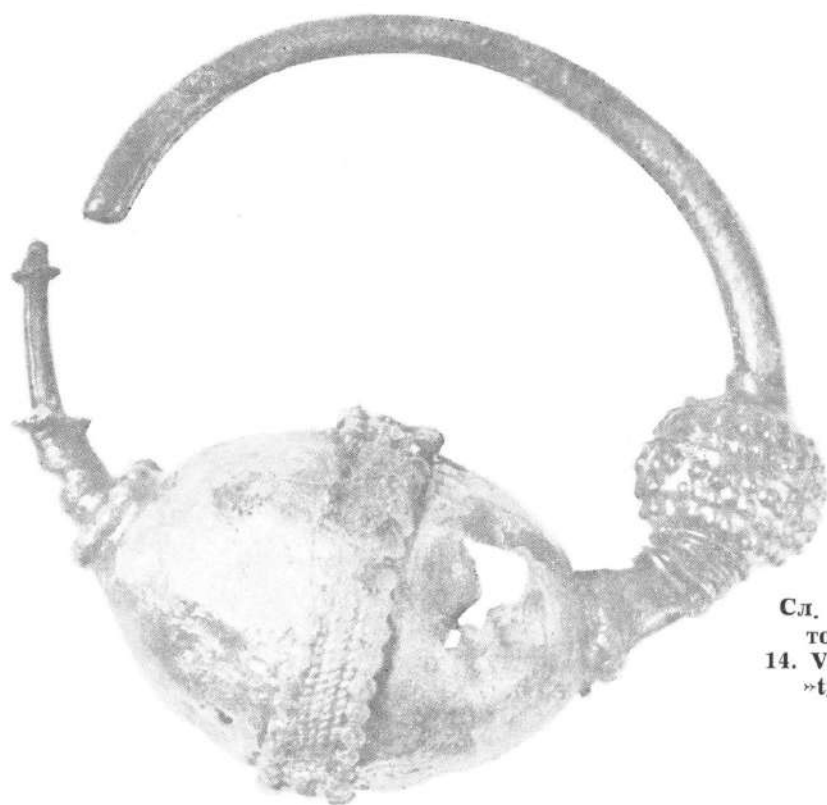

Сл. 11. Хумска чука, наушница са једном биконичном јагодом, сребро
 11. Humska Čuka, boucle d'oreille ornée d'une pendeloque qui a la forme de deux cônes soudés par la base, argent

Сл. 12. Трњане, наушница са једном биконичном јагодом, сребро
 12. Trnjane, boucle d'oreille ornée d'une pendeloque qui a la forme de deux cônes soudés par la base, argent

Сл. 13. Лешје, наушница „волинског типа“, сребро
13. Lešje, boucle d'oreille du »type de Wolyn«, argent

Сл. 14. Винча, наушнице
токајског типа, сребро
14. Vinča, boucles d'oreilles du
»type de Tokay«, argent

Сл. 15. Винча, наушнице токајског типа, сребро
 15. Vinča, boucles d'oreilles du »type de Tokay«, argent

Сл. 16. Мала Врбица, наушница са једним
 коленцем, сребро
 16. Mala Vrbica, boucle d'oreille à un seul
 noeud, argent

Сл. 17. Трњане, наушница са два коленца,
 сребро
 17. Trnjane, boucle d'oreille à deux noeuds,
 argent

Сл. 18. Брестовик, „нароекана“ наушница, бронза
18. Brestovik, boucle d'oreille, bronze

Сл. 19. Лешје, наушница са дугметом, бронза
19. Lešje, boucle d'oreille ornée d'un bouton, bronze

Сл. 20. Брестовик, наушница са гужвом жице, бронза
20. Brestovik, boucle d'oreille, ornée de fils entrelacés

Сл. 21. Вајуга, тракаста наруквица,
бронза
21. Vajuga, bracelet à anneau plat, bronze

Сл. 22 Трњане, наруквица облог пресека,
бронза
22. Trnjane, bracelet à section circulaire, bronze

Сл. 23. Брестовик, наруквица од увијене жице,
бронза
23. Brestovik, bracelet de fil tordu, bronze

Сл. 24. Лешје, наруквица од стаклене
пасте
24. Lešje, bracelet de pâte de verre

Сл. 25. Трњане, тракасти прстен, бронза
25. Trnjane, bague à anneau plat, bronze

Сл. 26а. Трњане, прстен са купастом главом
26. Trnjane, bague à chaton conique

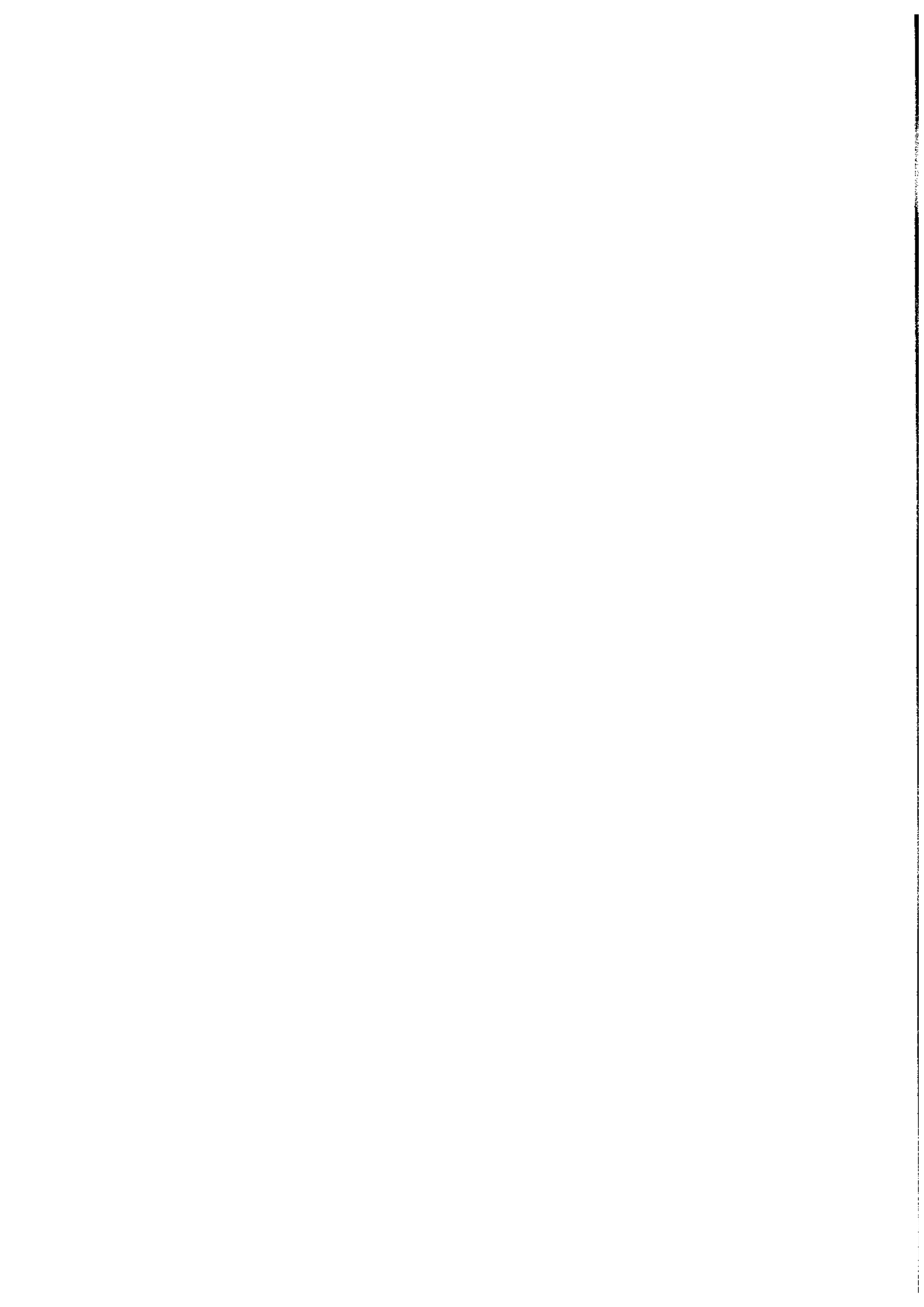
Сл. 26б. Вајуга, бронза
26. Vajuga, bronze

Сл. 27. Трњане, прстен са гранулама и стакленом пастом, сребро
27. Trnjane, bague ornée de granules et de pâte de verre, argent

Сл. 28. Винча, прстен са представом пауна, сребро
28. Vinča, bague comportant la représentation d'un paon, argent

НЕДЕЉКА ЉАМИЋ — ВАЛОВИЋ

АНТИЧКА ЦИГЛАРСКА ПЕЋ У ЧУКОЈЕВЦУ

Мада се област данашњег Краљева и његове околине, све до Диоклецијанових реформи, налазила у граничном подручју две велике царске провинције, MOESIAE и DALMATIAE, што подразумева и јаче концентрисање војних јединица на том простору, а истовремено и значајније архитектонске остатке, значајни материјални археолошки остаци, нажалост, до сада готово да нису констатовани.

Разлог за очекивање значајнијих археолошких налаза свакако лежи и у томе што је сигурно да су богата рудна налазишта средњег и доњег тока Ибра била експлоатисана већ у античком периоду. Поред овога, не треба заборавити да се у непосредној близини Краљева налази и већи број геотермалних извора, који су, са сигурношћу, привлачили пажњу и у античком периоду. Тако је у самој Врњачкој Бањи, приликом каптаже извора, констатован антички објекат, у коме је пронађено 120 комада римског новца.¹ Западно од Краљева, на локалитету „Турска црква“ у Горњем Ласцу,² случајно је откривена вотивна ара посвећена Јупитеру О. М.³ У самом Краљеву, на левој обали Ибра, такође су налажени остаци римских зидова, а забележени су и налази римског новца, као и олов-

них тегова, затим једна гвоздена секира и најзад сребрни прстен са каменом од ахата и натписом.⁴

Међутим, прва систематска истраживања у овом правцу извршена су тек 1984. године — када је у потпуности истражена античка цигларска пећ у Чукојевцу⁵ (карта 1).

Пећ, о којој је реч, била је лоцирана на високом платоу изнад леве обале Западне Мораве, на месту званом „Пањевац“, недалеко од ушћа Велике реке. На том месту се и данас налазе, у непосредној околини лежишта, веома квалитетне иловаче. Источно од „Пањевца“ на удаљености од око 300 метара, налазе се остаци велике правоугаоне античке грађевине, на локалитету који је код мештана познат под називом „Меаниште“⁶ (карта 2).

Сама пећ била је релативно лоше очувана и јако оштећена у свом доњем делу, и то пре свега земљаним нивелационим радовима, који су и довели до откривања објекта. Такође је установљено да је доњи део пећи, односно њени конструктивни елементи, или у потпуности испуцао од јаког дејства високе температуре, или, пак, прешао у изузетно трошно стање услед употребе сирове опеке, која претходно није у потпуности сазрела. Због таквог стања објекта, одлучено је да се приступи комплетној разградњи пећи, будући да је констатовано да не постоје реалне техничке могућности за њено конзервирање у циљу даље презентације као непокретног археолошког споменика.⁷ Разградња пећи обављена је по свим методолошким правилима — како би се добила потпуна археолошка документација, са свим детаљима који су потребни за касније реконструисање објекта у виду модела за потребе излагања у оквиру изложбених просторија.⁸ Захваљујући оваквом начину рада, ослобођено је и неколико опека, које су, мада фрагментарно очуване, омогућиле ширу анализу објекта, и како се касније показало, остале једини елемент за релативно приближно датовање самог објекта, са искреном надом да ће даље истраживање овог, по свему судећи ширег, комплекса античких археолошких споменика потврдити претпостављену међусобну корелацију и довести до даљих археолошких и историјских података.

Цео истраживани објекат имао је оријентацију северозапад — југоисток, са одступањем од 40 гради према северу,⁹ са прилазном јамом и отвором лежишта према северозападу. Овако оријентисана пећ била је заштићена од директног дејства јаког југоисточног ветра, који уме седмицама да дува долином Западне Мораве.¹⁰

Укупна дужина објекта износила је 8,30 метара, од чега је

3,5 метара отпадало на дужину прилазне јаме. Највећа ширина прилазне јаме достигала је такође око 3,5 м, док је ширина пећи у доњем делу била у очуваном делу око 2,60 м.

Прилазна јама пећи имала је правилну троугаону форму у облику деформисаног једнакокраког троугла, са главним улазом на теменој страни и основицом која се поклапала са предњим — чеоним зидом префурниума (таб. I). Јама је била укопана у слој седиментног шљунка, који се одликовао великом чврстином. Приликом ископавања констатовано је да је јама секундарно, већ у античком периоду била испуњена смрвљеним остацима лоше печене цигле, која је показивала одлике запеченог лепа, као и слојевима сирове иловаче, који могу потицати од ћерпича, односно од опека које већ пре печења нису задовољавале потребне стандарде. Фрагменти препечене опеке, гареж и шљунак, као и местимичне јаче концентрације речног песка, односно пре муља са великим количинама песка, сачињавали су даље слојеве којима је прилазна јама била затрпана (таб. II и III). Најзад, испред самог улаза у префурнијум, налазила су се два велика латера, неколико фрагментованих имбрекса, као и две тегуле, које су биле насатично постављене уз северо-источну ивицу јаме (таб. I и III). Значајно је да у саставу пуњења јаме, изузев материјала који је карактеристичан као пратећи отпадни материјал код свих античких циглана дуготрајног карактера, нису нађени остаци керамике, који би сведочили о томе да је циглана у Чукојевцу паралелно коришћена и као центар за производњу керамике. На тај начин би цела налазна ситуација у потпуности била различита од налаза цигларске пећи у Сталаћу, која, према наводима аутора, вероватно припада већем керамичко — цигларском производном комплексу III и IV века.¹¹

На основу профила и тлоцрта прилазне јаме пећи у Чукојевцу, треба закључити да је проширење на североисточној страни јаме имало и функцију бочног прилаза у њу. Овај прилаз, због своје стрмине, вероватно је служио за додавање огревног материјала (таб. I и IV).

Сама пећ била је правоугаоног облика и у основи припада типу пећи такозваног „нормалног типа А“ по Бергеру.¹² То значи да она припада типу правоугаоних пећи, са језичастим зидовима и једним централним каналом.

Ложиште пећи формирано је у облику канала дужине 1,40 м. Бочни зидови били су формирани тако што су наслоњени на неправилне — лучне стране, које су добијене укопавањем у тврде

шљунковите наслаге тла. Зидови канала ложишта били су грађени од ћерпича, који је затим премазан лепом. Поред ћерпича, у зидове су били уграђени и фрагменти добро печених инбрекса, тегула и латера. При томе је у средини, између зидова, остављен канал ложишта, који је при дну показивао ширину од 60 цм, да би се идући ка врху проширио на око 70 цм, а затим параболично наставио сужавајући се у правцу свода (таб. VIIIб). Према положају опека у делу очуваног лучног свода, било је могуће закључити да је канал био засвођен лажним сводом, при чему је у свом теменом делу вероватно био завршен хоризонтално постављеним опекама. Ово тим пре што приликом истраживања нису откривене клинасте опеке. На предњој, спољној, страни зидова канала ширили су се лево и десно формирајући чеоне зидове пећи. Сличан поступак поновљен је и на задњој страни ложишта, на прелазу у ватриште тако да су зидови добили облик латинског слова С. при чему се канал ложишта проширивао лево и десно, формирајући први пар цугова.

Дно канала ложишта било је покривено танким слојем запечене иловаче, на коме је још било трагова пепела. Међутим, испод овог премаза на самом улазу у канал констатован је слој шљунка, који је достигао дебљину од десетак сантиметара. Испод њега откривен је слој са интензивним траговима гаражи, што сведочи да је овај конструктивни део пећи био подвргнут реконструкцији у току њене употребе.

Конструктивно посматрано, овакав тип формирања ложишта уз помоћ два масивна бочна зида није непознат и пратимо га као појаву већ од првог века наше ере.¹³

Канал ложишта био је секундарно испуњен фрагментима опека, измешаних са песком и сировом иловачом до висине још око 40 цм. Тек изнад ове висине налазио се слој смрвљене цигле и наплављеног хумуса. На основу тога могло би се претпоставити да је овај део пећи био разрушен у свом горњем делу још у току рада саме циглане, када је материјал и доспео у његову унутрашњост.

Ватриште пећи састојало се од четири пара симетрично постављених језичастих зидова, на чијој ћемо се конструкцији касније нешто детаљније задржати. Између ових зидова пружала су се три пара цугова, док је први пар цугова био формиран између зидова ложишта и првог пара језичастих зидова. Сви цугови показивали су изузетну неправилност у свом горњем делу, коју треба тумачити и деформисаношћу самих језичастих зидова, али и теж-

њом да се цугови сужавањем у вишљој зони доведу до затварања. На самом дну цугови су релативно правилни и показују ширину од 20 цм, при чему први леви и десни цуг показују одступање и шире се на читавих 30 цм. Како показују трећи и четврти десни цуг, њихове бочне стране биле су при врху затворене још и фрагментима косо постављених опека, док су у доњем делу били облепљени иловачом (таб. VI). На тај начин било је спречено осипање материјала из шкарпе јаме и попуњавање цугова тим материјалом.

Како показују анализе распореда грађевинских елемената, пећ је првобитно имала и пети пар цугова, који је морао лежати иза четвртог пара језичастих зидова. Међутим, ови цугови су у последњој фази употребе пећи били уклоњени.

Парови језичастих зидова били су техником лажног свода међусобно повезани својим чеоним странама. На тај начин они су градили лук централног канала ватришта, максималне ширине око 50 цм. и висине око 70 цм (таб. VII). Овај канал је у свом задњем делу био нешто плићи — тако да његова висина није прелазила 55 цм.

Начин конструкције језичастих зидова, као и димензије опека које су у њих уграђиване, јасно указују на то да је субструкција пећи грађенан у два наврата, па ћемо у том смислу и следити добијене податке кроз даља излагања.

Јама, у којој је субструкција пећи изграђенан, била је првобитно укопана тако да је у пресеку имала облик обрнутог равнокраког трапеза, са широм горњом и ужом доњом површином. Ово се јасно сагледава на начину грађења четвртог левог и десног језичастог зида, који су се својим задњим странама ослањали на косе шкарпе јаме (таб. VIIIa). На тај начин сигурно су били формирани и цугови прве пећи, тако да су донекле одговарали типу цугова бр. 5 по Бергеру,¹⁴ са том разликом да су у нашем случају дно централног канала и дна цугова на истој дубини, чиме се број типова проширује на седам (види цртеж 1). Сличан тип цугова већ смо упознали код пећи бр. 1 у Köln-Feldkassel-у,¹⁵ при чему је налазна ситуација у Чукојевцу показала још неке аналогне појаве.

Приликом ископавања утврђено је да је јама пећи првобитно захватала већи простор него што је одговарало деловима конструкције нађеним *in situ*. Тачније речено, иза задњег — четвртог пара језичастих зидова откривен је широки канал, испуњен песком и фрагментованим опекама. Овај насут материјал готово да није показивао трагове деловања високе температуре, као што би се очекивало. Напротив, слој тла иза овог канала био је црвено запечен

још добрих двадесетак сантиметара иза задње шкарпе јаме. О томе да је задњи пар језичастих зидова био својевремено и са задње стране (која је касније засута поменутиим шљунком) под дејством веома високе температуре, сведочила је такође плаво препечена оплата од лепа, која је претрпела исте физичко-хемијске промене као и оплата на чеоном делу ових зидова или у четвртом левом и десном цугу. Са друге стране, црвено запечена задња шкарпа јаме јасно је сведочила о томе да је била заштићена од високе температуре, каквој је морао бити изложен сам четврти пар језичастих зидова. Произилази да је ова пећ у свом првобитном облику морала да има још један конструктивни елемент, кога уобичајено означавамо термином „задњи зид ватришта“, а кога налазимо очуваног у потпуности код већ поменуте аналогно конструисане пећи бр. 1 у Köln-у.

Настављајући разматрање у првој фази пећи у Чукојевцу, морамо обратити пажњу и на материјал од кога су задњи језичасти зидови саграђени. Приликом њихове разградње јасно се показало да су опеке, које су уграђиване, биле претходно добро печене, тако да је било могуће вршити њихово раздвајање од слоја иловаче којим су опеке међусобно повезане. Од опека јављају се пре свега латери и тегуле док су фрагментовани имбрекси спорадични. Све ово указало је на чињеницу да је грађевински материјал у моменту грађења ове фазе већ постојао у околини као готов, уколико већ и раније није произвођен управо у непосредној близини. Сами зидови грађени су у техници унакрсно постављених тегула док су међупростори између појединих слојева попуњавани фрагментованом опеком и иловачом. И ова техника је, као таква, примењена још на пећи бр. 1. у Köln-у тако да је можемо сматрати уобичајеном. Међутим, код пећи у Чукојевцу се у горњем делу ових зидова, дакле изнад лука главног канала, налазе сукцесивни редови великих латера квадратног облика, који су заслужили посебну пажњу својим димензијама, односно ивицом дужине 52/51 цм, а дебљином од 6—5 цм. По томе су оне донекле одступале од опека нађених у прилазној јами пећи (55 x 55 цм) док су им дебљине биле еквивалентне. Фрагментовани или цели овакви латери уграђивани су местимично у циљу изравњавања редова и у нижим слојевима.

Насупрот првој фази, приликом друге фазе пећи примењени су сасвим другачија техника и материјал — тако да се примећују и значајне типолошке разлике.

У време преградње пећи, односно друге фазе, извршене су битне конструктивне измене. Пре свега, срушени су предњи језичасти зидови, што значи да је морала бити уклоњена и стара ростра. Претходно косе бочне шкарпе јаме пећи исправљене су и приступљено је градњи нових језичастих зидова. Овако измењена форма јаме диктирала је градњу другојачијих језичастих зидова са вертикалним задњим делом, а тиме и вертикалним цуговима, тако да они типолошки сада одговарају Бергеровом типу 1.¹⁶ Ови, нови, језичасти зидови, направљени су од ћерпича, веома лошег квалитета, са великом количином сламе. Састав ових цигала *de facto* је одговарао саставу лепа који је коришћен за везивање цигли. Формати ових ћерпича су у потпуности одступали од формата опека из четвртог пара језичастих зидова. Сада су ту правоугаоне форме димензија 50 x 40 x 7 и 55 x 40 x 7 cm. На неколико ћерпича запажене су полусферичне маме, а у задњем пару зидова мамате нису запажене.

Сва три предња пара језичастих зидова грађени су техником „цигла и по“, при чему су правци пружања ћерпича у сваком наредном реду укрштени у односу на претходни. И овај тип ређања опеке код градње пећи среће се већ код пећи бр. 1 у Köln-у, где је, за разлику од Чукојевца, оваква градња примењена код задњег зида пећи, при чему су за градњу, уместо латера, употребљене тегуле.¹⁷ У вишим слојевима, изнад нивоа лука централног канала и овде је био убачен ломљени, претходно печени, материјал.

Пратећи распоред боје печења конструктивних елемената саме пећи, можемо констатовати да су најмању температуру трпели предњи делови пећи. Наиме, тек други пар језичастих зидова добија интензивно љубичасту боју печења док је први пар као и бочни зидови самог ложишта наранџасто-црвене боје.

Ростра пећи представљала је компактни слој, који се састојао од целих и фрагментованих латера, тегула и фрагментованих имбрекса. Све ово је било повезано иловачом са релативно великом количином сламе. Врло добро запечена ростра је на неколико очуваних места показала округле отворе канала, који су повезивали ватриште са простором за печење. Пречник ових округлих канала кретао се око 5 cm. При томе се показало да су ови цевастии канали били постављени косо у односу на раван ростре, тако да су њихови излазни отвори у пећници лежали изнад језичастих зидова, а не изнад цугова, како би се то очекивало. То иде у прилог претпоставци да су ови канали прављени тако што су још за време фор-

мирања ростре постављене облице потребног пречника, које су чувале пролазност канала све до момента када је пећ већ осушена и очврснута предпечењем, пуштена у редовну производну употребу.

Најзад, трећој фази пећи у Чукојевцу треба приписати рушење задњег зида пећи, након чега је извршено и попуњавање овог празног простора шљунком и цигланом отпацама. Разлог овом поступку није баш јасан и вероватно га треба тражити у потреби за смањивањем капацитета саме пећи. Наиме, по правилу, у току употребе најмање страдају конструктивни елементи у задњем делу пећи будући да су ту температуре најниже.¹⁸ У сваком случају, истовремено са рушењем задњег зида, вероватно је извршено и наношење премаза дна канала ложишта, и то не само ту, већ и дубље у централном каналу ватришта. По томе што овај слој у дубини канала није показивао трагове јачег деловања ватре, као и по незапеченом пуњењу на месту некадашњег задњег зида пећи, треба закључити да је објекат убрзо, можда након свега једног ложења, у потпуности напуштен.

Приликом ископавања пећи нису констатовани бочни зидови, који би припадали субструкцији, нити, пак, сигурни остаци зида који би одговарао зиду коморе за печење, какав се потврђује на неким другим познатим примерима.¹⁹ Због оштећености остала је нејасна концентрација фрагментованих опека, које је било могуће констатовати на неколико места југо-западно до саме пећи. Није искључено да је овде реч о подлогама у јамама за стубове, који су носили неку врсту надстрешнице која је пећ штитила од падавина или у току преградње или за време употребе пећи.²⁰

ОПЕКЕ И ДАТОВАЊА

Као што је већ речено, приликом разградње пећи у Чукојевцу констатовано је више различитих типова опека. Велики део њих био је богато орнаментисан, а запажена је и појава зграфита, отисака печата, отисака сандала и животињских трагова.

За датовање објекта свакако су најинтересантнији печати. Нажалост, приликом археолошких истраживања откривен је само један отисак печата правоугаоног типа са заобљеним угловима (таб. X сл. 443), на коме се није ништа могло да прочита. У овом тренутку ипак је битно подвући његову егзистенцију, која указује на то да су опеке припадале радионици са редовном, односно сериј-

ском, продукцијом. У том смислу инструктивно делује даље и отисак војничке сандале, какав је, иначе, познат на многим примерцима из војних циглана са рајнског лимеса²¹ (таб. XII сл. 608).

Зграфити на цигланама и уопште на опекама античког периода познати су у много сложенијем облику.²² У Чукојевцу констатујемо један број или слово (таб. XI сл. 719) изведен веома оштрим урезом, затим угаони део неког, вероватно геометријског, мотива изведеног широм алатком (таб. бр. X сл. 713) и, најзад, шематизовану представу неке четвороножне животиње, вероватно коња, која је очувана у свом задњем делу (таб. X сл. 725).

Орнаменти изведени повлачењем прстију релативно су бројни. При том, посебно на тегулама, пратимо стандардну појаву лучних линија, изведених са два или три прста (таб. XVIII сл. 446). Међутим, поред ових, уобичајених, наилази се на већи број сложених петљи или орнамената у облику грчког слова гама, при чему се овакви орнаменти далеко чешће јављају на великим латерима.

Посебну пажњу код материјала из Чукојевца скреће на себе богатство орнамената на латерима, на основу чега се може закључити да ове опеке нису биле предвиђене искључиво за градњу хипокауста, где би требало да послуже само као подлога за малтер и мозаик. По свему судећи, велики део из ових серија био је предвиђен да буде непокривен, услед чега се мајстор, ипак, трудио да иначе технички елемент канала за огрубљивање површине истовремено добије и уметничку вредност. Због тога на овим опекама бивају изведени различити криволинијски и праволинијски орнаменти, чиме оне постају предмет примењене уметности. Богатство комбинација, бордуре и дијагонале, полукругови и петље сигурно се не могу узети као једноставан знак извршене контроле над одређеном серијом, како сматрају поједини аутори.²³

На опекама из Чукојевца се, најзад, запажају и трагови животиња: може да се констатује присутност пса и свиње (таб. XI сл. 719; таб. XV сл. 706 и таб. XVI сл. 708). У поређењу са неким другим цигланама, ово је релативно узак дијапазон, а разлоге треба тражити или у насељености самог простора, због чега су дивље животиње биле потиснуте, или евентуално у релативној малобројности налазног материјала, на коме је било могуће извршити оваква посматрања.²⁴

Датовање пећи из Чукојевца морамо, нажалост, због недостатка другог материјала, као што би били фрагменти керамике или читљиви печати на опекама, засновати само на самим опекама, њи-

ховим облицима и димензијама. И поред тога што је реч само о релативно сигурним показатељима, сматрамо да се овде највише можемо ослоњити на паралеле са материјалом из Сирмиума. Ту је код печажених, дакле и сигурно датованих опека, примећено да дебљине опека из I и II века варирају између 3,5 и 6 см, са напоменом да су ове поседње спорадичне. Са друге стране, опеке са печатима из III и IV века су, по правилу, дебље и крећу се у оквирима димензија од 4,5 — 8 см.²⁵ Дебљине опека из Чукојевца, које варирају између 5 и 7 см, налазе се у граничном подручју обе групе, па, због тога, не омогућавају дефинитивно сигурно опредељење. Ипак, сматрамо да их треба приписати групи каснијег типа, односно оној која носи печате III и IV века. У прилог нашем опредељењу говори и веома индикативна појава квадратних латера, какве смо констатовали у четвртом пару језичкастих зидова, као и у прилазној јами пећи.

Упоређујући њихове димензије са опекама из сигурно датованих античких објеката, са задовољством смо регистровали појаву „плоча од печене земље, величине 55 x 55 x 8 см,²⁶ у северозападном комплексу палате у Гамзиграду. Управо чињеница да су у оба случаја у питању латери од седам дланова, а не уобичајене бипедалне тегуле,²⁷ наводи нас на помисао да је ово значајан моменат за оквирно датовање наше пећи. При том, ипак, запажамо и извесне модификације. Пре свега, у Чукојевцу су опеке тање од плоча у Гамзиграду. Затим, плоче у Чукојевцу показују две величине, и то оне које имају димензије 55 x 55, које су упарују са латерима димензија 55 x 40 x 7 см, и плоче са димензијама 52/51 x 52/51 см, које свој пандан налазе у правоугаоним латерима димензија 50 x 40 x 7 см. Уз ову констатацију ваља се подсетити да мањи квадратни латери потичу из саме конструкције пећи, док већи, из прилазне јаме, припадају продукцији циглане.

Будући да је Гамзиград најзад дефинитивно идентификован као FELIX ROMULIANA, чиме се он по Д. Срејовићу као царска палата датује у 305 — 312. нове ере,²⁸ изгледа да и наш објекат из Чукојевца треба датovati у последње деценије III и почетак IV века. Тачније датовање биће могуће тек на основу нових података, који се могу добити ископавањем на локалитету „Меаниште“.

КАТАЛОГ

- A 443 Фрагментовано парче тегуле са такође фрагментованим остатком печата. У правоугаоном пољу печата, нажалост, није сачуван натпис, тако да се не може са сигурношћу датовати. Са доње стране тегуле сачуван је дебљи запечени слој везивног материјала, на коме су видљиви остаци плеве. Боја цигле: тамно црвена до љубичаста. Очуване димензије: 10 x 6 x 3,5 cm.
Место налаза: Ростра.
Збирка Археолошког одељења Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 443. Таб. X.
- A 446 Цела добро очувана тегула са орнаментом, који је изведен на једном крају. Орнамент полукруга изведен је уз помоћ три прста, који су повучени у меку глини. Сама тегула је у току процеса печења јако деформисана. Боја цигле: затворено црвена. Дим.: д. 50,5 cm; с. 36 cm; деб. 3 cm; вис. лајсни 2 cm;
Место налаза: прилазна јама пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 446. Таб. XVIII.
- A 607 Later quadratus у целини очуван. Цигла по целој површини украшена праволинијским мотивом укрштених трака. Мотив изведен утискивањем три и четири прста у меку глину. Овако повучени орнамент дели циглу на осам једнаких поља. Боја цигле: црвена. Дим.: 55 x 55 x 6 cm.
Место налаза: прилазна јама пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 607. Таб. XVIII.
- A 608 Фрагмент латер са отиснутом петом легионарске сандале. Боја цигле: црвена, добро печена. Очувана дим.: 14 x 15 cm, очув. деб. 5,5 cm.
Место налаза: Ростра.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 608. Таб. XII.
- A 704 Фрагментовани later quadratus, богато украшен праволинијским и криволинијским орнаментом. Орнамент изведен утискивањем два и четири прста у меку глину. На латеру су, такође, видљиви остаци животињских шапа. Боја цигле: тамно црвена. Очувана дим.: 38 x 35 cm, оч. деб. 5,5 cm.
Место налаза: IV леви зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 704. Таб. XVIII.
- A 705 Фрагментована тегула украшена курволинеарно изведеном волутом. Боја цигле: тамно-сиво пепељаста; цигла препечена. Очувана дим.: 13 x 12 x 13 cm.
Место налаза: IV леви зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 705. Таб. XV.
- A 706 Фрагмент тегула са очуваном лајсном. Украс на цигли представљен је троканалном волутом а има и трагове животињских шапа. Боја цигле: тамно црвена. Очувана дим.: 19 x 19 x 3 cm, лајсна ш. 2,5 cm; в. 5 cm.
Место налаза: Ростра.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 706. Таб. XV.
- A 707 Фрагмент тегуле украшен криволинијским мотивом, изведеним са три прста утиснута у меку глину. Боја цигле: тамно црвена. Очуване димензије: 32 x 17 x 3 cm.

Место налаза: IV леви зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 707. Таб. XVI.

- А 708 Фрагмент тегуле са делимично очуваном лајсном. Тегула је украшена криволинијским орнаментом и остацима животињских шапа. Боја цигле: тамно црвена. Очуване димензије: 27 x 13 x 3 цм.
Место налаза: IV леви зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 708. Таб. XVI.
- А 709 Фрагмент тегуле украшене криволинијским орнаментом, изведеним са два прста у меку глину. Боја цигле: тамноцрвена, јако препечена цигла. Очуване димензије: 27 x 14 x 3 цм.
Место налаза: IV леви зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 709. Таб. XV.
- А 710 Фрагмент тегуле са курволинеарним орнаментом. Боја цигле: тамно црвена, јако препечена цигла. Очуване димензије: 19 x 19 x 3 цм.
Место налаза: IV леви зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 710. Таб. XV.
- А 711 Фрагментовани латер са праволинијским централним орнаментом, кога окружују два гирланда, постављена симетрично са обе стране. Боја цигле: тамно црвена, јако препечена цигла. Приликом реконструкције дошло се до следећих димензија: 60 x 60 x 5,5 цм.
Место налаза: I десни зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 711. Таб. XIV.
- А 712 Фрагментовано сачувани латер, код кога су сачуване три ивице, па се тако добија сигурна ширина овог латера. Сам алтер украшен је мотивом двоструке петље, изведене повлачењем прстију у меку глину. Боја цигле: сиво-љубичаста, јако препечена цигла.
Дим.: ш. 25 цм; д. 16 цм; деб. 5,5 цм.
Место налаза: Ростра.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 712. Таб. XVI.
- А 713 Фрагментовани латер, на коме је изведен украс у виду две паралелне траке. Орнамент је изведен утискивањем прстију у меку глину. Осим овог украса на латеру постоји и зграфити орнамент. Овај урезани орнамент представљен је у виду двоструког крста. Боја цигле: тамно црвена до љубичаста. Очуване димензије: 10 x 5,5 x 5 цм.
Место налаза: Ростра.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 713. Таб. X.
- А 714 Фрагмент латера украшен паралелним линијама, које чине мустру решетке. Орнамент је изведен утискивањем прстију у влажну глину. Боја цигле: тамно црвена до љубичаста. Очувана димензија: 14 x 8 x 5,5 цм.
Место налаза: Ростра.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 714. Таб. XII.
- А 715 Фрагментовани латер украшен праволинијским орнаментом, изведеним утискивањем прстију у меку глину. Боја цигле: тамно црвена. Очуване димензије: 20 x 14 x 5,5 цм.

АНТИЧКА ЦИГЛАРСКА ПЕЋ У ЧУКОЈЕВЦУ

Место налаза: Ростра.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 715. Таб. XV.

А 716 Фрагмент тегуле са украсом у виду петље. И овај украс изведен је утискивањем прстију у меку глину. Боја цигле: тамно-сива. Очуване димензије: 14 x 10 x 3 цм.

Место налаза: Ростра.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 716. Таб. XIII.

А 717 Фрагментована тегула украшена криволинијским орнаментом у виду петље. Боја цигле: црвена, добро печена цигла. Очуване димензије: 22 x 14 x 2,5 цм.

Место налаза: Ростра.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 717. Таб. XVI.

А 719 Цео очувани later quadratus, код кога је горња површина обрубљена троканалном траком. По средини се налази криволинијски орнамент у облику двоструке петље. Поред ових украса на површини су констатовани трагови животињских отисака. Такође се на истој цигли налази и остатак зграфитија у облику слова „N“. Боја цигле: тамно-црвено, љубичаста, јако препечена цигла.

Димензије: 51 x 52 x 5 цм.
Место налаза: IV леви зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 719. Таб. XI.

А 720 Фрагментовани латер украшен праволинијским орнаментом. Троструке линије у две траке секу опеку по дијагонали стварајући мрежу у средини. У сва четири празна поља повучене су паралелне троканалне траке. Боја цигле: тамно-црвена до љубичасте, јако препечена цигла. Димензије: 52 x 52 x 5,5 цм.

Место налаза: IV леви зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 720. Таб. XIV.

А 721 Фрагмент тегуле са остатком орнамента у виду петље. Боја цигле: црвена, добро печена цигла. Очуване димензије: 25 x 18 x 3 цм.

Место налаза: IV леви зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 721. Таб. XIII.

А 723 Фрагментовани латер украшен праволинијским и криволинијским орнаментом. Орнамент је изведен уз помоћ три и четири прстију. Боја цигле: светло-црвена, добро печена цигла. Очуване димензије: 40 x 31 цм. деб. 6 цм.

Место налаза: IV леви зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 723. Таб. XVII.

А 724 Фрагмент тегуле са остатком криволинијског орнамента. По начину на који је орнамент изведен, да се претпоставити да је постајало неколико орнаменталних петљи, које на жалост нису у потпуности сачуване. Боја цигле: светло црвена, добро печена цигла. Очуване димензије: 23 x 10 цм. деб. 3,5 цм.

Место налаза: I десни зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 724. Таб. XIII.

- A 725 Фрагментовани латер са остатком зграфитија. Урезом је највероватније представљена животиња — коњ или говече. Боја цигле: тамно црвена до љубичасте, јако печена цигла. Очуване димензије: 13 x 9 x 5,5 цм.
Место налаза: I десни зид пећи.
Збирка Арх. од. Народног музеја у Краљеву.
Инв. бр. А 725. Таб. X.

НАПОМЕНЕ

1. Б. Сарија, „Археолошке белешке“, Старинар, Сер. III, књига 1924—25; стр. 159—164.
2. Сондажна ископавања на локалитету „Турска црква“ у Горњем Ласцу извршена су 1985. Том приликом откривени су остаци средњовековне некрополе, која је, на основу налаза, датована у XI—XIV век. Детаљније види: Н. Љамић—Валовић: „Нови налаз наушница „кијевског типа“, Наша прошлост, 1, 1986; Н. Љамић—Валовић, „Средњовековне наушнице из Ратине и Горњег Ласца у вези са проблематиком култа мртвих у Србији између XI—XIV века“, Наша прошлост, 2, 1987 (у штампи).
3. Ара је откривена приликом рекогносцирања од стране стручњака Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Чува се у археолошкој збирци Народног музеја у Краљеву.
4. F. Kanitz, »Römische Studien«, Стр. 133—134, Wien., 1891.; Валтровић, Старинар, VI/4, 1889, стр. 116; М. Васић, Годишњак СКА, XXIII, 1909, стр. 186.
5. Сам објекат констатован је рекогносцирањем, кога су 1903. године извршили, на позив власника имања, Милана Липовца, аутор текста и кустос Археолошког одељења Народног музеја у Краљеву, С. Валовић. Пећ је истражена заједничким пројектом Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду и Народног музеја у Краљеву. Аутор текста је у овом истраживању учествовао у својству спољног стручног сарадника. Руководиоцима пројекта, проф. др. А. Цермановић — Кузмановић и С. Валовићу, аутор се овом приликом најсрдачније захваљује на уступљеним правима на публикавање. Техничку документацију за ову публикацију припремио је аутор на основу теренских подлозака. Графичку обраду табли од I — IX урадио је Горан Петровић. Остале табле и карте рад су аутора текста.
6. Сондажно рекогносцирање локалитета „Меаниште“ започето је 1984. године у оквиру пројекта „Рекогносцирање југозападне Србије“ од стране заједничке екипе Археолошког института у Београду и Народног музеја у Краљеву.
7. Одлуку о разградњи пећи донела је заједничка комисија Завода за заштиту споменика културе у Краљеву и Народног музеја у Краљеву.
8. Сличан поступак разградње пећи применио је аутор овог текста на два објекта исте намене. Аутор је извршио истраживања рајнског лимеса у својству научног руководиоца Одељења за заштиту подземних археолошких споменика при Римско-германском музеју у Келну/СРН. Резултате ових ископавања аутор је публиковао у *Археолошком вестнику* бр. 37, за 1986. годину под насловом: Die Ziegelbrennöfen der römischer Ziegelei »MLB« im Köln-Feldkassel-Forschung-ergebnisse der Ausgrabungen 1980/8 у. 1981/12.
9. Овде и даље се употребљава лучна скала од 400 подеока.
10. Уопште о технологији продукције опека у римском периоду види: Н. Љамић—Валовић, „Римске опеке у Чукојевцу“, Повеља Октобра, 4/1984, Краљево, стр. 53—59.
11. Д. Минић, „Цигларска пећ из Сталаћа“, Истраживања, II, Ваљево, 1985, стр. 163.
12. L. Berger, »Ausgrabungen in Augusta III — Ein römischer Ziegelbrennofen bei Keiseraugust«, Basel, 1969, Str. 15.

АНТИЧКА ЦИГЛАРСКА ПЕЋ У ЧУКОЈЕВЦУ

13. Исти принцип примењен је код пећи бр. 1 у Feldkassel-у, при чему су овде бочни зидови далеко масивнији и боље грађени него код пећи у Чукојевцу. Види: Н. Љамић—Валовић, *op. cit.*, 1986. Како показује анализа Бергерове студије, сам „нормални тип“ пећи уопште не представља конструкцију која се као таква може са сигурношћу датирати, будући да се она са мањим модификацијама употребљава све до IV века. L. Berger *op. cit.*, 1969, стр. 32.

14. L. Berger, *op. cit.*, 1969, стр. 18.

15. Упореди напомену 8.

16. L. Berger, *op. cit.*, 1969, стр. 18.

17. Код пећи бр. 1 тегуле су такође дељене на пола и то тако да су ломљене по дужини, при чему су половине исте тегуле размицане да би својим крилцима формирале лице зида док је међупростор попуњаван ломљеном циглом и иловачом. Н. Љамић—Валовић, *op. cit.*, 1986.

18. Изванредну слику простирања топлотног дејства дала је пећ бр. 2 у Feldkassel-у, где је, захваљујући томе што су језичасти зидови били грађени од цигала, које нису биле печене, али су прошле кроз цео процес зрења, било могуће пратити простирање појединих температура на основу боје печења уграђене сирове цигле. Н. Љамић—Валовић, *op. cit.*, 1986.

19. Бочне зидове налазимо и код пећи бр. 2 у Feldkassel-у. *Ibid.* За пећи са одржаним деловима коморе за печење упореди L. Berger, *op. cit.*, 1969, са даљом литературом.

20. Изнад пећи бр. 2 у Feldkassel-у вероватно је постојала слична кровна конструкција, а сличне фундаменте за стубове можемо констатовати и у Ксантену. Н. Љамић—Валовић, *op. cit.*, 1986, са напоменом 12.

21. Изванредно добре отиске војничких сандала налазили смо на опекама у „MLB“ — циглане у Feldkassel-у, па их, због поређења, и овде приказујемо у цртежу. Приликом истраживања слојева који су припадали римској луци С. С. А. А. у Келну, нађене су и потпуно очуване сандале овог типа, које су се налазиле у процесу конзервације, а које смо имали прилику да проучимо у конзерваторском лабораторију Римско-германског музеја у Келну захваљујући љубазности г-ђе Dr Schleiermacher.

22. Тако се у Сирмијуму налази и опека са представом гладијатора и натписом. А. Милошевић, »Roman Brick Stamps from Sirmium, SIRMIUM I — ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN SYRMIAN PANNONIA«, Београд, 1981, кат. бр. 96.

23. Опширно о појавама тзв. HANDMARKEN види: G. Spitzlberger, »Die römischen Zigelstempel im nördlichen Teil der Provinz Raetien«, Saalburg — Jahrbuch, XXV/1968, стр. 84—85.

24. О другим траговима животиња и њиховом изгледу на циглама види: G. Müller, »Ausgrabungen in Dortmund 1963—1977«, Köln, 1979, стр. 13, Таб. 40.

25. А. Милошевић, *op. cit.*, 1971, стр. 109.

26. М. Чанак—Медић, „Гамзиград“, Саопштења, XI, Београд, 1978, стр. 18.

27. *Ibid.*, стр. 111 и нап. 274.

28. Д. Срејовић, »Two memorial monuments of roman palatial architecture: Diocletianus' palace in Split and Galerius' palace at Gamzigrad«, *Archaeologia Iugoslavica*, XXII — XXIII, 1982/83, стр. 41—49.

FOUR À BRIQUES ANTIQUE DE ČUKOJEVAC

Le territorier de la ville de Kraljevo et de ses environs se trouvait, avant les réformes de Dioclétien, aux confins de la Mésie et de la Dalmatie. Dans les cours moyen et inférieur de l'Ibar, le sous-sol, riche en minerais, fut exploité dès l'Antiquité. Aux alentours immédiats de Kraljevo se trouvent de nombreuses sources thermales; dans la station thermale de Vrnjacka Banja, les pièces de la monnaie mises au jour confirment que sa source était exploitée dans l'Antiquité. A l'ouest de Kraljevo, à Gornji Lasac, a été découvert un monument élevé à la mémoire de Jupiter O. M. La ville de Kraljevo elle-même renferme des vestiges de murs romains et certains objets antiques de petites dimensions. Cependant, les premières explorations des vestiges de l'antiquité ne furent effectuées ici qu'en 1984 et c'est à cette occasion qu'un four à briques de Čukojevac fut l'objet d'études archéologiques (carte 1).

Le four, situé sur la rive gauche de la Zapadna Morava (la Morava de l'Ouest), à l'emplacement appelé «Panjevac», aux seuls trois cents mètres d'une construction antique inexplorée, n'est pas assez bien conservée pour justifier des travaux de conservation et de présentation, c'est pourquoi il a été possible de la décomposer 6—8 (carte 2).

Le four à briques présentait une forme rectangulaire précédée d'une fosse d'accès triangulaire, remplie plus tard de terres argileuses, d'éclats de brique et de couches de sable, de suie et de cailloutis. On n'a pas trouvé de restes de céramique, ce qui prouverait le fonctionnement parallèle d'un centre de produits céramiques, comme c'est le cas du site archéologique de Stalać.

Le four de forme rectangulaire comportait des murs en forme de langue et un canal central, ces caractéristiques la rangeant, selon Berger (*), parmi les fours normaux du type A.

Le foyer du four, en forme de canal à voûte factice, était constitué par deux murs latéraux massifs, bâtis en pisé et avec des bouts de brique. Le fond du canal était recouvert d'une couche d'argile, au-dessous de laquelle une couche assez épaisse de suie indiquait que cette partie du four avait été rénovée à plusieurs reprises. Le canal fut, plus tard, partiellement rempli de mêmes matières que la fosse d'accès, d'où il s'ensuit que la voûte du canal fut démolie dès l'Antiquité. Du point de vue de la construction, ce genre de foyer était entré en usage dès le 1er siècle de notre ère.

Le lieu où l'on faisait du feu était entouré de quatre murs en forme de langue, symétriquement disposés, et comportait quatre paires d'évents. A l'origine, le four aurait dû avoir aussi un mur postérieur avec encore une paire d'évents, qui fut démolie par la suite, tandis que l'espace de cette paire d'évents et la fosse formée après que le mur postérieur avait été écarté, furent remplis de cailloutis et de débris. A en juger par la quatrième paire de murs, le foyer présentait primitivement une section en forme de trapèze isocèle, dont on trouve un parallèle dans le four n°1 de Cologne-Feldkassel, si bien que les événements correspondent dans une certaine mesure au type n°5, selon Berger. Dans la seconde phase, les premières trois paires de murs en forme de langues furent cloisonnés; en même temps, les ouvertures obliques de la fosse furent rendues droites, si bien que les événements correspondaient maintenant au type 1 selon Berger. Que le four fût construit en deux phases, c'est ce dont témoigne le fait que, dans la paire postérieure de murs, furent écastrées des briques préalablement bien cuites, parmi lesquelles l'attention est attirée par des briques carrées, dont les côtés ont une longueur de 25 à 56 cm, tandis que leur épaisseur est 5 à 6 cm, donc, les dimensions légèrement inférieures à celles de la fosse d'accès (55 cm x 55 cm). A la différence de celles-ci les trois paires de murs antérieurs étaient bâties avec des blocs en pisé rectangulaires ayant les dimensions de 50 à 55 cm x 40 cm x 7 cm, posés selon la technique de «brique et demie» qui rappelle l'appareil des tegules dans le four n°1 de Cologne. Sur certains blocs de pisé ont été aperçues, çà et là, des protubérances demi-sphériques, qui ne figurent pas dans la quatrième paire de murs.

АНТИЧКА ЦИПЛАРСКА ПЕЋ У ЧУКОЈЕВЦУ

Le brûleur du four était constitué par une couche compacte, composée de briques entières et concassées, de tégules et d'imbrèx, qui étaient liés avec de l'argile contenant une quantité considérable de paille. A certains endroits étaient conservés des canaux obliques à section circulaire, d'un diamètre d'environ 5 cm. Le brûleur appartenait à la seconde phase de la construction du four, lorsque les murs antérieurs furent achevés. La démolition du mur postérieur du four, après quoi le fond du canal du foyer fut recouvert d'une couche d'argile, mit fin à l'utilisation du four qui, peu après, fut complètement abandonné, ce que montre aussi l'échelle de températures de cuisson.

Lors de la mise au jour, on n'a pas trouvé de traces, susceptibles d'indiquer que le four put comporter des murs latéraux. Les tas de briques concentrés à certains endroits au sud-ouest du four indiquent probablement les piliers qui soutenaient une sorte d'auvent destiné à garantir le four des précipitations atmosphériques et aménagé soit au moment du cloisonnement soit pendant l'utilisation du four.

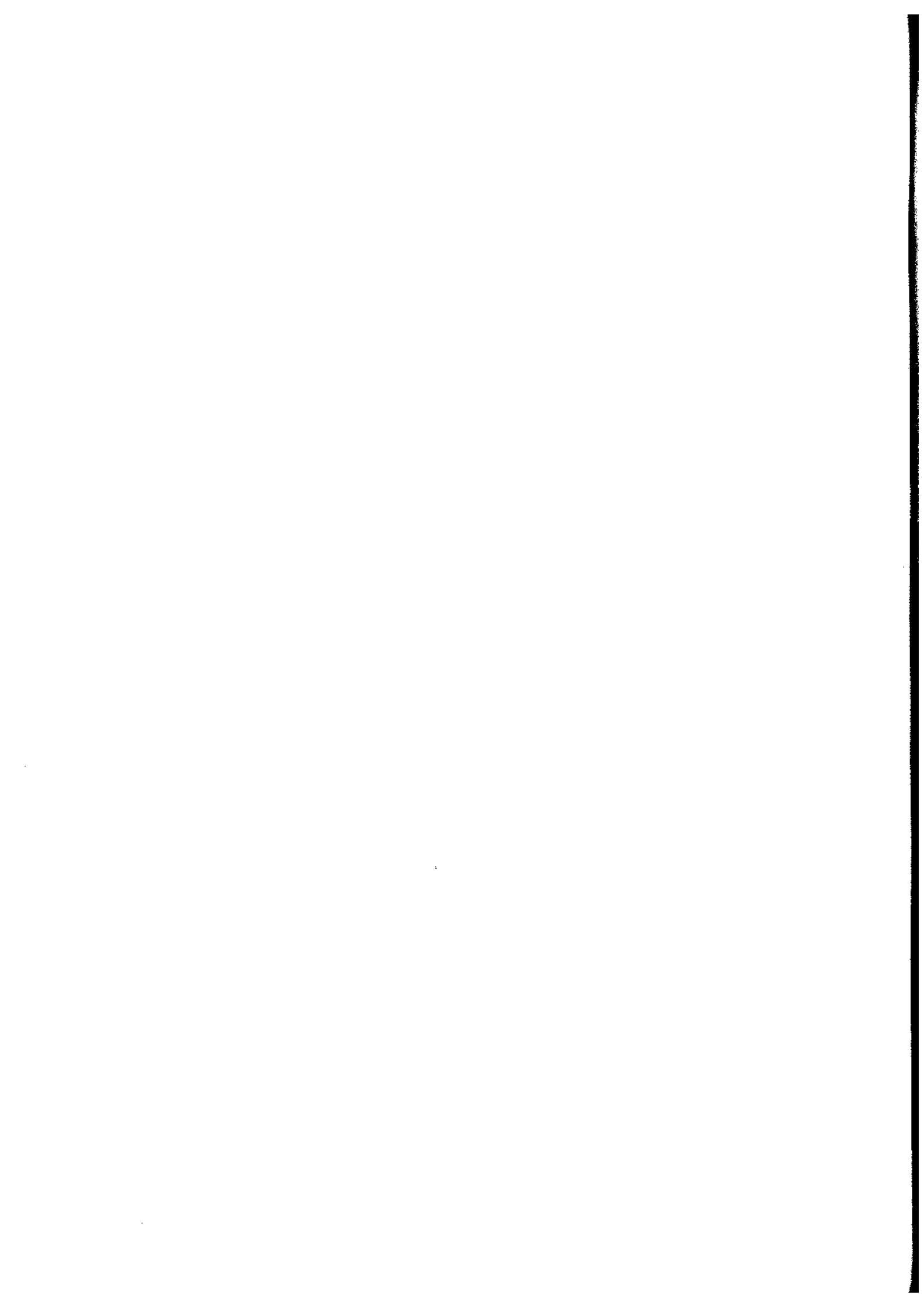
BRIQUES ET DATATION

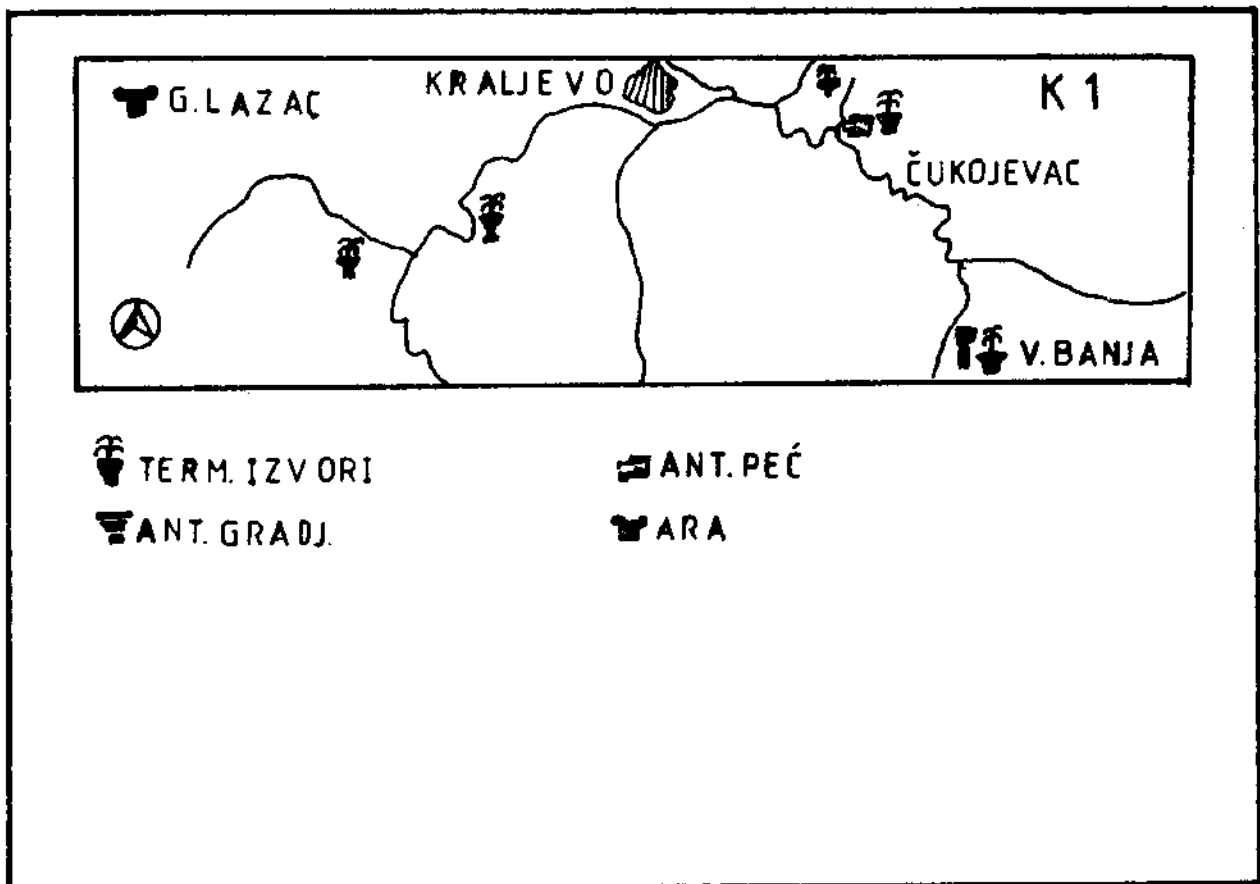
Au moment de la démolition du four de Čukojevac on a découvert plusieurs types de briques. La plupart était richement ornementée, mais on a aperçu également des empreintes de sceaux, celles des sandales militaires, des sgraffites et des traces d'animaux. Malheureusement, on n'a pas trouvé un seul sceau conservant le nom de la tuilerie. C'est pourquoi, en plus d'une empreinte de sceau rectangulaire aux angles arrondis, l'empreinte de la sandale militaire est révélatrice, car elle est fort semblable à celles que l'on rencontre dans les tuileries militaires des régions rhénanes qui formaient les confins de l'empire romain (20—21). Parmi les sgraffites on rencontre à Čukojevac des nombres, des caractères et des représentations figuratives. Les ornements exécutés, avec le doigt, sont très nombreux et variés. Les combinaisons d'ornements pleines d'imagination et constituées par des lignes droites et par des courbes, surtout celles qui figurent sur les grandes briques rectangulaires, peuvent être considérées plutôt comme décoration des surfaces bien conçue, qui devaient rester visibles après l'achèvement des travaux de construction que comme signes attestant le contrôle effectué.²³

Les traces des pattes d'animaux sur les briques de Čukojevac indiquent la présence du chien et du porc. L'absence des traces de bêtes sauvages est due soit au fait que la population de la région était dense soit à l'insuffisance de la quantité de documents analysés.²⁴

Faute de documents, la datation des fours de Čukojevac doit être fondée sur la seule forme des briques et sur leurs dimensions. En comparant nos briques avec celles de Syrmium, nous croyons que nos briques correspondent tout à fait, du point de vue de leur épaisseur, à celles de Syrmium des IIIe et IVe siècles. Des parallèles encore plus complets peuvent être établis avec les briques de Gamzigrad, où l'on en voit apparaître aussi de carrées de sept paumes, au lieu des tégulas aux bords relevés. Dans la four de Čukojevac furent utilisées les briques dont les dimensions étaient de 52-51 x 52/51 cm, tandis que dans la fosse d'accès, se trouvent des briques dont les dimensions sont de 55 x 55 cm et qui étaient certainement produites par cette tuilerie. Les unes et les autres ont leurs pendants dans les briques rectangulaires dont les dimensions sont de 55 x 40 x 7 cm, ou de 50 x 40 x 7 cm.²⁵⁻²⁷

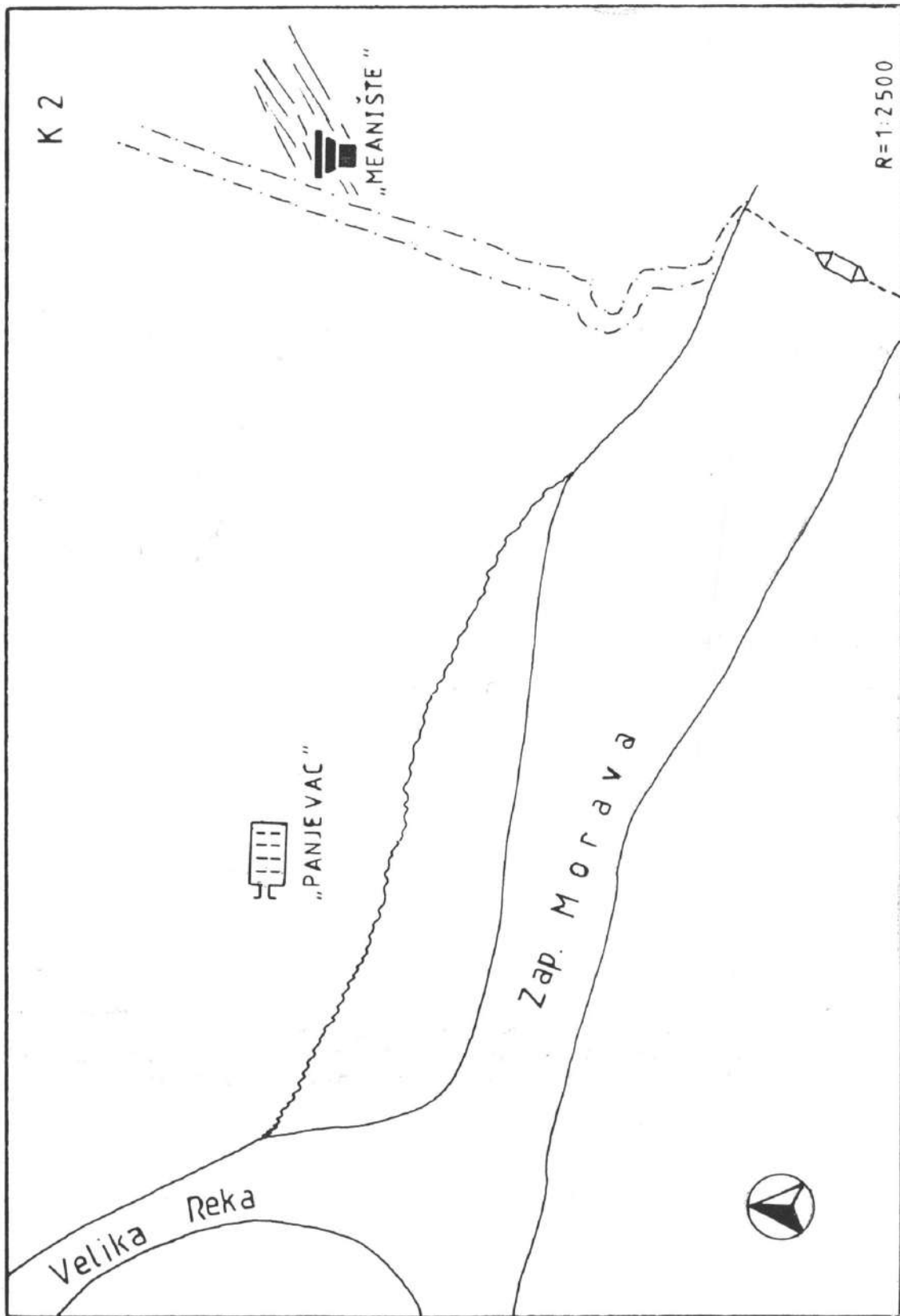
Comme Gamzigrad, c'est-à-dire *Felix romuliana* a été située avec certitude entre les années 305 et 312 de notre ère, il est possible que le four de Čukojevac date des dernières décennies du IIIe siècle ou du début du IVe.²⁸

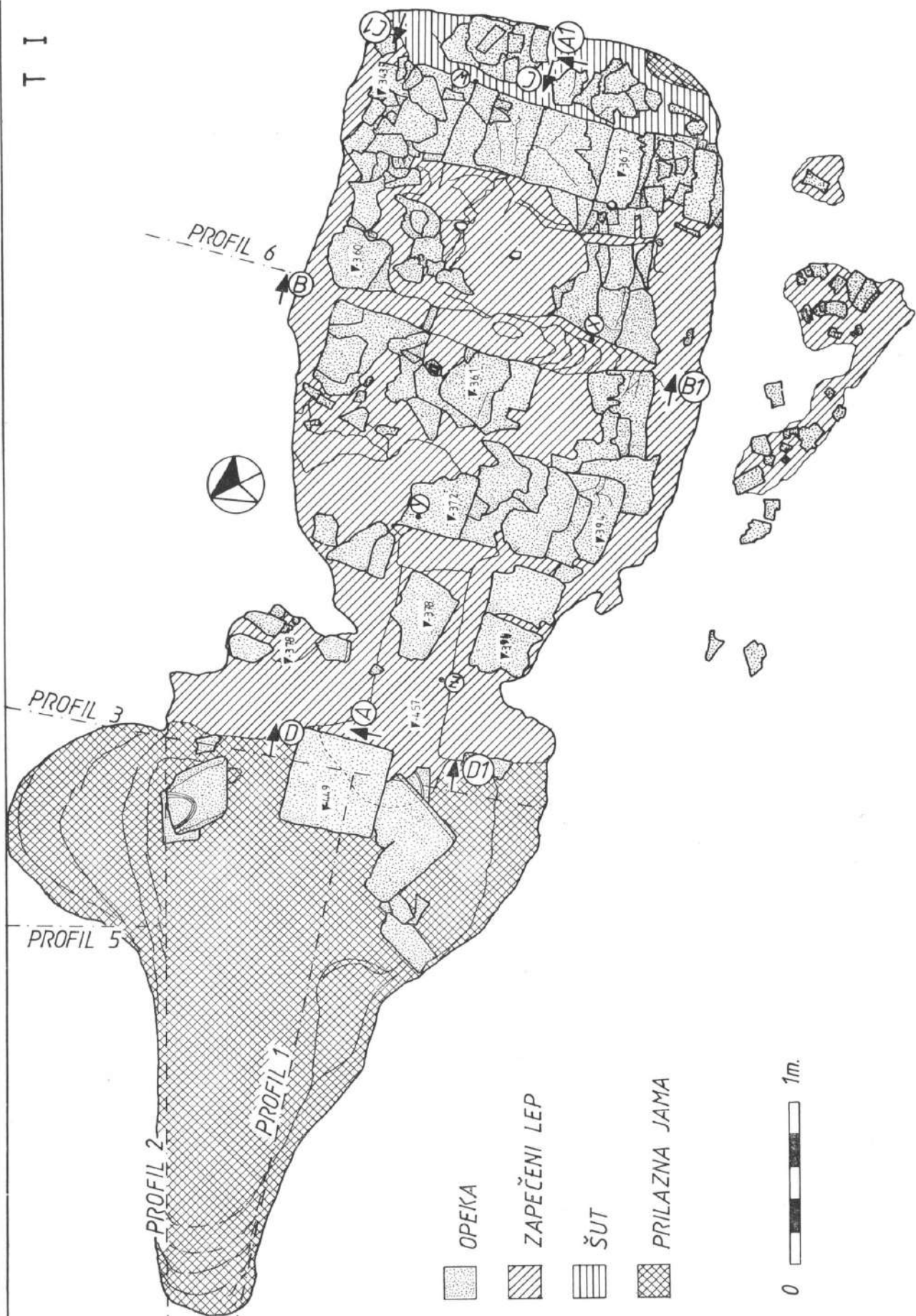

Карта 1. — Положај античке цигларске пећи у Чукојевцу у односу на геотермалне изворе и античке налазе у околини Краљева

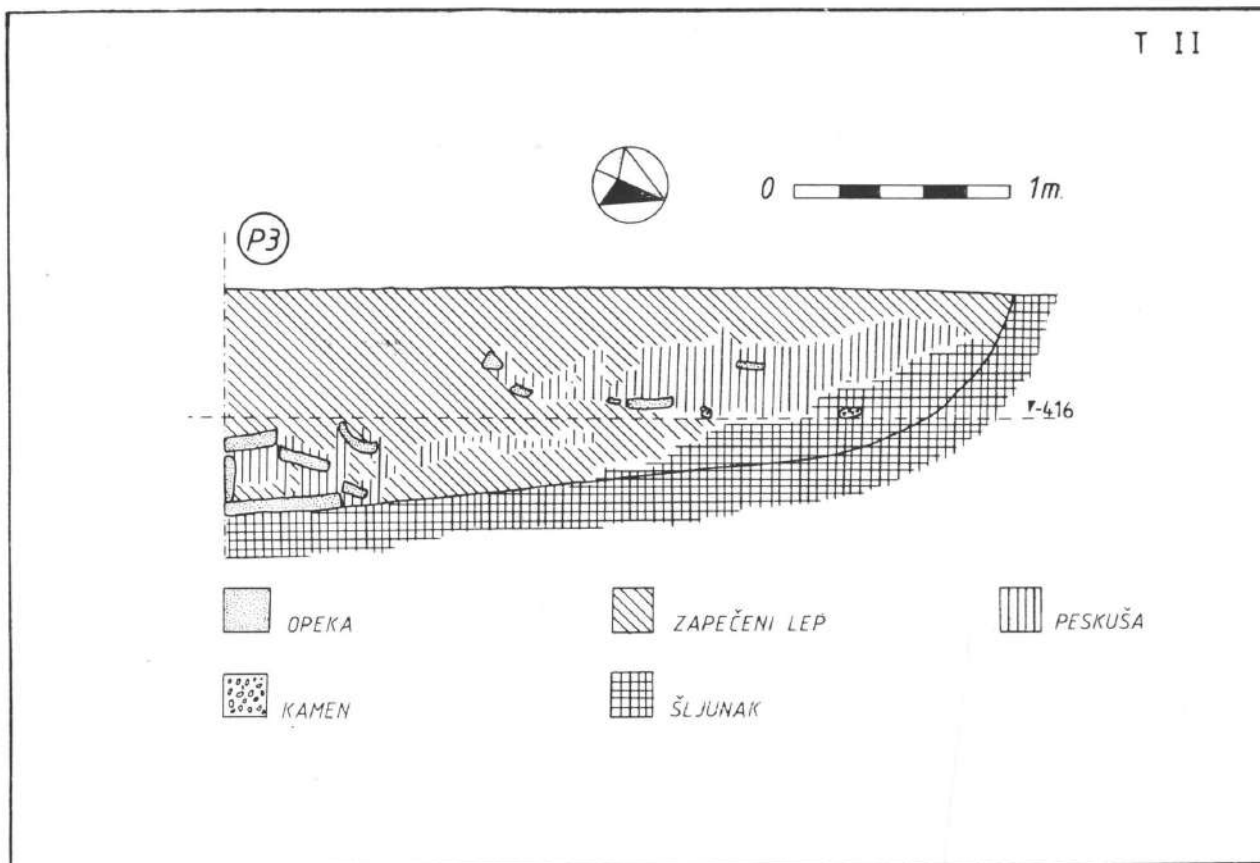
Carte 1. — Emplacement du four à briques antique de Čukojevac par rapport aux sources géothermiques et aux sites archéologiques des environs de Kraljevo

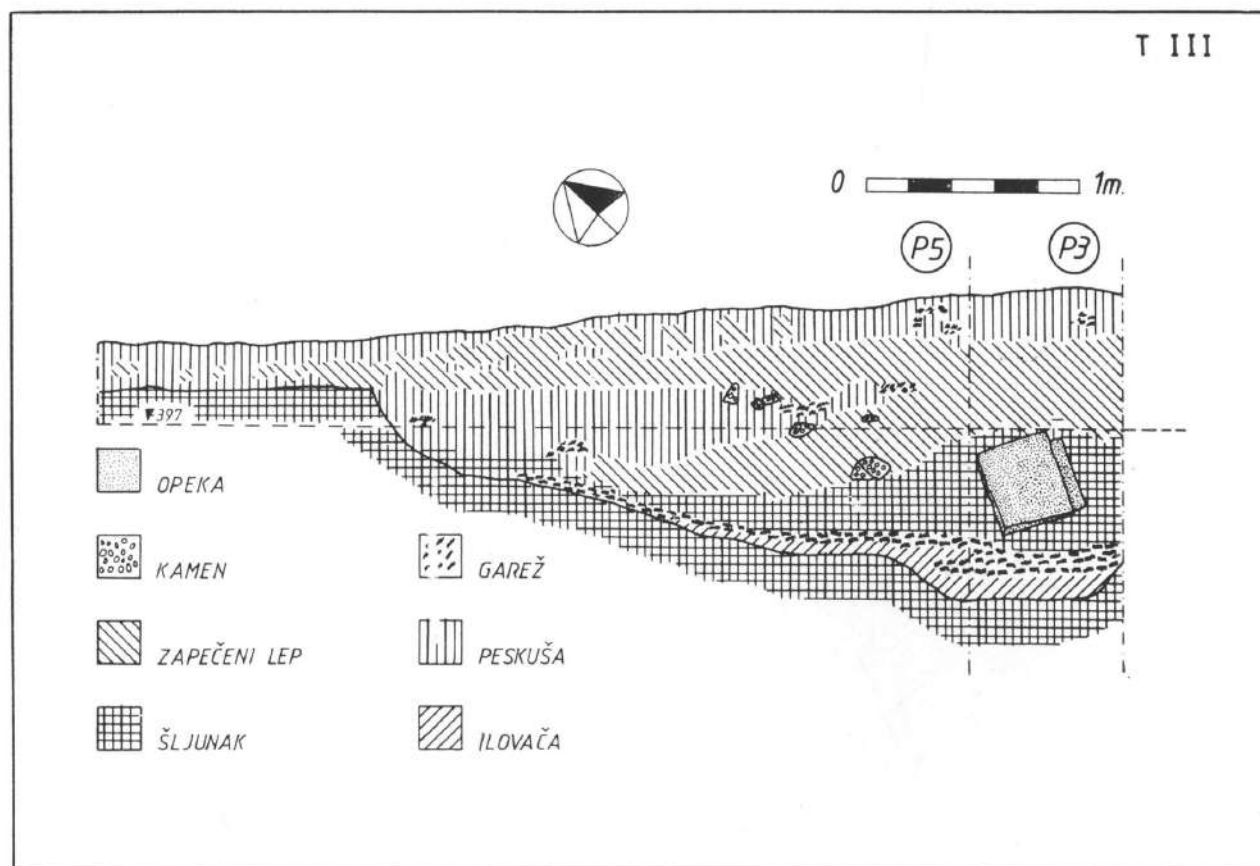
Карта 2. — Ситуациони план локалитета у Чукојевцу
 Carte 2. — Le plan du site archéologique de Cukojevac

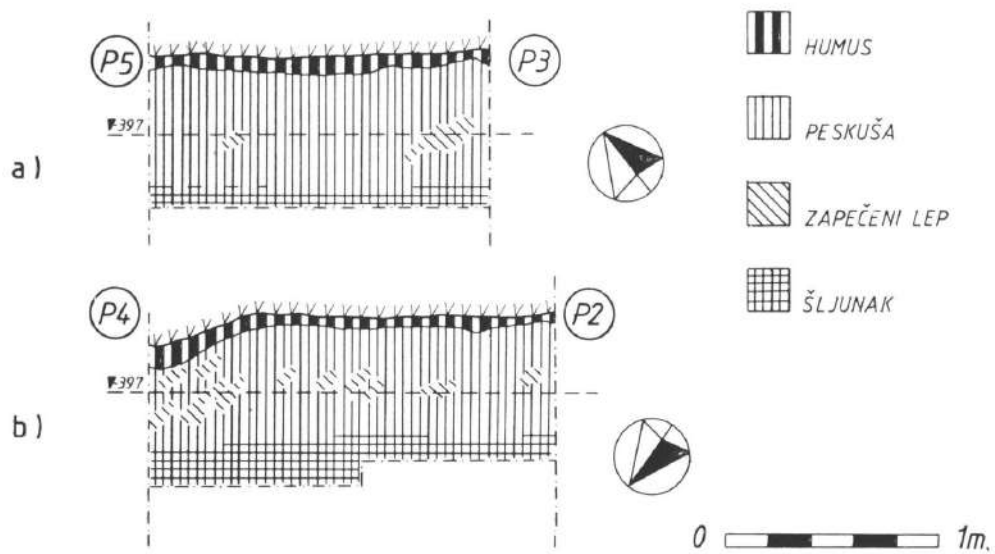
Табла I — Цигларска пећ у Чукојевцу — тлоцрт
 Table I — Le four à briques de Čukojevac — plan

Табла II — Цигларска пећ у Чукојевцу — прилазна јама пећи, профил 1.
 Table II — Le four à briques de Čukojevac — fosse d'accès, profil 1

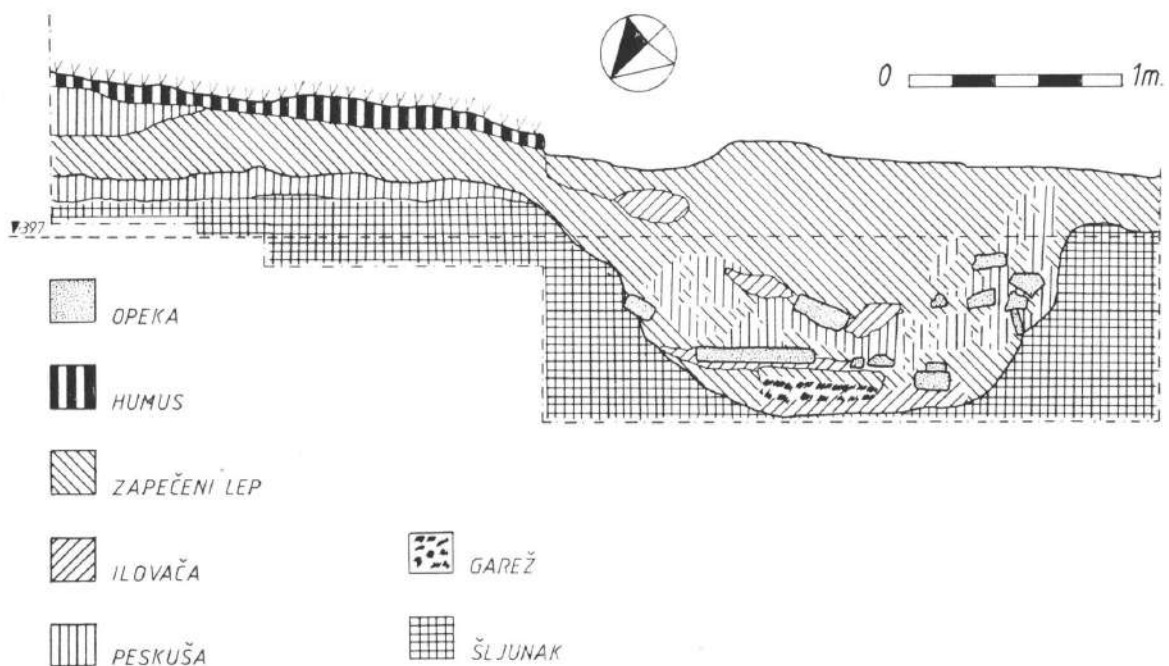

Табла III — Цигларска пећ у Чукојевцу — прилазна јама пећи, профил 2.
 Table III — Le four à briques de Čukojevac — fosse d'accès, profil 2

Табла IV — Цигларска пећ у Чукојевцу — прилазна јама пећи, а — профил 4,
б — профил 5.

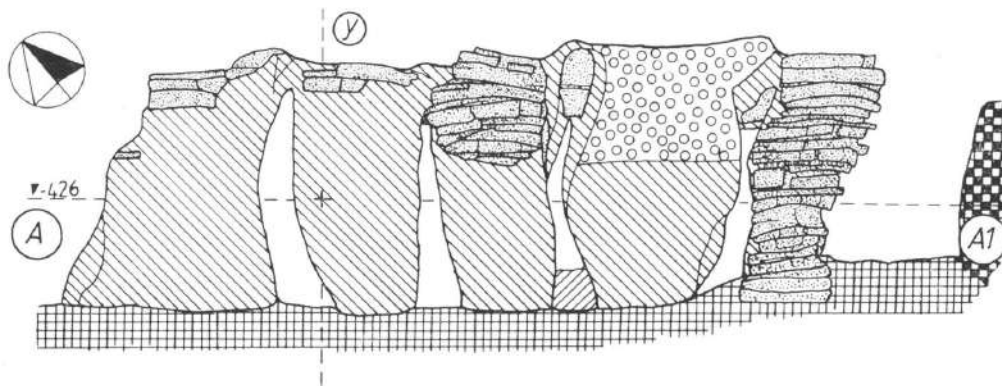
Table IV — Le four à briques de Čukojevac — fosse d'accès; a — profil 4, b — profil 5

Табла V — Цигларска пећ у Чукојевцу — прилазна јама пећи, профил 3.

Table V — Le four à briques de Čukojevac — fosse d'accès, profil 3

T VI

 OPEKA

 ŠLJUNAK

 ZAPEČENI LEP

 ZAPEČENO TLO

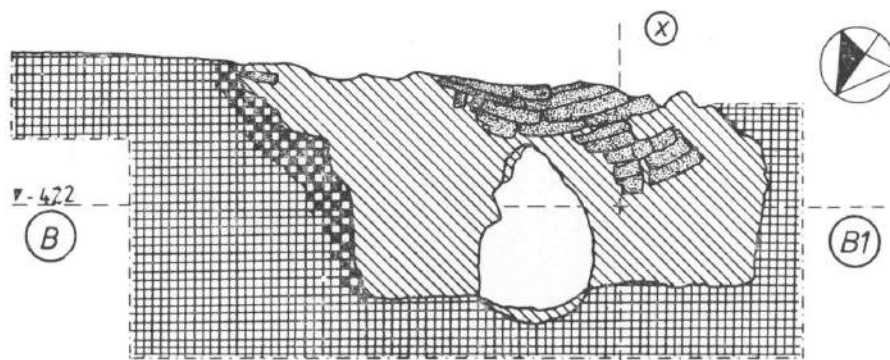
 ILOVAČA

 SVOD KANALA

0 1m.

Табла VI — Цигларска пећ у Чукојевцу — пресек А-А1
Table VI — Le four à briques de Čukojevac — coupe A—A1

T VII

 OPEKA

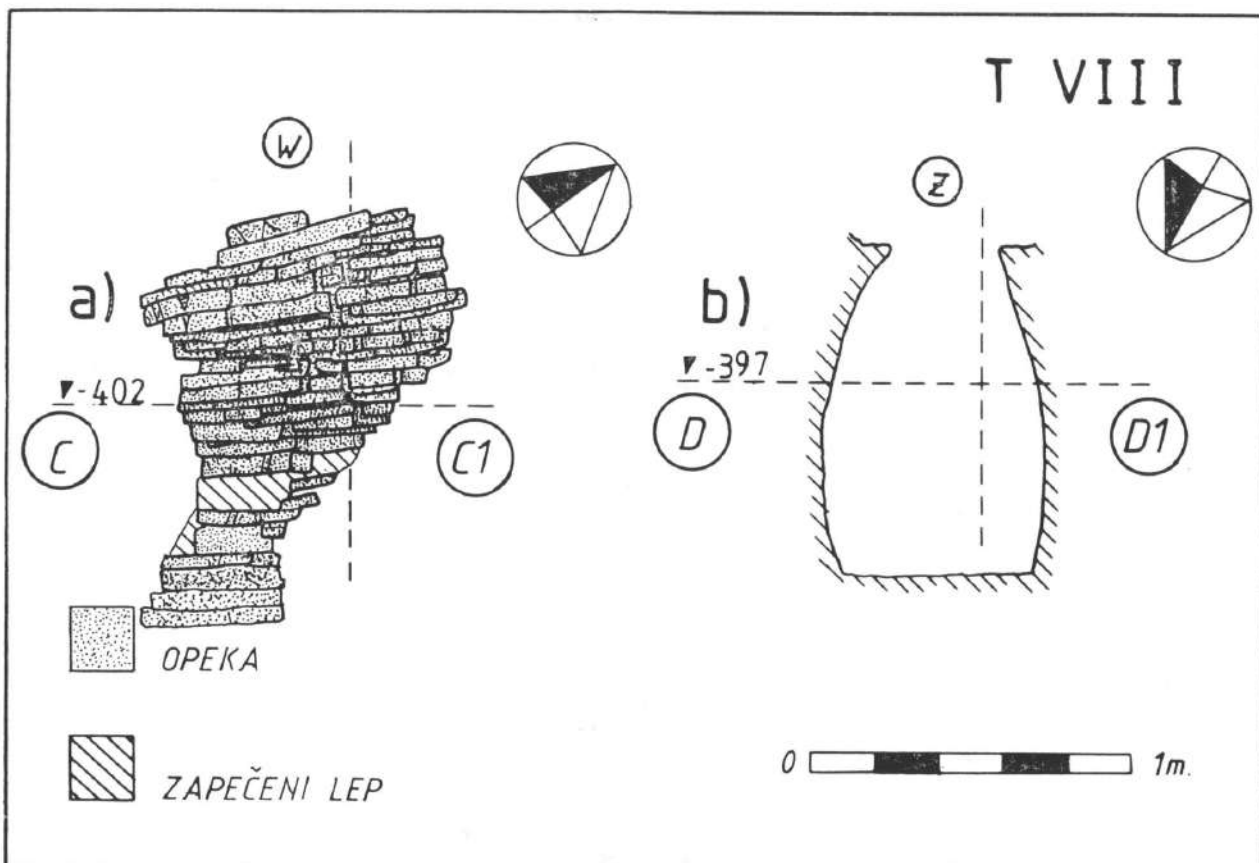
 ZAPEČENO TLO

 ZAPEČENI LEP

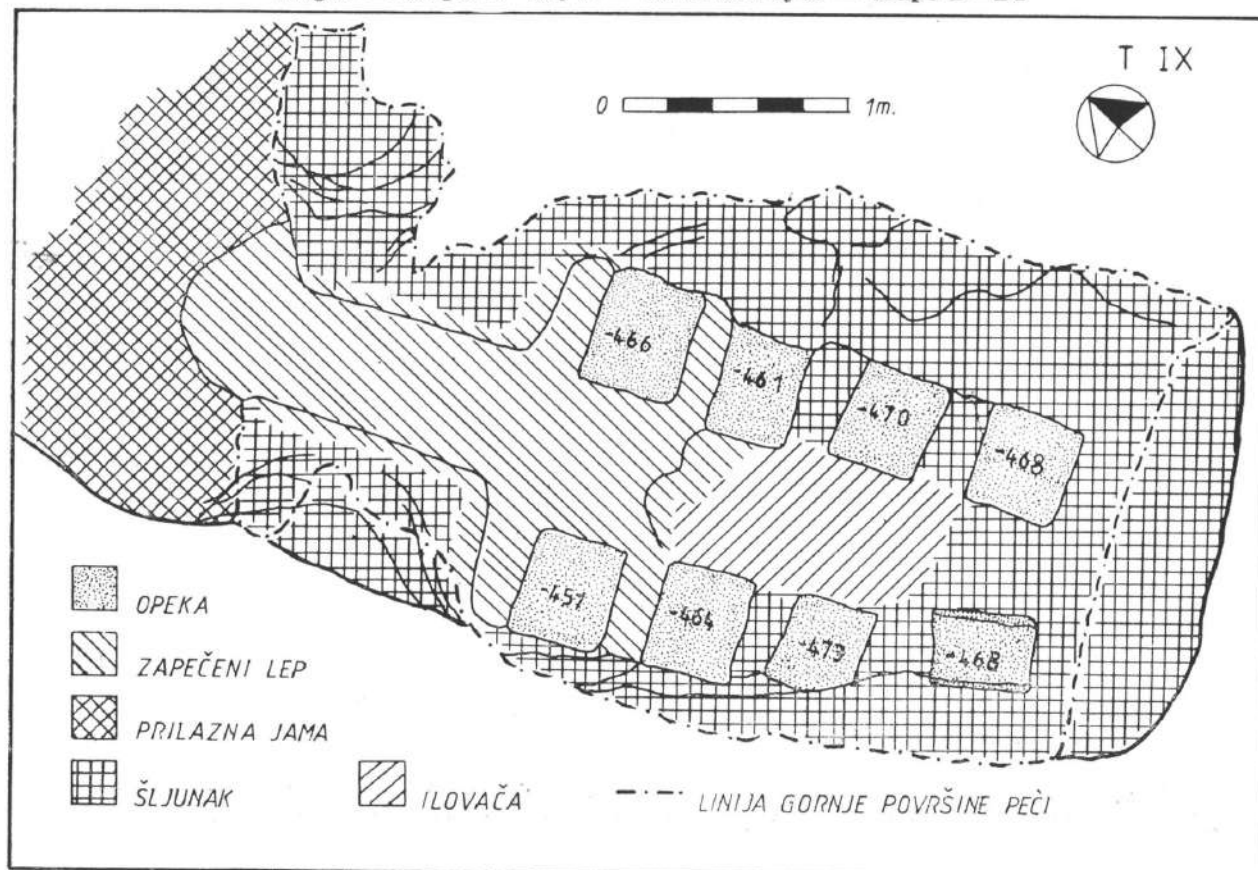
 ŠLJUNAK

0 1m.

Табла VII — Цигларска пећ у Чукојевцу — пресек Б-Б1
Table VII — Le four à briques de Čukojevac — coupe B—B1

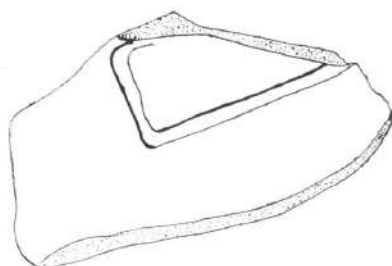
Табла VIII — Цигларска пећ у Чукојевцу, а — задњи леви језичасти зид — пресек Ц-Ц1;
 б — канал ложишта пећи — пресек Д-Д1
 Table VIII — Le four à briques de Čukojevac, а — le mur postérieur gauche en forme de
 langue — coupe C—C1; б — canal du foyer — coupe D—D1

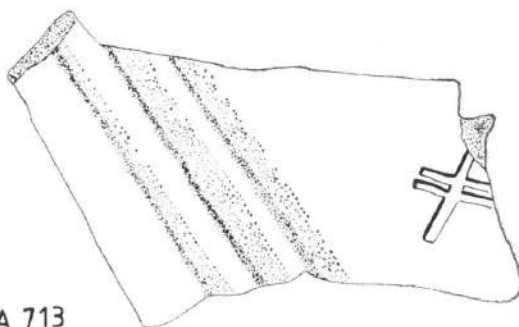
Табла IX — Цигларска пећ у Чукојевцу — тлоцрт основе фундамента
 Table IX — Le four à briques de Čukojevac — plan des fondations

Т X

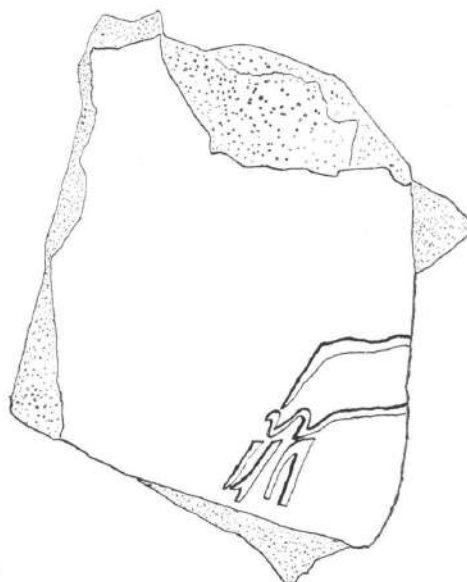
A 443

A 713

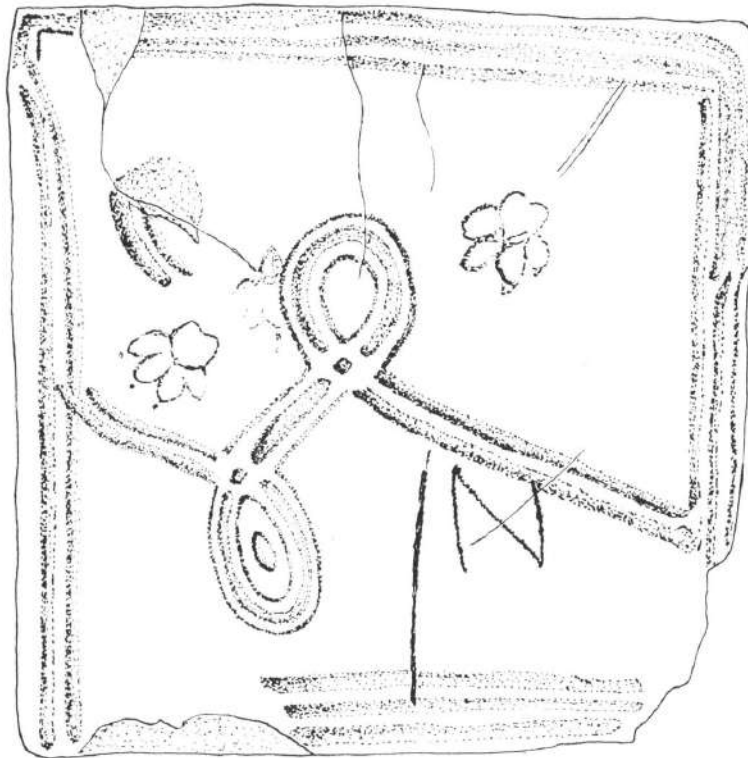

A 725

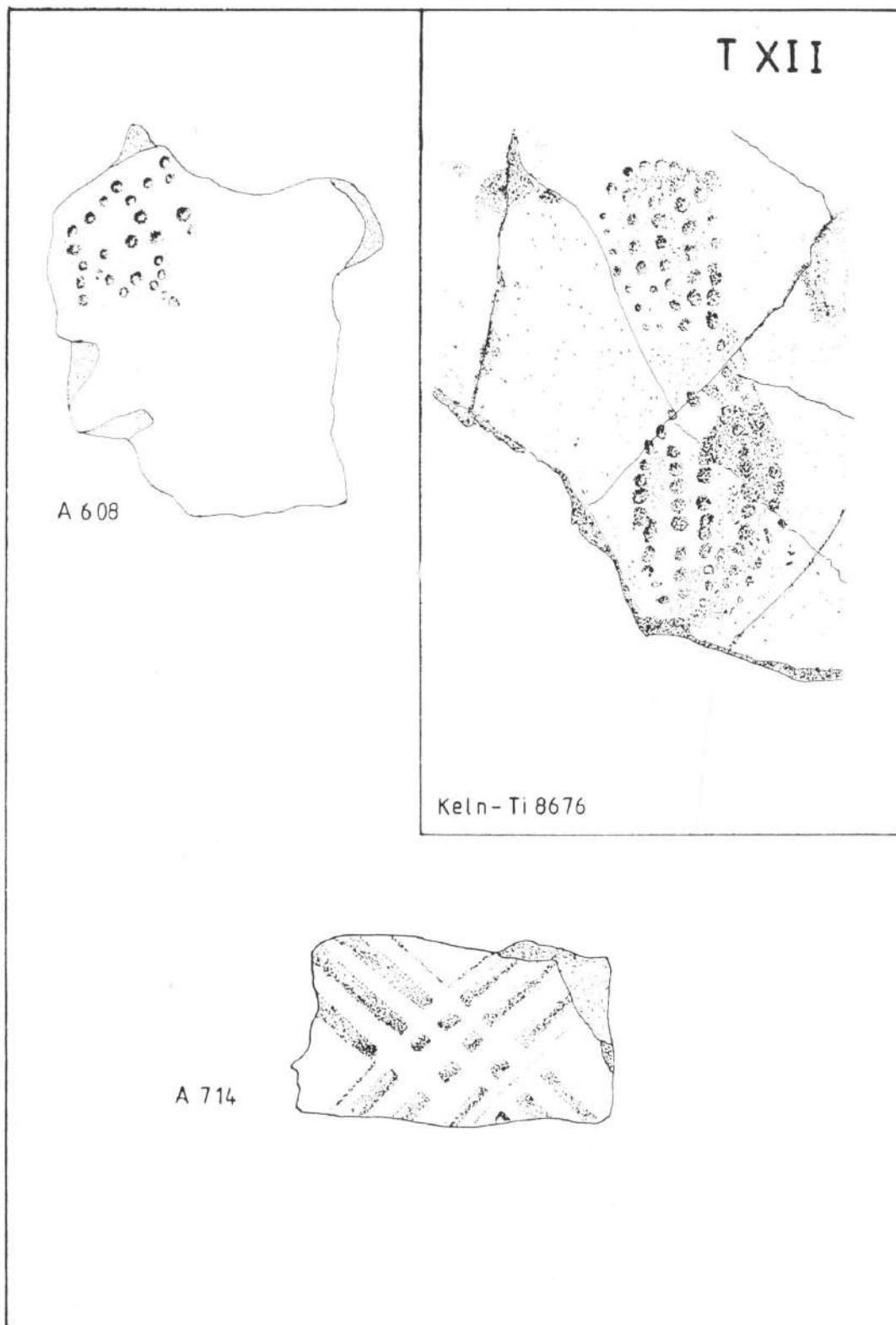
Табла X — Опеке из пећи у Чукојевцу — инв. бр. А 443; А 713; А 725; Р = 1:2
Table X — Briques du four de Čukojevac — № d'inv. А 443; А 713; А 725; échelle 1:2

T XI

A 719

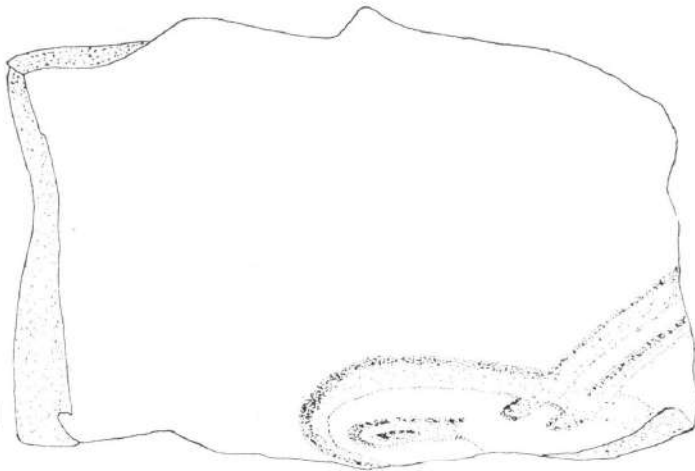
Табла XI — Опека из пећи у Чукојевцу — инв. бр. А 719; Р = 1:6
Table XI — Brigues du four de Ćukojevac — № d'inv. A 719; échelle 1:6

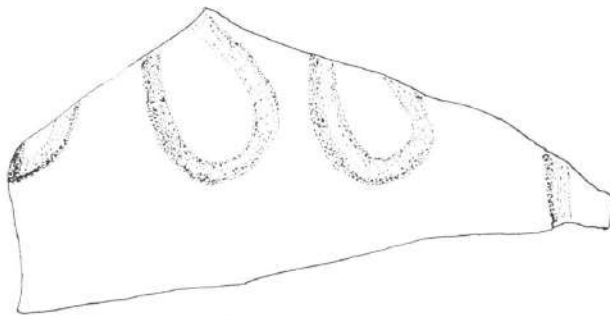
Табла XII — Опеке из пећи у Чукојевцу — инв. бр. А 608 и А 714; Р = 1:3;
 Опека из Келн-Фелдкасела, ископавање 1980/6, тер. инв. 8676; Р = 1:6
 Table XII — Briques du four de Čukojevac — № d'inv. А 608 et А 714; échelle 1:3
 Brique de Cologne-Feldkassel, de 1980—1986; № d'inv. du site 8676;
 échelle 1:6

T XIII

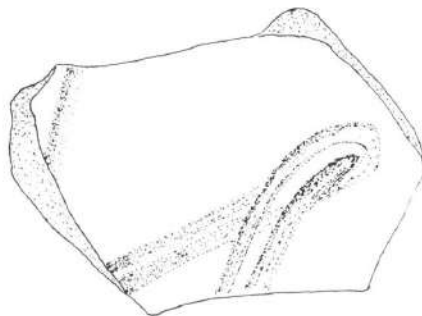
A 721

A 724

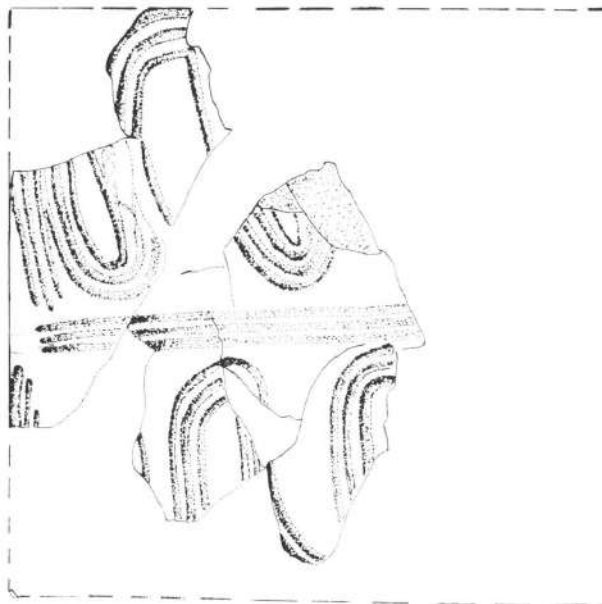
A 716

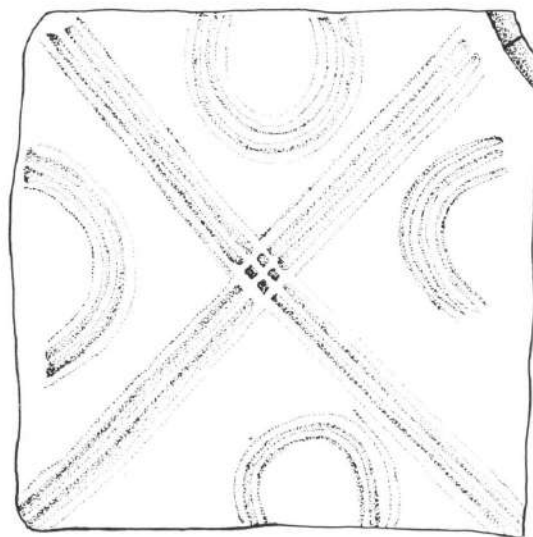
Табела XIII — Опеке из пећи у Чукојевцу — инв. бр. А 716; А 721; А 724;
P = 1:3

Table XIII — Briques du four de Čukojevac — № d'inv. А 716; А 721; А 724;
échelle de 1:3

T XIV

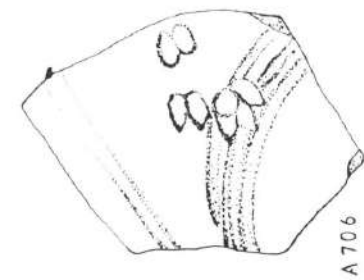
A 711

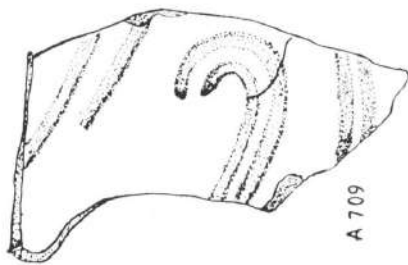
A 720

Табла XIV — Опеке из пећи у Чукојевцу — инв. бр. А 711; А 720; Р = 1:8
Table XIV — Briques du four de Čukojevac — № d'inv. А 711; А 720; échelle de 1:8

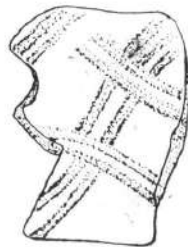
T XV

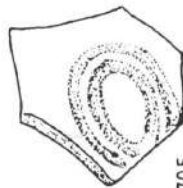
A 706

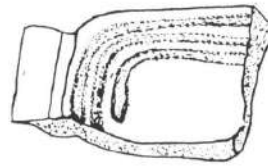
A 709

A 715

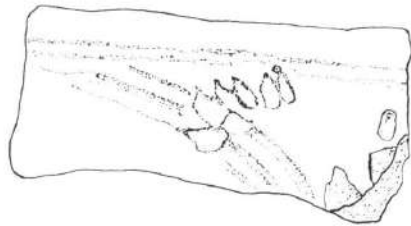
A 705

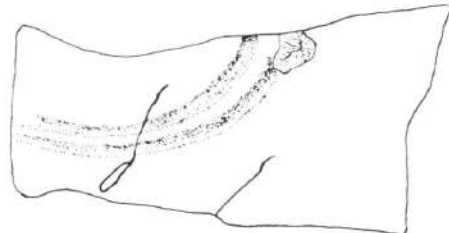
A 710

Табла XV — Опеке из пећи у Чукојевцу — инв. бр.
 A 705; A 706; A 709; A 710; A 715; P = 1:4
 Table XV — Briques du four de Cukojevac — № d'inv.
 A 705; A 706; A 709; A 710; A 715; échelle de 1:4

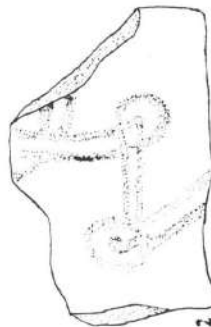
T XVI

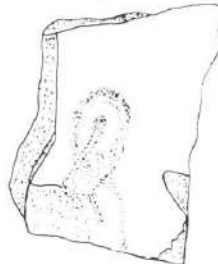
A 708

A 707

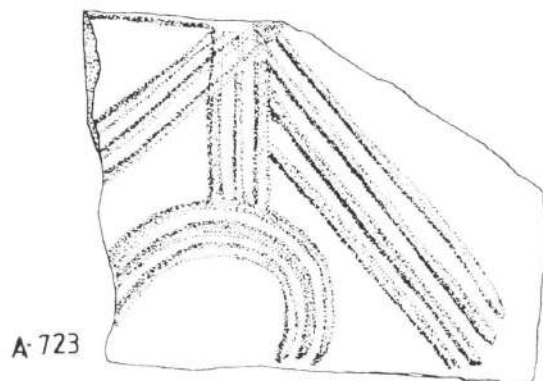

A 712

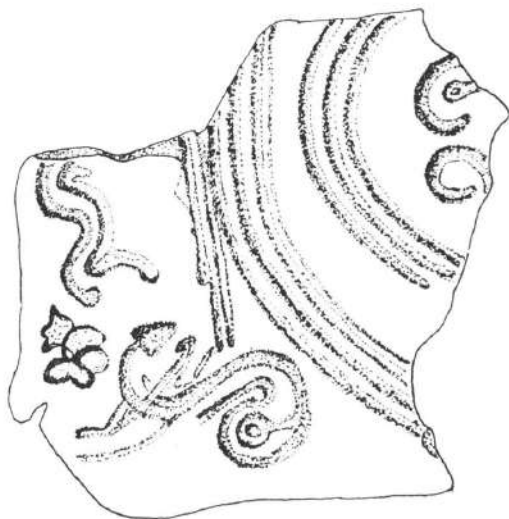

A 717

Табла XVI — Опеке из пећи у Чукојевцу — инв. бр.
 A 707; A 708; A 712; A 717; P = 1:4
 Table XVI — Briques du four de Cukojevac — № d'inv.
 A 707; A 708; A 712; A 717; échelle de 1:4

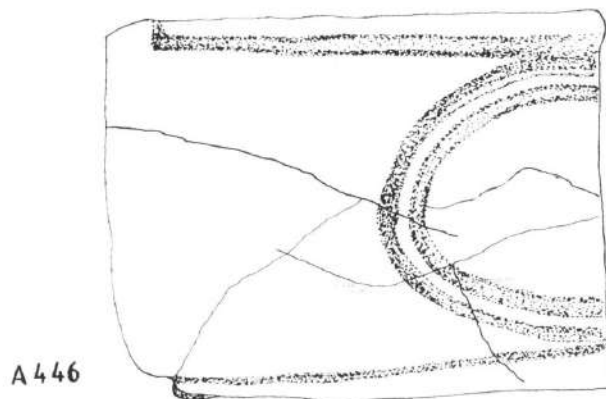
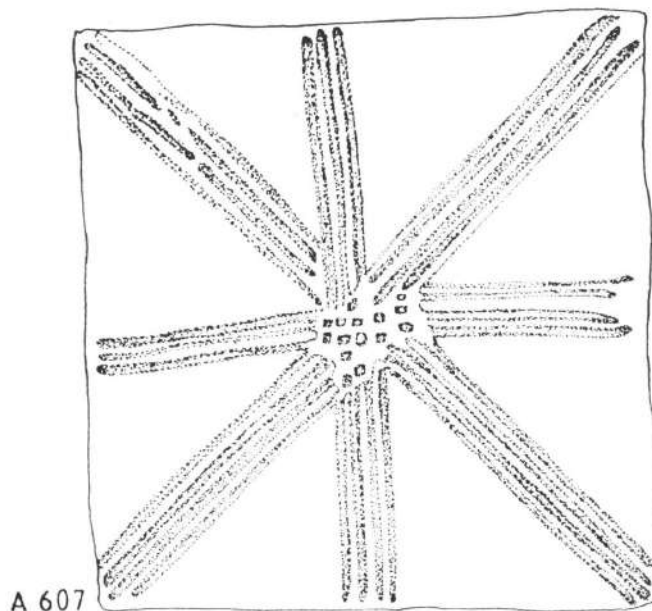

A 704

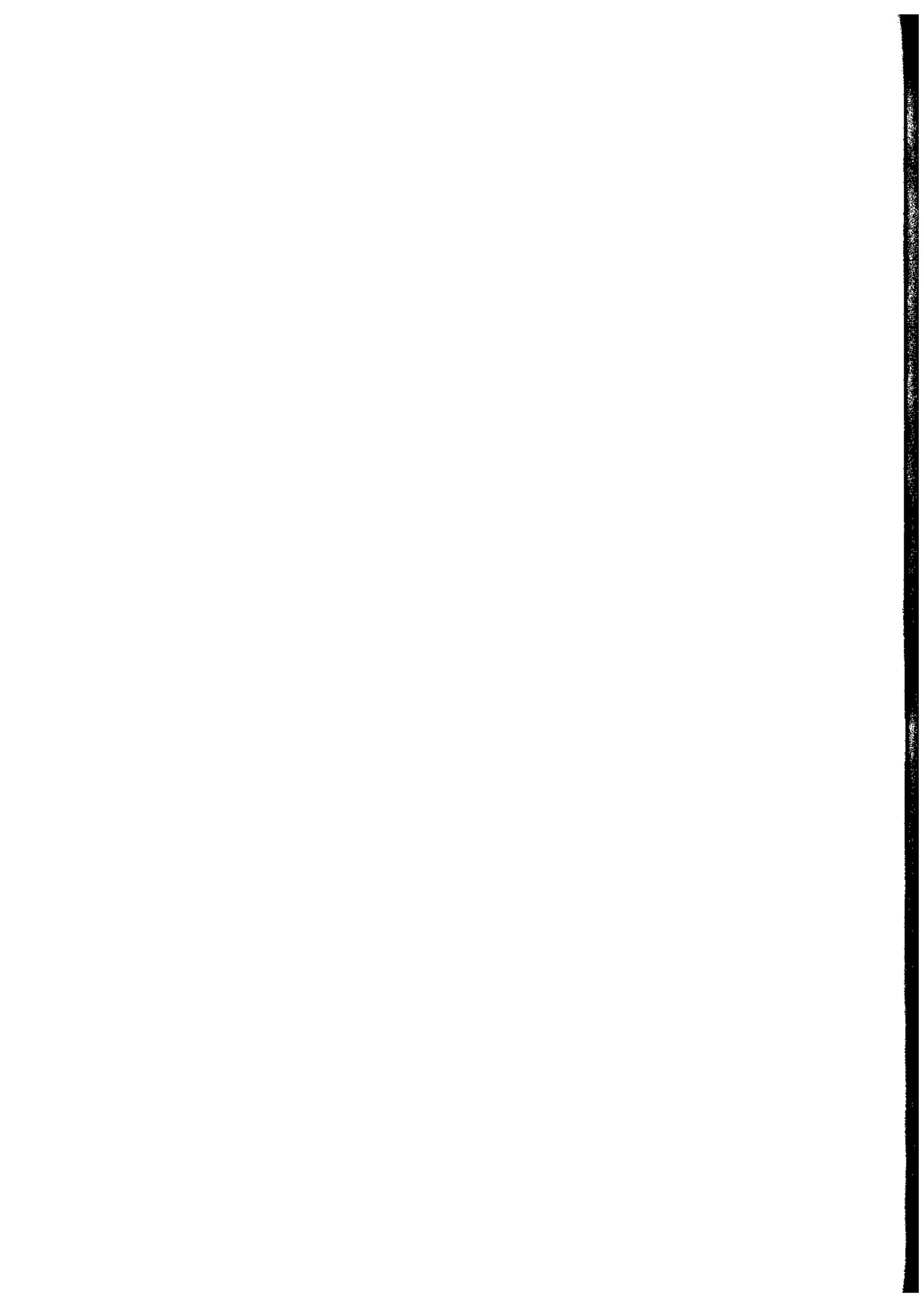

Табла XVII — Опеке из пећи у Чукојевцу — инв. бр. А 704; А 723; Р = 1:6
Table XVII — Briques du four de Cukojevac — № d'inv. А 704; А 723: échelle de 1:6

T XVIII

Табла XVIII — Опеке из пећи у Чукојевцу — инв. бр. А 446; А 607; Р = 1:8
Table XVIII — Briques de four de Čukojevac — № d'inv. А 446; А 607;
échelle de 1:8

БРАНКО ВУЈОВИЋ

ПРОФАНА АРХИТЕКТУРА У СРБИЈИ У ДОБА КНЕЗА МИЛОША

(СПОМЕНИЦИ ГРАЂЕНИ У ДУХУ БАЛКАНСКЕ
ГРАДИТЕЉСКЕ ТРАДИЦИЈЕ)

Градитељство у обновљеној Србији у првим деценијама XIX века развијало се у непосредној зависности од општих политичких, друштвених и духовних прилика које су владале у земљи након српске револуције од 1804 до 1813. године. Слом првог српског устанка донео је многе жртве, разарања и горка разочарања српском народу, али он, ипак, није представљао катастрофу, већ само једну изгубљену битку, привремени застој у токовима револуције, која се није могла ничим зауставити. Нови српски устанак 1815. године, или како га Сима Милутиновић Сарајлија назива, „оптенародна вторична против турског зулума буна“,¹ означио је други снажан талас политичких превирања, у друштвеном и културном погледу знатно дубљи и дуготрајнији, кад су у остваривању основних циљева српске револуције војничка дејства уступила место стрпљивим дипломатским, политичким и економским потезима српских вођа. Већ после 1815. године престало је свако мешање

Турака у друштвени и јавни живот српског народа на селу и сви видови непосредног економског изабљивања и пљачке — сем званично утврђене висине харача, спахијског десетка и царске главнице — што је, у ствари, практично значило да је замашан део народног дохотка остајао у земљи и да се он стално повећавао, захваљујући, пре свега, вештини с којом је кнез Милош Обреновић водио пореску политику према Турцима.² Побољшано економско стање народа створило је нове могућности за акумулацију капитала, неопходног за обнову разорених градитељских објеката, развој насеља, изградњу саобраћајница и других јавних и приватних зграда.³ То су биле друштвене основе за снажан развој и духовни преображај обновљене Србије. Заправо, почев од 1820. године настаје нов и по својој ширини изузетан општи градитељски и уметнички полет, који ће се без застоја наставити све до краја прве владавине кнеза Милоша. Чини се да се овај полет најречитије одразио у градитељству, у необично великом броју новоподигнутих профаних и црквених грађевина.⁴ Црквено градитељство, специфично по својој намени и још оптерећено снажном традицијом у погледу архитектонског обликовања, дуго је пружало отпор новим архитектонским схватањима, за разлику од профане архитектуре, у којој су нове, савременије тежње лакше и брже пробијале себи пут.

Према томе, преображај српске архитектуре у првој половини XIX века, почетак и даљи ток процеса њене европеизације, најбоље се може пратити управо у области профаног градитељства. Снажан подстицај профано градитељство добило је већ у првој деценији Милошеве владавине, у време када су традиција и оријентални начин живота били и даље преовладавајући чиниоци, који су условљавали, умногоме, и архитектонски израз својствен народним неимарима. За архитектуру овог раздобља карактеристична је стамбена зграда која је у знатној мери задржала стари, тзв. балкански стил, односно приземни или једносратни објекат правоугаоне основе, са темељима и подрумима зиданим у камену, док су приземље и спрат рађени у бондруку. Међутим, на почетку овог раздобља, у централним и западним пределима Србије, претежно у сеоским насељима, понегде су још грађене стамбене брвнаре, као израз јаке домаће традиције и особених историјских и природних услова у којима су се развијали ови крајеви.

Када је кнез Милош, после пропасти првог српског устанка 1813. године, остао у Србији и убрзо постао кнез рудничке нахије, он је, из неповерења према Турцима, иако је са њима званично мо-

рао да одржава редовне везе, саградио себи око 1814—15. године кућу у Горњој Црнући, у једној дуболини, густо обраслој шумом, а не у Брусници, надомак пута, где је одрастао и где му је живела мајка. То је типична брвнара подигнута на стрмини, са доњим делом од камена, где се налазио подрум, и две одаје у горњем делу: једна је „кућа“ са огњиштем, друга је соба за спавање, која има зидану пећ за ложење. Уз кућу је дограђен и доклат. Зграда је покривена високим и стрмим кровом са шиндром и дрвеним димњаком — „капићем“.

По свом облику и величини, ова Милошева кућа, прва коју је подигао откако је постао нахијски кнез, није се битно разликовала од осталих стамбених зграда у рудничко-таковском крају. Али, веома брзо, са променом политичких прилика, материјалним осамостаљивањем, јачањем и учвршћивањем личне власти, Милош купује многа имања у Крагујевцу, Београду, Пожаревцу и другим местима. У овим и низу других градова (Шапцу, Чачку, Карановцу, Јагодини, Ваљево, Свилајнцу), као и дуж важнијих саобраћајница којима се неуморно креће кнежева поворка, подижу се многи нови објекти намењени смештају Милошеве породице и бројне пратње, затим конаци његове браће, најближих рођака и сарадника, зграде управно-административних, привредних и војних установа. У Београду и Крагујевцу где кнез најчешће борави, врше се и већи захвати на измени грађевинске структуре појединих делова вароши и поступно се формирају нова управна и трговачка средишта. Неколико година доцније „правителствени инцинири“ доведени из Беча у кнежеву службу, просецају у Београду прве европске планиране улице — Савамалску, Господску и Абацијску, са свим елементима савремене градске регулације, са зградама и потпуно изграђеним уличним блоковима на оба фронта. Овакве регулације тражиле су и нова, савременија архитектонска решења новоподигнутих варошких објеката.

У развоју градске и маловарошке архитектуре Милошевог доба могу се уочити три еволутивне етапе на путу њеног преображаја од балканске бондручаре до европски конципиране градске зграде. У првој етапи (1815—1825) преовлађује традиционална, тзв. балканско-оријентална архитектура, у другој, прелазној етапи (1825—1833), долази до поступног напуштања традиције и делимичне примене нових архитектонских решења, грађевинских поступака и појаве првих објеката који својом просторном концепцијом знатно одударају од традиционалног градитељства, наговештавајући нове

токове; у трећој, завршној етапи (1833—1839), дефинитивно превлађују савремена европска архитектонска схватања. Ма колико можда на први поглед, изгледала условна и схематична, оваква подела је у знатној мери заснована на историјским оквирима и уочљивим променама у сфери политичких, друштвених и духовних прилика у Србији овог времена: у првој етапи, омеђеној временским периодом који је био прожет у знатној мери општом неизвесношћу, побунама опозиције,⁵ поступним изграђивањем и јачањем Милошеве власти и акумулацијом финансијских средстава, гради се сразмерно много, али искључиво у духу традиције; од 1825. године, када почиње друга етапа, са потписивањем Акерманске конвенције (1826) и Једренског мировног уговора (1829), којима је Србији обезбеђена национална независност и међународно признање, а Милошу висок углед главног кнеза Србије, настају битне промене у свим областима друштвеног живота, па и у градитељству, које добија не само у свом обиму и замаху, већ и у разноврсности архитектонских облика и намена новоподигнутих објеката; трећа фаза почиње добијањем хатишерифа (1830. и 1833), којима је Porta признала аутономију Србије, а Милошу наследно кнежевско достојанство. Ова последња етапа заправо представља врхунац градитељске делатности у Србији у првој половини XIX века. После абдикације Милоша Обреновића и његовог одласка из земље 1839. године, настаје осетан пад обима градитељских подухвата у Кнежевини Србији, али долази и до побољшања општег квалитета градње. Овај квалитативни скок у архитектонском стваралаштву био је припремљен у претходном, Милошевом периоду. У том погледу карактеристична је чињеница да се управо почетком треће фазе, уочи новог градитељског таласа, појављују у Кнежевини Србији и први, на европски начин конципирани пројекти за кнежевске палате у Крагујевцу, Смедереву и Београду (1833—1836), а у исто време (1834—1835) јављају се и први школовани архитекти и грађевински инжењери у државној служби — Франц Доби, Франц Јанке и Франц Барон Кордон.⁶

Свака од ових етапа илуструју многи новоподигнути споменици профане архитектуре, који су највише грађени у Београду, Крагујевцу, Пожаревцу, Чачку и Шапцу, затим у Ваљеву, Јагодини, Ужицу, Крушевцу, Карановцу, Лозници, Трстенику, Смедереву, Поречу, Неготину, Зајечару, Ђуприји, Свилајнцу, Алексинцу, Књажевцу и другим варошима и варошицама, па и мањим местима у којима су двадесетих и тридесетих година прошлог века цветали тр-

говина и занатство: у Палежу, Гроцкој, Убу, Хасан-пашиној Паланци, Пожеги, Брусници, Баточини, Градишту, Кладову. Градило се доста и у неким већим селима, која су, као средишта сеоских заједница неколико околних насеља, имала своје тзв. „варошице“, односно „чаршије“ са дућанима, радионицама, механама, црквом и школом и низом управно-административних зграда. Таква сеоска средишта су се временом формирала у многим селима у Србији, посебно у таквим као што су Бранковина, Осечина, Свилеува, Горња Добриња, Дружетићи, Косјерић, Брезна, Раља, Бељина, Барајево, Колари, Рипањ и нека друга. Ваља имати на уму и чињеницу да је процес прихватања савремених европских архитектонских решења у пракси најпре и најбрже оствариван у већим урбаним средиштима (Београд, Крагујевац, Шабац, Пожаревац), а у периферним областима Кнежевине Србије — знатно спорије.⁷

У нашој расправи овом приликом бавићемо се само оним градитељским споменицима који су доследно грађени у духу балканске градитељске традиције и на којима нису присутни, ни у спорадичној конструктивној или декоративној функцији, европски архитектонско-стилски елементи. Према томе, у даљем излагању реч ће бити о споменицима који спадају у прву еволутивну етапу развоја профане архитектуре.

Када се говори о варошкој архитектури из прве деценије Милошеве владавине (1815—1825), неопходно је већ на почетку истаћи да је преовладавајући тип грађевине овог доба и даље била карактеристична балканска бондручара,⁸ симетричне или асиметричне диспозиције, сложене основе, најчешће приземна, ређе једносратна, са нешто истуреним горњим делом, наглашеним еркерима и доксатама на фасадама, дрвеним тремовима према дворишном простору, покривена плитким кровом, са шиндром или црепом као кровним покривачем, и широком стрехом.

Једна од најстаријих грађевина везаних својим настанком за Милошево име је **Господарски конак** у Београду из 1818, који је постојао све до 1847. године, када је срушен. Налазио се преко пута pročеља старе Саборне цркве, на углу главне чаршије и Богојављенске улице (данас улице 7. јула и Кнеза Симе Марковића). Према подацима Мите Петровића, то је било прво непокретно имање које је купљено средствима Народне благајне (за 15.000 гроша). Иза конака се простирало велико двориште и башта у дубину парцеле, скоро до данашњег Косанчићевог венца. Постоји претпоставка да је ова историјска зграда,⁹ о чијем изгледу данас судимо на основу

сачуваног цртежа из 1833, била нешто старија од 1818. године и да је кнез Милош купио ову парцелу са неким старијим објектом на њој, који је обновио и уредио за своје потребе.¹⁰ Међутим, ова претпоставка не слаже се са чињеницом коју наводи М. Ђ. Милићевић, по коме је Милош, да би изградио Господарски конак, морао да поруши јужни део зграде старе Митрополије.

Јоаким Вујић, који је видео кнежев конак 1826. године, дао је следеће податке о њему: „Од западне, пак, стране цркве, преко пута јест двор Јего књажескаго сијатељства Г. Милоша. Ово здање јест обаче од дрва и дасака, на једном спрату устројено, на којем многе лепо украшене собе с једном великом трпезаријом јесу. У једној од ових лепих соба видио сам и изобразеније Г. књаза Милоша и његове возљубљене господичне кћери Јелисавете. Доле, пак, у дољнем спрату јесу друге разнаго вида собе за различите служитеље...“¹¹ Описујући београдску варош из 1829. године, О. Д. Пирх истиче да се зграда Господарског конака „својом величином и лепим изгледом разликовала од осталих чатрља београдских“, мада је и она грађена од слабог материјала.¹²

Угаони положај Господарског конака, на главној уличној раскрсници, доприносио је његовом општем изгледу, условљавајући уједно облик основе, несиметричну диспозицију унутрашњег простора и одговарајућу обраду две уличне фасаде. У свему осталом био је то типичан објекат балканске стамбене архитектуре са подрумом, приземљем и спратом. Судећи према сачуваном цртежу, у приземљу није било прозора, али су на два места постојали улази, један велики колски, са двокрилним вратима, која су била преко пута улаза у порту Саборне цркве, и мањи угаони улаз, са засведеним горњим делом и декоративно обрађеним дрвеним вратима. Уз главни, велики улаз, изнад кога се налазио медаљон са српским грбом израђеним у кованом гвожђу са барокним волутама са стране, налазили су се стражара и ниски банак. Поред грба налазио се још један, округли, амблем, вероватно султанова тугра, коју је кнез Милош послао 1828. године да се овде постави.¹³ Што се тиче српског грба,¹⁴ претпоставља се да је то управо онај грб који је сковао Јован Петровић Ковач и поклонио га 1830. године Србији, у дане када је у Београду проглашен хатишериф. Као што је познато, за ово своје рукоделије он је одбио да прими понуђену материјалну накнаду, објаснивши то тиме да га је правио из патриотских побуда, за „услугу Роду и Отечеству“, као своју малу жртву, коју је „на олтар родољубија принео“.¹⁵

На спратном делу фасаде била су два четвртаста еркера, један на средишњем делу са четири прозора (два према улици и два бочна), а други на углу изнад мањег улаза, подупрт дрвеним косницима. Истурени спрат, који својим габаритом надвисује приземље, има према једној улици дванаест правоугаоних прозора са дрвеним капцима; покривен је плитким кровом, благог нагиба, са широком стрехом и пет димњака, обликованих на традиционалан начин, карактеристичан за балканску архитектуру. Према сачуваном попису ствари у појединим просторијама конака из 1824. године, може се извршити делимична реконструкција изгледа већине просторија. На спрату је укупно било четири собе („шарена соба“, „соба аремлука“, „соба до шарене“, „соба до трпезарије“), једна велика трпезарија и две оцаклије („каве оцак“ и „оцаклија аремлука“). У приземљу су били: момачка соба („соба момачка на доњем кату“), мутвак и друге помоћне просторије. Испод приземља био је подрум. Собе су биле опремљене на оријентални начин, сем трпезарије, која је била намештена на изразито европски начин, као и собе до трпезарије, у којој се налазио писаћи сто. Ова последња соба имала је диванхану, окренуту дворишту и башти, са видиком према Сави. О. Д. Пирх истиче да је све „у двору било просто, али необично чисто“. Он је посетио и једну од просторија на спрату, „која је била потпуно удешена по турски“.¹⁶

Према томе, сви расположиви писани и ликовни подаци указују да је Господарски конак био у архитектонском погледу обликован, до најмањих појединости, у балканском стилу профаног градитељства. На овакав закључак упућује и традиционалан бондручни конструктивни систем, који је примењен при његовој градњи. Тежња ка европским узорима била је присутна само у спорадичним детаљима опреме ентеријера појединих соба (намештај, кнежеви портрети и посуђе), који наговештавају предстојеће промене у начину живота и навикама његових становника. Сам Милош, као што је познато, ретко је и нерадо боравио у овој згради, али су овде често (до изградње Конака кнегиње Љубице) становали његови најближи: жена, деца, његов брат и кнежеви виши чиновници. После 1842. године, са одласком Обреновића, конак је имао и другу намену: спрат је коришћен за потребе смештаја једног дела Богословије, а у приземљу је неко време била смештена штампарија. Због дотрајалости, зграда је срушена 1847. године.

Припремајући се да од Крагујевца начини своју престоницу, кнез Милош је у раздобљу од 1817. до 1820. године на живописној

обали Лепенице саградио свој први дворски комплекс, који се састојао од **Кнежевог конака**, **Конака кнегиње Љубице** или **Шареног конака**, **мутвака**, **економских зграда**, **цркве** и тзв. **Амициног конака**.¹⁷ Од ових многих зграда данас постоје само две последње — стара Милошева задужбина и Амицин конак.

Најпре је 1817. године подигнут **Кнежев конак**, познат у историји и под именима Милошев или Мушки конак. Две године након изградње, у њему је рођен најстарији Милошев син — Милан. Касније су у овом здању биле смештене Официрска касина и дивизијска војна команда, што је условило низ преправки и измена у унутрашњем распореду и спољњем изгледу објекта. У другом светском рату конак је потпуно порушен, а на његовом месту је после рата подигнута нова зграда за потребе војске. Судећи по сачуваним подацима и описима из историјских извора, била је то зграда која је, у неку руку, могла да послужи као прототип будућим Милошевим конацима, грађеним у Београду, Пожаревцу, Свилајнцу и другим местима у којима је кнез боравио (са подрумом, приземљем и спратом, симетричног распореда просторија, што се одражавало и на изгледу фасада), зидана делом од камена (доњи део), а делом у бондруку са испуном од опеке (спратни део). Подробан опис њеног спољашњег и унутрашњег изгледа оставио је Јоаким Вујић, који је посетио Крагујевац 1826. године. По њему је Милошева палата „прекасно устројена, пак састоји се из једног горе, а једног опет доле департамента. У дољњем департаменту налазе се и с једне и с друге стране различите собе и једна велика на среди трпезарија, у којој до 60 персоне обедовати могу. Пред овом трпезаријом јест и један празни, велики простор с једним на десној страни возвишеним диваном. У горњем опет департаменту налазе се равним начином многе собе, измежду којих јест једна парадна Јего Књажескаго Сијатељства соба, у којој к истоку стоју две намештене иконе с једним кандилом, а унаоколо друга светска изображенија намештена виде се.“¹⁸ У средини спратног дела зграде налазила се кнежева канцеларија, у којој је Ј. Вујић видео и Милошев парадни портрет — „изображеније у целом стасу телесном“, које је 19. марта 1824. године радио познати српски сликар Павле Ђурковић. Ову просторију украшавали су и многи портрети руских царева, великих кнезова, министара, војсковођа, као и ликови Махмуда II и Наполеона I.¹⁹

У **Шареном конаку**, подигнутом 1818. године, који се налазио у близини Кнежевог конака, непосредно са његове северне стра-

не, рођен је, 1823. године, млађи кнежев син — Михаило. У овом „харему“, како га назива Јоаким Вујић, обитавала је „светла Госпожа Љубица с два њена младолетна сина млада Господарића, Миланом и Михаилом, како равно и возљубљеном Господичном Јелисаветом, својом ћерију, и целом њеном женскога пола свитом“.²⁰ На жалост, и од овог конака данас у Крагујевцу нема ни трага, јер је непажњом изгорео 1884. године. И он је имао подрум, приземље и спрат, односно „два департамента“, како наводи Ј. Вујић, „који различите мале и велике собе имају, које су прекрасно мобилирате, измоловане и намештене, пак конгови от обадва спрата јесу широки, с лепи дивани“. Из овог описа се може закључити да је и ова зграда била пространа, са широким ходницима — конговима и многим лепо намештеним и сликарским радовима украшеним одајама, због којих је он и добио име Шарени конак. У време Вујићеве посете Крагујевцу (1826), овде су биле и друге јавне зграде — **Магистрат**, **Народни суд**, **школа** са 123 ученика и два учитеља („благоразумни Г. Прокопиј Видаковић, учитељ прве класе с числом 70 ученика, и високоучени Г. Мојсеј Јанковић, учитељ вторе класе с числом ученика 53.“).²¹

Амицин конак подигнут је 1820. године на самој обали Лепенице. Име је добио по Сими Милосављевићу Паштрмцу, прослављеном устаничком барјактару, буљубаши и надзиратељу кнежевског двора, званом „Амица“. Он је био веома близак кнежев пријатељ и поверљиви саветник. Својим заслугама у устанку и прегалаштвом у изградњи српске власти стекао је изузетан друштвени положај и Милошеву наклоност. Овај сразмерно велики конак служио је за његов смештај, али и за становање многих дворјана у Милошевој служби и повремено боравак нахијских кнезова у време када их је Милош позивао у Крагујевац. Ова приземна зграда, која је потпуно очувана, претрпевши током времена само незнатне измене, постављена је на косом терену са падом према реци, па отуда даје утисак двоспратне грађевине, чија се главна симетрично решена фасада, са два истакнута бочна еркера, истиче својом лепотом облика и усклађеношћу пропорција. Испод приземља се налази пространи каменом зидани подрум, док се са горње, дворишне, стране истиче велики, лепо обликовани дрвени трем са стубовима и ниском дрвеном оградом.²² У подрум се улазило са доње стране, кроз велика двокрилна засведена врата, постављена бочно, испод југоисточног еркера. Сем врата, на главној фасади истичу се и три у камену израђена прозорска отвора, са гвозденим решеткама и за-

сведеним нишама изнад отвора. Главни улични тракт приземља има строго симетричан распоред одаја (укупно осам), на које се са северозападне стране у дубину дворишта наставља додатно крило са три помоћне одаје. Дрвене таванице су у највећим, угаоним, просторијама биле украшене резбареним розетама. По својим основним одликама, просторном решењу и декоративним обележјима, Амицин конак представља типичан споменик профане архитектуре са почетка Милошеве владавине.

Идући хронолошким редом, после крагујевачког дворског комплекса подигнута је у току 1825. године група **кнежевих дворских зграда у Пожаревцу**, граду у коме је Милош често боравио са својом породицом. Ту га је затекао и Јоаким Вујић почетком августа 1826. године, када је дошао из Смедерева на свом путовању по Србији. Његов опис **Кнежевог двора** и других зграда у Пожаревцу занимљив је вишеструко, јер је сачињем само годину дана после њихове изградње:

„У овој вароши перво приметити јесам могао Великог Књажа Г. Милоша двор, једно прекрасно лепо, ново зданије на једном кату, на којем находе се многе лепе, украшене собе, споља с прекрасним, пространим диваном, а доле јест канцеларија, трпезарија и друге лепе собе. Потом к истоку јесу такожде нова зданија за официјанте, канцелисте и проче служитеље дворске. К западу обаче јест један велики дом за Господареве момке. После овог дома иде једна велика, нова казарма у коју могу до 200 војника стати. Спрам казарме јест дом касирев, а идући к капији јест кујна и јоште нека мала зданија, и овај двор јест дупло с палисади обграђен и утврђен. Потом приметио сам овде и једну лепу, нову, од камена созидану церкву. Основатељ ове цркве јест Јего Књажеско Сијатељство Г. Милош, који је њу сопственим својим иждивенијем созидао и украсио.“²³

Према Вујићевом опису, Милошев дворски комплекс у Пожаревцу имао је 1826. године око седам-осам зграда, од којих три веће (два конака и касарна), и све то било је ограђено палисадом и утврђено. Сем тога, изван утврђења били су: црква, школа, магистрат и друге јавне зграде. Главни **Милошев конак** био је на спрат и имао је са једне стране диванхану. Судаћи по сачуваним архивским документима која се односе на изградњу два конака и по фотографијама из 1883. године, може се закључити да су ове зграде грађене у бондручном систему конструкције, са испуном од опеке, односно да имају све одлике профаних споменика балканско-оријен-

талног стила. У Пожаревцу, који је у то доба имао око 250 кућа, поред комплекса Милошевих зграда постојале су лепе варошке куће виђенијих трговаца и занатлија, које су, смештене махом у чаршији, имале у приземном делу многе дућане и радионице.²⁴ Биле су то приземне или једносратне зграде двојне намене — један део, оријентисан према чаршији (најчешће приземље), служио је за трговину и смештај робе, док је други део (или цео спрат), окренут дворишту, био одређен искључиво за становање.

Почетком двадесетих година XIX века грађене су и друге, на сличан начин обликоване, градске куће и у другим већим варошима у Србији. Као пример изгледа репрезентативних градских кућа појединих представника трговачког сталежа, који је све више био у експанзији, могу да послуже две зграде које је, по налогу кнеза Милоша, изградио у главној београдској чаршији 1820. и 1823. године Наум Ичко, кнежев трговачки конзул.²⁵ То су **кафана „?”**, преко пута Саборне цркве, и тзв. **Ичкова кућа**, која је срушена уочи другог светског рата, 1938. године.

По времену настанка зграда кафане је три године старија и првобитно је била позната као **Томина кафана**, јер је у њој становао Ећим Тома, заслужни видар, који је лечио рањене устанике 1815. године и касније чинио многе услуге кнезу Милошу, па му је овај из захвалности поклонио ову кућу, а након тога одредио и пензију од 150 талира годишње — „за услуге које је указивао роду србском 1815 лечећи рањенике, боривши се за проведеније данашњег стања Србије“.²⁶ Зграда је постављена на регулационој линији, окренута главном фасадом ка Саборној цркви. Има старе подруме (са сводовима од опеке, које су по формату сличне опекма коришћеним у XVIII веку), приземље и спрат са два симетрично постављена еркера. Спрат је служио за становање (шест одаја, од којих су две са еркером постављене симетрично према улици), док су у приземљу били кафана и дућан са засебним улазима из улице. На дворишној страни, окренутој башти и бунару, налазио се дрвени доклат.

Ичкова кућа се налазила одмах до кафане, уз њену источну страну.²⁷ По свом облику, лепо одмереним пропорцијама и функционалној диспозицији простора, била је то једна од најлепших, иако не и највећих, кућа подигнутих у Београду првих деценија XIX века, доследно обликована у духу традиционалног балканског профаног неимарства. По оцени Бранислава Којића, који је већи

део својих радова посветио проучавању балканске архитектуре, ова зграда је била „најчистији представник старе градске архитектуре у Београду“, јер су на њој биле примењене све основне карактеристике градитељства ове врсте — „улична фасада је била логични, ничим непреиначени и недопуњени израз унутрашњег распореда, као и саме конструкције“.²⁸

Сачувани архивски документи о изградњи **Ичкове куће** указују да је она подигнута 1823. године по упутствима и на месту које је одредио сам кнез Милош, а градили су је „дунђери од Грције“, како стоји забележено у Ичковом писму кнезу од 28. маја 1823. године.²⁹ Испод зграде били су такође стари темељи и подруми неког ранијег објекта, који су искоришћени при изградњи нове куће. Изнад подрума се уздизало приземље са централно постављеним улазним вратима и шест симетрично распоређених прозора, док су на спрату била два симетрична истурена еркера са по три прозора и једним прозором на мањем, нешто повученом полукружном еркеру изнад улазних врата. Са дворишне стране спрат је целом дужином имао дрвени покривен трем, са истуреним доксатом према бапти. На спрату су се налазили централни хол са диванханом према улици, четири собе, кухиња, оцаклија, две помоћне одаје и једна остава, док је у приземљу био већи број економских просторија. Унутрашњост одаја за становање била је украшена дуборезним таваницама и сликаним зидним композицијама.

Истом, изразито традиционалном, архитектонском типу градских зграда припадале су куће многих других виђенијих личности из најближе Милошеве околине, које су градиле своје нове конаке, не само у Београду и Крагујевцу, већ и у другим, мањим, средиштима обновљене Србије: **Милошев конак** у Свилајнцу (1822—1824), **Конак кнеза Јовице Милутиновића** у Ваљеву (1823), **Ратковићева кућа** у Београду (1824—1825), **Брзакова кућа** у Београду (1825), **Конак Јована Обреновића** у Брусници (1827), два конака Господар-Васе Поповића, пожешког кнеза — један у Чачку (1827—1828), а други у Карановцу (1826). Од свих ових сразмерно великих објеката сачуван је само **Господар-Васин конак** у Карановцу (Краљеву). Он има пространо приземље, зидано изузетно солидно, од камена, док му је спратни део саграђен у бондручној конструкцији, са испуном од ломљеног камена. Ова конструктивна особеност представља извесну реткост и посебно обележје овог драгоценог споменика. На главној фасади се истиче лепо обликовани дрвени трем, са истуреним доксатом на спратном делу.

Рујански сердар Јован Мићић, који је умногоме подсећао на кнеза Милоша, и то не само својим склоностима ка политичком ризику, личном богаћењу и неограниченом љубави према власти, већ и изразитим градитељским амбицијама, подигао је у Чајетини, Ариљу, Ужицу и неким другим местима читав низ грађевина, о којима знамо претежно на основу архивских извора, неколико цртежа и старих фотографија. У Чајетини је саградио више зграда, опасаних масивним каменим зидом, висине око три метра, заправо „свој двор с многим зданијама“, како истиче Јоаким Вујић.³⁰ **Мићићев двор** налазио се на западној страни Градине и око њега се доцније развила варошица Чајетина. Његову окосницу је чинио Господарев или Шарени конак (назван по молерисаним собама), затим Госпођин конак и Мали конак, у коме је становала послуга. Око њих биле су размештене остале зграде. Зграда Господаревог конака, судећи по сачуваном цртежу, била је правоугаоне основе (13 x 10 м) и имала је приземље, у коме су биле три одаје, оцаклија и велика трпезарија, и спрат са шест соба симетрично распоређених у односу на средишни ходник, који се на северној страни завршавао оцаклијом. Веза између приземља и спрата остваривана је помоћу унутрашњег и спољног дрвеног степеништа. Главна улазна врата и собне таванице биле су украшене дуборезом. Целу зграду са дрвеним тремом наткриљивао је високи четвороводни кров, покривен шиндром.

О сердаревим здањима у Ариљу, подигнутим између 1821. и 1826. године, може се судити само на основу писаних извора. Средишња зграда, тзв. **Велики конак**, била је, према мишљењу савременика, једна од најлепших грађевина свог времена у ужичком крају. Она је својим изгледом пала у очи и О. Д. Пирху, који је након посете Ариљу забележио да овде постоји стари манастир и „лепи конак једног кнеза.“³¹ Поред **Великог конака**, који се налазио југозападно од цркве, постојао је и **Мали конак**, затим тзв. **Мићићева кафана** и низ других зграда и воденица на Рзаву. Мићић је, сем тога, подигао и неколико профаних објеката у Ужицу (**Конак са чардаком** на Слануши, **Мићићева механа** и **радионица за прераду коже**), у Пожеги (двоспратни хан познат као „**Мићићева бина**“), а у манастиру Рачи — један конак, у коме је волео да одседа када је долазио послом у овај крај или за време црквених празника. Скоро сва Мићићева профана здања помињу се у сразмерно богатој документацији, која се односи на њихову јавну продају и издавање под закуп, после сердареве смрти 9. јануара 1844. године.³²

Угледајући се на Милоша, на начин сличан Мићићевом, радили су и остали његови сарадници и истомишљеници, куповали имања и градили на њима нове куће и друге објекте. И поред мањих разлика у просторном решењу и облику основе, ове куће су у погледу архитектонског обликовања испољавале многе сличности: правоугаона основа затвореног облика, функционалност распореда просторија, спратни део израђен у бондруку, истурен у односу на мањи габарит приземља грађеног најчешће од чврстог материјала, симетрично распоређени еркери на главној фасади, док на дворишној страни доминирају дрвени тремови на стубовима и истакнути дократи. Најчешће су то слободно стојећи објекти окружени зеленилом, покривени четвороводним плитким кровом истурене стрехе, са витким димњацима и ћерамидом као кровним покривачем. Као обавезан пратећи део оваквих конака, у њиховој непосредној близини грађене су и помоћне зграде (мутавци, магаци, коњушнице) и зидане ограде са великим двокрилним улазним капијама. И у самој главној згради и њеној непосредној околини у организацији простора и унутрашњих комуникација осећа се јак утицај балканско-оријенталне традиције.

Нешто скромнијој варијанти профаних зграда припадају градске куће појединих трговачких породица, грађене током двадесетих и почетком тридесетих година XIX века у главним чаршијама многих вароши. Оне су, најчешће, имале двојну намену: пословно-трговачку и стамбену. Овако сложена намена условила је, не само опште просторно решење, већ и систем спољних и унутрашњих комуникација. Известан број таквих кућа сачуван је и до данас у историјским урбаним језгрима, остацима старих чаршија појединих градова — у Београду, Гроцкој, Обреновцу, Убу, Ваљеву, Крушевцу, Зајечару, Пироту, Лесковцу и неким другим местима.

Међу најлепше споменике ове врсте свакако спада и **Радул-бегов** конак у Зајечару, грађевина која има каменом зидано приземље и спрат изведен у бондручној конструкцији, са основом у облику неправилног правоугаоника. Спрат, који надвисује својим габаритом доњи део зграде, служио је искључиво за становање, док је приземље, окренуто према чаршији, имало само дућане и складишта. У складу са овим, прилаз спратном делу био је из унутрашњег дворишта, одакле се преко трема улазило у средишно предворје, које повезује симетрично распоређене одаје — две собе према улици и две према дворишту, између којих су помоћне про-

сторије (ћилер и остава). На главној фасади у приземљу налази се средишни улаз у дућан и три прозора према улици, а на спрату дрвени трем са два истурена, са обе стране симетрично постављена доксата. Целу грађевину, заједно са тремовима на обе подужне стране, наткриљује нетвороводни кров, покривен ћерамидом, са истуреном стрехом, која обезбеђује од дејства влаге блатом облепљене и окречене фасаде. Извесна пластичност и разиграност архитектонских облика, комбинација лепо обрађених дрвених архитектонско-конструктивних детаља (стубови и ограде тремова и доксата) са бело обојеним фасадама на којима се истичу ритмичко распоређени отвори и линије косог крова са топлим тоном ћерамиде, чине општи изглед грађевине несвакидашње живописним.

Сличне градитељске квалитете има и **Симића кућа** у Крушевцу, која припада најстаријим кућама подигнутим у прошлом веку у овом граду.³³ Првобитно је служила турским беговима браћи Франчевићима, да би је 1833. године откупио кнез Милош и поклонио Стојану Симићу, који је тада био постављен за првог управитеља тек ослобођене вароши. Овде, у овој кући, била је у јануару 1835. године договорена позната завера против апсолутизма кнеза Милоша, на чијем се челу налазио Милета Радојковић (тзв. Милетина буна). То је сразмерно висока и пространа градска кућа правоугаоне основе, са подрумом, приземљем и спратом. У приземљу су били дућани са ћепенцима док су се на спрату налазиле одаје за становање распоређене око средишног хола, који је био повезан са пространим и отвореним тремом према улици.

У Београду је доскора постојало више оваквих грађевина, и то не само у главној чаршији, већ и на Варош-капији, Савамали, Зеленом Венцу, Дорћолу, затим у Абацијској чаршији, Господарској и Босанској улици и другим деловима вароши.³⁴ Једна од таквих је и **Манакова кућа**, подигнута око 1830. године у бившој Савамалској улици (сада Гаврила Принципа), која је име добила по свом власнику, трговцу Манаку Михаиловићу, досељенику из Македоније. Сместена на регулационој линији старе варошке саобраћајнице, која је повезивала Варош-капију и Савамалу, на стрмој угаоној парцели, чије тле пада према Сави, зграда је својим просторним решењем и основом неправилног, троугластог облика, умешно прилагођена условима терена и угаоном положају у односу на раскрсницу. Има подрум, зидан у камену, приземље и спрат, који су изграђени у бондручном конструктивном систему. На спрат, где су се налазиле стамбене одаје власника, улазило се са горње, дворишне стране (из

Улице Краљевића Марка), преко дрвеног трема. Распоред просторије понавља већ добро позната решења — две највеће собе према улици, остале према дворишту, између њих је пространи хол са дрвеним степеништем, које повезује приземље са спратом. Приземље је било подељено на два трговачка простора — у делу према раскрсници била је пекара, а други део служио је као кафана. Повезивање по вертикали обе етаже помоћу средишно постављеног унутрашњег степеништа чини ову зграду јединственом архитектонско-просторном и функционалном целином.

Архитектонска решења доста блиска оним примењеним на Манаковој кући уочавају се и на низу других објеката подигнутих у Београду у духу балканске градитељске традиције током наредних деценија, све до краја тридесетих година XIX века.³⁵ О томе речито сведочи још једна зграда сачувана на простору некадашње Савамале, која се налази на углу улица Гаврила Принципа и Каменичке. Она је такође смештена на угаоној парцели и стрмој падини. Има правоугаону основу са трговачким просторијама у приземљу и стамбеним одајама на спрату. На главној, наглашено симетрично обликованој фасади, на којој се истиче средишно постављени еркер на спрату, осећа се наговештај нових архитектонских струјања — и у општим пропорцијама објекта, висини етажа, обликовању крова без истурених стреха, распореду и облику отвора, и у појави карактеристичног троугластог тимпанона у горњем делу еркера.

Истој, касније насталој, скупини споменика градске архитектуре Милошевог периода, припадала је и сразмерно највећа грађевина овог типа варошких кућа — некадашња зграда **кафане „Зелени венац“**, која се налази на почетку Градске улице, у близини истоимене београдске пијаце (на углу Зеленог венца и Бранкове улице). То је била кућа правоугаоне основе, са три фасаде окренуте тргу, са подрумом, приземљем, где су се налазили кафана и дућани, и спратом, који је служио за становање. Према томе, припадала је типу кућа на спрат са симетричним распоредом просторија и низом одаја распоређених око средишњег простора, који је једним делом обликован као диванхана, са погледом према дворишту. Собе су се низале унаоколо око заједничког предворја — диванхане, окренуте прозорима према улици. Симетрична диспозиција простора на спрату умногоме подсећа на један бољи и већи познати конак из претходне епохе — већ помињани конак у селу Рудару код Лесковца. За упоредну анализу могли би послужити и други споменици профане архитектуре из тог времена, али се тиме са мање убедљивости мо-

гу доказивати могући директни утицаји. Далеко више се одсликава општа, јединствена клима у којој се развијало профано градитељство ове епохе на једном ширем, административним границама неомеђеном простору од Санџака до Тимока.³⁶

Посебну групу грађевина профане намене, које се по својим основним архитектонским решењима битно не разликују од већих варошких кућа, чине црквени и манастирски конаци, који су подизани током треће и четврте деценије XIX века. Њихова изградња коју је подстицао и издашно потпомагао неретко и непосредно кнез Милош, била је условљена општим таласом обнове старих српских манастира и изградњом великог броја нових парохијских цркава. За време кнеза Милоша изграђени су нови конаци у многим манастирима — у Благовештењу рудничком, Никољу кабларском, Каленићу (1824), Љубостињи, Раковици (1829), Дечанима (1836), Студеници (1839)... Међу најлепше примерке оваквих грађевина убраја се свакако конак у Враћевшници, кога је 1825. године подигао кнез Милош у спомен своје мајке Вишње (тзв. „Баба-Вишњин конак“).³⁷ Замишљен као двоспратна стамбена грађевина правоугаоне основе, са отвореним пространим доклатом по целој главној и делу источне фасаде, овај конак се ни по чему не разликује од богатијих варошких кућа обликованих у балканско-оријенталном стилу.³⁸ По доследности градитељске замисли, солидности и лепоти израде, срачунате првенствено на удобност становања, али и на спољашње архитектонско-просторне и визуелно-ликовне ефекте, он представља једно од најуспелијих остварења неимара Милошеве Србије.

Знатно скромнијих архитектонских вредности је **Црквени конак у Топчидеру**, подигнут 1833. године такође по налогу кнеза Милоша, за потребе Мелентија Павловића, првог митрополита обновљене Србије и других црквених великодостојника. Од половине XIX века служио је као парохијско-свештеничка кућа, задржавши ову намену све до данашњег дана. Његови градитељи били су највероватније неимари Јања Михаиловић и Никола Ђорђевић, који су у то време градили већину Милошевих грађевина у Топчидеру. Ни по основном архитектонском решењу, ни по начину градње, топчидерски црквени конак не издваја се од већих слободно стојећих градских кућа, које су подизане у традиционалном духу до 1833. године, када почиње запажена преоријентација у архитектонским схватањима кнеза Милоша и његове најближе околине. Конак је смештен на стрмом терену, постављен бочно према падини и цркви. Има правоугаону основу, са изразито симетричним распоредом про-

сторија око средишног хола, у који се улази са источне, дворишне стране. Испод јужног дела зграде (према падини) налази се подрум, зидан од камена, са улазом такође са источне стране. Приземље је зидано у бондруку, са испуном од опеке. Четвороводни кров са високим димњацима и широком стрехом покривен је ћерамидом. Главна фасада, окренута према западу и Топчидерском парку, изгледа да је првобитно имала два симетрично постављена еркера, која су доцније претрпела измене приликом доградње спољњег дрвеног степеништа, намењеног јужном делу зграде, где је издвојен стан за другог свештеника Топчидерске цркве. Тада је на јужној трећини ове фасаде изграђен мањи трем са дрвеним стубовима.

И **Црквени конак у Сељанима** код Пријепоља подигнут је за време Милошеве владавине. Поред враћевничког конака, он спада несумњиво у ред најлепших објеката ове врсте у Србији. Има правоугаону основу, са приземљем зиданим од камена, где се налази пространа оцаклија и две мање просторије исте величине. Два горња спрата грађена су у бондруку. На главној подужној фасади доминира широки отворени дрвени трем, обликован у три нивоа. Испод доњег трема налази се засведен улаз у приземље и дрвено степениште које води на спратни део. На бочним фасадама истиче се сразмерно велики број лепо обликованих широких прозорских отвора, чије пропорције одступају донекле од традиционалних размера. Целу грађевину наткриљује четвртаст кров, покривен хрстовом шиндром, са дрвеном „баџом“ у средини. Сразмерно великог габарита, изузетно племенитих пропорција, лепо обликованих и значајки употребљених дрвених конструктивних и украсних елемената, солидно грађен, конак у Сељанима носи сва основна обележја аутохтоности стамбене архитектуре која се развијала на неприступачним просторима централног Балкана у XVIII и првој половини XIX века. У просторном решењу приземља — пола куће оцаклија, а друга половина подељена на две собе — примењена је развијенија схема основе стамбене брвнаре, добро познате у западној Србији, посебно сјеничком крају, на Дурмитору и у Босни.

Конаци нешто мањих размера граде се у варошима у унутрашњости Србије. Када је после смрти Господар-Васе Поповића (1832), заслуженог оборкнеза пожешке нахије, уместо њега за „великог сердара“ и „губернатора нахије Пожешке и Рудничке“ био постављен Јован Обреновић, млађи брат кнеза Милоша, он је, преселивши се из Бруснице у Чачак, саградио овде себи нову резиденцију 1835. године.³⁹ **Господар-Јованов конак у Чачку**, иако грађен на спрат, са

приметним амбицијама да буде репрезентативан, ни по величини, ни по архитектонском облику није се много разликовао од типичних турских спахијских кућа, грађених у овом крају у предустаничком периоду. Разлика је била само у извесним модификацијама простора и његовим другачијим наменама, што је било условљено новим историјским околностима. Мислило се да је ова грађевина настала преправком затечене старије турске куће. Међутим, најновија истраживања показују да је овај конак грађен потпуно изнова, иако по угледу на домаћу градитељску традицију.⁴⁰ Зграда има основу правоугаоног облика, затим приземље, у чијем се једном делу налази каменом зидани подрум, док се остали простор састоји од мањег предворја, три одаје и једног мањег ходника за везу. Просторије у приземљу свакако су служиле првобитно за смештај послуге и чиновника, док је спрат био намењен становању и пријему гостију, јер је имао пет већих, лепо уређених соба са зиданим пећима и дрвеним таваницама украшеним резбаријама, међу којима је и једна украшена пластичним мотивима израђеним у малтеру. Веза између приземља и спрата остваривала се помоћу унутрашњег дрвеног степеништа, које је водило у простран хол са диванханом. Приземље је на јужној страни некад било отворено, у облику улазног средишног трема са дрвеним стубовима, који је накнадно зазидан. Ликовни извори из XIX века сведоче, не само о првобитном изгледу Господар Јовановог конака, већ и о његовом положају у односу на друге зграде које су биле подигнуте у Чачку у то време, што, без сумње, потврђује чињеницу да овај конак није био тада ни најлепша, нити највећа профана грађевина у овом граду.⁴¹ Зна се да је у Чачку већ постојао Господар-Васин конак из 1826. године, затим зграда магистрата и друге јавне зграде, а 1837. године овде је подигнут и репрезентативни Владичин конак.⁴²

У мањим местима, особито оним која су се формирала и развијала поред главних саобраћајница, ницали су многи ханови, у којима су одседали путници. Тридесетих година XIX века најоптерећенији је био пут који је повезивао два најважнија града — Београд и Крагујевац. Жив саобраћај обављан је и према Шапцу, Пожаревцу и Ужицу. Познато је да је кнез Милош изградио 1836. године **хан** у близини Топчидерске скеле, који је био познат и под именом **Господарска механа**. У близини крагујевачког пута, на падинама Космаја, подигнут је 1838. године, на темељима неке старије грађевине сличне намене, познати **Сопотски хан**, који је сачуван до данашњег дана. То је већа грађевина правоугаоне основе

(24 x 16 м), зидана на косом земљишту у бондручном систему са испуном од ћерпича. Темељни зидови и подрумски део према друму зидани су од притесаног камена. У схеми основе јасно се види изразито функционална организација простора, са добро смишљеним распоредом просторија одређене намене, као што су собе за преноћиште, оцаклија, оставе и друге помоћне просторије и пространа кафана, што карактерише ову грађевину као типичан пример друмске механе. У предњем делу зграде налазе се две највеће просторије основне намене — кафана и оцаклија, у којима су путници најдуже боравили, док се у задњем делу налазе три мање просторије, које су вероватно служиле као магацини или за смештај послуге. Окренуте према насељу, издвојене дугачким ходником, који је данас преграђен, налазе се три гостинске собе за путнике. Хан има укупно осам већих и мањих просторија, један ходник и трем на стубовима дуж целе главне фасаде. У току XIX века зграда је доживела низ преправки и доградњи. У непосредној близини налазиле су се и друге, пратеће и помоћне зграде — коњушнице, зидана чесма, апсана и једна брвнара.

Исти систем организације простора примењен је и у хану у **Косјерићу**, који је грађен касније, при крају владавине кнеза Милоша. То је велика зграда са каменом озиданим подрумом и приземљем, у чијем се средишту налази кафана, а са њене обе стране — собе за преноћиште. На главној фасади, целом њеном дужином, изграђен је дрвени трем, коме се прилази помоћу симетрично постављеног двојног каменог степеништа. Слично архитектонско решење и обраду главне фасаде има и механа Љубинковића у Белини, на падинама Космаја, која је подигнута у исто време када и хан у Косјерићу.

Да су значајна градитељска остварења обликована у духу традиције — намењена новим потребама и новом друштвеном слоју имућног трговачког staleжа — могла настати и у мањим срединама, потврђује и **Конак трговца Димитрија Михаиловића** подигнут 1829/30. године у некадашњем Палежу на Сави (данас Обреновцу), надамак Београда.⁴⁸ Иако је грађена на стари начин, у бондруку, са испуном од опеке и ћерпича, ова и данас уочљива зграда, усред старе чаршије, својом величином, положајем у односу на суседне објекте, упечатљивим изгледом, лепотом детаља, осмишљеним просторним решењем и сложеносту намена, умногоме наговештава предстојеће промене у маловарошкој архитектури.

На жалост, историја њеног настанка ни до данас није довољно расветљена, јер још нису истражени сви извори, а пре свега — архивска грађа. И име првобитног власника ове куће није поуздано утврђено, јер се досадашња тврђења о њему заснивају на непоузданим и посредним подацима, преузетим из казивања Јоакима Вујића.⁴⁴ Сам Димитрије — Митар Михаиловић, коме је наводно припадала зграда, био је познати палешки трговац. Он је 1829. године био закупио на три године скеле на Сави, Колубари и Тамнави, плативши „правителству“ 6.000 гроша.⁴⁵ Огромна добит, коју је убрзо остварио на овим скелама, потврђује могућност да је таква личност била у стању да плати подизање великог конака, који се својом лепотом могао упоредити са Милошевим конацима. Уосталом, то не изгледа тако чудно када се зна да је Димитрије Михаиловић био, не само Милошев ортак, већ и близак пријатељ и кум.

Зграда, са карактеристичном издуженом основом и високим двоводним кровом, подигнута је на посебно одабраном месту — у близини раскрснице путева за Шабац, Ваљево и Београд. Једном подужном страном окренута је чаршији, док је друга оријентисана према реци Колубари. Главни улаз је из чаршије. Кроз колску капију на средини зграде ступало се у широк пролаз према унутрашњости куће и пространом дворишту. У приземљу су били дућани и занатске радње, а иза њих, према дворишту, помоћне просторије и складишта. На спрату су биле две стамбене целине, намењене истој породици, и за сваку од њих је водило по једно степениште. Као код већине кућа балканско-оријенталног типа, стамбени простор је и овде организован око пространог средишног хола, са отвореним тремом према дворишту, и велике заједничке, посебно украшене, одаје у средини зграде, у којој су се окупљали сви чланови породице и примани гости. Цео унутрашњи простор, посебно зидови, таванице, подови, ограде и отвори, обрађени су умешно, али веома рационално и без већих декоративних амбиција. Зидни украси у ентеријеру јављају се у виду софита, претежно у репрезентативнијим одајама, окренутим чаршији. Са посебном пажњом и занатском вештином обрађени су сви видљиви детаљи од дрвета, зависно од њихове величине, важности и функционалне улоге. Степенишна ограда украшена је угаоним рукохватима и профилисаним лајснама, које попут упрошћеног капитела украшавају горње делове носећих стубова. Велики број изломљених зидних површина, ритмичан распоред отвора на њима и особито

складан однос дубине, ширине и висине одаја, чине цео ентеријер куће веома пријатним.

Положај куће у чаршији и њена општа репрезентативност захтевали су и одговарајућу обраду фасада. Главна фасада према улици обрађена је функционално, строго симетрично, са јасном логиком обликовања типично пословних зграда. Средишни улаз, број дућана, ритам отвора, њихова величина и систем примењених мера, били су најзначајнији чиниоци у стварању композиционе схеме фасаде, у чему се може назрети утицај класицистичке архитектуре. Облик и димензије хоризонталних профилисаних венаца и других обликованих детаља као да још више појачавају и утврђују такав утисак. Дворишна фасада је схваћена сасвим другачије, као разиграна површина са многобројним контрастима светла и сенке. На њој доминирају низови прозорских отвора и двоспратна колонада стубова са аркадама.⁴⁶

Конак у Обреновцу зидан је у свему на традиционалан начин — у дрвеном бондручном конструктивном систему, са испуном од опеке, који омогућује знатну слободу у обликовању унутрашњег простора, што је важно за грађевину сложене намене. Овакав склоп конструкција омогућује да се у спратном делу обликује жељени простор, другачије функционалне организације од оног у приземљу. Градитељ конака је до танчина познавао све тајне и могућности бондручне градње и у томе је остао доследан градителској традицији. Ако је у складу са духом новог времена и захтевима власника морао у нечему и да одступи од традиције, то је било само у величини транспарентно компонованих фасада и појединих обликованих појединости. Полазећи од домаћих патријархалних традиција у култури становања, која је управо у ово време, под утицајем европских схватања, доживљавала почетак свог далекосежног преображаја, он је створио значајно неимарско дело, које у себи сједињује највредније поруке прошлости и наговештава нове градитељске облике. У општем изгледу конака, распореду просторија, њиховом броју и величини, могу се уочити многе сличности са најрепрезентативнијим конацима подигнутим у Србији у Милошево доба, што, свакако, сведочи и о различитим аспектима развоја нове грађанске класе и српског друштва у целини почетком тридесетих година XIX века, уочи самог проглашења независности Србије.

На крају овог скраћеног прегледа архитектонских споменика, везаних настанком за време обнове Кнежевине Србије, гради-

тељски конципираних у духу традиције, логично стоји **Конак кнегиње Љубице** у Београду, који најпотпуније одржава друштвене и културне прилике које су владале тридесетих година прошлог века. Додуше, ова грађевина, са доста разлога, могла би се узети и као почетак новог списка градитељских остварења која спадају у прелазну скупину споменика — од балканске традиције ка усвајању нових, европских елемената у српској профаној архитектури. Али, та нова стремљења на Конаку кнегиње Љубице, подигнутом у средишту српског дела Београда 1829/31. године, још увек нису доминантна. Она су од другоразредног значаја у односу на општу концепцију зграде, а спроведена су углавном у обликовању декоративних елемената, док је основно архитектонско-просторно решење, а у знатној мери и техника градње, остали су и даље чврсто везани за градитељско наслеђе Балкана.

Још пре изградње овог конака, историјско језгро старог Београда, односно српски део вароши, који се простирао око Саборне цркве, на платоу Варош-капије, Косанчићевог венца и Савској падини, постаје током треће деценије XIX века средиштем нове, српске власти — насупрот још увек присутне турске управе, која се затворила иза бедема и капија Београдске тврђаве, одакле је са зебњом пратила збивања у граду и целој Србији. Варош-капија са Косанчићевим венцем постаје ново урбано језгро, у коме се и око кога се убрзано изграђује, развија и шири српска варош, ничукова јавна и приватна здања и траје динамичан друштвени живот српског становништва. Овде су и пре подизања конака кнегиње Љубице постојале зграде и установе које су репрезентовале српску власт: Господарски конак, Народна канцеларија, Митрополија, Магистрат...

Незадовољан својим старим конаком, који му није одговарао ни по величини, ни по лепоти, кнез Милош је преко пута њега подигао себи нову резиденцију. Радови су отпочели у пролеће 1829. године, о чему сведоче извештаји Петра Лазаревића, надзорника изградње у Београду, и Хаџи-Николе Живковића, главног кнежевог неимара. Конак је био завршен већ следеће, 1830. године, када се у њега уселила кнегиња Љубица са децом. Опрезни кнез Милош је у новом конаку, који се налазио на домаку турских ухода и топова са Београдске тврђаве, само повремено боравио са својом пратњом. Веома брзо отпочео је изградњу великог дворског комплекса у Топчидеру, који је ускоро преузео улогу званичне кнежеве резиденције. У конаку код Саборне цркве остала је да борави

кнегиња Љубица са децом и послугом, што је условило да се њено име заувек веже за ову лепу зграду.

Са проглашењем хатишерифа из 1830. године створени су нови још повољнији услови за развој профаног градитељства у Кнежевини Србији. То се одразило не само на пристизање све масовније грађевинске радне снаге, већ и стручнијих људи, школованих градитеља, који су доносили са собом и нова архитектонска схватања. Са њима је наилазила нова етапа у развоју српског градитељства, у којој је дошло до мешања стилских елемената балканске градитељске традиције са новим, европским, архитектонским схватањима и узорима. Споменици подигнути у овом периоду чине скупину споменика тзв. **прелазног типа** и они треба да буду предмет посебне расправе.

Најзад, треба истаћи чињеницу да се у духу традиционалног балканског градитељства у Србији подижу многи објекти и средином прошлог века, у доба владавине кнеза Александра Карађорђевића, друге владе кнеза Милоша и у време кнеза Михаила Обреновића, о чему сведоче споменици који су сачувани до данас, или се о њима зна на основу историјских извора — у Београду, Гроцкој, Смедереву, Шапцу, Ваљеву, Нишу, Пироту, Врању, Лесковцу и другим градовима и паланкама Кнежевине Србије.

НАПОМЕНЕ

1. С. Милутиновић Сарајлија, „Историја Србије од почетка 1813^e до конца 1815^e“, Београд, 1888, 192—216.
2. В. Стојанчевић, „Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839“, Историја српског народа, V—1, Београд, 1981, 114—115.
3. М. Коларић, „Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839“, Зборник Музеја првог српског устанка, 1, Београд, 1959, 1—28.
4. М. Коларић, нав. дело, 1—20; Б. Вујовић, „Ликовна култура Србије у време Проте Матије Ненадовића“, „Прота Матија и његово доба“, Галерија САНУ, 35, Београд, 1979, 67—122; Р. Станић, „Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетком XIX века у пределима око Чачка“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1980, 5—33.
5. Најпре 1825. године тзв. Бакова буна, а само годину дана доцније Чарапићева буна (1826).
6. И. Здравковић, „Један интересантан документ архитектуре кнез-Милошевог доба“, Гласник Етнографског института САНУ, IV—VI, Београд, 1955—57, 1—4; М. Коларић, „Класицизам код Срба“, 2, Београд, 1966, 225, 238, 261—264, 268, 272—273, 276, 286, 289, 297.
7. Б. Којић, „Стара градска и сеоска архитектура у Србији“, Београд, 1949, 5—101; Н. Пешић—Максимовић, „Споменичке вредности сеоских центара“, Београд, 1984, 9—142.
8. Б. Којић, нав. дело, 33—101; Ј. Крунић, „О архитектура старе куће (тип и порекло) и урбаном склопу града Пећи“, Саопштења, XIII, Београд, 1981, 77—104.
9. У Господарском конаку (или Старом конаку, како се још понекад звао) кнез Милош је 1. јуна 1839. године потписао абдикацију у корист свог старијег сина Милана.
10. Д. Ђурић—Замало, „Београд као оријентална варош 1521—1867“, Београд, 1980, 144.
11. Ј. Вујић, „Путештвије по Србији“, I, Београд, 1901, 26—27.
12. О. Д. Пирх, „Путовање по Србији 1829“, Београд, 1900, 26.
13. М. Ђ. Милићевић, „Путне и друге белешке“, Годишњица Н. Чупића, XIX, Београд, 1899, 228—240; О. Д. Пирх, нав. дело, 26.
14. И поред тога што се на цртежу који је објавио Љубомир Дурковић — Јакшић („Господарски конак у Београду“, Годишњак Музеја града Београда, IV, Београд, 1957, 342), може лако уочити да се изнад улазних врата конака налази српски грб; Дивна Ђурић—Замало („Београд као оријентална варош“, 144) у овом детаљу види цртеж фењера изнад улаза, што је, свакако, груба омашка.
15. Српски грб рађен у твожђу био је предмет занимљиве расправе између Јована Петровића, ковача из Земуна, који га је израдио, и кнеза Милоша, односно Алексе Симића, који је добио налог од кнеза да се мајстору исплати цена израде грба. Кнез Милош је при поласку из Београда почетком јануара 1831. године наложио Алекси Симићу да уручи Јовану Петровићу одређену суму новца, на основу чега је Симић упутио мајстору писмо у Земун да дође по свој новац. Одговор познатог земунског мајстора, који је пре тога многим својим делима у току првог и другог устанка, па и доцније за време владе кнеза Милоша, помагао ствар ослобођења Србије од Турака, због свог изузетног родољубивог тона заслужује да се барем делимично цитира. Јован је, наиме, одбио сваку награду, образложивши свој поступак следећим речима: „Ја сам од младих ноктију мојих јошт неделано трудио се, ко овој цели тежећи, да каквоу год услугу Роду и Отечеству мом укажем. Зато, каквоу би ја већу награду за малу ону жртву, коју сам на олтар родољубија принео, изискивати могао, него што ми је Всемогући то счасије доживети допустио, да сам лично оном торжеству, које већ од столетија с великим срца сжиданијем очекивамо, присуствовао...“ Алекси Симићу није остало ништа друго него да кнеза Милоша кратко извести: „Ваше Сијатељство, Милости-

вејши Государју! При поласку Вашег Сијатељства одавде, изволили сте ми милостиво заповедити да платим Јовану Ковачу цену за вопн србски што нам је од гвозђа направио. Ја сам га по заповести Вашој питао колико кошта, и он ми је одговорио да је онај вопн начинио и приложио на олтар Слободе Србске коју смо сад добили, и да ништа не тражи за њега, као што ћете видети из овог приложеног писма његовог..." (Уп. АС, КК, VII, 724).

16. О. Д. Пирх, нав. дело, 26.
17. Б. Дробњаковић, „Крагујевац“, Гласник Географског друштва, 12, Београд, 1926, 46; Р. П. Марковић, „Црква кнеза Милоша у Крагујевцу, Крагујевац, 1936, 11; И. Здравковић, „Амицин конак и старе куће у Крагујевцу“, Музеји, 3—4, Београд, 1949, 143—146.
18. Ј. Вујић, нав. дело, 162—167.
19. Исто, 163—167.
20. Исто, 169.
21. Исто, 171—172.
22. И. Здравковић, „Рестаурација и адаптација Амициног конака у Крагујевцу“, Зборник заштите споменика културе, II, Београд, 1952, 41—50.
23. Ј. Вујић, нав. дело, 50.
24. Исто, 90.
25. Д. Ранковић, „Кафана ?“ — Томина кафана“, Београдске општинске новине бр. 9, Београд, 1940, 768—769; Б. Којић, нав. дело, 68—69; Д. Ђурић — Замоло, нав. дело, 153—154.
26. Д. Ранковић, нав. дело, 769.
27. У овој кући је неко време живео Хаџи Никола Брзак, па је зато била позната и као Брзакова кућа, иако ова зграда није била његово власништво.
28. Б. Којић, нав. дело, 68—70.
29. Д. Ранковић, нав. дело, 768.
30. Ј. Вујић, нав. дело, II, 15. О градитељској делатности сердара Јована Мићића опширно и документовано је писао Радомир Станић, „Ктиторска делатност сердара Јована Мићића“, Ужички зборник, 10, Т. Ужице, 1981, 315—342, анализирајући сву старију литературу и све познате задужбине које је подигла ова знаменита историјска личност ужичког краја.
31. О. Д. Пирх, нав. дело, 148.
32. С. Игњић, „Рујански сердар Јован Мићић“, Ужичка нахија, Београд, 1961, 66—74; исти, „Сердар Рујна Јован Мићић“, Историјски гласник, 1—4, Београд, 1962, 67—85; Љ. Р. Ђенић, „Јован Мићић, сердар и кнез рујански“, Ужички зборник, 8, Т. Ужице, 1979, 76; Н. Живковић, „Летопис ариљски“, Ариље, 1981, 228; Р. Станић, нав. дело, 320—324.
33. В. Вучковић, „Симића кућа у Крушевцу“, Рашка баштина, 2, Краљево, 1980, 325—326.
34. О овим грађевинама постоји сачувана сразмерно богата документарна грађа, која се данас налази у Музеју града Београда (Одељење за архитектуру и урбанизам). Уп. Д. Ђурић—Замоло, „Београд 1930. на фотографијама Јеремије Станојевића“, Београд, 1975, каталогски бројеви и слике: 439, 638, 1602—1606 итд.
35. Б. Којић, „Стара кућа у Нушићевој улици“, Годишњак Музеја града Београда, I, Београд, 1954, 209—214; Г. Гордић, „Архитектонско наслеђе града Београда“. I — каталог архитектонских објеката на подручју града Београда (1690—1914), Саопштења, 6, Завода за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 1966, 13—21, каталогски бројеви: 5, 8, 10, 13, 19, 21, 24, 25.
36. Б. Којић, „Стара градска и сеоска архитектура у Србији“, 41; Ђ. Петровић, „Из старе архитектуре Београда“, Годишњак Музеја града Београда, II, Београд, 1955, 307—310; Б. Којић, „Конаци и чифлик Авзи-паше у Вардвцима код Скопља“, Зборник заштите споменика културе, IV—V, Београд, 1955, 223—242.
37. Првобитни конак је, нажалост, изгорео непажњом 1921. године, заједно са богатом уметничком збирком која се у њему налазила. На основу са-

ПРОФАНА АРХИТЕКТУРА У СРБИЈИ У ДОБА КНЕЗА МИЛОШ

чуване архитектонске и друге документације, зграда конака обновљена је 1966. године.

38. Ђ. Бошковић, Б. Вуловић, „Манастир Враћевшница“, Археолошки споменици и налазишта у Србији, II — Централна Србија, Београд, 1956, 157—159; Д. Ранковић, М. Вуловић, М. Шакота „Враћевшница“, Београд, 1967, 3—8, Р. Станић, „Манастир Враћевшница“, Краљево, 1980, 18—20.

39. И. Здравковић, „Господар Јованов конак у Чачку“, Музеји, 6, Београд, 1951, 124—127; исти, „Рестаурација и адаптација Господар-Јовановог конака у Чачку“, Зборник заштите споменика културе, IV—V, Београд, 1955, 243—251.

40. Д. С. Поповић, „Конак Господара Јована Обреновића у Чачку у светлости неких нових података“, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969, 77—85.

41. F. Kanitz, »Serbien historisch-ethnographisch reisestudien«, Leipzig, 1868, 159 (v. Hauptplatz zu Čačak).

42. О. Д. Пирх, нав. дело, 138—140; „Класицизам код Срба“, 2, 26 и 330; Р. Станић, „Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетком XIX века у пределима око Чачка“, 32.

43. Сасвим произвољно ова зграда је у литератури и документацији Завода за заштиту споменика културе града Београда добила име „Чесни дом“ у Обреновцу. Ово име је настало, јамачно, због помињања њеног наводног власника од стране Јоакима Вујића (нав. дело, II, 62), који га је „учтиво и радосно прими у свој чесни дом...“ (подвукао Б. В.). Познато је да је Вујић скоро сваку српску кућу у којој је боравио за време свог „путештвија по Србији“ 1826. године називао „чесним домом“, а сваког „добродетелног домаћина“, код кога се угостио и преспавао — „чесним Србљиним“ или „чесним гостољубивим српским мужем“, а попа „чесним оцем“ и томе слично (уп. Ј. Вујић, нав. дело, II, 12, 12, 15, 33, 36, 45). Према томе, за Вујића реч „чесни“ иде уз сваки српски, односно хришћански дом.

44. Ј. Вујић, нав. дело, II, 61—62.

45. Б. Перуничкић, „Ваљево и његово управно подручје“, Ваљево, 1973, 358—363.

46. Отворено степениште у трему према дворишту, које повезује приземље са спратом, изграђено је накнадно, за време деобе куће између наследника у две стамбене јединице. Том приликом је, услед пресецања тавањача, дошло до прекомерног оптерећења фасадног зида и слегања колоне стубова у приземљу, односно до деформације целе источне фасаде зграде.

47. М. Коларић, „Класицизам код Срба“, 2, 26—30; В. Вујовић, „Ликовна култура Србије у време Проте Матије Ненадовића“, 88—95.

L'ARCHITECTURE PROFANE EN SERBIE AU TEMPS DU PRINCE MILOŠ

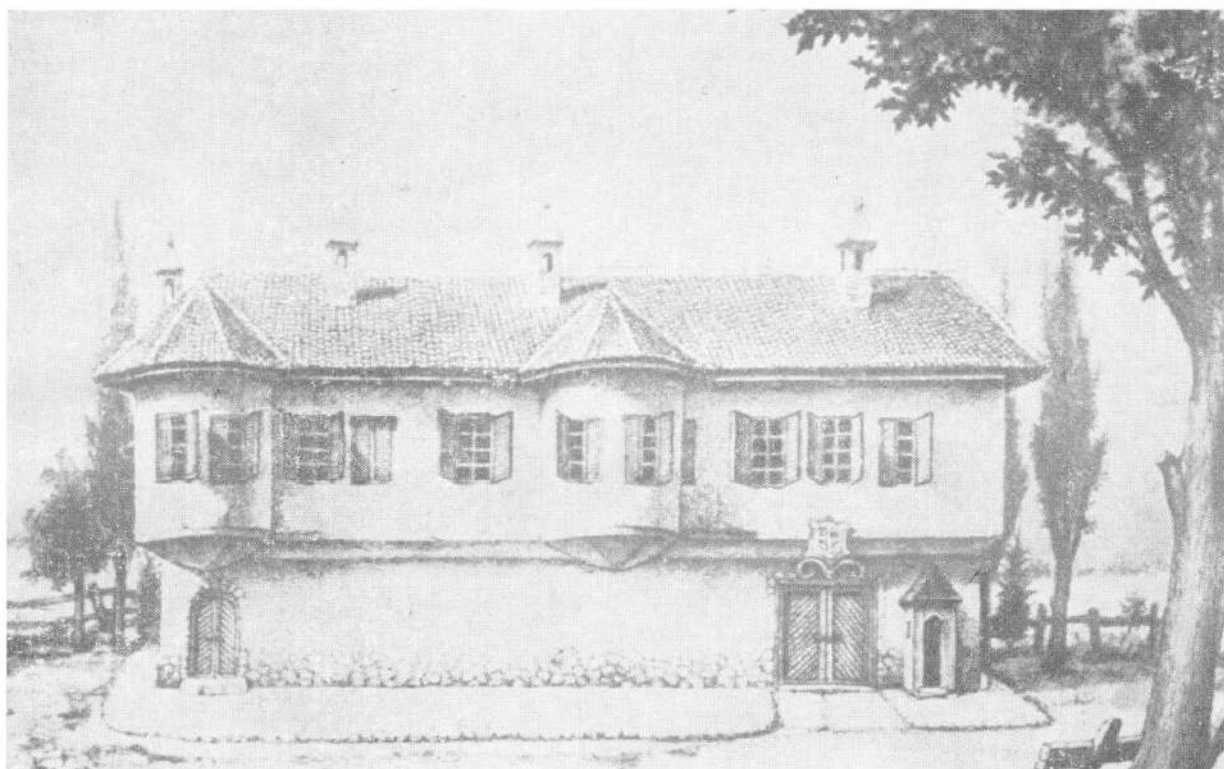
(Monuments érigés dans l'esprit de la tradition balkanique)

L'architecture dans la Serbie libérée se développait, au cours des premières décades du XIXe siècle en dépendance étroite des conditions politiques sociales et culturelles générales qui régnaient dans le pays après la révolution de 1804—1815. Immédiatement après la révolution se manifesta une renaissance culturelle rapide de la population serbe, et l'on peut voir après 1820, un essor remarquable des activités constructives et artistiques dans toutes les parties de la principauté, en particulier dans les villes — à Kragujevac, Belgrade, Požarevac, Šabac, Čačak, et Jagodina. Les initiateurs de beaucoup de constructions étaient: le prince Miloš lui-même, ses frères Jevrem et Jovan, et beaucoup d'autres personnages éminents de l'époque, représentants du pouvoir et de la classe bourgeoise naissante. Trois étapes évolutives peuvent être distinguées dans le développement de l'architecture serbe au cours de la première moitié du

siècle dernier allant de la maison balkanique traditionnelle en torchis jusqu' à la maison urbaine conçue d'après les règles européennes. Dans la première étape (de 1815 à 1825), prédomine encore l'architecture traditionnelle dite «balkano-orientale»; dans la seconde étape transitoire (de 1825—1833) l'on abandonne graduellement la tradition et se tourne en partie vers de nouvelles solutions architecturales et de nouveaux procédés de construction qui annoncent déjà de nouveaux courants évolutifs; dans la troisième et dernière étape (de 1833—1840) prédominent définitivement les conceptions européennes de l'architecture. Chacune de ces étapes est représentée par un grand nombre de bâtiments profanes nouvellement élevés. Dans sa présente étude l'auteur s'est concentré exclusivement à la première étape, c'est à dire à l'étude des monuments érigés dans l'esprit de la tradition balkanique.

Le «Konak» (résidence) du Prince Miloš à Belgrade est l'un des plus vieux bâtiments de Belgrade élevé pendant son règne, en 1818. Il se dressait en face de la cathédrale, à l'angle de la rue principale «Des Commerçants». Ceci a conditionné une répartition asymétrique des pièces et le traitement adéquat de deux façades donnant sur la rue. Ce bâtiment fut détruit en 1847 lors, de la construction de la résidence du métropolite de Belgrade. Avec l'intention de faire de Kragujevac sa capitale, le prince Miloš y a érigé de 1817 à 1820 sa première résidence et cour princière composée de plusieurs bâtiments: sa propre résidence, celle de la princesse Ljubica, la «maison bigarrée», le Konak d'Amidja (de son oncle) et toute une série de bâtiments auxiliaires. Après Kragujevac, le prince Miloš a aussi érigé une cour princière à Požarevac comprenant plusieurs bâtiments et où il aimait séjourner (de 1820—1825). Elle se composait de sa résidence, d'une caserne, d'une église, et de bâtiments auxiliaires. Le troisième ensemble de bâtiments érigé par le prince Miloš se trouvait à Belgrade, en plus de sa résidence déjà mentionnée d'autres bâtiments urbains y furent érigés, notamment: la maison de P. Ičko, l'auberge «?», la maison de Manak, la maison de Ratokvić etc. Parmi les monuments érigés dans l'esprit traditionnel, il convient de mentionner aussi de nombreuses maisons élevées dans d'autres villes de Serbie, notamment: la résidence de «Gospodar» Vasa à Kraljevo (1826), celle de Mičić à Cajetina, la grande résidence du «Serdar» Jovan Mičić à Arilje (1821—1826), La résidence de Radul-Beg à Zaječar, la maison des Simić à Kruševac, Le «Konak» du princ Jovan Obrenović à Čačak et une série d'autres maisons à Seljani, Vračevšnica, Kosjerić, Sopot et Topčider. L'une des plus belles maisons élevées dans l'esprit traditionnel est celle du commerçant Dimitrije Mihajlović à Obrenovac, qui témoigne de la prospérité des commerçants pendant le règne du prince Miloš Obrenović. C'est un bâtiment à plan allongé caractéristique et à toit en haute pente, élevé dans la rue commerciale de la ville et ayant deux façades dont l'une, donnant sur la rue est sévère et fonctionnelle et l'autre donnant sur la cour est conçue comme une surface fantaisiste avec un jeu de lumières contrastantes créé par une colonnade à deux étages et de nombreuses ouvertures.

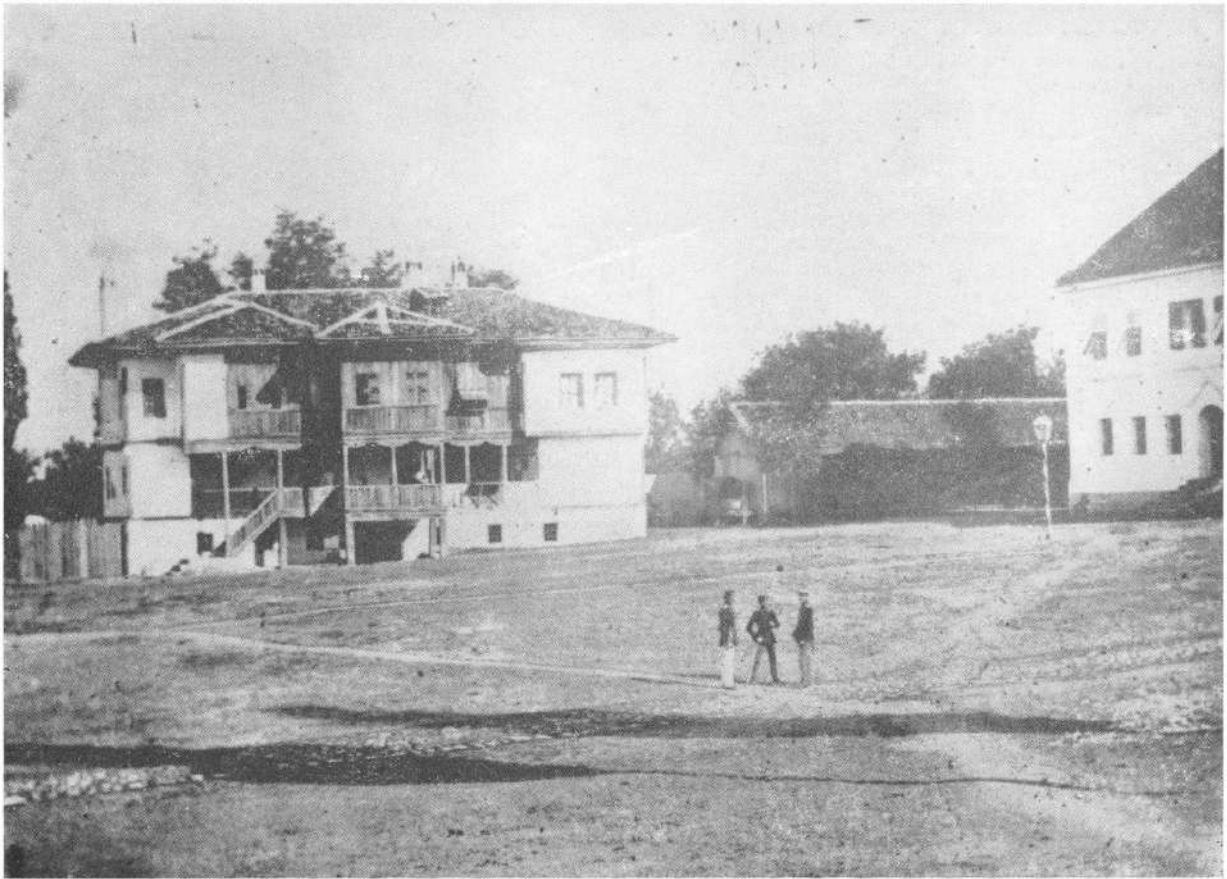
Après que la Serbie, en 1830 ait acquis son autonomie, de nouvelles conditions, encore plus favorables au développement de l'architecture profane furent créées, ce qui attira dans la pays de nouveaux oupriers et architectes professionnellement formés, et qui marqua aussi le début d'une nouvelle étape dans l'évolution de l'architecture serbe.

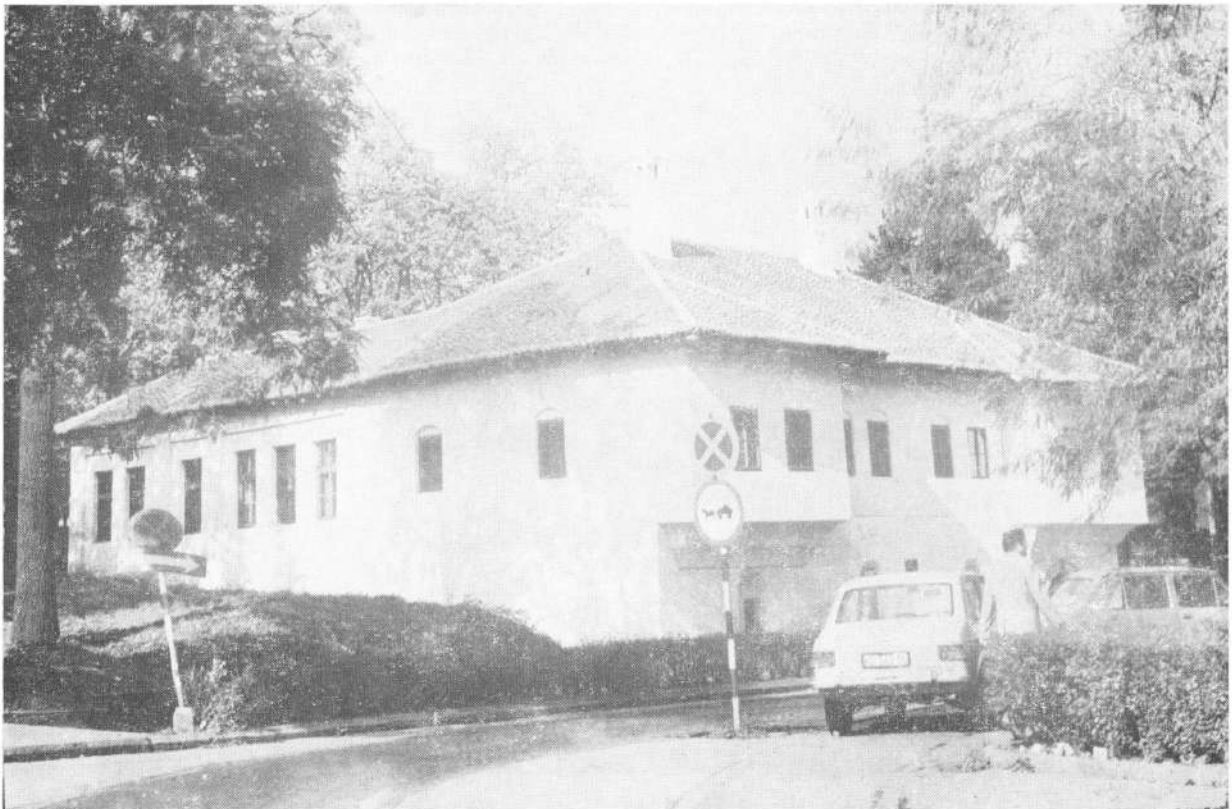
Сл. 1. Господарски конак у Београду, 1818. (Реконструкција Л. Младеновића према цртежу из 1833.)
 1. Résidence du prince Miloš à Belgrade élevée en 1818 (Dessin fait en 1830)

Сл. 2. Конак кнеза Милоша у Крагујевцу, 1817. (Стереоскопски снимак Анастаса Јовановића из 1859.)
 2. Résidence du prince Miloš à Kragujevac élevée en 1817 (vue prise par Anastas Jovanović en 1859—1869)

Сл. 3. „Шарени конак“ у Крагујевцу, 1818. (Стереоскопски снимак Анастаса Јовановића из 1859.)
 3. Résidence de la princesse Ljubica (appelée «maison bigarrée» élevée en 1818 (vue prise par Anastas Jovanović en 1859—69)

Сл. 4. Амиџин конак у Крагујевцу, 1820.
 4. Résidence de l'oncle du prince Miloš «Amidžin Konak» à Kragujevac nommée «Maison des jeunes gens» élevée en 1820.

Сл. 5. Конак кнежевића Милана и Михаила у Пожаревцу, 1825.
5. Résidence des fils du prince Miloš à Požarevac, élevée en
1825 (vue prise en 1883)

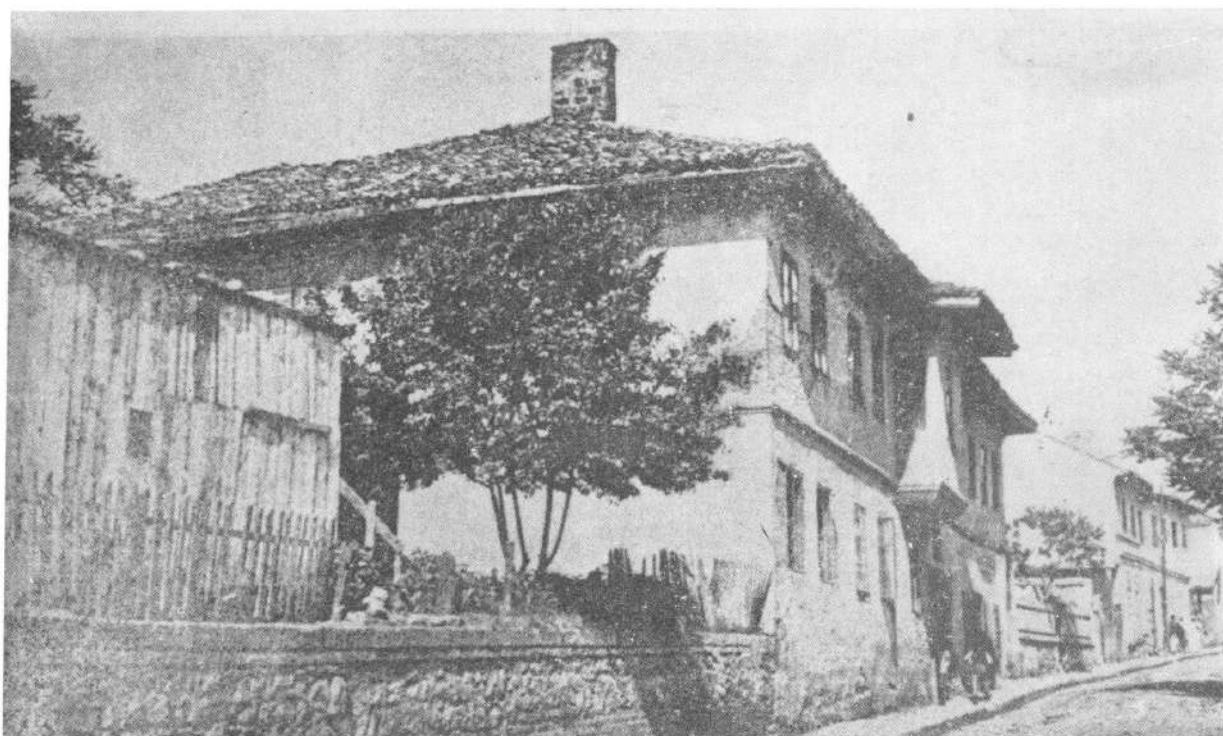
Сл. 6. Ичкова кућа (1820) и кафана „?“ (1823) у Београду
6. La maison de P. Ičko élevée en 1820 et l'auberge »?«, élevée en 1823 à Belgrade

Сл. 7. Куће на Дорћолу (у Јеврејској улици) у Београду, прва половина XIX века
7. Maisons belgradoises de la première moitié du XIXe siècle dans le quartier de Dorćol

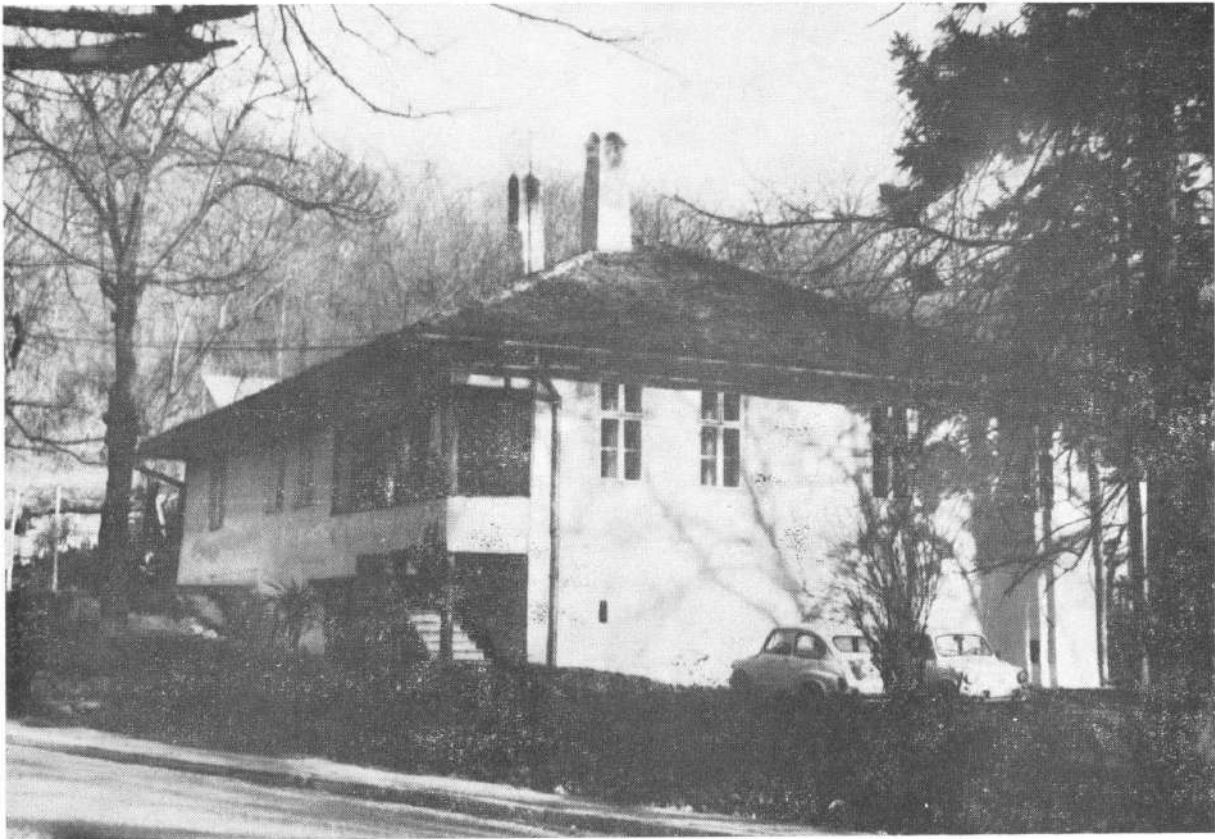
Сл. 8. Манакова кућа у Београду, 1830.
8. La maison de Manak, élevée vers 1830 à Belegrade

Сл. 9. Канарова кућа у Београду, око 1835.
9. La maison de Kanar à Belgrade, 1ère moitié du XIXe siècle

Сл. 10. Милошев конак (тзв. „Баба Вишњи конак“) у Враћевшници, 1825.
10. Résidence du prince Miloš au monastère de Vračevšnica (Appelée konak de Baba Višnja),
élevée en 1825

Сл. 11. Црквени конач у Топчидеру, 1833.
11. Résidence paroissiale à Topčider, élevée en 1833

Сл. 12. Кућа Симића у Крушевцу, око 1830.
12. Maison familiale des Simić à Kruševac, élevée vers 1830

Сл. 13. Хан у Рачи Крагујевачкој, прва половина XIX века
13. Caravansérail le première moitié du XIXe siècle à Rača Kragujevačka

Сл. 14. Господар Јованов конак у Чачку, 1835.
14. Résidence du »Gospodar Jovan« (frère du prince Miloš) à Čačak, élevée en 1835

Сл. 15. Господар Васин конак у Краљеву
15. Maison résidentielle de «Gospodar Vasa» à Kraljevo

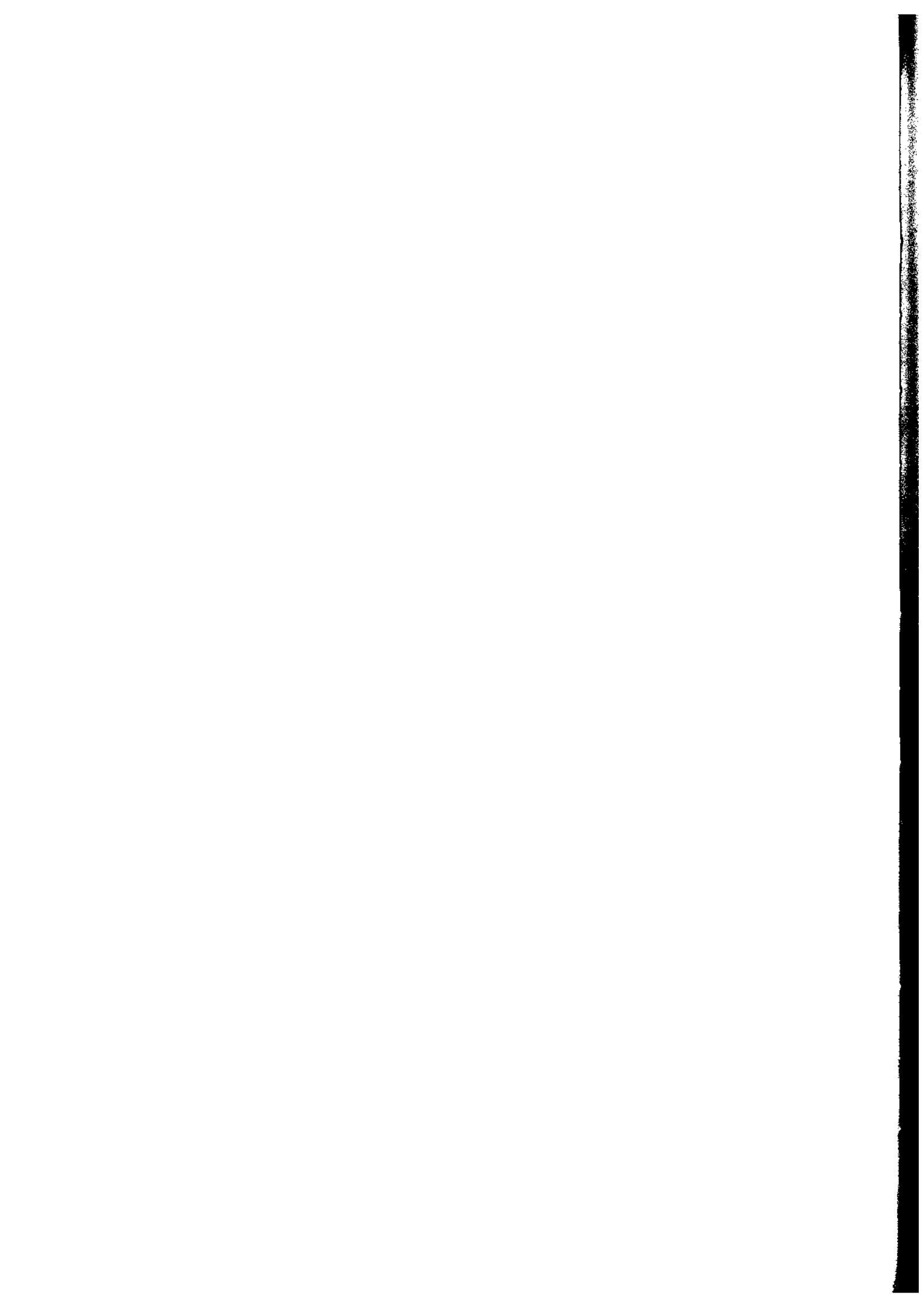
Сл. 16. Конак Димитрија Михаиловића у Обреновцу, око 1835.
16. Maison résidentielle de Dimitrije Mihailović, commerçant d'Obrenovac, élevée vers 1835

Сл. 17. Конак кнегиње Љубице у Београду, 1829—1830.
17. Résidence de la princesse Ljubica à Belgrade élevée en 1829—30.

Сл. 18. Христићева кућа у Пироту, око 1840.
18. Maison familiale des Hristić, à Pirot, élevée en 1840

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

КРАЈПУТАШИ КОД ПАЛИБРЧКОГ ГРОБА У РОКЦИМА

При обради терена општине Ивањица уочен је, на овом подручју, поред путева и на њиховим раскршћима, већи број споменика крајпуташа, постављених у групи или појединачно, посвећених погинулим ратницима у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године, у другом балканском 1913. и првом светском рату од 1914. до 1918. године.¹

Посебну целину представља група од 18 таквих споменика у Рокцима, селу које се налази југозападно од Ивањице, поред пута за Кушиће. Споменици су у засеку Главинићи, поред старог пута Ивањица — Међуречје — Братљево — Ерчеге — Сјеница, на месту званом Палибрчки гроб.² По казивању мештана, простор око њих служио је као „друго одмаралиште“ караванима који су ишли од Ивањице према Ерчегегама и Сјеници.

Поред 18 очуваних, овој групи споменика припада и 11 ратничких „биљега“ чији су остаци поломљени и разбацани. На основу епитафа на њима, уочава се да су споменици подизани од 1876. до 1941. године. Ако се узму у обзир и текстови са поломљених и разбацаних крајпуташа, долази се до сазнања да они нису подизани само погинулим, већ и умрлим ратницима пре и после

првог светског рата. Карактеристичан је споменик браћи Ковачевић из Равне Горе: Миладину, који је погинуо у рату 1915, и Миловану, који је умро односно убијен 1941. године од стране четника Божидара Ђосовића Јаворца. Наиме, поред надгробне плоче налази се и гробни оквир који потврђује казивања мештана и наше претпоставке — да је Милован Ковачевић ту сахрањен и уписан на раније постављени споменик његовом брату ратнику.

Сачувани споменици постављени су у правилном реду — као да су у ратничком строју. Правац постављања је север — југ, а ликовне представе ратника дате су, уз извесне изузетке, на источној и западној страни споменика. На њима су најчешће — што је посебна карактеристика — урезиване фигуре два или три ратника: на осам споменика по две фигуре браће — ратника, на једном три фигуре (браћа Луковићи), на пет један лик, а на четири споменика само је уписан текст.

Погинули или умрли на далеким ратиштима, ратници нису могли да буду сахрањени у завичајним гробљима. Због тога су им најближи, у знак сећања, подизали споменике поред друмова, на раскрсницама путева или у црквеним портама. Подизање споменика над празним гробом веома је стар обичај, произишао из веровања да душа умрлог лута све док јој се не обезбеди место пребивања.³ Крајпуташа у Рокцима облика су четвоространог стуба (стеле), са и без „капе“ („капића“). Само два имају облик плоче. Резани су од камена пешчара, који је вађен у мајдану „Марина река“ у Свештици. Пешчар је мек камен, па је врло погодан за обраду и обликовање. Шире стране стеле омогућавале су клесарима да се размахну и, на слободним површинама, остваре карактеристичне ликовне представе. Клесари на њима нису остављали потписе. Од мештана смо, међутим, сазнали да су ове споменике вероватно радили клесари из фамилије Савића и Поповића из Свештице, чији су се преци и у XIX веку бавили овим занатом. Изузетак је крајпуташ Милану Спасовићу из 1879. године, на коме се чита: „Писа и реза Миле Поповић (из) Свештице“. Дело његовог умећа и вештине је и споменик Антонију Јелићу (из 1876. године), на коме, иначе нема потписа. Ако се суди по надгробницима и крајпуташима по селима моравичког краја, Драгачева и околине Краљева, Поповић је у другој половини XIX века био надалеко чувен и тражен мајстор. Ликови које је клесао на споменицима лако су препознатљиви — свеједно да ли се налазе у Рокцима или, рецимо, у Самаили код Краљева.

Ратници на споменицима које је резао Миле Поповић нису у ставу „мирно“, већ су са мало размакнути и конфронтационо постављеним ногама — као да су у покрету. Лева рука спуштена је низ тело и придржава канију, а десна држи сабљу подигнуту увис — као да је ратник у јуришту. Лица су озбиљна, помало тужна, уоквирена праменовима косе, који виरे испод шајкаче.

На осталим споменицима у овој групи ликови су приказани врло реалистички, скамењени су у ставу „мирно“, а тела су им клесана по утврђеним шемама. По правилу, лице је смештено у правоугаоној издубљеној ниши, па даје утисак рељефне обраде. Око главе је урезано име ратника. Лица су мирна, укочена, са широко отвореним очима. На понеком, испод обавезно усуканих брчића, титра једва приметни осмех, који истовремено и пркоси и жали због рано прекинуте сопствене младости. Нешто архаичније делује представа ратника Вукомана Луковића, чији је лик тако урезан да подсећа на представе покојника на студеничком мермеру из XVIII века. Његове укопане округле очи, клинаст нос (који излази испод капе), наглашене уши и једва приметни бркови, подигнути увис изнад полуотворених усана, остављају утисак туге. Као да каже: „Зар сам баш морао ја?... Доста је ратова!“

И на споменику Радовану Луковићу ветар као да се поиграва праменовима косе, који вире испод шајкаче, а брци, усукани увис, са скупљеним уснама и шиљатом брадом, одају утисак кицоша.

Лик Ђорђа Главинића, жандармеријског наредника, који је у ратном вихору прешао Албанију и на острву Видо „испустио душу“, делује, и поред претрпљених мука, сталожено и мирно.

Ратници на крајпуташима у Рокцима, обучени у војничка одећа, окићени одликовањима и оружјем, представљени су врло реалистички. Представе антропоморфних ликова (целе, појединачне или удвојене људске фигуре) допуњене су низом орнамената, најчешће вегетабилних, и крстом.

Од вегетабилних орнамената најбројнија је представа лозе са крином, цветовима ружа, гроздом — у комбинацији са голубом. Сви они, поред декоративног, носе у себи и изражавају култне симболе.

Представа лозе на крајпуташима код Палибрчког гроба у Рокцима веома је стар мотив — води порекло из античког времена, а сусреће се и на средњовековним стећцима у источној Босни. Биљна лоза, са голубом и гроздом, крином, граном ловора и цветом, стилизована, маштовито комбинована и укомпонована, урезана је

на уским бочним странама споменика. Лоза са стилизованом представом крина најчешће уоквирује и декорише натписе. Према М. Wenzel, представа крина је главни мотив хришћанске мистичне иконографије. Због своје црвене крваве боје и сабљастих листова, поистовећен је са Христовим мукама.⁴ Верује се да, представљен на надгробним споменицима, симболизује поновно рађање покојника, као што је и Христос васкрсао.⁵

Мотив голуба, у комбинацији са лозом и гроздом, потиче из античких паганских времена,⁶ мада се он, и данас, тумачи као хришћански симбол душе. Народ верује да душа покојника лута у облику птице — отуда се голуб на нашим споменицима урезује као симбол душе устаљене у камену. На крајпуташима у Рокцима голуб је плитко урезан, у релативно мирном положају, на грани, скупљених крила; он кљуца грозд.

Крст, један од најглавнијих хришћанских симбола, обавезно је урезиван на надгробне споменике. Поред једноставног, рељефно изрезаног крста, на овим крајпуташима сусреће се и представа развијеног — разуђеног крста, код кога се из средине развијају зраци који се завршавају стилизованим цветовима, што је, вероватно, стилизација соларног симбола. Све представе крстова су уоквирене вегетабилним орнаментима — најчешће лаворовом граном у комбинацији са цветовима.

Поред ликовних вредности, значајни су и изузетни њихови епитафи. За славу погинулих у ратовима каменоресци нису штедели речи, нити њихови најближи сродници — тугованке. Епитафи су дуги, исцрпни — из њих сазнајемо све о покојнику, његовим врлинама, ратном путу, о историјским збивањима и друштвеним променама тога времена. Скамењена слова, оживљена бојом, говоре ко су били ти ратници, кога су имали, где су и у ком рату војевали, ко су им били непријатељи, којој су чети и коме батаљону припадали, где су своје животе оставили и на крају ко остаде да за њима тужи. На сваком каменом стубу су по један или два исписана живота, молбе и вапаји: „Ој путниче мили роде ти не жали труда свога те прочитај овај спомен“, „Мој премили српски роде умољено стани овде и прочитај овај тужни спомен“. „Из сваког епитафа ратничког избија топло домољубље, смрћу доказивано... за домовину се жртвовало на душак, слатко, без роптања. Отацбина је била збир свих ратникових љубави и осећања, па се волела као сопствено дете, њива, ливада, жена. За њен спас животи су били јевтини“.⁷

Крајпуташе у Рокцима подизала је најужа родбина: „Овај спомен подигоше мајка Бојана, стриц Мојсо и Ранко Марковић из Косовице“, „Спомен подиже брат Радосав и мајка Стојка“. Многе су куће остајале без мушке главе, много је мајки изгубило два и више синова, а да би се свима часно одужили, иако економски врло сиромашни, најближи су им подизали споменике, с тим што су најсиромашнији на једном споменику урезивали и уписивали сву своју изгинулу децу.

Због тога што садрже драгоцене податке, поред фотоса споменика, у оригиналу дајемо и њихове епитафе без прилагођавања савременом правопису.

1. Споменик браћи Радојици и Обраду Јекићу из Медовина, 1915. година, 170 x 36,6 x 21 см. Пешчар, типа стела. На источној страни споменика урезана је цела фигура Обрада Јекића, у војничком оделу, са пушком у десној руци. Представа главе дата је у плитко урезаној ниши, тако да ствара утисак рељефа. На западној страни споменика урезана је фигура Радојице Јекића, такође у војничком оделу, с пушком у десној руци. Лик је идентичан лику Обрада Јекића. На јужној, бочној страни споменика, уписан је текст, а изнад њега урезан је крст, уоквирен цветном лозом. Текст се наставља и завршава на северној страни споменика. Уочавају се трагови црвене, плаве, беле и црне боје, што говори да је споменик бојен.

Текст на јужној страни:

Ој путнице мили роде ти не жали труда свога те прочитај овај спомен изгинулих ратника, миле браће јекића И ОБРАД ЈЕКИЋ из медовина. војник I. чет. I. бат. III. поз. који у 45 год. погибе у лозници код чачка 10 октобра 1915 год.

Текст на северној страни:

П^{чи} РАДОИЦА ЈЕКИЋ војник I.ч. I.поз. који у 30^{од} год. погибе код младеновца 11^{ог} октобра 1915 год. Бог да им душу прости. Спомен подигоше им супруга Зорка мужу и ђеверу, и Синови Миломир Светомир Велимир Милутин Милорад Милован Никола.

2. Споменик браћи Вукоману и Миљку Луковићу из Равне Горе, 1915. година, 150 x 37,5 x 22,5 см. Пешчар, стела. На источној страни споменика урезана је цела фигура Миљка Луковића, у војничком оделу, с пушком у ставу „к ноzi“. Представа главе дата је у плитко урезаној ниши, као и на свим осталим споменицима у групи. На западној страни споменика урезана је фигура Вукомана Луковића, такође у војничком оделу. Представа Вукомановог

лица нешто је архаичнија: високо постављене очи одмах испод шајкаче, наглашене уши и образи, што помало подсећа на ликове са студеничког мермера из XVIII века и доводи на помисао да су га клесала два мајстора. На јужној, ужој, страни споменика урезан је текст, изнад њега, уоквирен ловоровим гранчицама, уклесан је крст са зрацима који се завршавају цветовима. На северној страни споменика такође је дата представа крста у комбинацији са биљним орнаментом; испод њих је плитко урезан голуб на цветној грани и текст започет на јужној страни. На споменику се уочавају трагови боје.

Текст на јужној страни:

спомен вукомана луковића из села равне горе општина ковильска умро у 20-ој години у нишу градски тобџија од 1914—1915 год овај спомен диже отац јовић луковић и сестра тијана

Текст на северној страни:

миљко брат вукоманов војник 4.ти кадровачки пук погину на вишеграду 1915 год. у 22. стар. богдан прости овај спомен диж. отац јовић луковић и сестра тијана

3. Споменик браћи Јеремији и Тадији Радоњићу из Дајића, 1908. и 1918. година, 163 x 36,5 x 23,5 см. Пешчар, стела. Ликови су дати на ширим странама споменика (северној и јужној), а текст на западној и источној. Јеремија Радоњић, у жандармској униформи, са шапком на глави, уклесан је на северној страни споменика док је на јужној страни представљен његов брат Тадија, у војничком оделу, с пушком у десној руци. На западној страни споменика, испод урезаног крста, уоквиреног ловоровим гранчицама, уписан је текст, који се наставља и завршава на источној страни. Изнад њега је урезана плитка саксија са цвећем. И на овом споменику, као и на свим осталим, видни су трагови боје.

Текст на западној страни:

Спомен умрлих ратника синови Александра радоњића из даића, Јеремије којије умро у Београду као жандарм 1908 год. и Тадија којије погинуо као каплар руковаоц машинке пушке II чете. I бат. 4-огт. пука код

Текст на источној страни:

крагујевца 12^{ог} октобра 1918 год при гоњењу непријатеља и ослобођену србије. Спомен им подиже отац Александар и мати Тодора.

4. Споменик браћи Арсенију и Владимиру Ковачевићу из Равне Горе, 1914. година, 153 x 35 x 14,5 см. Пешчар, стела. Спо-

меник је без ликовних представа покојника. На северној и јужној страни споменика, које су шире, у плиткој ниши, уоквиреној биљном лозицом, урезан је текст. Изнад текста уклесан је крст, уоквирен ловоровим гранчицама. Уже бочне стране споменика украшене су урезаном саксијом са цветном граном (западна), виновом лозом и голубом (источна). Видни су трагови плаве, беле и бронзане боје. Споменик је делимично оштећен.

Текст на јужној страни:

Ој путниче умољено стани овдеи прочитај овај Спомен кои Показује храброг Борца АРСЕНИЈА Ковачевића изравне горе вој. 3. ч. I бат. III прекоб. п. I^{ог} позива поживе 28г. а погибе 8.1914г. на положају костажнику. За Слободу и јединство Србахрвата и словена овај спомен подиже брат радосав мајка Стојка

Текст на северној страни:

Ој путниче стани и прочитај спомен показује Борца ВЛАДИМИРА Ковачевића из равне горе вој. 2 ч. I Бат.IV^{ог} кадрова пука. I поз. погину 15 ав 1914. г у. 24. г. свог живота на положају цигли за отаџбину. богдан прости спомен под.брат Радосав мајка Стојка

5. Споменик браћи Дмитру и Живојину Ристићу из Косовице, 1913. и 1916. година, 160 x 63 x 12 см. Пешчар, плоча. На западној страни споменика плитко је урезана двојна представа браће ратника, у војничком оделу, с пушком у десној руци. Ликови су урезани у плићој ниши, али, због мекоће камена, оба лика су оштећена. На источној страни споменика испод два урезана крста на оквиру обележеним и биљном лозом уоквиреном простору уписан је текст у оба ступца тако да, док се чита, даје утисак расклопљене књиге. Бочне, уже, стране споменика нису декорисане.

Текст на источној страни:

СПОМЕН БРАЋЕ
РИСТИЋА ДМИТРА
ИЖИВОЈИН ОНПОГИНО
ПОГИНУО НА БОЈНОМ
НА КАЈМА ПОЉУ У РА
ЧАЛАНУ 1916 ТУСА БУГА
ГОД ЕВРОП РИМА 1913
СКОГ РАТА ГОД.КАПЛА
У 22ГОДИНИ Р. II ЧЕТЕ III
ЖИВОТА БАТАЉОН
СВОГА IV.П.ПУКА
ОЈ СВИЈЕТУ †У 23^{ој} ГОД

ЛИЈЕПИЦВ СВОЈЕ
 ЦВЕТУ ЗА МЛАДОСТИ
 МАЛО ГОД-БОГДАИМ
 ДУШУ - ПРОСТИ
 ОВАЈ СПОМЕН
 ПОДИГОШЕ-МАЈКА
 ОЖАЛОШЋЕ-НАБОЈАНА
 СТРИЦ МОЈСО
 И РАНКО МАРКОВИЋ
 ИЗ КОСОВИЦЕ

6. Споменик браћи Шћепану и Вукоману Златићу из Ерчега, без урезане године, 167 x 35 x 21 см. Пешчар, стела. На јужној, широј, страни споменика врло плитко је урезана представа ратника Шћепана Златића, у војничком оделу, с пушком у десној руци. На северној страни споменика на исти начин представљен је Вукоман Златић. На западној и источној страни споменика, испод крста, оперваженог ловоровим гранчицама, уписан је текст. На споменику се виде трагови беле, црне и црвене боје.

Текст на западној страни:

Спомен браће златића ВУКОМАНА И ШЋЕПАНА из ерчега који положише своје животе на одор отаџбине за ослобођење нашег троименованог народа а далеко од своје родбине вукоман у 26.г.као болничар а шћепан у 21 г.

Текст на источној страни:

богда им душу прости спомен сподижу им ожалошћени отаџово мајка стана жена ката и син вукић и жена магда и кћи добринка

7. Споменик браћи Радовану, Светозару и Војиславу Луковићу из Глеђице, 1915. година, 164 x 32 x 30, капић 51 x 40 x 3 см. Пешчар, стела са капићем. На споменику су на три стране ликовне представе ратника: Радована на западној, Војислава на јужној и Светозара на северној страни. Сви су у војничком оделу и с пушкама. Источна страна споменика испуњена је урезаним крстом, уоквиреним ловоровим гранчицама и текстом. На лицима ратника видни су трагови беле и црвене боје.

Текст на источној страни:

СПОМЕН Браће Радована светозар и војислава луковића из глеђице Ој путнице мили роде ти прочитај вечни спомен. 4. пука радован поживи 44 год погинуо у борби на космају. 9. 10. 1915 год светозар живи 26 год. умро у неготину у болници као рањен воји-

слав живи 20 год. погину у борби на космају 1915 год богда им душу прости слава да им живи овај спомен дигоше ожалошћени отац мијаило. брат микаило мајка крстина синовац мијодраг и остала филијом

8. Споменик ратнику Рајку Ђоковићу из Ерчега, 1914. година, 144 x 37 x 21,5 см. Пешчар, типа стела. На западној страни споменика урезана је представа војника Рајка. Глава је резана у ниши, па даје утисак рељефне обраде. Јужна страна споменика испуњена је урезаном вазом, из које се развија цветна лоза, на чијем врху голуб кљуца грозд. На источној страни споменика, испод крста, у ниши, оперваженој биљном лозом, урезан је текст који се наставља на северној страни споменика. Испод текста уклесана је саксија са два крина и цветом руже.

Текст на источној страни:

МОЈ премили српски роде умољено стани Овде и прочитај овај тужни спомен покојника РАЈКА Ђоковића из ерчега кои је храбро учество у ратовима воник 1^{оо} ч. 1^{оо} Батал 4^{оо} пука 2^{оо} позива борећи се за отаџбину погибе на курјачици 5^{оо} септембра 1914 Год.

Текст на северној страни:

нигда непрежаљено Овај Спомен Сподиже Супруга Перса и Синовци Бошко и Андрија браћа Ђоковићи

9. Споменик Јовану и његовом сину Божу Јовановићу, 1915. година, 206 x 36 x 20,5, капић 46 x 39 x 5,5 см. Пешчар, стела са капићем. На источној страни споменика урезана је представа ратника Јована у војничком оделу. Глава је резана у ниши, па је рељефнија. Изнад је биљни мотив. На западној страни споменика представљен је Јованов син Божо, у војничком оделу, и богатом цветном граном изнад главе. Јужна је украшена урезаном вазом и цветном граном у комбинацији са голубом који кљуца грозд док је на северној страни, испод урезаног крста, уклесан текст.

Текст на северној страни:

Ево Страна Споменика дичних војника Јована Јовановића војник II ч. I. Баталона 4 пук. 3 позив погибе за отаџбину борећи се 26-окт 1915 год више чачка у лозници живи 45 год. БО+ЖО јовановић живи 21.год. а у рату пропаде и младос изгуби умро —I— 1915 год у младеновцу пук хајдук вељка богда и прости спомен диже мајка перуника брат веслин

10. Споменик браћи Луки и Велимиру Кнежевић—Парезановић из Братљева, 1914. и 1916. година, 160 x 36,5 x 22,5 см. Пешчар, стела. На северној и јужној страни споменика плитко су уре-

зане представе војника Луке и Велимира Кнежевића у војничком оделу. На западној ужој страни споменика, испод урезаног крста, уоквиреног цветном лозом, уписан је текст који се наставља на источној страни споменика. На лицу војника сачувани су трагови беле боје док је текст бојен црвеном, црном и плавом бојом.

Текст на западној страни:

*Браћа кнежевићи—парезановићи ЛУКА И ВЕЛИМИР из брат-
лева војника изгинулих у европском рату и то Лука на мачкову ка-
мену 9^{ог} сеп 1914 год а велимир у свој 24 г на кајмачалану 12^{ог} ав-
густа 1916. год. у најлепшем цвету своје младости Лука у 30 год
оставиши своје миле и драге*

Текст на источној страни:

*да зањима вечито тугују и жале а нараштаји да им свеће пале
јер смрћу њиховом победу добисмо и Велику Србију створисмо Бог
даим душе прости овај спомен подигоше мајка Анђелија браћа Ми-
лан Милош Вељко сестра Милунка Јања и боса*

11. Споменик војнику Светолику Гавриловићу. 1914. година, 164 x 37 x 17 см. Пешчар, стела. На јужној страни споменика плитко је урезана представа покојника у војничком оделу. Глава је у ниши, па даје утисак рељефне обраде. На северној страни споменика, у издубљеној ниши, оперваженој цветном лозом и крстом на врху, уписан је текст. На бочној, западној, страни уклесана је саксија са цветном лозом у комбинацији са голубом који кљуца грозд. На источној страни споменика урезана је саксија са цветом.

Текст на северној страни:

*Светолик син Тијосава Гавриловића поживио 18 год. а умре
6^{ог} децембра 1914 год. као војник I чете 3. бат. 13 пеш. пука у штину
где је и сахрањен. Бог да му душу прости. Овај спомен подигоше
му отац мајка Перса сестре Петра и Станојла.*

12. Споменик браћи Гледу и Саву Милинковићу из Глеђице, 1914. и 1915. година, 172 x 38 x 23,5, капић 50 x 34,5 x 4 см. Пешчар, стела са капићем. На јужној страни споменика урезана је представа војника Сава у војничком оделу. Глава је резана у ниши, па рељефно изгледа. Остали су трагови беле, плаве, црне и црвене боје на лицу и оделу. Ниша је бојена плавом бојом. На северној страни споменика урезана је представа војника Гледа, такође обученог у војничко одело, с пушком „к нози“. И на њему су сачувани трагови боје. На ужим, бочним, странама дата је иста представа крста, уоквиреног биљним мотивима, а испод је урезан текст.

Текст на источној страни:

ГЛЕДО МИЛИНКОВИЋ из глеђице војник III чете III бат. 13. п. пука хајдук велка. који поживи 20 год. своје младости а умро у штину 22—II—1915. г. бог даму душу прости спомен сподигоше му отац радоје мајка милева и браћа стеван и величко.

Текст на западној страни:

САВО МИЛИНКОВИЋ из глеђице. војник I. чете I — батаљона IV кадровачког пука, који поживи 22 год. а погибе у борби са аустријанцима 28. септембра 1914. год. на положају сенковићи близу горе романије у босни ту је и сарањен. слава му. спомен сподигоше му стриц радојко брат милорад ћер милунка.

13. Споменик каплару Милану Спасовићу из Ерчега, 1879. година, 156 x 39 x 37,5 см. Пешчар, облика квадра-стуба. На западној страни споменика урезан је лик покојника, у војничком оделу, са сабљом у десној руци, која је савијена у лакту. На источној страни споменик није обрађен, а у припремљеним нишама на северној и јужној страни урезан је текст са потписом мајстора клесара.

Текст на северној страни:

*прићи
ближе
путниче Не
зажали Тру
да мало ш
штоћеш Ста
ти и читати
Слова ова
која Показу-
ју вредног
срба овог
МИЛАНА
Спасовића
из Села Ер-
чега бивш:
каплара. и
писара I по-
љске Бате
рије који се
у рату 1876*

Текст на јужној страни:

*храбро
борио и у
22. години
живота у
најлепшем
цвету мла
дости сво
је умро у
месту рође
ња овог 1 Я
нуара 1879.
год: Бог да=
му душу про
сти.
Овај Спомен
подиже му
отац Марко
и стриц
Коста писа
и изреза ми*

*и 1877.г. за
влада: Кња
за Милана
обрено:про
тив Турака*

*ле Поповић
свештице.*

14. Споменик Добросаву Ђурчићу из Глеђице, 1900. година, 80 x 32 x 6 см. Бели мермер, плоча са сломљеним крстом на врху. На западној страни споменика, у ниши, урезан је текст док је источна страна споменика остала необрађена.

Текст на западној страни:

Спомен добросава Ђурчића из глеђице живе 21. г. умро 15. августа 1900.г. као војник сталног кадра у пожеги богдаму душу прости спомен подижу отац мијаило брат вукоман и андрија

15. Споменик Милети Пешићу, војнику из Медовина, 1904. година, 103 x 30 x 12 см. Пешчар, плоча. На западној страни споменика, у издубљеној ниши, изнад које је урезан крст, уоквирен ловоровим гранама, уписан је текст. Источна страна споменика није обрађена.

Текст на западној страни:

спомен милете пешића из медовина вој(н)ика ста(лн)ог кадра...^о пионерске чете који је рођен 10.априла 1882.г. а утопио се 28.јуна 1904.год. у великој морави у ћуприји.овај спомен подиже му брат петар са браћом.

16. Споменик Антонију Јелићу из Ерчега, 1876. година, 127 x 36 x 31 см. Пешчар, типа квадрата. На јужној страни споменика урезан је лик покојника са нешто пластичнијом представом главе. Лева рука је опуштена низ тело и придржава канију, а у десној је сабља, подигнута увис. Ратник је у војничком оделу, са шајкачом на глави. Северна страна споменика није обрађена (празна је), а на западној и источној, у припремљеној ниши, урезани су текст и два крста.

Текст на западној страни:

Овај билег показује антонија јелића из ерчега бивши поднаредника пешачког. који је 3. годин у београду Књаза и отачество своје усрдно и верно одслужио затим постављеног за водника треће Чете баталиона моравичког Ужичке Бригаде прве К кл(а)се кој у 25. год.

Текст на источној страни:

живота у најлепшем цвету младости своје за Славу и слободу и независност србије јуначки борећи се против турака погине у бор-

би на Калипољу 24. јуниа 1876. год бог даму Душу Прости. Овај вјечни споменик подигоше му браћа његова: филип и радош

17. Споменик Ђорђу Главинићу из Рокаца, 1916. година, 180 x 38 x 20 см. Пешчар, стела. На западној страни споменика урезана је представа Ђорђа Главинића, жандармеријског наредника, у униформи, са припасаном сабљом. Видни су трагови црне, плаве, црвене и беле боје. На источној страни споменика, у ниши, урезан је текст. Ниша је оперважена биљном лозом, а изнад је урезан крст у комбинацији са биљним мотивом. Текст се наставља на јужној и северној страни споменика, допуњен урезаним саксијама са цвећем. По својој величини овај споменик је највећи у групи.

Текст на источној страни споменика:

Спомен ЂОРЂА Главинића из села рокци који поживи 29 год а испусти своју намучену душу после тешких мука и напора у минулим ратовима а нарочито кроз албанију прешавшије достига је до острва вида и ту је као жандарм. наредник при Дунав. дивизије I^о позива разболе се и испусти своју душу 14. марта 1916 год.

Текст на северној страни:

на острву виду борећи се за отаџбину ди су прекобројним ратницима кости остале и он са њима остави оца браћу да вечито тугују зањиме који субили растурени на 4 стране, не доживе да види ослобођење и уједињење СХС зашто је се и борио

Текст на јужној страни:

Ђорђе бијо веран храбар војник а грађанству частанграђанин стога му из почасти и заслуге подигоше овај спомен отац периша браћа Лука жанд. поручник Станимир каф. и Јездимир. и кличемо слава му

18. Споменик Светозару Ђорђевићу из Рокаца, 1915. година, 126 x 31 x 15,5 см. Пешчар, стела. На западној страни споменика, у издубљеној ниши, урезан је текст. Ниша је оперважена уклесаном биљном лозом. Изнад нише је крст, уоквирен цветном лозом. Источна страна споменика је празна. На северној страни споменика је представа вазе са лозом и голубом, који зобље грожђе, док је на јужној страни завршетак текста.

Текст на западној страни:

Спомен Светозара Ђорђевића из рокци, који поживи 45 г. а умро на дубу као војни обвезник III^о позива 24. априла 1915. г. Бог даму душу прости. Спомен му

Текст на јужној страни:

сподижу синови велмир и драгољуб са осталом породицом

НАПОМЕНЕ

1. Поред групе споменика у Рокцима, у селу Братљеву, крај пута, налази се већа група крајпуташа, 12 споменика, посвећена ратницима првог светског рата, која ће бити предмет нашег каснијег истраживања. Нешто мања група налазила се у Кушићима, али је проширивањем пута и изградњом туристичких објеката поремећена и уништена. Сем групних крајпуташа, на овом подручју сусрећу се и појединачни споменици, посвећени изгинулим ратницима у јаворском, бугарском и првом светском рату.

2. Место Палибрчки гроб названо је по хајдуку Тому Палибрку, кога су Турци ухватили и обесили о храст. Место где је Палибрк сахрањен, народ је назвао Палибрчки гроб. После јаворског рата 1876. године, мештани околних села су у непосредној близини Палибрчког гроба подигли око 20 споменика својим изгинулим ратницима. Ти споменици били су од мермера у облику крста или плочасти са крстом на врху и од камена „тоциљака“ облика квадрата. По казивању мештанина Драгутина Главинића, сви ти споменици су уништени и развучени између два рата. После првог светског рата традиција је настављена и на истом месту подигнути су ови крајпуташа, који су до данас сачувани.

3. П. Кулишић, Српски митолошки речник, Београд, 1970, стр. 114.

4. М. Wenzel, О неким симболима на далматинским стећцима, Прилози повијести умјетности у Далмацији, 14, Сплит, 1962, стр. 93.

5. Др М. Драшкић, Крајпуташа околине Краљева, Београд, 1967, стр. 57.

6. Др М. Драшкић, н. д., стр. 57.

7. Радојко Николић, Камена књига предака, Београд, 1979, стр. 138.

LES MONUMENTS FUNÉRAIRES DE PALIBRČKI GROB PRÈS DU
VILLAGE DE ROKCI

Dans la région de la ville d'Ivanjica on aperçoit souvent, au bord des routes ou aux carrefours, de nombreux monuments funéraires, isolés ou en groupes, qui furent élevés à la mémoire des combattants tués pendant les guerres de 1876—1878, de 1913 et de 1914—1918. Un ensemble à part est constitué par 18 monuments de ce genre, groupés près de Rokci, village situé au sud-ouest d'Ivanjica, au bord de la route conduisant au village de Kušići; pour plus de précision, il convient d'ajouter qu'il se trouve dans le hameau de Glavinići, le long de l'ancienne route de Ivanjica—Međurečje—Bratljevo—Sjenica, à l'endroit appelé Palibrčki grob.

Les guerriers, tués ou morts sur les champs de bataille éloignés, ne pouvaient pas être enterrés dans leur pays natal. C'est pourquoi leurs parents les plus proches leur dédiaient, en signe de souvenir, des monuments funéraires qu'ils érigeaient au bord d'une route, à un croisement ou dans la cour d'une église.

Les monuments funéraires de Palibrčki grob présentent la forme de colonnes quadrangulaires, une sorte de stèles; il n'y en a que deux qui ont la forme de dalles. Ils sont taillés en grès-pierre facile à façonner. Les surfaces larges de ces stèles permettaient aux tailleurs de pierre de donner libre cours à leur imagination et de créer des représentations caractéristiques. Sur ces monuments les portraits des guerriers étaient exécutés selon une technique qui produit l'impression du relief. Les guerriers y sont pétrifiés dans l'attitude de garde-à-vous, le fusil contre la jambe droite, vêtus d'uniformes militaires, couverts de médailles. Sur chacun des monuments les traces de couleurs (bleu, rouge, noir et blanc) montrent qu'ils avaient été peints. On n'y trouve pas la signature du tailleur de pierre à qui l'on doit le monument, sauf sur celui qui fut élevé en 1879 à la mémoire de Milan Spasović: »Écrit et gravé par Mile Popović (de) Sveštica«. Ce sont aussi les épitaphes qui, en plus des valeurs plastiques, les rendent exceptionnels. Pour glorifier les combattants tués dans les guerres, les tailleurs de pierre n'étaient pas économes de paroles, ni leurs parents de plaintes. Les épitaphes sont longues, exhaustives: elles nous apprennent non seulement tout ce qui concerne le défunt, ses vertus, sa vie de guerrier, mais aussi les événements politiques et les changements sociaux de l'époque. Sur chacune des stèles figure l'histoire d'une ou de deux vies. Ces monuments étaient élevés par les parents les plus proches du défunt, loin du lieu de sa mort et de sa tombe, et comme la plupart des familles étaient pauvres, l'inscription funéraire comportait souvent les noms de tous les fils, frères et cousins morts de celui qui faisait dresser le monument au bord d'une route.

Сл. 1. Крајпуташи код Палибрчког гроба
у Рокцима
1. Les monuments funéraires élevés au bord
de la route à Palibrčki Grob, près du vi-
llage de Rokci

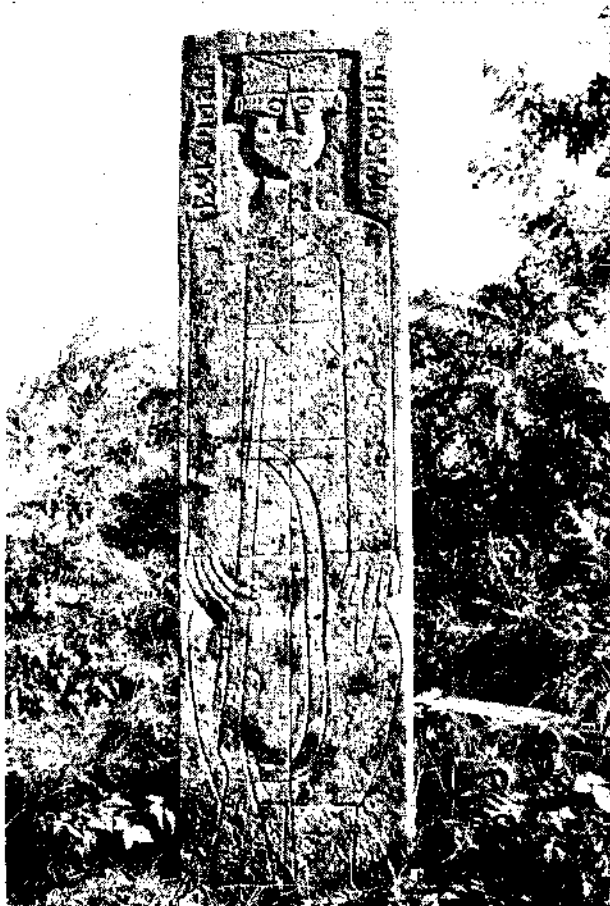
Сл. 2. Споменик браће Јелић, западна страна
2. Le monument aux frères Jelić, côté occi-
dental

Сл. 4. Споменик браће Јелић, источна страна
4. Le monument aux frères Jelić, côté oriental

Сл. 3. Споменик браће Јелић, детаљ
3. Le monument aux frères Jelić, détail

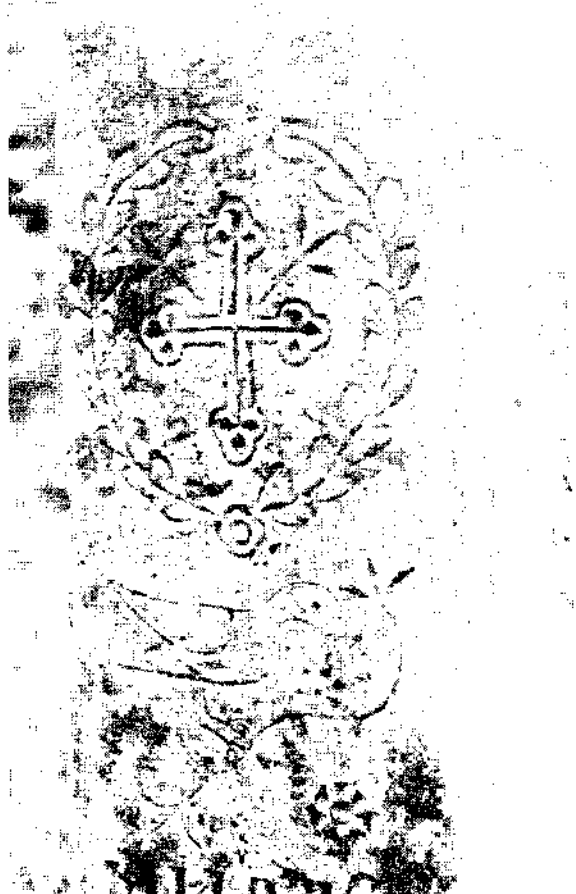
Сл. 5. Споменик Вукомана Луковића, западна страна
5. Le monument à Vukoman Luković, côté occidental

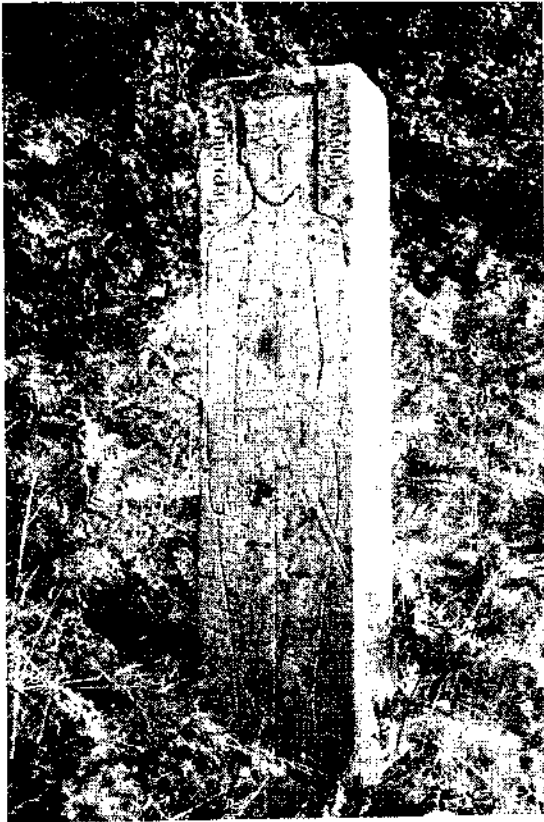
Сл. 7. Споменик Миљка Луковића, детаљ, источна страна
7. Le monument à Miljko Luković, détail, côté oriental

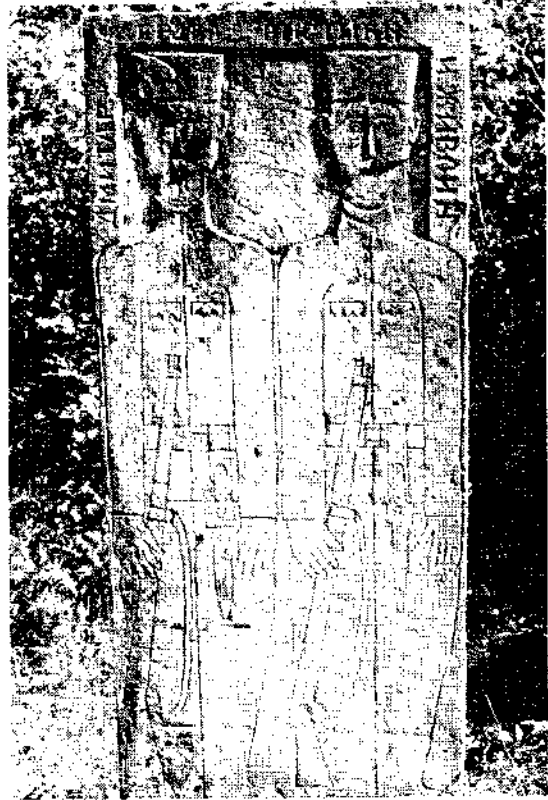
Сл. 6. Споменик Вукомана Луковића, детаљ
6. Le monument à Vukoman Luković, détail

Сл. 8. Споменик браће Луковић, детаљ, јужна страна
8. Le monument aux frères Luković, détail, côté méridional

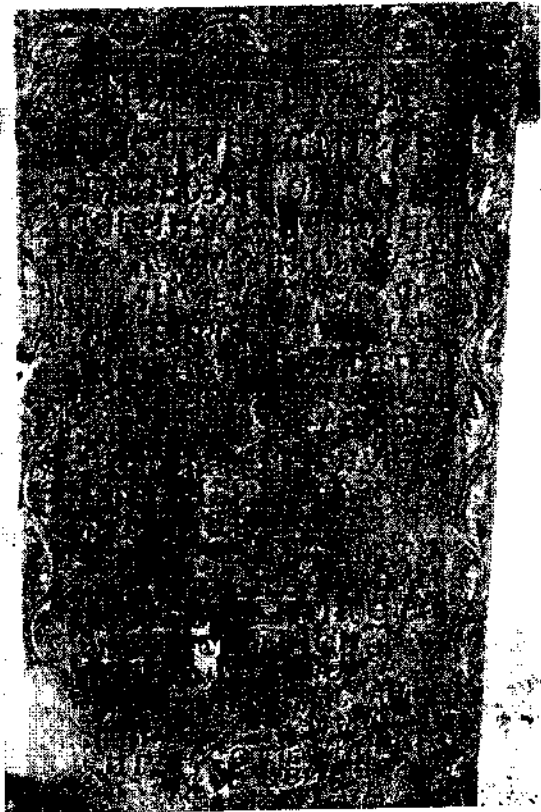
Сл. 9. Споменик Јеремије Радоњића, северна страна
9. Le monument à Jeremija Radonjić, côté septentrional

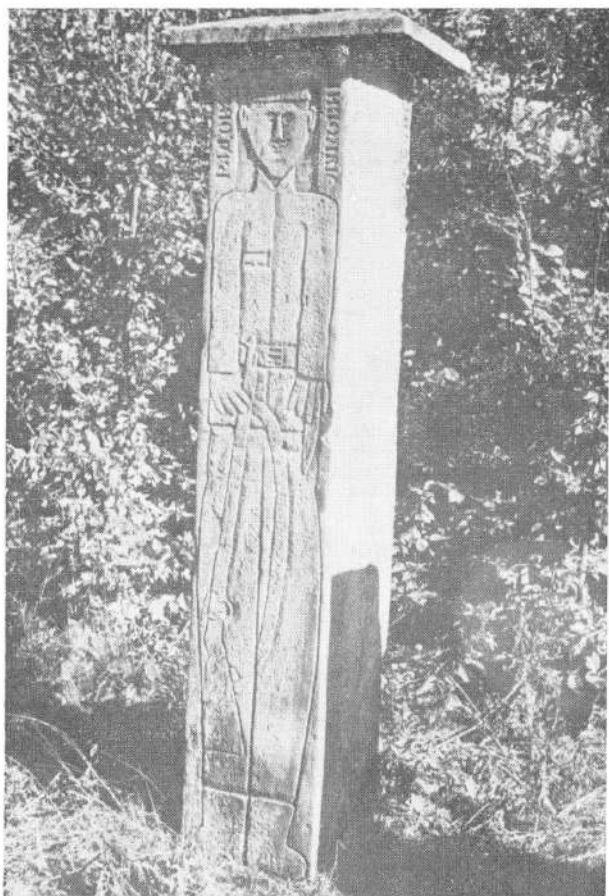
Сл. 11. Споменик браће Ристић, западна страна
11. Le monument aux frères Ristić, côté occidental

Сл. 10. Споменик Јеремије Радоњића, детаљ
10. Le monument à Jeremija Radonjić, détail

Сл. 12. Споменик браће Ристић, источна страна
12. Le monument aux frères Ristić, côté oriental

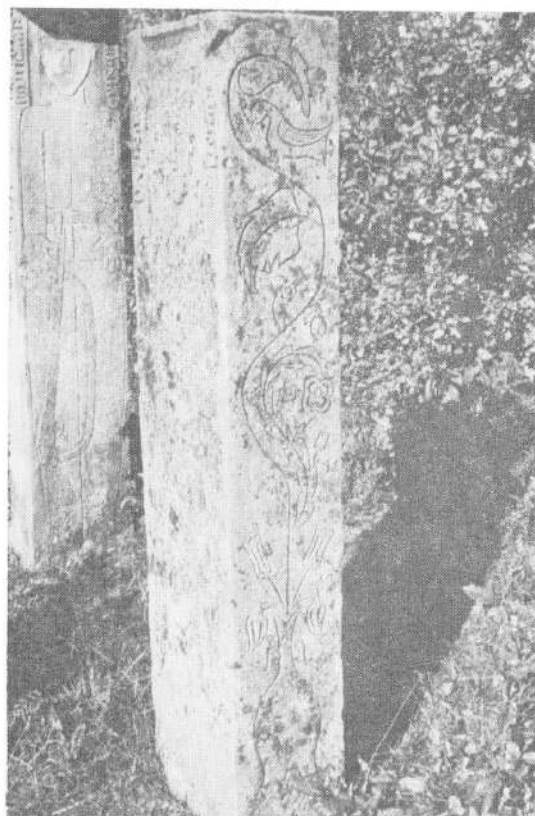
Сл. 13. Споменик Радована Луковића, западна страна
13. Le monument à Radovan Luković, côté occidental

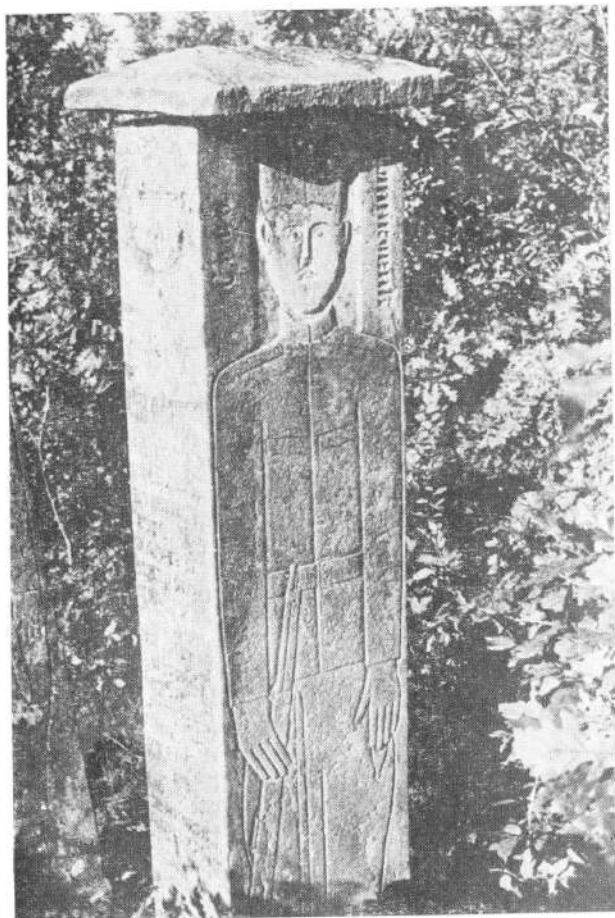
Сл. 15. Споменик Рајка Луковића, западна страна
15. Le monument à Rajko Luković, côté occidental

Сл. 14. Споменик Радована Луковића, детаљ, западна страна
14. Le monument à Radovan Luković, détail, côté occidental

Сл. 16. Споменик Рајка Луковића, јужна страна
16. Le monument à Rajko Luković, côté méridional

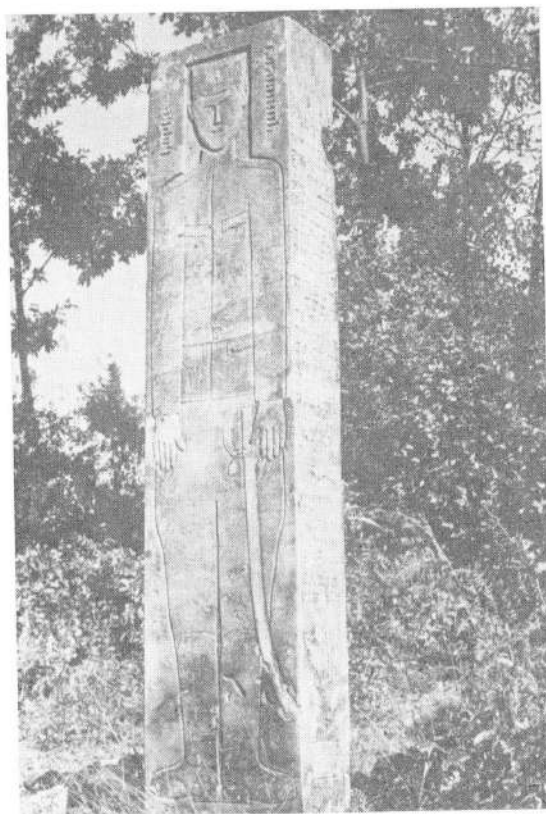
Сл. 17. Споменик Сава Милинковића, јужна страна
17. Le monument à Savo Milinković, côté méridional

Сл. 19. Споменик Божа Ј. Јовановића, детаљ, западна страна
19. Le monument à Božo J. Jovanović, détail, côté occidental

Сл. 18. Споменик Сава Милинковића, детаљ, јужна страна
18. Le monument à Savo Milinković, détail, côté méridional

Сл. 20. Споменик Ђорђа Главинића, западна страна
20. Le monument à Đorđe Glavinić, côté occidental

Сл. 21. Споменик каплара Милана Спасовића,
западна страна
21. Le monument au caporal Milan Spasović,
côté occidental

Сл. 23. Споменик каплара Милана Спасовића,
јужна страна
23. Le monument au caporal Milan Spasović,
côté méridional

Сл. 22. Споменик каплара Милана Спасовића,
источна страна
22. Le monument au caporal Milan Spasović,
côté oriental

Сл. 24. Споменик водника Антонија Јелића,
јужна страна
24. Le monument au caporal-chef Antonije Jelić,
côté méridional

КОВИЉКА ЛЕТИЋ

ОСНОВНА ЖЕНСКА ШКОЛА У ЧАЧКУ ДО 1915. ГОДИНЕ

У току владавине Милоша Обреновића није било повољних услова за развој школства, услед његове небриге за ту област. По кушаји Вука Караџића и Димитрија Давидовића да се што озбиљније учини на том плану остали су без одјека у тадашњој, Милошевој, Србији

Према једном извештају од 20. августа 1836. године, у Србији је било 69 школа: 25 државних, 44 општинске и приватне, са укупно 2.283 ученика. Само у великим варошима у школу је ишла по која девојчица, заједно са мушкарцима. У тадашњој Србији патријархални начин живота уврежио је мишљење да женској деци није ни потребно школовање. Кад је Ото Дубислав Пирх 1829. године путовао по Србији, посетивши једну трговачку кућу у Чачку, запитао да ли ће женску децу школовати. Одговорено му је: „Трговину неће водити никад, а ни звање добијати, зашто ће им онда вештина читања и писања, осим да се разаберу у љубавним писмима и да могу на њих одговарати“.¹

Све до 1838. године нема никакве опште законске одредбе о школама и настави. Те године Попечитељство просвештенија издало

је први званични план и програм за основне школе под називом „Назначение учебни предмете који се у школама нормалним за прво и друго теченије школско предавати имају“, као и прво опште упутство „Наставленије учитељима правитељственим и општественим школа у Књажевству Србији“. Као што се види, назив за основне школе је „нормална школа“, две је класе (разреда), од којих сваки траје по две године и има два полугодишта. Програмом је прописано који ће предмети бити учени у свакој класи, години и течају. Осим веронауке, црквеног певања и стицања основне писмености као главних предмета, изучавали су се у мањој мери српска граматика с вежбањем у писменим саставима, српска историја, аритметика и немачки језик. Постојала је у пуној мери потчињеност школа и учитеља цркви и црквеним лицима. „Наставленијем“ се наводе основне дужности учитеља, па се као прво тражи да је морална, религиозна и образована личност.

Интересима грађанског друштва, које је било у наглом развоју, све више је одговарала потпунија организација школства. У том смислу 1844. године донет је први општи закон о школама под називом „Устројеније јавног училишног наставленија“. У доношењу овог закона имао је удела и тадашњи начелник Попечитељства просвештенија Јован Стерија Поповић. У овом закону први пут се у Србији говори о школовању женске деце.

Наш велики просветитељ и први министар просвете у ослобођеној Србији, 1811. године. Доситеј Обрадовић истицао је потребу школовања женске деце. Димитрије Давидовић, као уредник „Новина српских“ у Бечу, упутио је 1821. године писмо кнезу Милошу, у коме му указује на потребу отварања, не само мушких, него и женских школа.

Тек од 1844. године чини се више на отварању основних женских школа. Београдска општина је 1844. године одлучила да отвори државну женску школу. Управитељ основних школа Петар Радовановић, у фебруару 1845. године, обавестио је Попечитељство просвештенија о намери београдске општине. Јован Стерија Поповић, начелник Попечитељства просвештенија, одобрио је ову одлуку. Међутим, у августу 1845. године Попечитељство просвештенија захтевало је од просветног одбора, основаног у јулу 1845. године, да направи план и правила за женску школу. Пошто се Попечитељство није сагласило са планом, школа те године није отворена.

Ако се у Београду одуговлачило са отварањем прве основне женске школе, Параћин је то учинио без већих процедура. Попечитељство просвештенија одобрило је захтев параћинске општине да отвори женску школу не тражећи доношење посебног плана, нити да у женској школи мора обавезно да ради учитељица. Тако је Параћин постао прва варош у Србији која је отворила женску школу школске 1845/46. године.

Попечитељство просвештенија је у јулу 1846. године донело „Устројенија девојачки училишта“, којим су прописани организација и план рада ових школа. Задатак девојачких школа био је да девојчице најнужнија знања стекну, да се морално васпитају, да се упознају са природом свога пола и да науче најважније женске послове. Девојчице су могле да пођу у школу са навршеном петом годином. У женским школама могле су да раде само учитељице чија су знања проверавана испитима. Морале су да буду и доброг владања. Програм наставе за девојчице није био посебан. Училе су све предмете које и мушкарци, осим земљописа, српске историје, граматике и стилистике. Девојачке школе трајале су шест година и биле раздвојене на три разреда са два полугодишта. Учило се пре подне три и после подне два сата. „Пре подне односиће се на учење и образовање ума и душе, после подне употребљени ће бити часови увек на обучавању женским пословима“,² каже се у програму наставе за девојчице. Школе су биле под надзором управитеља основних школа.

У Београду је у септембру 1846. године отворена основна женска школа. Почела је да ради у једној кући у близини основне мушке школе код саборне цркве. Одмах се уписало 160 ученица. Прва учитељица ове школе била је Наталија Петровић, која је до тада радила у приватној женској школи.

У новембру те године, у Доњем Милановцу, поред основне мушке школе, основана је и женска основна школа

Поред новооснованих државних школа, и даље су отворане приватне женске школе, у чему је предњачио Београд.

У Србији су касније отворане основне женске школе и у другим већим местима и варошицама. До 1864. године био их је велики број.

Године 1834. за рашког „великог сердара“ постављен је Јован Обреновић са седиштем у Чачку. За време његовог кнежевања варош постаје центар југозападне Србије, седиште окружног суда, окружног начелства и среске управе. Чачак се увећавао досељени-

цима који су били занатлије и трговци. Док је у 1844. години имао 926 становника, у 1863. години тај број се удвостручио. Године 1837. почела је овде да ради дворазредна гмназија. Педесетих година XIX века калдрмисане су главне улице. Почело је у вароши затрпавање бара којих је било много. Грађени су друмови и мостови. На основу таквог привредног, друштвено-политичког и културног развоја уследило је отварање основне девојачке школе.

У јулу 1852. године чачанска општина обавестила је окружно начелство у Чачку о намери да оснују школу за женску децу, „молећи да би јој оно једну добру, способну, поштеног карактера и како књижевну тако и у женском реду изобразену воспитатељку, подејсвованијем својим код више власти набавило“.³ Попечитељство просвете одобрило је и похвалило намеру чачанске општине препоручивши начелству да постави за учитељицу добру, способну, поштену и вешту васпитачицу. Десетог септембра 1852. године школа за женску децу свечано је отворена. Исте године писало је у „Српским новинама“: „По примеру други, за изобразенијем младежи свое тежећи општина наши, и наша чачанска општина, поред постојеће већ основне школе за мушку децу, ове е године основала и школу за децу женску, која е 10. т. м. свечано отворена и до данас већ има 30 ученица, а биће иј до који дан и више“.⁴

За време владе уставобранитеља Србија доживљава снажан привредни и културни развој. Великим бројем законских докумената у области просвете и школа (у које спадају: Устројенија јавног училишног наставленија од 1848. године, Устојеније девојачких училишта од 1846. године, Устројеније књажско-србске гимназије од 1853. године и другим), ударени су темељи школском систему, који ће се касније поступно дограђивати, развијати и усавршавати.

Број школа у овом периоду знатно се повећао. Док су у 1843. години у Србији постојале 143 основне школе, без и једне женске у 1858. било их је 344. Међу њима и 22 за женску децу.

Основна девојачка школа у Чачку од почетка свога рада нашла се пред проблемом обезбеђења школске зграде. Пошто нема података за 1853. годину, претпостављамо да те године није радила, вероватно због немања зграде. Почела је да ради у 1854. години. Смештена је у конак владике Нићифора Максимовића, јер је владика са премештањем епископије у Краљево, отишао из Чачка. Соба у којој су училе девојчице била је мрачна, тесна и неуређена, па се проблем смештаја ученица и надаље наметао. За време бо-

равка владике конак је био чист и леп, али после њега, када се у конак уселило 150 жупана, постао је врло неуредан.

У првој деценији, у девојачкој школи у Чачку радила је само једна учитељица. Плата јој је износила 80 талира годишње. Имала је бесплатан стан и огрев. Прва учитељица (пореклом из Војводине, јер их у ово време у Србији само по која има), коју налазимо да ради скоро четири године са ученицама девојачке школе, била је Јелисавета Францишковић. Рођена је у Панчеву, завршила богословију у Београду и оцењена као вредна, озбиљна и узорна учитељица. Показала је много труда у васпитавању младих ученица.

Добра учитељица, по појмовима онога времена, требало је да буде вредна, озбиљна, блага и тиха, да женску децу учи стидљивости и покорности (као особинама које красе женски пол), и да се према родитељима односе нежно. Нарочита дужност учитељице била је да „ученице своје са правилима благодаравија упознаду да им морална основа положенија у нежна срдца усељавају...“⁵

Кад је реч о моралном васпитању у основним девојачким школама, полазило се од конзервативно-патријархалног схватања о природи женског пола, месту и функцији жене у српском грађанском друштву. Таква схватања темељила су се на познатом уверењу да се жена, по природи, знатно разликује од мушкарца, да је осетљивија, површнија и да су јој умне способности у односу на мушкарца слабије. Због тога је, мислило се, природно да она читаву друштвену активност сведе на то да буде добра жена мужу, добра мајка деци и вредна домаћица.

У том смислу, женски ручни рад био је најважнији предмет у девојачким школама, а женска деца васпитавана су онако како је секретар Министарства просвете и црквених дела, Милорад П. Шапчанин, на једном јавном предавању о васпитању, истакао — да „ми ваља наше женскиње да пре свега васпитамо тако да доцније буду честите жене, матере, газдарице“.

У мају 1859. године секретар Попечитељства просвете, посећујући основне школе и проверивши успех ученика, нашао је у девојачкој основној школи у Чачку да су ученице првог разреда, којих је било 13, и ученице другог разреда, којих је било 16 (укупно 29) напредовале и у науци и у васпитању.

Јелисавета Францишковић, због погоршаног здравља, од Попечитељства просвете тражила је премештај из Чачка у неку другу варош. Вероватно да су још увек неисушене и незатрпане баре чиниле Чачак нездравом вароши, због чега је, можда, ова учитељица

тражила премештај. Премештена је у Ужице. После ње за учитељицу долази Марија Недовић, рођена у Будиму, где је завршила основну школу и немачки језик. Владање јој је оцењено као средње, а стручне способности ове учитељице биле су мале. О стању девојачке основне школе, на захтев министра просвете и црквених дела, Марија Недовић је поднела извештај, који се састојао из питања и одговора:

„ИЗВЕСТИТЕ

О СТАЊУ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ ОБШТИНЕ ЧАЧАНСКЕ У ОКР.: Н. СРЕЗУ Н. У ПОЧЕТКУ 1859. ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ

Ели школско здание за време прошлог одмора поправљено и имали школа све потребе кое по пропису треба да има?

Оправљено е и има све потребе, што за школу потребуе.

Иду ли добро ове ученице у школу или не, и имају ли све потребе за учење нужне?

Иду све уредно у школу, и имају све што им потребуе.

Колико у ком разреду и колико свега има ученица?

У првом — 32; у другом — 11; у трећем — 4; СВЕГА 47.

Приметба

Училиште биће премештено, које сасвим за женску младеж није сходно!

15 септември 1859 г
у Чачку

учитељка,
основне школе обштине чачанске
Марис Недовић⁸⁸

Прве две године рада ова учитељица постизала је успех, али је потом попустила, па је министар просвете и црквених дела нашао да су ученице девојачке школе слабог знања и рђавог владања. Учитељица Марија Недовић, због слабе оцене у раду, а и због незадовољства родитеља ученица њеним понашањем, разрешена је дужности.

После 1860. године у Србији постоје следеће редовне школе: основне (мушке и женске), средње (гимназије, полугимназије, реалке, виша женска школа и богословија) и виша (лицеј, односно Велика школа).

Законом о устројству основних школа од 11. септембра 1863. године створени су повољнији услови за развој основних школа. Овим Законом су, у извесном смислу, женске основне школе изједначене са мушким.

Прве измене у организацији и раду основних женских школа уследиле су доношењем „Наредбе за основне србске школе“ од 26.

јула 1860. Дотадашњи назив „девојачке школе“ измењен је у „женске школе“, а школовање је скраћено са шест на пет година. Женски ручни рад и даље је био најважнији у настави. Српска грамадика и земљопис нису, још увек, учени у овим школама. Затим је 1865. године учињена нова измена у вези с трајањем женске школе: сведена је на четири године. Наставни план је проширен и приближен наставном плану мушких школа.

Чачак у овом периоду губи од оног значаја који је имао док је у њему „седео“ Јован Обреновић. Полугимназија, раније премештена у Ужице, 1845. године премештена је у Крагујевац, а Окружни суд, окружно начелство и епископија у Краљево. Враћени су по повратку кнеза Милоша на владу. Варош се проширивала, увећавала досељеницима и напредовала. Негде око 1860. године основано је прво индустријско предузеће, пивара Фердинанда Крена. На молбу грађана, 1869. године основана је дворазредна реалчица. Отворена је читаоница, која је 1874. године примала 21 лист, међу којима и неке стране.

Број ученица у основној женској школи увећавао се. Школске 1864/65. године, када је почела да ради Јелена Здравковић, било је 70 ученица. Јелена Здравковић рођена је у Београду, где је завршила основну школу, а за позив учитељице полагала је испит, на коме се показала способном и као шеснаестогодишња девојка учила је сама свих 70 ученица. Да, ипак, сама неће моћи успешно да ради са великим бројем ученица, обавестила је општински суд у Чачку молећи га да код надлежних органа учини на постављању још једне учитељице „тим пре што је најновијим распоредом министра просвете и црквених дела курс ученија од пет година на четири сведен“.⁷

Општински суд обавестио је окружно начелство у Чачку молећи га да код министра просвете и црквених дела учини штогод како би и у овој вароши била постављена још једна учитељица. А он, општински суд, истицано је, постараће се око смештаја учитељице и набавити потребан школски прибор ученицама. Молби учитељице женске школе министар просвете и црквених дела није удовољио, али је напоменуо да ће је, уколико и са оволиком бројем ученица постигне успех, похвалити.

Када је школске 1868/69. године за учитељицу женске школе постављена Милева Зорић (родом из Титела, удата 1871. за Димитрија Мигу Петровића, наставника цртања у Чачанској реалци), општински одбор ће, на њен предлог, раздвојити ученице и формирати

два одељења: први разред са 30 девојчица остао је на првом спрату, други, трећи и четврти разред смештени су на горњи спрат конака. Што због великог броја ученица, што због удаљености одељења, постављена је још једна учитељица за први разред, Марија Јанковић, „на привремено“. Од идуће, школске 1869/70. године редовно ће радити две учитељице: Милева Ђорић и Персида Милићевић. После четири године рада, Персида Милићевић тражила је премештај у неку другу варош, наводећи разлог да је Чачак познат као нездрав, „па зато и ја за све то време бејех више или мање болешљива“.⁸

Први покушај да се настава ослободи традиционалних оквира учињен је дефинитивним одстрањењем часловца и псалтира као уџбеника 1863. године. Најзначајнија промена је укидање старог правописа и увођење Вуковог — 1868. године.

Из Министарства просвете потекла је идеја о оснивању књижница при основним школама. При основној женској школи у Чачку основана је књижница, у којој су се налазиле књиге за све школске предмете, списи и новине о васпитању и настави.

У Чачку се 1874. године окупило удружење чији је циљ био оснивање сталног фонда за потпомагање вредних ученика сиромашног материјалног стања. Удружење је сачинило правила и поднело их суду чачанске општине на одобрење. Схвативши да је намера удружења племенита, начелство одобрава правила и шаље их на увиђај министру просвете и црквених дела.

Озбиљни проблеми у раду основних школа били су: довољна стручност и педагошка неприпремљеност учитеља и учитељица. И поред појединачних покушаја и настојања да се предавања у основним (мушким и женским) школама учине разумљивијим, механички приступ учењу и вербализму били су заступљени у свим наставним предметима. Од значаја је доношење Закона о оснивању учитељских школа крајем 1870. године, од када започиње рад на припремању учитеља способних за рад у школи. У септембру 1868. године почео је да излази педагошки часопис „Школе“, чији уредник је био Милан Ђ. Милићевић. Часопис је излазио до 1876. године.

Развој школа и педагошке мисли условио је доношење новог наставног плана 1871. године под називом „Распоред предмета за мушке и женске основне школе и упутство како ће се предавати“. Осим женског рада, као обележја женских школа, сви остали предмети су исти у обема школама (мушка и женска). Општим методо-

ОСНОВНА ЖЕНСКА ШКОЛА У ЧАЧКУ ДО 1915. ГОДИНЕ

лошким упутством обухваћено је више значајних питања: учење са разумевањем, вођење рачуна о дечјој индивидуалности, повезивање градива из више предмета, припремање учитеља за наставу...

У време српско-турских ратова 1876 до 1878. године чачанска женска школа активно је радила, што сазнајемо из извештаја учитељице првог разреда, Јелене Матић, која наводи да је школска зграда за време распуста окречена, али да је, пошто се број ученица повећао, постала тесна.

Почетком осамдесетих година у чачанском округу постојале су три основне женске школе: у Чачку, Карановцу (данашње Краљево) и Рашкој, са укупно 160 ученица. Из табеларног прегледа види се број основних школа (мушких и женских), учитеља и учитељица, ученика и ученица овог округа од 1862. до 1880. године:

	1862.	1867.	1870.	1874.	1880.
мушких школа	10	11	19	19	21
женских школа	2	2	2	2	3
учитеља	13	15	23	23	26
учитељица	2	2	3	3	4
ученика	317	546	918	1.046	1.037
ученица	50	46	93	114	160
УКУПНО БАКА	367	592	1.011	1.160	1.197

Школске 1880/81. године женска школа у Чачку имала је 80 ученица. Наставно особље: Јелена Матић, учитељица првог и другог разреда, и Милева Ђорић, учитељица трећег и четвртог разреда (уместо Персиде Милићевић, која је премештена из Чачка). Обе су добро радиле, а посебно се залагала Милева Ђорић, која је за успех у раду похваљена и оцењена с одличним. У школи су водиле уписницу, прозивку, списак казни и инвентара; дневник предавања нису имале, као ни један учитељ у чачанском округу.

Од 1883. године управитељ чачанских основних школа, Ј. С. Протић, редовно је јављао о стању женске школе министру просвете и црквених дела. Из његовог извештаја за март и април 1883 сазнајемо да су ученице редовно долазиле на часове, иако неке стижу са села, и да учитељице уредно одржавају наставу. Школске 1883/84. године у женској школи радила је само једна учитељица, Атанасија Бербовић. Јелена Матић отишла је из ове школе, а Милева Ђорић се разболела. Атанасија Бербовић завршила је вишу женску школу са врло добрим успехом, у раду са ученицима

показала се одличном. Ученицама је омилила учење вежбајући их лепом говору и логичком размишљању. Нарочито је успела предавајући земљопис, поступним начином, да изгради код деце појам о времену и простору, у чему је успевао мали број наставника. И у васпитању ученица имала је успеха, јер је и сама била пристојног владања.

Из извештаја управитеља основних школа сазнајемо да су у чачанском округу само две школе биле сазидане од тврдог материјала, а да су остале од ћерпича и дасака, које су мајстори правили по свом нахођењу, или су школама постајале бивше општинске суднице и конаци среских власти (или појединих личности).

Женска основна школа у Чачку била је од оснивања смешштена у конак владике Нићифора Максимовића. Конак је двоспратан: на доњем спрату биле су учионице првог и другог разреда и два стана за учитељице, а на горњем — учионице трећег и четвртог разреда и један стан за учитељицу. Био је сасвим запуштен и неподесан за наставу. Чачанска општина истрошила се око подизања гимназијске зграде, па није имала могућности да сазида и зграду за основну школу. Како рече тадашњи надзорник школа: „Преча је кошуља од фрака. Што је вајда од гимназије кад ни десети део тих попуна неће бити оног здравља, док дође до гимназије, ког би требало да је, на овакав начин“.⁹

Од краја осамдесетих година и до краја XIX века исписивао се, због слабог здравља и сиромашног материјалног стања, велики број ученица. Управитељ чачанских основних школа, Коста М. Недић, у једном свом месечном извештају за 1888. годину, обавештава министра просвете и црквених дела да је лекар у овој вароши прегледао све ђаке, установио појаву гушобоље и предложио распуштање свих ученика, што је и учињено. Учестале су епидемије различитих болести. Боловало се од шарлаха, богиња и назеба.

„Одбор чачанских основних школа“ писао је 2. јула 1889. министру просвете и црквених дела:

„Овај одбор је решио исписати из школе ове ђаке: Милица Мандићева ученица IV разреда женске школе, кћер Ђорђа Мандића из Чачка, који плаћа 8 динара годишње непосредне порезе, а више није долазила у школу него што јесте, са чега јој је отац Ђорђе кажњен 34 динара, што се нема откудa наплатити; Милева Цветковићева, ученица II разреда, кћер Димитрија Цветковића надничара из Чачка, који не плаћа непосредну порезу због сиромаштва, а кажњен је 69 динара за неуредно похађање школе; Маца

Лацићева, ученица III разреда, сестра п. Зеке Лацића ковача из Чачка, чија маса не плаћа непосредну порезу због сиромаштине, а кажњен је 16 динара за недоласке у школу.

Одбор је уверен да ни једно од ових не могу наставити школовање и да би безуспешно било тражити их. Сем тога и без њих биће препуне школе, које су иначе доста тескобне. Са тога одбор моли да их изволите исписати¹⁰.

Као што се види, осим сиромашног стања ових ученица, скућен простор за учење био је основни разлог исписивања из школе.

Због великог броја ученица, школске 1884/85. године у Чачку су радиле три учитељице. Поред Милеве Ђорић (удата за предавача ниже чачанске гимназије М. Церовића) и Атанасије Бербовић, удата Мајзнер, постављена је Косара Цветковић за учитељицу I разреда.

Надзорник основних школа за округ чачански, Коста Ђ. Николић, 10. јула 1890. године поднео је министру просвете и црквених послова, поред општег, посебан извештај, из кога се сазнаје да су, због великог броја ученица (укупно 134), први и други разред женске школе, као и основна мушка школа, смештени у стару зграду окружног начелства. Али, ни ова зграда, грађена за друге потребе, није могла да буде добра за школу, јер су и овде учионице биле тесне, ниске и недовољно осветљене. Остала два разреда, трећи и четврти, смештени су у приватну зграду, која, ни по хигијенским, ни по педагошким захтевима, није одговарала за школу.

И поред тако лошег смештаја, учитељице основне женске школе постизале су у раду са ученицама успех. Љубица Чаревић, рођена у Крушевцу, учитељица трећег и четвртог разреда, Роксанда Ракетић, учитељица другог разреда, и Милева Врбавчева, учитељица првог разреда, (све три завршиле вишу женску школу) биле су марљиве у раду и доброг владања. У септембру 1893. године у основној женској школи учионица трећег и четвртог разреда (са 75 ученица) била је претесна, због чега су разреди раздвојени и постављена четврта учитељица — Драга Цветковић, дотадашња учитељица првог разреда мушке школе. За учитељицу првог разреда постављена је Марија Кнежевић, а у четвртом — Милица Филиповић, обе са завршеном вишом женском школом. Марија Кнежевић се показала вредном у раду, а била је и добар васпитач. И болесна долазила је да држи предавања — како деца не би изгубила од наставе. О овој учитељици ће управитељ чачанских основних школа, Сима М. Аћимовић, у марту 1895. године, потписавши под утицај чар-

шијских оговарања, написати у свом извештају министру просвете и црквених послова да неоправдано изостаје из школе (иако је из лекарског уверења које му је достављено могао да види да је учитељица у седмом месецу трудноће и да јој није добро) наводећи да је од чаршије „сазнао да на дужност не долази због зађевица с мужем, да је г-ђа здрава...“¹¹ Када је управитељ накнадно известио да је окружни лекар потврдивши првобитан налаз — мишљење и констатовао трудноћу Марије Кнежевић, министар просвете и црквених послова поручио му је: „Препоручујем да убудуће вашу радњу тачно саображавате прописима, да подносите тачно извешће и да чувате ауторитет наставника (не слушати чаршију!).“¹²

Почетком школске 1894/95. године уписане су 162 ученице. До краја те године уредно је на наставу долазило 130 ученица. Више од 30 девојчица напустило је школу. Највише због болести. Пет их је умрло. Школски одбор исписао је велики број ученица због неуредног долажења на наставу.

У Чачку су нарочито били развијени занатство и трговина, па је ученица чији су родитељи занатлије и трговци било највише. Статистички подаци за школску 1894/95. годину показују да је „број ученица које су биле од родитеља свештеника — 3, чиновника — 6, наставника — 3, трговаца — 30, занатлија — 41, служитеља 10, земљорданика — 20, другог занимања — 17. Свега 130“¹³. Ученица је било из оближњих села, али у малом броју.

На годишњем испиту школске 1894/95. године од ученица које су редовно долазиле у школу највише их је било са врло добрим успехом — 47. Добрих је било — 43, одличних — 33, слабих — пет и рђавих — две. Као што се види, већина ученица биле су добри ђаци. Многе су могле да наставе школовање. Али, расписом министра просвете и црквених дела од 15. јула забрањено је примање женске деце у гимназију. Тада је Министарству просвете и црквених дела упућен захтев: „Нас неколико грађана, ради да своју децу и даље школујемо, а онемогућени да их дамо у вишу женску школу у другу врш, принуђени смо најучтивие замолити Г. министра просвете да дозволи женској деци, жељној науке, полагање пријемног испита у оvd. гимназији и продужење у истој.“¹⁴

Захтев је 24 јула 1895. године потписало 20 Чачана.

У извештају за септембар 1897. године о чачанским основним школама, налазимо да „сиромашним ученицима-цама којих има 110, набавила је општина и књиге и остали материјал. У овом погледу ученици-це не трпе оскудицу“¹⁵

У основној (мушкој и женској) школи број ученика повећавао се, а проблем њиховог смештаја није решаван. Чачанска општина је 1873. године сазидала велику двоспратну зграду за смештај основне школе, „алиј како се од тога времена почеше отврати поједини разреди ондашње ниже реалке, те од ње постаде нижа гимназија са четири разреда — сада са седам разреда, и како општина није имала подеснију зграду за гимназију она би принуђена да зграду основне школе уступи гимназији“.¹⁶

У марту 1897. године Начелство чачанског округа известило је министра просвете и црквених дела да се у врло тесним учионицама, због недовољне количине чистог ваздуха, ученици гуше и да су честе заразне болести. Из табеларног прегледа учионица види се висина, величина учионица, број клупа и њихова дужина, број ђака, и колико на једног долази кубних метара ваздуха, колико места у клупи.

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД УЧИОНИЦА ЧАЧАНСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА (ЖЕНСКА ШК.)

учионице	I разред женске шк.	II разред женске шк.	III и IV разред женске школе
висина	3.00,	3.00,	3.00,
квадратура	23.60, ²	24.52, ²	27.60, ²
кубатура	70.80, ³	73.56, ³	82.80, ³
колико има клупа	6.	6.	7.
укупна дужина свију	16.56,	16.20,	18.90,
колико има ђака	39	40	41
на једног ђака долази кубних метара ваздуха	1.81, ³	1.83, ³	2.19, ³
на једног ђака долази седишта у клупи метара	0.42,	0.40,	0.46,

27 октобра 1896. Чачак

Управитељ чачанских осн. школа
Панта П. Симић¹⁷

Чачанска општина нову кућу, у којој је била општинска судница претвара у школу и смешта ученике мушке школе у три учионице, а од учионица у дотадашњој школској згради задржава три најпространије за учионице женске школе. Поново су спојени трећи и четврти разред, који је учила једна учитељица, Босиљка Ди-

мић, у другом је постављена Даринка Младеновић, а у првом Јулка Јанковић.

Крајем XIX века реакционарност двора и конзервативних партија рефлектовали су се и у области школства. Приступило се реорганизацији школа с циљем да се више образовање резервише за децу богатијих варошких слојева, од којих би се створило чиновништво конзервативних погледа, а да се деца из сеоских и сиромашних средина (које су биле привржене Радикалној странци) усмере на ниже облике школовања. У том смислу донет је Закон о народним школама од 26. јула 1898. Под народном школом подразумевао се систем школа које се деле на ниже (забавишта и основне) и више: грађанске (односно продужне) и девојачке. Основна школа поново се своди на четири године и као таква обавезна је за све. Деца која се упишу морају наставу уредно да похађају, а казнене одредбе за неуредно долажење у школу поштрене су. Успех у настави оцењује се двомесечно, а на крају године одржавају се испити. У Закон су унете и две дискриминаторне одредбе. Прва се односи на почетнике учитеље, који су претходно морали да имају две године бесплатне приправничке службе. Друга: учитељицама је одређена нижа плата него учитељима уз то, оне нису могле да остану у служби ако се удају за некога ко није учитељ. За стручан надзор у народним школама по окрузима одређени су окружни школски надзорници.

У септембру 1899. године донет је наставни план и програм за основне школе, по коме се учило девет предмета: наука хришћанска, српски језик са словенским читањем, земљопис са српском историјом, рачуница с геометријским облицима, познавање природе с пољопривредним поукама у мушким и поукама за домаћице у женским школама, цртање и лепо писање, ручни рад, певање, гимнастика и дечје игре. Као што се види, настава је постала практична, тзв. интелектуални предмети су редуковани.

Чачак је од 1. јула 1890. до 31. децембра 1902. године седиште чачанског и рудничког округа, који су спојени у једно управно подручје. Од 1897. до 1934. године — и седиште жичке епархије. Варош је од 1890. до 1900. године већ била потпуно формирана.

У Србији су школске 1899/1900. године у мушким школама (којих је било 936) радила 1.024 учитеља, са укупно 87.681 ученика. Женских школа било је 165, а учитељица 916 са 14.727 ученица. У Рудничком округу (седиште Чачак) те школске године било је 66

мушких школа са 6.469 ученика, а женских школа четири (у Чачку, Краљеву, Ивањици и Горњем Милановцу) са 377 ученица.

У школској 1898/99. години три одељења женске школе, раније смештене у конаку код цркве, затворена су и премештена у простране и видне просторије Кренове куће, где су учитељице биле: Јулка Јанковић (за први и четврти разред), Босиљка Димић (за други разред) и Лепосава Мајсторовић (за трећи разред). Све су ревносно обављале своју дужност, али се по квалитету рада истицала Јулка Јанковић. Рођена је 1862. године у Гложанима, Војводина. У Алексинцу је учила нижу гимназију, у септембру 1881. године у Учитељској школи у Београду положила испит са врло добрим успехом, а годину дана касније и практични учитељски испит.

Почетком XX века у Чачку је излазило неколико листова: 1901. године — „Љубић“, који је излазио и у 1902. (у једном делу године), од 1904. године радикалска „Народна самоуправа“, који после неколико месеци престаје излазити; 1905. године покренуто је „Драгачево“, орган Окружног одбора. Објављивани су и други листови који су уређивани изван Чачка. На уређивању тих листова радили су и многи просветни радници. Тако је духовни живот Чачка био под утицајем културних и просветних прилика, али и политичког живота тога времена.

У новембру 1903. године истекао је закуп Кренове куће, у којој је била женска школа; нова није била још саграђена, па су ученице премештене у стару школску зграду. Чачански лекар констатовао је да у малим, ниским собицама, слабо осветљеним, седи по педесет и више ученица, а места има једва за двадесет. У оваквим условима деца су обољевала од дифтерије, шарлаха, тифуса и мрасе (врста богиња), па је, због тога, прекидана настава. Због шарлаха и тифуса чачанске школе су неколико пута прекидале рад по двадесетак дана. Много деце је умрло. Разлози ширења заразних болести били су: незнање родитеља и небрига власти. Пошто је ширење заразних болести учестало, окружни начелник издао је наредбу да се свака окужена кућа изолује, да сахране буду без целивања и да се лекари знатно више залажу на сузбијању болести.

Почетком 1904. године ученици чачанских основних школа уселили су се у нову школску зграду. У фебруару је окружни школски надзорник Аћим Анђелковић известио: „Данас је овда-

шња народна школа пресељена у нову школску зграду, која је освешана јутрос у 9 часова пре подне¹⁸. Школа у Чачку плански је направљена, са пространим и светлим учионицама, али је недостајало више просторија. Није имала ни дворишта. Лични интереси општинских људи били су изнад културних. Нова школа имала је осам учионица, па су сви разреди мушке и женске школе могли да буду смештени у засебне просторије.

У школској 1903/1904. години у новој школи било је 200 ученика и 187 ученица. Задивљује колико се број ученица повећао у односу на ученике, којих је, у току читаве друге половине XIX века, било неупоредиво више.

Чачанска основна школа (мушка и женска) прославила је стогодишњицу првог српског устанка 9. маја 1904. излетом у Лазовића парк, који је у непосредној близини града. Пред полазак на излет наставници су дали кратко објашњење ученицима о значају и циљу прославе. У Лазовића парку говорило се о значају првог српског устанка, рецитоване су и певане патриотске песме.

И у овом периоду у свим основним школама у извођењу наставе осећали су се површност, нејасноће и механички приступ раду. Због сиромаштва и родитељске небриге, хигијена ученика била је на најнижем нивоу.

Пошто се број ученица повећао (1907. године било их је 209), школски одбор известио је о томе министра просвете и црквених дела и тражио отварање четвртог одељења. Од августа 1906. године у Чачку поново раде четири наставнице: Милева Обрадовић у првом, Милица Филиповић у другом, Персида Голубовић у трећем и Јелена М. Павловић у четвртном разреду. Наставнице су успешно радиле и постизале одличан успех. Све до 1915. године чачанска женска школа радила је са четири учитељице. Године 1909. умрла је Персида Голубовић, а на њено место постављена је Драга Илић, удата Мандић.

Од 1905. до 1911. године ученице женске школе често су обољевале од заразних болести: мрасе (богиња) и шарлаха. Због тих обољења ученице су распуштане неколико пута, али су наставнице ове школе успевале да надокнаде изгубљено.

Женска школа радила је и у време балканских ратова, а број ученица није се смањивао.

Бројно стање ученика и ученица у основним школама чачанског округа, уписаних у школску 1911/12. годину:

ОСНОВНА ЖЕНСКА ШКОЛА У ЧАЧКУ ДО 1915. ГОДИНЕ

	I разред		II разред		III разред		IV разред		свега	
	уче- ника	уче- ница	уче- ника	уче- ница	уче- ника	уче- ница	уче- ника	уче- ница	уче- ника	уче- ница
СРЕЗ:										
драгачевски	541	31	486	27	338	16	214	8	1579	82
жички	399	79	243	52	269	49	207	49	1118	229
моравички	304	21	246	21	194	20	152	18	896	80
студенички	253	5	165	9	137	10	97	7	652	31
трнавски	247	29	232	25	195	17	166	22	849	93
град Чачак	54	45	51	52	51	33	54	52	210	182
свега	1.798	210	1.423	186	1.184	145	890	156	5.295	697

Свих ученика и ученица у поменутим срезовима: 5.992.¹⁹

Женска школа успешно је радила и почетком првог светског рата. Да је тако, потврђује „списак школа и наставника у чачанском школском срезу у школској 1913/14. години“.

Женска школа у Чачку:

Име наставника	у ком разреду ради	кад је био испит	какву је оцену добео
Јелена М. Павловић	I	3. јуна 1914.	одличан
Драга И. Мандић	II	2. јуна 1914.	одличан
Милева Б. Обрадовић	III	4. јуна 1914.	одличан
Милица С. Филиповић	IV	4. јуна 1914.	одличан ²⁰

Чачанска основна женска школа је и даље радила. Али, то је већ посебна тема.

СПИСАК УЧИТЕЉИЦА ОСНОВНЕ ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ У ЧАЧКУ

1. Елисавета Францишковић	1854 — 1859.
2. Марија Недовић	1859 — 1864.
3. Елена Јовановић	1863/1864.
4. Елена Здравковић	1864 — 1869.
5. Лепосава Николићева	1869.
6. Милева Зорићева	1869 — 1871.
7. Марија Јанковићева	1869 — 1872.
8. Милева Петровићка	1871 — 1881.
9. Персида Милићевића	1872 — 1876.
10. Јелена Михаиловић	1876 — 1881.
11. Јелена Матићка	1881 — 1885.
12. Милева Борићева	1881 — 1884.
13. Милева Церовићка	1884 — 1886.
14. Атанасија Вербовићева	1885 — 1886.
15. Косара Цветковићева	1885 — 1888.
16. Катарина Милосављевић	1886 — 1887.
17. Атанасија Мајзнерка	1886 — 1889.
18. Милева Радоновићева	1886 — 1888.
19. Милева Танасковићева	1888 — 1889.

20. Драгиња Танасковићева	1888 — 1889.
21. Јулка Јанковићева	1889 — 1890.
22. Роксанда Ракетићева	1889 — 1893.
23. Милева Врбавчева	1889 — 1892.
24. Љубица Чаревићева	1890 — 1896.
25. Даница Николићева	1892 — 1894.
26. Христина Бојовићева	1893 — 1894.
27. Милица Филиповићка	1894 — 1899.
28. Даринка Томићева	1894 — 1899.
29. Марија Кнежевићка	1894 — 1897.
30. Софија Вујићева	1896 — 1898.
31. Катарина Врчевићка	1897 — 1898.
32. Новка Драгићевићка	1898 — 1899.
33. Јулка Јанковићева	1898 — 1905.
34. Босиљка Димићева	1899 — 1905.
35. Даринка Младеновићева	1899 — 1901.
36. Живка Протићева	1901 — 1905.
37. Јелена Кубуровићева	1905 — 1906.
38. Персида Голубовићка	1905 — 1911.
39. Милица Филиповићка	1905 — 1915.
40. Јелена М. Павловићка	1906 — 1915.
41. Милева Обрадовићка	1906 — 1915.
42. Драга Илићева	1911 — 1915. ²⁴

СПИСАК УЧЕНИЦА ПРВОГ, ДРУГОГ, ТРЕЋЕГ, ЧЕТВРТОГ И ПЕТОГ
РАЗРЕДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ЧАЧКУ 1865. ГОДИНЕ

Име и презиме	год. возраста		Име и презиме оца, матере, тутора или старатеља
I РАЗРЕД			
1. Анна Симић	7	отац:	Филип Симић
2. Ветика Белић	7	"	Петар Белић
3. Ангелина Савић	9	"	Панта Савић
4. Ангелина Василијевић	6	"	Марко Василијевић
5. Георгина Марјановић	6	мати:	Дивна Василијевић
6. Драгиња Лазаревић	6	отац:	Данило Марјановић
7. Емилија Лукић	7	"	Ђорђе Лукић
8. Милева Драгутиновић	8	"	Вељко Драгутиновић
9. Милица Тешић	6	мати:	Вукосава Тешић
10. Настасија Маџаревић	7	отац:	Јован Маџаревић
11. Настасија Николић	7	"	Стефан Николић
12. Рахила Живановић	7	"	Стефан Живановић
13. Сара Поповић	10	старатељ:	Сретен Поповић
14. Христина Петровић	7	"	Милован Продановић
15. Христина Јелисавчић	6	отац:	Вуја Јелисавчић
16. Радојка Томић	6	"	Марко Томић
17. Цаја Бановић	6	"	Кужа Бановић
18. Јелисавета Стојковић	9	"	Станко Стојковић
19. Јулијана Бобин	6	"	Франц Бобин
II РАЗРЕД			
20. Анна Тодоровић	7	отац:	Глиша Тодоровић
21. Анна Стојковић	7	"	Станко Стојковић
22. Анна Даниловић	8	"	Никита Даниловић
23. Василија Ђорђевић	7	"	Василије Ђорђевић
24. Јованка Пантелић	8	мати:	Станка Пантелић

ОСНОВНА ЖЕНСКА ШКОЛА У ЧАЧКУ ДО 1915. ГОДИНЕ

Име и презиме	год. возраста		Име и презиме оца, матере тутора или старатеља
25. Милица Радовановић	8	отац:	Радослав Радовановић
26. Милева Бербовић	7	„	Алекса Бербовић
27. Милева Николић	7	„	Марјан Николић
28. Милева Младеновић	8	„	Никола Младеновић
29. Милева Степановић	7	„	Јован Степановић
30. Милева Недељковић	7	мати:	Љубица Недељковић
31. Милица Крловић	7	отац:	Коста Крловић
32. Персида Радовић	8	отац:	Добросав Радовић
33. Савка Михајловић	9	старатељ:	Јован Васић
34. Христина Филиповић	7	мати:	Јагода Филиповић
35. Јелена Радовановић	8	отац:	Миливоје Радовановић
36. Јелисавета Бошковић	7	отац:	Василије Бошковић
37. Јегда Михајловић	7	мати:	Станија Михајловић

III РАЗРЕД

38. Ангелина Јовановић	9	мати:	Марија Јовановић
39. Анна Михајловић	9	„	Христина Михаиловић
40. Драга Ранковић	8	„	Савка Ранковић
41. Каија Миливојевић	9	отац:	Алекса Миливојевић
42. Катарина Игњатовић	9	„	Милош Игњатовић
43. Мирјана Марковић	10	„	Антоније Марковић
44. Милева Вучићевић	9	„	Милан Вучићевић
45. Милева Поповић	8	„	Сретен Поповић
46. Рисимија Вуковић	9	„	Милован Вуковић
47. Софија Бабљанин	8	„	Стефан Бабљанин
48. Тодора Јовановић	9	„	Димитрије Јовановић
49. Танасија Јовановић	7	„	Димитрије Јовановић
50. Христина Војновић	7	„	Милосав Војновић
51. Јелена Дамјановић	12	„	Јован Дамјановић
52. Јелисавета Филиповић	9	„	Петар Филиповић
53. Јерина Стоиљковић	8	мати:	Ангелина Стоиљковић
54. Јерина Илић	9	„	Илинка Илић

IV РАЗРЕД

55. Јованка Вучићевић	10	отац:	Милан Вучићевић
56. Љубица Павловић	10	„	Петар Павловић
57. Дуња Јечменић	10	мати:	Стоја Јечменић
58. Петрија Васић	11	отац:	Вуле Васић
59. Полексија Марковић	12	„	Милан Марковић
60. Христина Мирковић	10	мати:	Марија Мирковић
61. Јегда Ивановић	10	отац:	Василије Ивановић
62. Јелена Лукић	9	„	Јован Лукић

V РАЗРЕД

63. Марија Пантелић	12	мати:	Станка Пантелић
64. Милева Михајловић	12	„	Христина Михајловић
65. Милева Милијановић	12	„	Јелена Милијановић
66. Милева Павловић	10	старатељ:	Тома Загорчић
67. Персида Антонијевић	11	„	Јован Николић
68. Персида Милутиновић	10	отац:	Младен Милутиновић
69. Филипа Живчевић	12	„	Јосиф Живчевић
70. Јулијана Загорчић	11	„	Тома Загорчић

20 августа 1865. године
у Чачку

учитељка основне женске школе
Јелена Здравковић²²

НАПОМЕНЕ

1. Ото Дубислав Пирх, „Путовање по Србији 1829“, Београд, 1900.
2. МПС, V, 39, 1846.
3. МПС, IV, 335, 1852.
4. „Српске новине“, број 107, Београд, 18. септембра 1852, XIX.
5. МПС, V, 39, 1846.
6. МПС, III, 359, 1859.
7. МПС, VI 1292, 1865.
8. МПС, VII, 54, 1875.
9. МПС, XXXIV, 4144, 1882.
10. МПС, XIV, 134, 1889.
11. МПС, 2, 156, 1895.
12. Исто као 11.
13. „Статистика наставе у Краљевини Србији за 1894/95. школску годину са четири картограма и осам диограма, по службеним изворима израдио Зар. Р. Поповић, Београд, 1899.
14. МПС, 45, 26, 1895.
15. МПС, XXII, 277, 1897.
16. МПС, XXIV, 124, 1898.
17. МПС, XV, 130, 1897.
18. МПС, 6, 109, 1904.
19. МПС, 69, 109, 1911.
20. МПС (несрећена грађа), 1915.
21. Архив Србије, Државни шематизам 1854 — 1915, округ чачански.
22. Архив Србије, Министарство просвете Србије, VI, 1292, 1865.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

1. Архив Србије, Министарство просвете Србије, од 1846 — 1915.
2. „Српске новине“, број 107, Београд, 18. септембра 1852, XIX.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ото Дубислав Пирх, „Путовање по Србији 1829“, Београд, 1900.
2. Тихомир Р. Борђевић, „Из Србије кнеза Милоша“, Београд, 1922.
3. Срећко Ђунковић, „Школство и просвета у Србији у XIX веку“, Београд, 1970/71.
4. Зборник за историју школства и просвете, Загреб, 1965. године „Школовање женске дјеце и отварање првих женских школа у ослобођеној Србији“ Никодија Трујића.
5. Радивоје Миловановић, „Просвета у Србији за време уставобранитеља 1842 — 1858“, Савремена школа, 1959.
6. Владета М. Тешић, „Морално васпитање у школама Србије 1830—1878“, Београд, 1973.
7. „Статистика наставе у Краљевини Србији за 1894/95. школску годину са четири картограма и осам диограма“, по службеним изворима израдио Зар. Р. Поповић, Београд, 1899.
8. Драгомир С. Поповић, „Споменица чачанске гимназије 1837—1937“.
9. Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац“, I и II, Чачак, 1968/69.
10. Владета М. Тешић, „Школе у Београду пре сто година“, Београд, 1967.

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

КЛЕСАР ЈОСИФ СИМИЋ ТЕОЧИНАЦ

Јосиф Симић је, свакако, најчувенији и најбољи клесар таковског краја. Писао је надгробнике између 1885. и 1908. године и на њима о својој мајсторији остављао трагове: „Ради Јосиф П.¹ Симић Теочинац“, „Изради Јосип Симић Теочинац из Прањана“, „Изради Јосиф Симић из Прањана“, „Изради Јосип Симић молер из Теочина“, „Израдио је Јосиф Симић Теочин Прањани“.² Потписи су му „штампани“ при дну, с челне, бочне или задње стране споменика, а понекад се протежу уокло на три стране. Ситни, водоравни, а само покоји укошени. Увек се потписивао као Симић, мада старији сељаци казују да му је право презиме било Симекић. И сам прањански парох убележиће га у књизи венчаних (1894) као Симекића, док ће га доцније и он „прекрстити“ у Симића.³ А крајње слово имена му је на споменичком потписивању час **ф**, час **п**, премда је знатно чешће **ф**.

Потпис му указује да је родом из Теочина, села на границама Суворора, а да се клесаријом бавио у Прањанима. Узмакнут у планину, раштркан и ванпутан, Теочин није био погодан за оснивање каменарске радње и привлачење муштерија, па је млади

мајстор већ на самом почетку свог рада отворио радионицу у средишту тек заснованог друмског насеља у низном прањанском пољу. Осетио је да ће у тој прометној насеобини, у коју је ради зараде већ почео да пристиже понеки ковач, каванар и дућанџија, моћи добро да развије посао. На неколико споменика означио је да његови рукоради потичу из те радионице („Из радијонице Јосифа Симића Теочинца из Прањана“). Као досељеник у прањанску варошицу, која је средокраћа и чвориште путова који воде за Чачак, Горњи Милановац и Пожегу (али и за Ваљево), никада се није одрекао родног села, па је његов назив, као заштитну амајлију, придодавао уз своје име све до смрти. На преко две трећине потписаних споменика поменуо је оно завичајно Теочинац, док је место обављања свог заната помињао нешто проређеније. Само је на једном споменику у Гојној Гори признао да је и „Прањанац“. На десетак се израђевина, оним на којима је изрезао фигуре покојника, огласио као **молер** (што је пре њега ретко чинио једино Јован Томић из таковских Врнчана, а после њега — нико). Сматрао је да је израдом људског лика заслужио име правог сликара, живописца, уметника — на шта се и своди значење речи молер.

Просторни делокруг Симићева рада су села између Маљена и Суворора, на северу, и Каблара и брда Љубића, на југу, дакле — насеља која хватају развођа од извора до увира Каменице, Чемернице и Дичине. То је, углавном, југозападно подручје рудничког округа, гранично са чачанским и ужичким крајем. Али, Јосифова се рука среће и у појешким селима око Добрињске реке и на таковским обрежјима с обе стране Деспотовице, док му је само понека рукотворина доспела и до најдоњих качерских насеља, најдаље до Белановице. А свега их је неколико са јужне стране Мораве, у подјеличким селима трнавског краја. (Да ли је Симић изradio и понеки споменик северно од греде Маљен-Суворор-Рајац, односно у селима окренутим Колубари и ваљевској Подгорини, аутору овог рада је непознато пошто гробља на том подручју није проучавао).

Симић је израђивао споменике од беличастог кабларског камена, а тек покоји од жућкастог бранетићког и струганичког тоциљњака или од тамног зрнастог валутка-конгломерата. Углачавао их је колико се више могло, а посебно оне површине које је исписивао словима и оне на којима је изрезивао људску фигуру. Понеке је остављао грубље обраде, са крупнијим резом и храпавијом структуром.

Обликовао их је најчешће у виду квадарног стуба са различитим односом висине, ширине и дубине. Неке је покривао капом двојаког изгледа: једне као да изничу из врха стуба па се постепено шире и наткриљују га у виду „печурке“ а друге представљају праве надстрешне поклопце који се вршним делом сужавају у зарубљену купу. Но, можда је највише нешто пљоснатијих споменика, који се завршавају једноставним лучним засвођењем, без икакве покривке. Пред крај клесарског рада, и живота, израђивао је и знатно спљоштеније надгробнике, које је завршавао стилизованим, разуђеним крстом. А, што је занимљиво, Симић је свакако први клесар који је у изради споменика унео и примену грожђа. Већ од 1895. године он почиње да у врх покојег надгробника, односно у његов поклопац, побада крст искован од шине. То је осмокрака „звезда“, настала тако што је на основни усправни крст нитнама причвршћен један „укошен“ с нешто тањим пречкама.

Величина и димензије споменика су различите. Рачунајући с капом, висина им је од једног до два метра, што је зависило да ли је подигнут богаташу, сирوماху, мужу, жени, момку, девојци. А има их и сасвим ниских и малених (високих око 80 сантиметара), уздубачених над хумкама младенаца до десете године. Ширина чеоних страна се креће од 28 до 40 сантиметара, а бочне су уже од њих у просеку за један и по до два пута.

Највећи број споменика је пободен у земљу као дирек, али их има и усађених на проширеном постоље у виду куће. На тим постољима или стопама, високим и преко 30 сантиметара, са све четири стране означена су врата и над њима мали двоводни кровови. Ове куће — постоља Симић је израђивао само у последње три — четири године свог рада, али постоји велика вероватноћа и да их је готове набављао од кабларских каменорезаца. Уз споменике извесних бојатијих и угледнијих особа постављане су и надгробне плоче, које, као лежећа допуна, чине с њима целовиту „вечну кућу“. Дугачке до два и по, а широке до једног метра, оне у потпуности прекривају гроб, а ликовним и текстовним садржајима украшавају, приширују и на извештан сажет начин понављају покојников животопис већ исказан на усправљеном надгробнику. На плочи се устаљеним редом ређају „слике“ и речи: повелики стилизован крст — крупнословно име и презиме упокојеника са годинама рођења и смрти — подаци у срцоликом уоквирењу ко је студеном стеном покрио вечну кућу — мртвачка глава са прекрштеним костима — ситан потпис каменоресца. Све је то

уоквирено једноставном, неорнаментисаном, траком — вођицом по ободу плоче. Поред оваквих, израдио је и неколико простијих плоча, на којима је означио само три „уреза“: крст, коме припада гробница, и штитасти рам са оцилима.

Осим надгробника и надгробних плоча, Симић је изрезао и понеки запис на црквеном зиду и покоју часну трпезу. Тако је на миоковачкој цркви записао да је она подигнута 1890, а у капели коштунџићког гробља начинио је 1906. часну трпезу са урезаним путиром, часним крстом и молитвеном књигом.

Коме је теочински мајстор исписивао надгробна слова и урезивао ликове, ствари и алат? Као и сваки клесар, сваком ко спомен наручи, али знатно чешће — богатијим и истакнутијим породицама и појединцима. Резао их је младенцу и старцу, ђаку и војнику, момку и девојци, домаћину и домаћици, кмету, председнику и писару. И понеком сливничком ратнику.

Јосиф Теочинац је добар мајстор људског лика. Исклесаво је доста фигура покојника у мање — више уобичајеном стилу својих савременика, али је у свој рад унео и неколико новина. Пре свега, његове фигуре су рељефне, па својом избоченошћу „излазе“ из споменика. Пластичном одвојеношћу од основне равни споменика оне делују свежије и као да представљају још живе сељане, који су се само у једном тренутку зауставили ту, на гробљу. Иако су ставом читавог тела некако укрупњене, оне су, ипак, у покрету, јер су им стопала увек „при путовању“ удесно или улево од статичне осе тела. Ноге никад нису приљубљене једна уз другу, нису „пета уз пету“ као у ставу мирно, већ су поразмакнуте и помало у коленима посавијене. На изванредан покрет, али смирен, опомињу и благо савијене руке, са шакама на бедрима.

Новину представља и то што Симић није до краја подлегао устаљеном клесарском ликовном шаблону, па је ликове извесних покојника знатно упосебио. Већина их је округлих, пуначких, здравих и упоље истурених, али их има и „увучених“ и стужених, с погледом замишљеним. Некима је брада јајасто заобљена, некима с наглашеном удолицом. Мушкарци су обично безбрки, а има их и са ушиљеним, извијеним брчићима. То су опсечене кицошке науснице, које су носили сеоски гиздавци (па и сам Симић), јер је у то доба мода старинских јуначких брчина „од ува до ува“ била већ прошла. Понеки су са јаче засвођеним, гаравим веђама. У покојем лику осећа се трагика погледа. Тако се Трифун Крсмановић из Срезоеваца црним и помало раздуженим зеницама за-

гледао улево, усне померио у презир, чуђење или страх, а обрве, уздигнуте у зачуђеност, „сломио“. Главе неких фигура су мање — више окренуте и нагнуте у леву страну, а кицошки накривљени фесови и шубаре ка левом уву чине их још нагнутијим. Ово одступање од савршеног анфаса надгробних ликова свих осталих клесара представља велику стилско — техничку иновацију и уметничко освежење.

Но, свакако је највише новог теочински клесар унео у представљању одеће. Већина његових фигура није једнообразно одевена, већ се по појединим хаљинкама приметно разликују. То надгробно одевно шаренило указује на време почетка све чешћег мешања и преплитања градске ношње са сеоском. А баш у доба Симићеве клесарије (крај XIX и почетак XX века) градски начин одевања све више продире и међу сеоске житеље, нарочито оне ближе градском утицају. Отуда је Симић први клесар који неке своје сељаке длетом одева у кошуље са прошивеним колијером, прслуке са дугметима и реверима⁴ и кратке наборане чизме. Уз врат им привезује машну, а око струка их, преко појасне тканице, опасује каишом с брњицом. Међу древне фесове, фермене, антерије, потурлије и дизлуке пристижу из вароши шубаре, шешири, шајкаче, сакои, градске чакшире и ушилјене ципеле. Зато се сеоски младићи, на надгробним биљезима, облаче у помешано старомодно и новомодно рухо. Неки су у фесу, фермену и дизлуцима, али и са кошуљом штепованог колијера и рукава набраних у таслицу, машном и прслуком. Фес и машна заједно! Укрстили се у народном ношвиу Исток при издисају и Запад на помолу. Левант и средња Европа. Зато је Симићева камена костимографија, тако шаренолика и разноврсношћу богата, толико значајна за проучавање историје и социологије народног одевања.

Напоредо је ушпицавао фесове, шубаре и шешире, већ према томе коме је и којих година клесао споменик. Строго је поштовао узраст покојника и, с тим у вези, њихову ношњу. Стога су му и фесови и капе понекад „индивидуализовани“. Фесови су с кићанкама и без њих, плићаци, полуплићаци, заравњени и заокругљени. Има их и подубоких, кицошких, тамнољубичастих, какве су носили осиони ђилкоши и хајдуци. (И чувени харамбаша Бркић је носио такав фес). А капе: „црногорске“, плитке равњаче и подубоке клемпетуше. Но, главе Симићевих ликова најчешће покривају ушилјене шубаре плетењаче пошто су у време његовог клесарења фесови најакмо ишчезавали, а шајкаче и шешири тек почели да улазе у

сеоску младићку ношњу. Фес се овде — онде опирао шубари све до почетка XX века. Последњи који је Симићева рука изрезала зашао је у 1905. годину. Капа је само на војничким главама.

Јосиф Симић је пажљиво пратио промене и у војничкој униформи. Пошто је време народне војске и сељачког одела на њој прошло, на његовим каменим војницима прописна је униформа сталнокадроваца, настала пред тимочку буну. Шајкача разведена, клемпетуша. Угаситоплав мундир, закопчан жутим дугметима и препасан опасачем са дворедним рупицама и брњицом, има нарамнице, нарукавке и на грудима два цепа са поклопцима. Панталоне — суроплаве, а чизме — кратке, уланске. У таквој је униформи стајаћа војска гушила тимочку буну и губила несрећни „сливнички“ рат с Бугарима. И њу Симић први од свих клесара скраја уз тела својих младих солдата, било да су помрли у кадру, или изгинули на Сливници. А и неке од доцнијих измена у војничкој одећи могу се запазити на његовим споменицима (попречни нашивци по средини нарамница, два дугмета на зарукављу копорана). Изрезивао је фигуре кадроваца, који су, млади, поумирали под заптом касарнског живота у Крагујевцу, Краљеву, Милановцу. И — ушпицавао им на одећи „ситне“ знаке за распознавање рода војске. Артиљерцу — мамузе, болничару — траку с црвеним крстом на десном рукаву.

У каквој су обући у камен претворени сељаци и сељанке? Као и огромна већина осталих клесара, ни Јосиф Симић никад није изрезао ниједан опанак! (Основна сељачка обућа заборављена је на сеоским гробљима)! Кад је готово цео мушки и женски народ ходао у опанцима црвењашима и ђонашима, Симић га обува у чизме, цокуле, штивлетне, сандале и ципеле. У наборане чизме са ћошкастом „осмицом“ на сарама (X), у дубоке штивлетне са украсним прошивком у виду латиничког у (U). Нема нигде „ужичког“ преплетеног ђонаша са повијеним кљуном, ни обамотаних каиша око везених чарапа. Дизлуци падају преко цокула или сандала, а ако нема дизлука — листове устручавају чизме. Женскиње је у штивлетнама, или, сасвим ретко, у плитким ципелама. Са повисоким потпетницама и ушилиеним врховима, сва та обућа је празничка и „господска“, и то искључиво она која се могла видети само на ногама богатијих и млађих особа, каквим је Симић углавном и израђивао ликове. Зато му се не сме замерити да је изостављањем опанка изневерио истинитост општенородног обувања. Јер, ни одело на његовим фигурама није баш потпуно „право“, свакидашње,

већ благоданско, стојеће, које је, опет, могао да збави мањи део сељана. Неки су се сељаци тек прописно, по жељи, одели и обули на надгробним каменовима!

Симићеве фигуре су широке и ремените, развијених кукова и јаких пократких ногу. Да би их устручио и учинио протегљастим, длетом их је у појасу „уједао“, а ако су војници — опасачом им копоран притешњавао. Доброг су анатомског сразмера, али су оне које је клесао на почетку своје мајсторије нешто спуштенијег струка, скраћених и стањених подлактица и сваљених бедара, док су оне које је израдио у потоњих пет — шест година нешто издуженије, тање и виткије. На шакама почесто недостаје палац, па их је доста четворопрстих; на којима га има, он не заузима опозициони положај, већ је истог правца са осталим прстима. Стога руке мање обухватају марамичу, двојнице, свиралу, цвет, нож, а некако их више притискују уз бутине.

А што је необична реткост, на неколико споменика је урезао по два лика: један сељачки, други војнички.⁵ Један са челне, други са задње стране: да гледају у супротне даљине. И — да се зна у каквим је хаљинама младић по сабориштима поигравао, а у каквим сталнокадровао и на ратишту погинуо. Младићко одело — китњасто, разнобојно, са више одевака. Војничко — једноставније, тамније и утегнутије, као да је од једног дела. Стигавши у кадар, млади тежак је, уместо кишобрана, десном притегао пушку, а левом, уместо двојница — тесак. Различитост народног шарног и војничког сурог одевања лепо се сагледа са споменика код цркве у Брезни, на коме је Симић изобразио две фигуре Трифуна Крсмановића из Срезојеваца, ратника погинулог у српско — бугарском рату 1885. године. Ово двоструко представљање изгледа покојника преузео је од Јована Томића, свог већ поменутог претходника по занату из Врчана.

За разлику од оваквих двојних ликова исте особе, Симић је сасвим ретко изрезивао једну поред друге фигуре два укућанина којима је због умрлости у веома кратком временском размаку подизан заједнички споменик. На пошироком белом кабларцу у Бељини стоје барабар син Видак и отац Павле, Туровићи. Син мало узраснији и крупноглавији. А у Леушићима посмртни век на жућкастом тоциљњаку напоредо одстојавају крупнооке сестрице Питаловић, Милева (11) и Стојка (8). По свему готово истоветне, само је млађа једва приметно нижа.

Као доследан реалист, Симић је поштовао посебности по-којника и фактографски их износио на видело. Тако је двадесет-једногодишњег момка Радивоја Вукомановића из Срезоеваца пред-ставио јаког, стаситог и поноситог, са упуњеним образима и снаж-ним мишицама. У фесу је с кићанком, машини и фермену. Кошуља белача до колена, набрана по бедрима и рукавима, извезена цве-тићима по таслицама и гранчицом — вођицом по обрубљеном дну. Прслук са дугметима и реверима у струку „уједен“, а ноговице гаћа утегнуте дизлуцима који падају преко „цокула“. О каишчићу бритва с црним корицама, у десници двојнице, у левици — ма-рамица. А млади сајција из Леушића Миладин Лучић је у плиткој рунастој капи, подужем раскопчаном сакоу, прслуку, танкој маш-ни, кошуљи с колијерима, панталонама припијеним уз ноге и шпи-цастим „шимикама“ са штиклом. Прави господичић, који се тек од калфе засамосталио у мајстора. Фигура сајције Миладина (ура-ђена 1891) свакако је прво надгробно сведочанство у рудничком округу да је градска мода коначно потисла древне фесове, фермене, потурлије и дизлуке.

Колико је теочински каменорезац водио рачуна о особено-стима одевања својих „муштерија“, најбоље казује већ поменути споменик у Бељини, на коме је моловао оца и сина, досељенике из Никшићке жупе. Отац је у црногорско — херцеговачким хаљи-нама: плитка капа с црвеним тепелуком, цамадан, јелек, широке потурлије, кабаница, силав и цефердар. Син се, међутим, обукао по србијански: шајкача војникуша, антерија, фермен, сукнене ча-кшире и „радикалска“ бритва низ десно бедро.

Сви су Симићеви сељани утегнути и закопчани до под грло. Свако је дугме упунило своју шпоњку и рупицу. Једино је млади Крсман Пековић из Пријевора раскопчао прслук да би му се за појасом видеда кубура, ознака мушкости, угледа и гиздавости. Осим по раскрыљеном прслуку, Крсманова фигура је веома зани-мљива и по још неколико неуобичајености. Десна шака је са че-тири прста; о левој подлактици обешена „сељачка“ рукавица, са напретком само за палац; вођице на чарапама извезене и урезима и бојом; уместо чизама — штивлетне; о дршци кишобрана украсна врпца с кићанком.

Симић је доста ређе клецао женске ликове и они су веома слични један другом. Округличастих, глатких и допадљивих лица, складна носа, скупљених уста, чулног разљупка и благо заобљене

браде, делују као кћерке истих родитеља. Испод плетеница обмотаних око главе су ситни увијуци змијастог прамења раздељено зачешљане косе. О ушима — крушкасте минђуше, око врата — ситна огрлица. Рамена — јака, кукови — широки као код добрих родиља, струк — мало стањен, став — умирен, непокретан. Једино као да ситно газе штивлетне, мале као у Пепељуге, шпицасте и танкођоне. Извириле испод наткриља дугачких хаљина и сукања, као да стидљиво повлаче устрану, у неко последње ходање, цело ониско и крутељаво тело фронтално постављено. Као да уснуле девојке радосно крећу на неко загробно сабориште или чобановање, у сусрет жељеним момцима. С кишобраном, марамицом, цветом, корпицом за плетење.

Оно што поједине женске ликове разликује, то је ношња, која је прилагођена њиховом узрасту и породичној улози. Девојчице су у спучаним јелечићима и борним сукњицама, испрошиваним при дну водоравним тракама, урешеним цветићима и украсеним пругама. Девојке удаваче носе костиме, сукње и прежине, ишаране разноликим цик — цак тракама, прошивене набораним пантљикама и завесастим чипкастим нашивцима. Невесте су у венчаној црвеној капици, која се, обмотана бујном плетеницом, назира на врху главе тек као уска последња четврт месеца; и у белој хаљини, препасаној каишем од металних „туфница“, извезеној по карнерима на грудима, а у висини колена испрошиваној водоравним чипкастим пругама различитих ширина и усправних и укошених шара по њима. Преко хаљине — отворена либада, опточена по рубовима скутова и рукава поуским „паспуалом“ и још ужом памучном чипком.

Поједине женске фигуре су више мушкобањасте него што се одају женственошћу. Неке крупнооком загледаношћу у „неодређене даљине“ шире зачуђеност и страх, а рукама — састављеним испод појаса у стилу „шака у шаци“ — патријархалну смерност. У успелије женске ликове спадају Иванка Јелић из Дружетића, Живана Срђић и Станојка Ковачевић из Рожаца. Деветогодишња Иванка је са шеширићем на глави. У десној јој цветић, у левој кишобран. О десници корпица за плетиво. Шеснаестогодишња Живана — у костиму, сукњи и прежини са цик — цак шарама, са петолисницом у једној, марамицом у другој руци. Станојка се тек била удомила. Поживела „за мужем“ мање од меденог месеца, свега двадесет дана. Зато је оденута у невестино, рухо; у фесић,

сгајтањених опшава. Стоји тако усвечањена, с кишобраном и марамицом, као да је пред неким новим венчањем.

Иако су чохане и платнене хаљинке Симићевих ликова бројне (има их на понеким фигурама и преко десет) и украшене шарном гајтанском и срмали жицом, оне ни бројем ни шаренилом не ремете доминантну вајарску и композицијску основу фигура. Разне накитне вођице и траке, опточена окрајчења, упарађени набори, тестерасте решме, чипкасто — цветни везови, изукрштане уздужне, укошене и попречне пруге, упадљивост дугмета, бројност ришчића и цик — цак шарања — не прелазе границу складне умерености и визуелне уравнотежености. Ликови се тако намећу целином телесне и обликовне снаге, а не учесталашћу ситних детаља. Утисак добре и неподељене целине не умањују ни предмети у рукама, ни оружје за појасом, ни разноврсни накити.

Треба рећи да су сви ликови веома сличног изгледа, без обзира на животни узраст. Као и свим другим клесарима, и Симићу је било немогуће да длетом означи узрасне различитости, па су му дечаци и девојчице готово по свему истоветни са одраслим људима и женама. Тако Јездимир Брковић из Љубића од пет година има изглед јаког, раменитог и прсатог младића, а петогодишња Јана Трифуновић из Прањана не разликује се од зреле девојке, мада јој је лице, ипак, детиње.

Пошто је људске фигуре изрезивао рељефно, „по дубини“, Симић им је морао обезбедити неки ослонац на коме ће да стоје. Зато је на сваком споменику са ликом покојника израђивао испусте, односно „постоља“, на која се наслањају стопала упокојеника. Изнад главе је, као лучне надстрешнице, почесто правио сводове увршене стилизованим крстом.

За разлику од свих осталих клесара, Симић је волео и умео да „слика“ коњанике. Та љубав према коњаницима и коњима и висока вештина у њиховом урезивању у камен најособенији је знак мајстора из прањанске варошице. То зато што нико пре њега на гробљима његовог ширег завичаја није изрезао ни коња ни јахача. Јер, веома је редак сусрет са каменим кавалеристима и на надгробницима Драгачева и њему граничним крајевима. Симић се, дакле, у овој епској теми показао самониклим и оригиналним, јер за њу није имао узор код својих претходника. Такође, ниједан од његових настављача није овај „жанр“ прихватио. Свакако стога што су за њега мајсторијом били невични, или што је време јуначко — јахачке силе и опреме прошло.

Колико се зна, Симић је изрезао петнаестак коњаника. Појахују разигране ђогате и дорате кавалеристи и сталнокадровци последњих Обреновића, општински и срески политички моћници, синови главних домаћина. Све богати, уважени и силни, у годинама испод четрдесете. Отуда је јасно што на гробљу у Дружетићима коње појахују једино Рајчевићи, њих двојица, од којих је један, Миленко, „бивши писар и преседник суда општине каменичке груписне“. Зна се да су имућни Рајчевићи били политички утицајни дуго време: од Светоандрејске скупштине до пред други светски рат. То се и по гробљанским натписима и урезима види. Као први домаћини, живот су проводили „у добром стању“, кметовали, служили у народној војсци, припасивали сабље ћемерлије, били верни „отечеству србском“. Један је и светоандрејски скупштинар био. А у Прањанима, на катрићком гробљу, на коња је, са завитланим бичем, једино усео Мијаило Петрић, који се на заживотном споменику, самохвално огласио као главни домаћин и сеоски првак.

И коњи и јахачи су у напону снаге. Бесни пропети ђогати и алати поскакују, а јаке их бињације зауздавају затезањем дизгина и чампаре и поигравају „уместу“ попритезањем бакрачли узенгија. Као да се на сабор или у бој спремају. Ивице споменика су тесне да разиграна снага пређе у убрзанији трк. Између њих је недовољно места за приподигнут реп и искорачену леву предњу ногу. А коњ хоће да искочи са камена, да пређе у кас. Јахач то зна, па га примирује. У опречној су спрези коњ — динамика и коњаник — статика.

Тако је Влајко Вукашиновић из Богданице (1893), одевен у војничку кабаницу, уплављен шајкачом и окићен ордењем, засео на броћасту ашу пропетог ђогина и као да се, са завитланом сабљом изнад главе и затегнутим дизгином у левици, устремио на неког невидљивог, али опасног и блиског душманина. Војислав Богдановић, писар и председник суда општине рожачке, у народном је ношиву. У шубари, антерији, панталонама са дизлуцима и кубуром за појасом. У левој — узда, у десној — свитак или дивит. Под њим полупропет кулаш, опремљен прописним такумом: седло, превезе преко груди, дизгин, чампара, ђем. Уши начуљно, реп приподигао, гриву наругушио. Бесни снагом под уозбиљеним и свечаним сеоским прваком, општинским часником, добрим бињацијом (1903).

Симићеви јахачи, иако реално представљени, доста опомињу на свете ратнике са фресака и икона. То као да свети Ђурђе и

свети Димитрије пројахују рудничком нахијом на својим митским белцима.⁶ Доиста, тим пропетим Симићевим хатовима праузорак је зеленко светог Ђурђа, који се, са копљаником на себи, устремио на грдаретну аждају. На надгробницима недостају копље и застрашујућа немањ, а све је остало веома слично. Уместо копља, јачахи су десницом притегли бичеве и двојнице, а левицом узде, док им коњ надскаче упражњено место „але“.

У посебне фигуралне представе спадају ликови Исуса, Богородице и анђела. Разапети Исуси теочинског молера су развијени, здепасти, кратконоги, са наглашеним ребарним делом груди и копреном преко бедара. Клонулих глава, неки су са дугом косом и брковима, неки голобради као дечаи, а тек покоји зарастао у браду, као пустињак. Смештени при врху споменика, под саму његову капу, као да лебдећи и ширећи се својим ореолом стражаре над „својим“ покојницима (и над целим гробљем) и показују им водоравно „развученим“ рукама и испруженим кажипрстима неке опречне, северне и јужне путеве. Около њих, у краковима крста, четири су пара монограмских слова са титлама изнад себе: ИС ХС НИ КА. Исус Христос победник.

Представе Исуса Христа занимљиве су и стога што се на њима увиђа колико је Симић био вешт у резбарењу голог људског тела. Богочовек је, за разлику од сељака и сељанки, прекривених од грла до пета разним хаљинкама, потпуно наг. За Симићево познавање анатомије и уметности њеног складног рељефног и уметничког преношења у камен свакако је најкорисније погледати распеће на споменику Танасија Јеремића у Прањанима (1895). Јаке, атлетске грађе, брадат и бркат, Исус је опустио главу и склопио тешке капке у мртав сан. Руке клонуле, полусавијене, једва одржавају масивно прсато, мишићаво и у пасу благо прештуљено тело, које као да није приковано за крст, јер чавли нису означени ни на шакама ни на стопалима. Наглашенд су уокружене грудне брадавке и пупак. Преко бедара: платнени превез. Све то уравнотежених пропорција и фине пластике.

Нађена су само два надгробника на којима је с необичном пластичношћу представио Богородицу. То су, свакако, и једини ликови Христове мајке на надгробним каменовима у западној Србији. Оба су уклесана на споменицима жена које су их саме себи подигле: Станици Јеремић из Прањана (1895) и Загорки Брковић из Љубића (1900). Обе остале без мужева, а зашле у поодмакле године кад животна снага све брже гасне, свакако су желеле да

им дева Марија буде заштитница и до смртног часа и после њега. Зато Богородице и нису невољне и скрушене, већ животне и јаке — да буду истинске штићенице. Уоквирене у кружно — елипсasti „рам“, њихове допојасне фигуре умногоме подсећају на праве иконе. Складног лица и смерног ока, са раздељеном и низ рамена до локата рашчешљаном косом — то су озбиљне и отмене лепушкaste градске жене. Да им није светачког ореола око главе, мало би их ко препознао као мајку Божју. Симић им је главу једва примерно укосои улево, а танке праменове косе извукао с великом прецизношћу. У плитком рељефу, на веома малом простору, извајане су с доста мајсторства, па јамачно представљају најуспелије женске ликове који су оживели испод длета прањанског каменоресца.⁷ Мајка богочовека морала се разликовати неком „тајном“ од обичних сељанки, па је друкчије чешљања, одевања и става од њих. Рашчешљала се у дуго таласасто прамење, заодела у рухо неселачког кроја (она у Прањанима је у једноставној једноделној „одежди“, а она у Љубићу је са борном хаљином и набораним огртачем преко ње), шаке поставила на груди као да моли. Симић је није препочињао ни са каквог узора, јер га таквог није могао наћи на иконама и фрескама. На иконама, и живопису, Богородица је увек забрађена велом.

Јосиф Теочинац „моловао“ је свега неколико анђела. Један је на споменику Миљане Аксентијевић из Врнчана (1903). То је глава младића зачешљана на раздељак, окрилаћена крилима са шест и осам „перца“ и уокружена ореолом. Испод ње је уписано: „Ангел“.

Занимљиво је поставити питање: Да ли се из извесних Симићевих „богоугодних“ тема може наслутити нека његова побожност. Крстови, распећа, монограми ИС ХС НИ КА, чираци са упаљеним свећама, Богородице, анђели — сами по себи не откривају никакав однос према верништву, јер су то (осим Богородице) устаљени надгробни симболи, урезивани од готово свих клесара до првог светског рата. Но, неколико урезаних исказа „Бог је сила“ и скраћенице Ц. Н. (која се односи на Исуса, а значи цар небески, а може бити и „цар Назарећанин“) можда нешто више казују. Исказ о силини Бога преузео је од кабларских каменорезаца и свакако уз њу и понешто од њихове повећане побожности, коју су удахнули дружењем с никољским и благовештењским калуђерима. Духовно — верски утицај овчарско — кабларских монаха на старије клесаре закабларских села стигао је, посредно, и до

прањанског молера. Нешто од тог црноризачког утицаја остало је у трагу његовог длета. Бог сила и цар неба.

Мада није поклањао нарочиту пажњу орнаменталним мотивима, Симић је урезивао и понешто од биљне орнаментике. Стилизоване крстове при чеоном врху споменика украшавају танке и коврцаве гранасте арабеске, а око понеког епитафа извија се танка витица са звончастим цветићима. Вијугавих винових лоза по боконима нешто је више. Оне су са по два — три крупнозрна грозда од десет до четрнаест зрна и петелкама са по једним, два или три елипсаста листа. (Али, уз гроздове нигде голуба! Из непознатих разлога Симић није марио за ове птице, без којих не може мало који споменик на гробљима драгачевског краја). Но, чешће од вињага су изувијане витице са елипсастим листићима, који могу бити сами или удружени у три до седам, па чине сложене листове веома сличне цветним шарамма изрезбареним на преслицама. Тако ни лозе ни витице и немају правих цветова, осим што се неке од њих завршавају округличастим цветом са четири до седам латица. Јави се и понека усправна стабљика са три пара крупних сабљастих листова и цветом у врху у виду штитастог абажура. Све ове стилизоване пузавице представљају својеврсно зељасто дрво живота, које украшава и оживљава бокове споменика. Изникле су из саксија, које је Симић, за разлику од осталих клесара, волео да урезује у разноликим облицима. Осим обичних „правих“, има их у обличју шољице, ћупа, путира и „бурића“. Оне што су као шољице и ћупови — имају „уши“, односно по две фино извијене ручке. (Осим усправне, јавља се и водоравна орнаментика, која се састоји од витице са гроздићима, обавијене са свих страна понеког споменика при дну, на проширеном делу, испод епитафа. Уместо витице, ту и тамо је и покоја опуштена трака са кићанкама на крајевима).

Од богослужних симбола урезивао је крстове и чираке с упаљеним воштаницама. Не рачунајући оне с чела, повелике и плиткорелефне, на којима је распеће, крстови су по горњим деловима бочних страна. Обично су једноставни, а само је понеки разуђен орнаменталним испустима. На врло ретком споменику крстови су уписани у кружно „коло“, па тако делују као својеврсне розете. Чираци су најчешће једноделни; но, има их и трокраких, од којих су неки на повисоким постољима од изувијаних жица. Усправни пламенови упаљених воштаница, као светлосни знамени душе и трајности живота, успињу се к небу. Но, на не-

колико споменика врхови свећа су, заједно с фитиљем, повијени надоле! Да ли су то утрнуле свеће, које означавају угаснуће породе? Оне из народних клетви: да се нечија кућа затре. Јер, све оне обележавају јединце који за собом не остављају или никакве или мушке потомке.

Сељанима је урезивао штап, покоју алатку, употребни предмет и личну украсну опрему, а војницима — пушку магацинку и нож тесак. Девојкама и младима: преслице, вретена, напредене дружице и корпице за плетиво. Ђацима: таблицу, књигу, шишу и перницу. Теодору Кецовићу из Гојне Горе усекао је дрводељски алат и пушчани прибор: секиру, браву, ручну тестерицу, сврдло јармењак, дуванску кутију и муштиклу с цигаром (1900). Грађевинском неимару Филипу Срђићу из Рожаца: висак, метар, шестар, чекић и винклу. Такође: дуванску кутију⁸ и муштиклу с цигаром (1903). Од осталих алатки нађе се сасвим ретко и понеки калемарски нож, рендић, клешта и наковањ, а од судова: чутура и плоска. Споменик главног домаћина и председника општине прањанске Теодора Марковића украсио је општинским печатом, законском књигом и „власничким“ штапом. Поменутом сајцији из Леушића израдио је у правоугаој витрини зидни сат са три клатна, а фотографу Милораду Лучићу из истог села — фотографски апарат на ногарима (1891).⁹

У личне ствари спада и она опрема која је саставни и пратећи део ношње. То су кишобрани, марамнице, бритве, ножеви и кубуре. Кишобрани и марамнице, видели смо, држе у рукама момци, девојке и млађи супружници. Кишобрани су свинуте дршке и склопљеног платна, а марамнице испресавијане и скупљене у издужен „свитак“, који се на крајевима завршава са два или три ушилена „ћошка“. Бритве и ножеви се понекад тешко разликују, јер укривљеношћу корица и камија личе на сабљице кривуље, обешене низ бедра о танким каишчићима. Посебну оружану опрему уз старије народно одело, кубуру, Симић је ретко задевао за појасеве средовечних сељака и то само оних који су са животом предали пре 1903. године. Време кубура је крајем прошлог века било при последњем измаку, па су појашњаче, које су се и саме проређивале, све чешће остајале „обезоружане“. Но, и Симићеве кубуре нису оне старе, са срмали рукохватом, већ више личе на револвере тулумбаше. Војничку униформу прате тесак и сабља, припасани низ лево бедро. Тесак, тежак и широк — пешаку; сабља, благо укривљена и дуга до земље — артиљерцу и вишем подофициру. Јед-

ном тобцији су уз потпетице урезане мамузе, којим је боцкао коња да боље зашне при вучи топова. Понеком врлијем кадровцу је изнад левог џепа, на прсима, крстаст орден.

Симићеви ликовни радови су, што се тиче пластичности, двојаки. Људски ликови и коњаници, као и изрези на надгробним плочама, у плиткој су пластици, а биљни урези и остале ознаке по боковима (алат, употребни предмети, чираци, крстови) — у цртачким танким усецима, тек да се познаје урезна линија. Релефност људских фигура и коња постизао је укопавањем подлоге око њих и удубљивањем и испупчавањем појединих делова тела односно ношње. Пластичност се наглашеније осећа у глави, рукама и ногама, а плића је и тананијих прелазу у грудно-трбушном пределу, где се „размимоилазе“ тањи преклопи четири fine хаљинке: кошуље, ђечерме, појаса и фермена. Дубина те пластике креће се од пола сантиметра до сантиметар и по, што зависи од опште величине и споменика и фигура на њима. (Женски ликови су плићих уреза, па су некако пласнатији од мушких). Углавном, њена избоченост никад не излази изван основне ивичне равни споменика, сем у случајевима ако је та рубна равна „садељана“ до краја. Релефну избоченост изван основне плохе споменика имају само засвођа с чеоне стране, изнад епитафа (на неким споменицима и са задње), која се продужавају у стилизован крст у чијем је средишту обично разапети Христ. Релефности доприносе и два украсна стубића, који, пружајући се уз ивице челне стране неког споменика, уоквирују текст епитафа. Ова лучна засвођења и „оквирни“ стубићи уносе у Симићеве тесане рукораде грађевински стил и чине их архитектонски занимљивим.

Данас су Симићеви споменици и ликовне представе на њима добро сачувани, јер их је одржала постојана тврдоћа густо сабијеног кабларског тоциљњака. Они имају углавном природну боју камена, а некад су пуцали од вишебојног шаренила. Кише, снегови, ветрови, мразеви и припеке читаво су столеће¹⁰ оједали, спирали и отанчавали ту обојеност, па се она до овог времена на појединим споменицима доста добро очувала као шарна живописна успомена. Теочински молер је белио лице, врат, руке, кошуље, гаће, младину хаљину, сечиво сабље. Уплављивао основу споменика, фермен, јелек, антерију, дизлуке, понеку водоравну украсну траку на сукњи, војничку униформу, вресло на корпици за плетење, покоји цветић. Бојио у цигласто — брођасто фес, појас, латице на ократнику мундира, ђечерму, јелек, либаду, сукњу, прежину, чарапе,

дршку кишобрана, свиралу, преслицу, дружицу, седло, коња, гриву. Набацивао жутило на дугмета копорана, прекопојасни каиш, брњицу на опасачу, рукохват кубуре, балчак сабље, корпицу за плетење, опшав седла, узду, каише преко груди коња. Оцрњивао кићанку на фесу, шубару, косу, веђе, бркове, огајтањене обрубе антерија и фермена, платно кишобрана, чизме, ципеле. Натапао, понекад, сребро на пуцад и рубне везове на девојачким јелецима да би дочарао сребрнасти сјај украсних преплета срмане жице. Зелену је покоји пут, тамну и густу, утискивао на војничка дугмад и ордење, корице бритве, понеки гајтан на грудима антерије и дизлуцима, ђем, ореол око Христове главе. И, најчешће, на женске украсе: минђуше, огрлице, обрубе и скутове рукава на либадама, цветиће на грудима кошуља и понеки украсни нашивак на дну сукања. (Занимљиво је да је Симић доста користио зелену боју, коју су потпуно избегавали готово сви остали клесари западне Србије. Да ли је њом, с обзиром да ју је наносио на металне и украсне делове одеће и опреме, надомештао сребрну и златну — боје којих у старом сељачком бојадисању није било? Свакако да је то зеленило долазило тамо где је било место злату и срми). А има и мешаних, прелазних, загаситих, затамљених боја. Гајтани на дизлуцима су тамни, фес — гаравољубичаст, копоран — сур, каиши на коњској опреми — зеленкастожути, опшивке седла — загасити. На чарапе девојака и младића наносио је тамно, вишњево рујило, а по њему просипао ситан шар пролећних ливада. Чланци девојака су овенчени цветастим јарким туфницама, а исто тако и клечани завршеци чарапа код момака, они што вире из чизама. Тачкастим црвено — жуто — плавичастим шаренилом опонашала се топлина девојачког ситног веза.

Симићев словописни рад нешто је испод ликовног, јер је он свет много више доживљавао сликом него речју и словом. Иако узорна по правилности, јасности и дубини усека, његова слова су некако поразмакнута, четвртаста и тврда, па целином рукописа, чак и онда када је због узине споменика ситнији, збијенији и виткији, не оставља утисак високе лепоте. У правопису је био недоследан. Некад је и почетак епитафа и само име и презиме отпочињао малим словом, али је зато готово сваку реч могао да запише великим почетним словом. За тачке и зарезе није марио, а растављање речи на слоге обележавао је наизменично и двома тачкама и знаком једнакости.

Таквим рукописом и правописом урезивао је епитафе, најчешће штуре, сувопарне и без песничке ознаке. Само најосновнији породични, узрасни и подаци о занимању, уобичајени за већину каменорезаца прањанско — рожачке, бранетишке и островачке „школе“, односно за каменоресце најширег рудничког краја. Та општа надгробна говорна замуклост на подручју рудничког округа објашњење је и за Симићеву каменорезачку шкрторекост, мада је она бар једним делом могла имати извориште и у самој његовој нарави и судбини. Човек кога је рано намргодила робија, доцна женидба, друговање с пићем и болно сећање брзотеког живота, није за опширну глагољивост. Зато каменодељац из прањанске варошице готово ником не упућује дозив, нити расподела о домаћинлуку, политичком првачењу, радикалско — напредњачким међусобицама, хајдучким препадима. Не хаје за момачко — девојачка туговања, супружанска верна живовања, часна провођења живота, историјска догађања, домовинска народовања. За увођење у песничке слике неких ратничких окршаја и родољубивих порука није ни имао прилику пошто је стварао у време мирнодопско. Кад је почињао да реже надгробно камење, од битака на Јавору и алексиначком Поморављу било је прошло осам година, а храбрим погибаоцима у њима крајпуташе су већ била изрезала длета старијих каменорезаца. Изгубљени српско — бугарски рат практично је трајао свега неколико дана и, као поразан, није изискивао домољубив поклик. Зато се Јосиф Симић у ретким епитафима сливничким ратовођама стмурио и заћутао као и они сами. А балканске ратове, победне и за епску похвалу погодне — није дочекао. Умро је четири године пре кумановске битке.

Па ипак, почеци појединих Симићевих епитафа нису без даха песничтва. Млађим особама, посебно јединим синовима и кћерима, за којима се више жалило, надгробно слово је понекад почињало: „Студен камен, хладан двор, крије црна земља тело сина (оца) мог“. За једину сестру, преминулу у шеснаестој, зажаловаће се братовом тугом: „Овде труне моја мила сеја... која остави овај свет занавек“. Јави се и понеко дозивање. Тринаестогодишња девојчица призива: „Браћо моја драга, приђите и обиђите и прочитајте спомен...“ Млади сељак, који је умро тек што је постао отац, жали се: „И тек крочиг на свет, милом детету реког збогом занавек.“

Сва ова невешта и малодометна полустихована песникована нису никаква новина у епитафном изражавању, јер се срећу као оп-

шта места код многих клесара између Јавора и Мораве. Па ни остале епитетске слике (студена стена, вечна кућа, мрачан гроб, самртни остаци, верна супруга, мили брат, главни домаћин, благодарни синови, ожалошћени родитељи) не представљају ништа новог, чега већ нема на бројним споменицима исписаних руком других мајстора.

Оно што је стварно новог философско — песничког унео у надгробна слова, то је исказ да је човеков живот кратак сан, који, ма колико дуго трајао, прохуји као једнодневница. Тако је на једном споменику записао: „Земни живот само је сан. Сто су лета као један дан“. Ову је мисао изрицао обично тако што се сам покојник вајка да су му године протекле као дан („Живот је само сан, прођоше ми 53 године као један дан“). Маловекост свог живљења изрећи ће конкретном жалбом и писар општине рожачке Војислав Богдановић, који најпре негодује што му је четрдесет осам лета пролетело као један дан, а потом то још једном потврђује опроштајем од своје супруге: „Збогом, збогом, мила љубо моја, колико смо поживели 18 год. као 18 дана“.

Занимљиво је да ниједан клесар није прихватио ово жално певање о кратковеком животу — сну, тако да је тај изум остао искључиво Симићев. Једино је на један споменик у Гучи, који је исписао Љубомир Недовић из Ртара, доспело ово Симићево мишљење о несхватљиво брзој пролазности живота. Недовић је дошао у додир са Симићевим натписима на гробљима по обрежјима источно од Каблара, где је и сам израђивао споменике.

Иначе, мајстор Јосиф Симић имао је своје ученике и самоуке каменоресце који су га у понечему мање — више опонашали. Његов најбољи ученик је Урош Марковић из Прањана, у чијем се раду подобро препознаје учитељева рука. Неке споменике су заједнички радили. На неколиким су се напоредо и потписивали. „Израдише Јосиф Симић и Урош Марковић из Прањана“ — урезано је на надгробнику писара Љубисава Миловановића из Дружетића (1907) и на споменику Јоване Класановић из Миоковаца (1907). Опонашачне црте Симићеве ликовне уметности мање — више се осећају у клесарској мајсторији Вељка Јанковића и његовог сина Павла из Љутица и Добросава Стевановића из Озрема, а донекле и у урезима Вујице Гавровића из Јелендола. Теочински молер је знатан утицај оставио и на неколико рожачко — врнчанских каменорезаца, који су од њега занат кришом препочињали. Најпре Никифор Милић и Обрад Оцић, а онда Драгић Срђић, Радомир Илић и Радомир

Митровић. Сви су они признавали да од Симића бољег мајстора није било. Најмлађи од њих, сада већ осамдесетогодишњак, Радомир Митровић, који је до пре неколико година каменарио, казивао ми је: „Најбољи каменорезац био је Јосиф Симекић. Погледај само његове коњанике“. (Но, и сам се Симекић у понечему угледао на старије кабларске клесаре, од којих је у последњим годинама своје клесарије преузео постоља — куће, украсне стубиће по ивицама челне стране и крстасте увршетке споменика).

Зна ли се од кога је Јосиф препочињао своје прво занатство?

У време његовог младићства у таковским селима која су окрживала Теочин, а и у оним даљим од њега, није било неког знатнијег клесара код ког би се занат учио. Једини добар каменоделцац у годинама Симићевог дечаства и момаштва био је Јован Томић из таковских Врнчана, чије је крајпутне споменике приметио и немачки путописац и етнограф Феликс Каниц када је 1888. године путовао рудничким округом. Од тог Јована је даровити теочински дечак једино могао научити резање камена, било да му је био шегрт или да га је крадом опонашао. И, заиста, у Симићевом раду се осећа одјек длета врнчанског мајстора. Нешто мање у резању целине људских ликова, а више у детаљима (шешир, ненаборана кошуља, устручен стас). Кад је Томић завршио са животом (1888), Симић је већ и сам постао чувен мајстор. Од врнчанског клесара, рекли смо већ, преузео је и назив молер и представљање покојника са два лика: цивилним и војничким.

Бранко В. Радичевић је тврдио да је Јосиф Симић мргодан клесар. Најпре је записао: „Мргоднијег човека није било у том крају“. Потом се питао: „Откуд тамна мисао у његовом делу?“¹¹ Међутим, по ликовима покојника које је каменорезац из Теочина изрезао то се не би могло рећи. Јер, већина његових упокојених младића и девојака, домаћина и војника одишу здрављем, снагом и животом! Пуних заокругљених образа, набрекних мишица, стаса поноситог. Као да нису преминули. Додуше, ти ликови најчешће представљају особе у најсилнијим, најснажнијим и најздравијим узрастима — у годинама између петнаесте и тридесете. Или је Симић своју урођену мргодност и животну несигурност и пометеност сакривао преокретањем себе у свом делу? Нек му камени ликови његових ведрих сељана не буду стамњени као он! Нека бар они, усправљени и упуњени једрином, не знају за његова стварна и умисљена робијања и нек стоје као надокнадна одбрана од свих његових недостатности.

Јосиф Симић је рођен 1860, а умро 1908. године. Потекао је из средње имућне породице. Данас његових Симекића, који су одувек били малокућна фамилија, више у Теочину нема. Раселили се или замрли. Зачудо, нема им трага ни на теочинском гробљу! Ни сам их Јосиф, као да су му били недраги, ниједним надгробним биљегом није удостојио! Њихову земљу, названу Симековина, сада уживају Весковићи, Сарићи, Недићи. Симекићи су, иначе, имали лепу земљишну имовину, али се око ње нису много старали, па им њено отуђивање није тако тешко падало. Више су волели да мајсторишу у грађевинарству, него да послују у пољу.

Сви животни подаци који су се о Јосифу Теочинцу могли скупити казују да је он био необичан човек. За оно време се доцкан оженио: тек у 34. години. Узео је Николију, од себе девет година старију, удовицу ковача Филипа Марковића, првог занатлије који се доселио у прањанску варошицу. Николија је била „двострука“ удова, јер је и пре Филипа сахранила једног мужа (а покопаће и Јосифа).¹² Према казивању извесних старијих људи, Симић је био велики весељак и женскарош, са поткресаним брковима (што се нимало не слаже са Радичевићевом тврдњом о његовој мргодности). Обичајио је да бећари, испија чокање и туче жену. Умео је свашта да направи, чак и дукат! У младости је био и на робији због прављења лажног новца. Са осуде га пустио краљ Милан, при чему му је рекао: „Није теби нужно да правиш паре кад умеш тако добро да режеш споменике.“¹³

Таквог Јосифа, необичног и чудног, који је и отачко презиме променио, затекла је и необична смрт. Најстарији памћеници казују да га је убио, негде код Јанчићког брода, на Каменици, Циганин Радоје Јаковљевић из Јанчића зато што га је овај, у припитом стању, нешто тешко увредио. Да је то тачно, сведочи запис у књизи умрлих прањанске парохије, по коме је Јосиф Симић умро „од убоја, ударца у главу“. Било је то 5. фебруара 1908, „пре пола дана“. Да ли случајем или судбином, али баш тачно у онај датум у који је пре четрнаест година на „испиту“ пред свештеником прстеновао удовицу — суђеницу и огласио се вереником. Тако је мајстор Јосиф, не дочекавши ни педесету, покопан у гробље код прањанске цркве.

Најбољи клесар таковског краја нема надгробног знака, али му он није ни потребан пошто је и без њега за сва времена надживео свој гроб. Име му је сачувано на многим камену између суворорске греде и моравске удолине, а уселио се, заједно са делом,

и у књиге. У „Плаву линију живота“ и „Камену књигу предака“.¹⁴ Посмртни век му се, кроз мајсторске рукораде, све више и трајније омлађује. Један његов споменик је већ доспео у Етнографски музеј у Београду; био је, због изузетнијих уметничко — фактографских одлика, изложен на изложби надгробних споменика Србије у Галерији Српске академије наука (1985). То је надгробник обреновићевског подофицира Алексија Ераковића из Семедражи.

Али, за Јосифа Симића нико данас у Теочину не зна! (Зачудо, у теочинском гробљу нема ниједног његовог потписа као да је са целим селом био у некој завади). За његово име и каменорезачку мајсторију нису чули чак ни деведесетогодишњи старци! Одсељеног још у младим годинама, сви су га из родног села „отписали“ и одавно с ума сметнули. Али, он им се словним лукавством светио и, за будућност, побеђивао заборав. Честим урезивањем у надгробно камење свог миленог имена по месту рођења („Теочинач“) опомињао је да ће им бар надолазеће потомке приволети да га с поносом прихвате за свог најрођенијег. Пре једног столећа Теочин је напустио као безимени Симекић, а сада му се, уметничким рукорадом, враћа као знаменити Симић.

Симић је био прави клесар професионалац. Док се већина осталих каменорезача његовог доба бавила и другим занимањима, најчешће земљорадњом, он се искључиво окренуо камену. И док је мало ко имао праву радионицу, он је само од ње приходовао. Зато је толико много споменика за свега двадесетак година изрезао. Због тога је у црквеним протоколима увек убележаван као каменорезач, што са многим другим није био случај, јер су као „непризнати“ мајстори најчешће уписивани само као земљоделци. Као професионалац, он је и постао, ако не по свему први, оно свакако један од најбољих рудничких клесара свих времена. За сто и више година надгробног каменорештва у троуглу Гугаљ — Сирча — Љиг, који је и обухватао некадашњу рудничку нахију, веома му је мало клесара по извесним урезима постало равно, а још мање по неким појединостима бољим од њега. Иако у ужем смислу припада прањанско — рожачкој каменорезачкој „школи“, Симић је и до дана данашњег остао изузетна уметничка индивидуалност, не само у таковском и кабларском, него и у приморавском и качерском крају.

Снага Симићеве уметности огледа се првенствено у рељефним фигуралним представама крутељавих сељака и сељанки, поносних коњаника, упарађених стајаћих војника, распетих Исуса и

Богородица — заштитница. И док ова његова вештина вајарског изражавања тек чека право стручно вредновање од стране историчара уметности, дотле су сви остали ликовни садржаји који се одnose на ношњу, алатке, оружје, личне ствари и орнаменталне урезе веома занимљиви за етнологе и социологе села и друге изучаваоце патријархалне народне културе. А животописна сведочења у епитафима, ма колико сведена на најосновније податке, ипак довољно откривају истину о правом животу и менталитету сељака који су живели на горовитим пристранцима између Маљена и Мораве у десетлећима кад су се сусретали XIX и XX век. Из свих ових разлога клесар Јосиф Симић Теочинац заслужује најозбиљнију пажњу и оних који проучавају камену надгробну пластику и оних којима је стало до упознавања правоважне „сељачке“ прошлости.

НАПОМЕНЕ

1. Средње слово **п** је веома ретко у Симићевим потписима. Отац му се звао Павле.
2. Кад је био у шкрипцу са простором, Симић је у потпису прибегавоо скраћенима на тај начин што је исту усправну линију користио као заједничку за два суседна слова.
3. Према званичним уписима пароха Светозара Јеремића, Јосиф је као младожења (1894) био Симекић, а кад му се родило дете (1896) и кад је умро (1908) — Симић!
4. Прслук је само на младићима и то само оним чије су фигуре израђене после 1890. године. А где је прслук, ту је и машина.
5. Нађена су два споменика на којима су урезана по два цивилна лика: један у стојећем ставу, други на коњу.
6. Лик светог Ђурђа доспео је још за време уставобранитеља на коњичку заставу, па се поново на њу повратио 1904. године. Свакако да Јосиф Симић своје коњанике није препочињао са војних застава, већ са славских икона Ђурђеваца.
7. Колико се засад зна, једну је надгробну Богородицу изрезао још само каменорезац Нићифор Милић на гробљу у кабларским Врнчанима, али је она сва у скрушеном оплакивању.
8. На поклопцу неких дуванских кутија су полумесец и звезда, знак да су биле турске израде и да су до пушача стизале са муслиманског Истока.
9. Споменик фотографу Милораду Симићу урадио је заједно са каменоресцем Милованом Јовановићем Љевајцем, што се види из потписа.
10. Старина Симићевих споменика је од осамдесет до сто година.
11. Оба су навода из Радичевићеве књиге „Плава линија живота“, Београд, 1961, стр. 31. и 32.
12. Николија је била родом из Коштунића. Умрла је пред други светски рат у сиромаштву. Бавила се неком врстом бабичлука. Често се опијала. С њом је Јосиф Симић имао кћерку Живку, која је умрла млада као жена неког жандарма Срете на Брајићима. (Податак од Владана Марковића из Прањана, чијег је оца Уроша Јосиф учио каменорезаштау).
13. Према казивању Милана Одића из кабларских Врнчана. Милан је познавао Јосифа, јер се Јосиф дружио с његовим оцем Обрадом, који је такође био клесар.

14. Осим одговарајућег текста, у Радичевићевој „Плавој линији живота“ заступљене су фотографије три Симићева споменика са уклесаним људским ликовима (стр. 34, 46. и 108), а у „Каменој књизи предака“ Радојка Николића Симићеви рукоради су: фигуре досељеника Туровића (Белјина) и лик Радивоја Вукомановића (Срезојевци).

JOSIF SIMIĆ TEOČINAC, TAILLEUR DE PIERRE

Josif Simić fut le tailleur de pierre le plus connu et le meilleur de la région de Takovo. Né à Teočin, village situé sur les contreforts du Suvobor, il exerça son métier de tailleur de pierre à Pranjani, ce que prouvent les inscriptions gravées sur les monuments qu'il réalisa («Fait par Josif Simić Teočinac de Pranjani»). Il grava les pierres tombales entre 1885 et 1908 dans le sud-ouest du district de Rudnik, c'est-à-dire dans les villages situés entre les montagnes de Maljen et de Suvobor au nord et celle de Kablar et la colline de Ljubić, au sud.

Ce tailleur de pierre de profession, qui aimait à s'appeler aussi peintre, sculpta des monuments funéraires dans la pierre de Kablar et y représenta, avec beaucoup d'habileté, des portraits de défunts, vêtus de costumes nationaux où il intercalait des éléments de l'habillement citadin. Dans les vêtements de ses paysans s'entre-mêlaient la mode ancienne à l'orientale et la mode nouvelle à l'occidentale, si bien que ces costumes dans la pierre revêtent une grande importance pour l'étude de l'histoire et de la sociologie de l'habillement au carrefour des XIXe et XXe siècles, et pour l'établissement des caractéristiques de l'uniforme militaire.

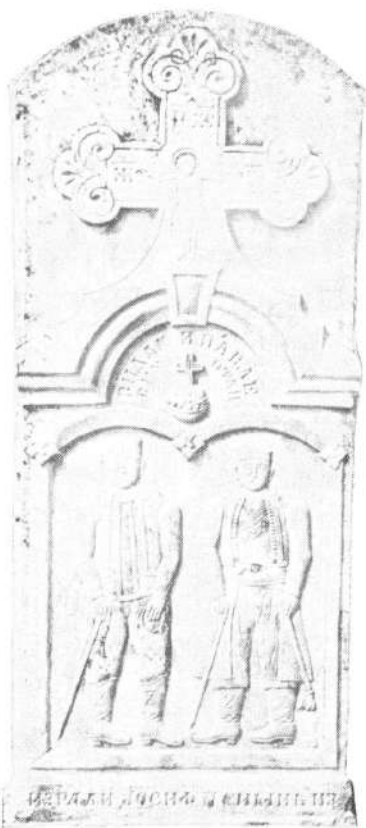
Le tailleur de pierre de Teočin se montra aussi très habile à «peindre» des cavaliers, en quoi il n'eut pas d'égal dans la Serbie occidentale. Quoique représentés d'une manière réaliste, ces cavaliers rappellent, dans une large mesure, les saints militaires peints dans les fresques et les icônes.

En tant que réaliste qui s'en tenait strictement aux principes du réalisme, il s'intéressait aux qualités spécifiques du défunt et les représentait avec fidélité. S'écartant des modèles traditionnels observés généralement par les tailleurs de pierre, il individualisait les portraits de certains défunts. Il exécutait les figures en bas-relief qui en se détachant nettement sur un fond plan produisaient une impression de praicheur.

En plus des figures humaines, Josif Simić sculptait aussi le Christ crucifié, la Vierge et l'ange; l'ornementation végétale (vigne, tresse, arabesques); symboles liturgiques (croix, chandeliers portant des cierges); outils, objets usuels, armes et parures.

Les inscriptions dues à Simić ont moins de valeur que ses reliefs, du fait que l'image fut pour lui le principal moyen d'expression, beaucoup plus que la parole et la lettre. Ses épitaphes, sauf quelques-unes, sont le plus souvent dépourvues, austères et sans rien de poétique: seuls les faits figurant dans les actes d'état civil.

La force de l'art de Josif Teočinac réside surtout dans les représentations figuratives en relief des paysans et des paysannes aux allures plus ou moins raides, de fiers cavaliers, des soldats en tenue de parade et des Christ crucifiés. Son habileté de sculpteur attend que les historiens de l'art s'y penchent pour en juger la valeur, tandis que les détails constitués par l'habillement, l'outillage, les armes, les effets personnels et les ornements ont déjà attiré l'attention des ethnologues des sociologues et de tous ceux qui étudient la culture et les mœurs patriarcales de nos compagnes. Les témoignages pittoresques des inscriptions funéraires révèlent, dans une large mesure, la vérité sur la vie et la mentalité authentiques des agriculteurs qui, à la fin du siècle passé et au début de celui-ci, vivaient entre la montagne de Maljen et la rivière de Morava.

Сл. 1. Споменик Видака (син)
и Павла (отац) Туровића
(Бељина, 1889)
1. Le monument à Vidak (fils)
et Pavle (père) Turović (villa-
ge de Beljina 1889)

Сл. 2. Споменик Ра-
дивоја Вукомановића
(Срезојевци, 1886)
2. Le monument à Ra-
divoje Vukomanović
village de Srezojevci,
1886)

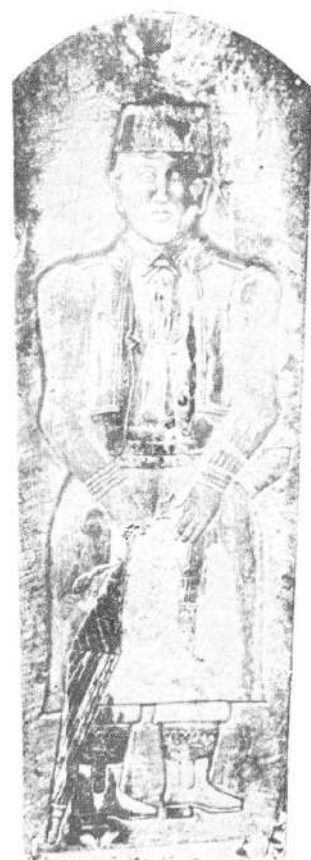
Сл. 3. Распеће на споменику Та-
насија Јеремића (Прањани, 1895)
3. La Crucifixion sur le monument
à Tanasije Jeremić (village de
Pranjani, 1895)

Сл. 4. Богородица на споменику Станице Јеремић (Прањани, 1895)
4. La Vierge sur le monument à Stanica Jeremić (village de Pranjani, 1895)

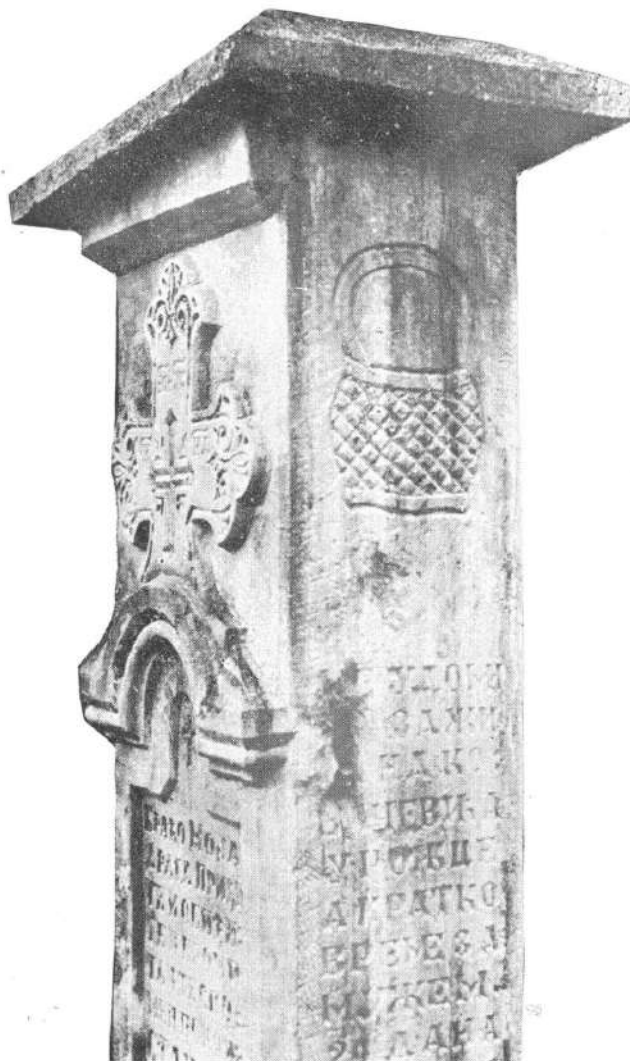
Сл. 6. Споменик Миљка Рајчевића (Дружетићи, 1899)
6. Le monument à Miljko Rajčević (village de Družetići, 1899)

Сл. 5. Споменик Крсмана Пековића (Пријевор, 1898)
5. Le monument à Krsman Peković (village de Prijedor, 1898)

Сл. 7. Споменик Миљка Рајчевића, детаљ (1899)
 7. Le monument à Miljko Rajčević, détail (village de Družetići, 1899)

Сл. 8. Споменик Станојке Ковачевић, детаљ (Рошци, 1901)
 8. Le monument à Stanojka Kovachević, détail (village de Rošci, 1901)

Сл. 9. Споменик Живане Срђић (Рошци, 1896)
 9. Le monument à Živana Srđić (village de Rošci, 1896)

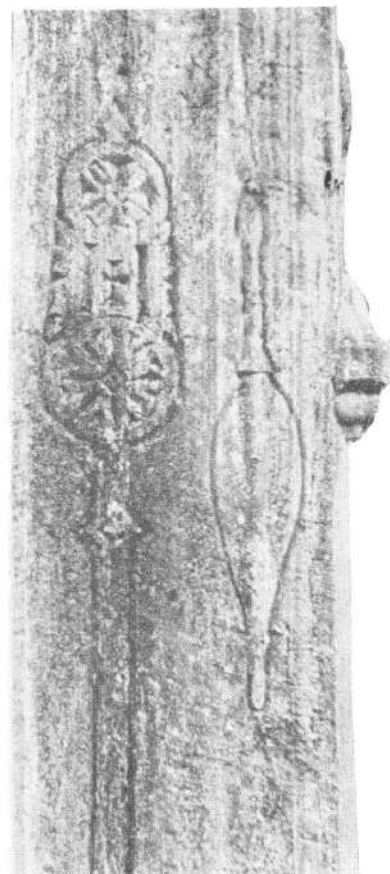
Сл. 11. Један од потписа Јосифа Симића (1907)
11. Une des signatures de Josif Simić
(année 1907)

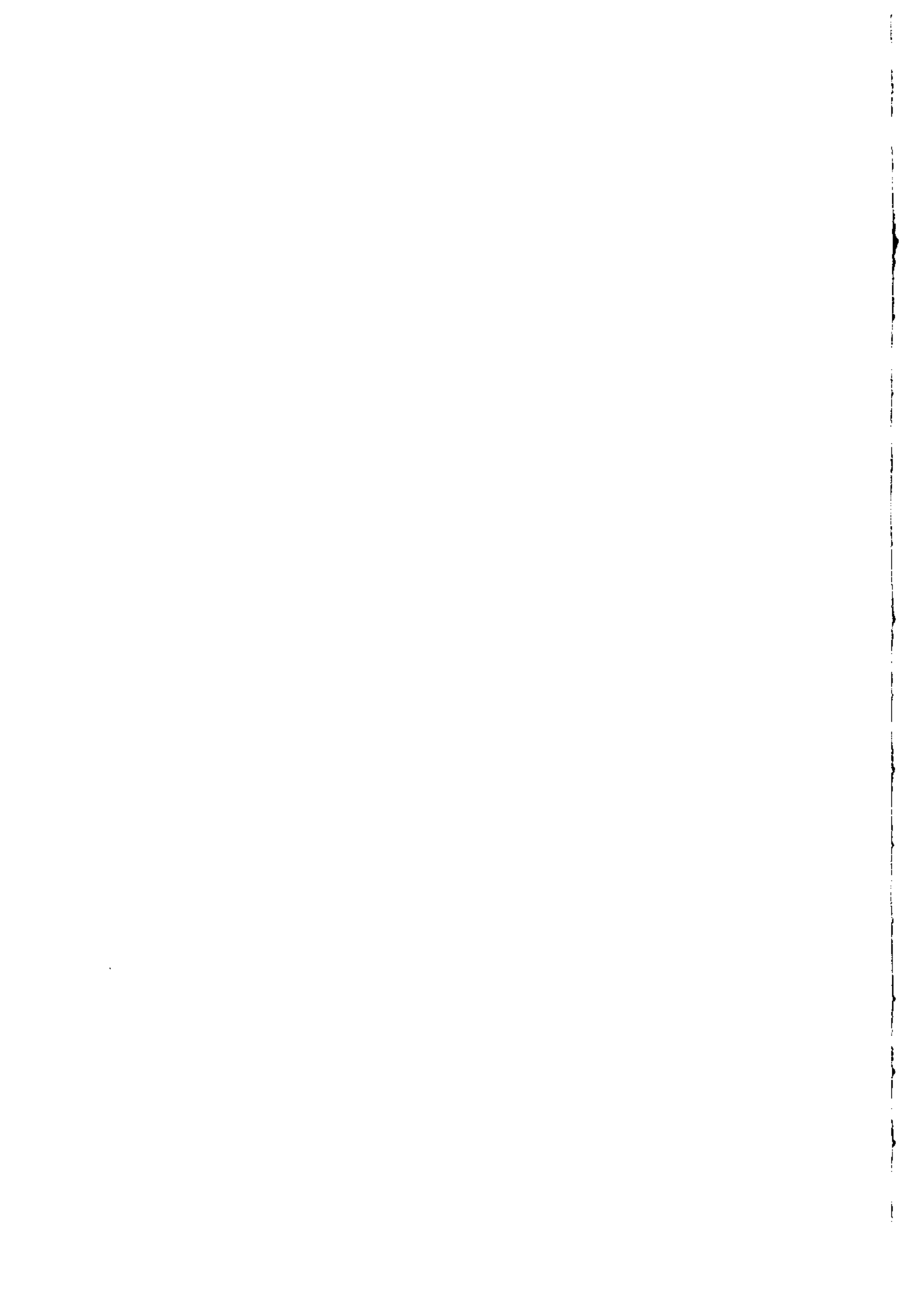

Сл. 10. Споменик Милорада Марковића, војника болничке чете (Прањани, 1904)
10. Le monument à Milorad Marković, infirmier militaire (village de Pranjani, 1904)

Сл. 12. Мотиви са споменика
Јосифа Симића
12. Motifs de monuments de
Josif Simić

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

**ДРАГАЧЕВСКЕ БИОГРАФИЈЕ — МИЛИЋ И СИМО РАДОВИЋ
ИЗ КАОНЕ**

Опште прилике у Драгачеву крајем XVIII и почетком XIX века
и породица Радовић

Средином XVIII века, Србија је била турски погранични санџак или пашалук, запуштен и слабо насељен.

У међусобним ратовима Турске и Аустрије од 1688. до 1739. године обе стране више пута су заузимале и напуштале територију тадашње Србије, па су земља и проређено становништво остајали у тешком стању. Читаве области биле су попаљене и разорене, а преостали народ, после престанка непријатељстава, враћао се из емиграције и збегова на уништена огњишта и домове. Поред ратних последица, преживеле становнике сатирали су глад и куга.

Миром у Београду 1739. године сва Србија јужно од Саве и Дунава враћена је Турској. Обнављајући Београдски пашалук, Турска му је, због пограничног положаја, дала посебан значај. Осим царске и пашалучке војне власти, успостављен је и ранији феудално — управни систем, у коме су Турци, и даље, били господари, а

остали (Срби и сви немуслиманци) само поданици и раја. Међутим, иако су Србе мрзели као одвратне рајетине и хајдуке, турској управи они су, ипак били неопходни као царски и спахијски обвезници, који ће радити земљу и, у исто време, кулучити на друмовима и утврђењима. Стога је после 1739. године, уз прећутну амнестију и сузбијање одметника, постепено завођен ред и мир, при чему није учињено ништа што би, макар и делимично, поправило положај српског народа.

Међутим, седамдесетих година XVIII века Турска је поново улетела у ратове: најпре са Русијом (1768—1774), а затим и са Аустријом (1787—1791) — „Кочина крајина“. Као и они претходни, и овај рат са Аустријом није мимоишао подручје Београдског пашалука. При том, аустријско наступање у Србију праћено је и нападима српских хајдучких чета на Турке у унутрашњости пашалука. У току ратовања, и поред победа и пораза, погоршао се и међународни положај Аустрије, па је, најзад, њена војска повучена на Саву и Дунав, а 4. августа 1791. закључен је и мир са Турском. Овим миром Аустрија је Турској вратила целу Србију са Београдом и свим градовима на јужној страни Саве и Дунава. О аутономији и другим правима за Србе није било ни речи. Тиме су Срби изгубили све илузије да ће се ослободити од Турака уз помоћ аустријских царева.

И у последњем рату људски и материјални губици српског народа, али и муслиманског становништва у пашалуку, били су веома велики. После овог рата и само турско царство било је у озбиљној кризи. На све стране врло је од незадовољства, нереди и анархије. Увиђајући ситуацију, султан Селим III извео је извесне реформе, које су захватале и Београдски пашалук. Међутим, предузете мере нису задрале у постојеће „друштвено економске односе, а најмање су раскидале са феудализмом“.¹

Осим амнестије и забране повратка у пашалук оним Турцима који су уочи овога рата угњетавали рају, Селим III је преко београдског везира Мустафа-паше дао Србима извесне повластице у сеоској и кнежевској самоуправи, у разрезу и прикупљању пореза и у верској толеранцији. Међутим, већ 1797. године, из спољнополитичких разлога, Порта је дозволила протераним јаничарима да се врате у Србију. По повратку, они су најпре заузели своје раније читлуке, а затим, поубијали Србе који су се борили против њих. Најзад, 1801. године, ликвидирали су и самог Мустафа-пашу и завели свој режим неограниченог насиља.

„Доласком дахија (јаничара) на власт — пише др В. Стојанчевић — готово сва сеоска насеља у Србији добише своје субаше и ханџије. Слободна села претворише се у читлуке. Порези и намети увећаше се вишеструко. Сељаци изгубише слободу кретања и трговања, а дахијске власти почеше да се мешају и у њихов породични живот“.² Тако су дахијски Турци, за кратко време, натерали Србе у Београдском пашалуку на буну, а затим и на устанак.

У оквиру локалне власти у пашалуку, после 1739. године, обновљене су и ниже административне јединице — нахије са турским апаратом у варошима, паланкама и селима. Међу нахијама у југозападној Србији била је и пожешка, са седиштем у Пожеги или, чешће, у Чачку. У саставу ове нахије налазило се и Драгачево са преко четрдесетак села, поређаних од планине Јелице ка Моравици и Западној Морави.

На југоистоку Драгачева, на око 15—20 километара од Гуче до међе са Надибром и Жичом, налазила су се и села Каона, Властељице, Милатовићи и Дубац. Ова насеља веома су стара и везују се за средњовековну Србију. О томе говоре остаци градине на Јелици („Бездан“), црквице у Каони и некадашњих путева по овим селима, али и легенде и предања. Тако је још Милан Ђ. Милићевић чуо причу да је угарски великаш Јанко Сибињанин (Хуњади) бежећи после пораза на Косову 1448. године, заноћио код једног домаћина из фамилије Кнежевића у Властељицама. Захваљујући му се на дочеку, Хуњади му је, наводно, пожелео „да му се власт никад не угаси, него да је богат и власан до века“. „Тај се човек прозове после Властељица, које име остане селу и данас.“³

У то време у Србији је владао деспод Ђурађ Бранковић, који је, према писању Ч. Мијатовића, наредио кнезу Вукоју или Вуковоју у Властељицама да Јанка ухвати и спроведе у Смедерево.⁴

О старости ових села сведоче и турски писани извори после 1459. године. Тако се у пореским дефтерима из 1476, 1528, 1540. и 1572. године помињу Канина (Каона), Миравићи (данас заселак Каоне), Вучица (сада Властељице), Горушица (Милатовићи) и Дубац. Ови дефтери бележе домове и пореске обвезнике, али дају и друге податке, драгоцене за истраживање прошлости ових места.

Међу становницима Властељица 1476. године забележен је и Вукач (Вукоје) Владеница (вероватно Властељица), а у попису из 1528. године каже се да ово село припада кнезу Радивоју, сину Вукача (Владенице),⁵ што упућује на претпоставку да је њихов предак кнез Вукоје спровео Јанка у Смедерево.

Као и села око ње, јављају се и у аустријским изворима из XVIII века. Тако су на карти аустријског капетана Епшелвица 1718. године уцртани, јужно од Јелице планине (Jelitz Gebirg) села Kaupina (Каона) и Duwaz (Дубац). Пола века доцније, 1783. године, Аустријанци бележе и Velianu (Властељице) и Dotza (Дубац).⁶

Средином и крајем XVIII века у Каони и суседним селима, као и свуда по Драгачеву, живели су углавном Срби и Турци појединци, који су били носиоци турске војне, феудалне и цивилне власти. Повремено наилазили су и Турци са стране: као путници или војници, а често и ради пљачке. О свима њима остало је у народу доста имена и сећања, писаних или запамћених.

Појешка нахија и Драгачево били су на граници према сјеничкој нахији, тј. Босанском пашалуку. Стога су у Драгачеву, ради међупашалучке контроле, постојале две карауле (стражарнице), из којих су Турци граничари контролисали караване и путнике који су из Старог Влаха ишли према Западном поморављу и Ибру и обратно. Једну од тих караула поменуо је др Ј. Ердељановић — у Доњој Краварици, недалеко од Ариља. Из ње су Турци пазили на тадашњи пут према Тијању и даље ка Чачку.⁷ Друга караула налазила се у источном делу Драгачева према Ибру — у селу Каони, где се укрштало неколико турских путева у разним правцима.

О каонској караули и путевима који су из ње контролисани постоје и неки подаци. Тако, према траговима који су пронађени „на Стрмцу у Горњем Дупцу познају се остаци неког пута који мештани називају турским.“⁸ Сматра се да је овај пут везивао планину Јавор и сјеничку нахију са долином Ибра и Карановцем (Краљевом). У Властељицама, код куће Живорада Лазовића, налазе се такође „остаци турског пута“, по казивању мештана овај пут је спајао моравску долину са Јелицом и Јавором.⁹ Најзад, у време владавине Турака један пут ишао је од Ариља и Горњокраваричке реке, излазио на Баралића брдо и Драчу код Гуче, а затим, преко Ртију и Каоне, одлазио ка Ибру.¹⁰

Ради контроле тих путева турска караула у Каони била је лоцирана на месту између данашње „Веране“ и „Песковите Равни“. То место назива се „Тајинића осоје“ — по неком Турчину Тајину, који је, крајем XVIII века, био старешина карауле. Једном приликом, по причању народа, неко је убио стражара, па је Тајин наредио да се сва шума око карауле посече и спали. Та шума је и данас, после толико прохујалог времена, кржљава и ретка.

Стражари из карауле становали су у своме шору (ханишту), у близини изворишта воде у засеоку Корићани, које и данас постоји. Тај извор се зове, по турском шору или махали, „Ма(ха)ла вода“. Остаци шора били су видљиви све до средине XIX века.¹¹

И за каонске Турке остало је у народу доста имена и других сећања. Тако је, према казивању Мила Пајовића, који је живео 90 година, турски ага или субаша у Каони „седео“ у средишњем делу села, на месту где је данас каонска црква.¹² Ту је за њега и за легалног спахију из Ужица довлачено сено и трпано у камаре.¹³ За неког Галила, који је вероватно био ханџија, памти се да је имао највећу кућу (чардаклију) у Каони. То место се зове Галилова кућина.¹⁴

Богат и силан био је Турчин Зуко у Властељицама. Вероватно је био читлук-сахибија или ага. Место где су били његови амбари зове се и данас „Амбариште“.¹⁵ Појединци мисле да су неки Станишићи његови потомци, па их називају Зуковићима. Драгољуб Кнежевић тврди да је од свога ђеда Обрада чуо да је Зуко био суров и да је за малу кривицу људе убијао. Једном приликом неки Станишић је нешто згрешио. Знајући да Зуко убија за ситницу, његове комшије дотрчале су код њега и клечећи кумили: „Немој, Зуко! Немој, Зуко!“ Од тада потомке оних који су клечали пред Зуком поспрдно називају Зуковићима.¹⁶ У Властељицама има и место „Запис“, где су Турци српску децу мерили штапом и поред очију им зарезивали да ли подлежу плаћању харача.¹⁷

У Милатовићима, колико се зна, живела су два брата Турчина: Асан и Влајин. Њихова бивша имања и данас се зову „Асаново поље“ и „Влајиновац“. Чак и садашњег власника њиховог имања мештани називају Асаном.¹⁸

С јесени спахија из Ужица долазио је у Милатовиће да купи десетак и ушуре. Његови салаши били су у пољу, поред речице Горушице, код неког Булића. У том пољу имао је и један брежуљак, насут човечјом руком, обрастао травом. Кад спахија дође, по причању старих људи, простре му се срцада — да одатле посматра шта раја ради. Ту се, око спахије, окупљало доста мушкарца и жена, који су припремали јело и доносили воду са извора „Добра вода“. После гозбе, обављане су разне игре. Спахијини људи пројаживали су добре коње и играли „џилита“. У тим играма било је Срба, који су гађали у нишан из пушака или су бацали камен с рамена.¹⁹

У Каони и околним селима Срби су живели у породичним и кућним заједницама. Српске куће биле су ретке и малобројне, грађене од прућа и лепљене блатом, са крововима од шиндре или камена. Најчешће су се налазиле на ивици шуме или у потоцима, удаљене од путева и лутајућих Турака.

Пошто су Турци (домаће аге и ужичке спахије) држали сву бољу земљу, посебно обрадиву, Срби су за себе крчили шуме и на тој земљи гајили стоку и производили мало хране.

У таквим приликама негде пред први српски устанак у Каони је било свега пет српских кућа.²⁰ Милоје — Малиша Радовић памтио је време кад јеу селу било седам кућа.²¹

Српски засеоци били су: Тимок и Миразићи, у источном делу села, и Брезје јужно од садашње цркве у Каони.

У источној Каони живели су Пајовићи, Танасковићи и Паунковићи.

Пајовићи су, по предању, у Каону дошли на око 30 година пре устанка: из Врањева код Даниловграда доселила су се четири брата: Јован, Васиљ, Обрад и Петар.²² По Кости Јовановићу, они су пореклом од Ђуђа из Горњег Дубца, одакле су пристигли некако у XVIII веку.²³ Према Марку Рашовићу, Пајовићи су најпре дошли у Васиљевац на Јавору, а одатле у Ђуђе у Горњем Дупцу, одакле су неки од њих сишли у Каону.²⁴ Међу четворицом браће Пајовића најмлађи је био Петар. У његовој кући, према памћењу потомака, живело је 18 чланова породице.²⁵ На старом гробљу у Тимоку постоји споменик на коме пише: „Петар Пајовић, поживе 80 година, представи се 1846. бивши кнез села Каоне 25. година“. Да је Петар био кнез каонски, има података и у Карађорђевог протоколу од јуна 1812. године.²⁶

По времену досељавања Танасковићи су старији од Пајовића. Њихов предак био је Танаско терзија, наводно пореклом Турчин, који је пришао Србима. Танаско је био повереник кнеза Петра, па га је овај, и у време устанка задржао у Каони. Танасковићи и данас живе у Каони.²⁷

У Миразићу је тада имала и једна кућа Паунковића, чији је деда као слуга дошао „однекуда са границе“.²⁸ Паунковића више нема у Каони.

У Брезју су живеле породице Радовић и Величић.

Према истраживању Косте Јовановића,²⁹ Радовићи су једна од најстаријих породица у Каони. По њему, они су постали од Кнежевића из суседног села Властељица. Међу Радовићима, међутим,

мишљења о њиховом пореклу подељена су. Већина тврди да су од Кнежевића и да је њихов родоначелник Радоје Кнежевић. Мањина — а у ове је спадао и Витомир Радовић (1887—1968): да су се Радовићи доселили из Црне Горе. Први досељеник био је Вукота, од њега је Радоје, затим Милић и Симо.³⁰

Није спорно да је постојао Радоје Кнежевић или Радоје Вукотин. Његова кућа налазила се изнад данашње куће Миша Радовића, на брду.³¹ Овај Радоје био је Милићев и Симов отац.³² Да су Милић и Симо рођена браћа, забележили су К. Н. Ненадовић и М. Ђ. Милићевић.³³ Милић је рођен 1775, а Симо 1779. године.³⁴ Међутим, постоје и подаци да је Радоје имао још деце. Тако се из Карађорђевог протокола из 1812. године види да је неки Никола из Каоне послат Совјету на испит због тога што је убио брата Милића Радовића.³⁵ И из покушаја рудничке буне 1824. године остао је податак да је Јован (Марковић) из Бреснице, један од коловођа те буне, „молио Петра, сина Васиља“, да „иде стрицу Сими Радовићу у Каону“ и позове га у буну.³⁶ Осим убијеног брата, можда тог Васиља, Милић и Симо су, према предању, имали и сестру Ружицу, која је, кажу, поседовала воденицу на Велици, која се доцније звала „радовском“.³⁷

У књизи „Трнавски мученици“ Милисав Протић тврди да су уочи Хаџи-Проданове буне 1814. године Милићева жена и деца повезани у синџире и отерани у Чачак.³⁸ Име Милићеве жене и деце није забележено. Њих је, после Милићеве предаје Турцима, чачански муселим наводно пустио да иду кући. Међутим, по књигама цркве каонске, које се воде од 1837. године, Милићевих потомака у Каони нема, што указује на претпоставку да његова жена и деца, ако су заиста ослобођени, нису поново дошли у Каону.

Симу Радовићу је 1821. године нестало мушко дете од седам или осам година.³⁹ За његову кћер Миленију записано је да је била удата за Василија Јанковића из Властељица.⁴⁰ Према памћењу у породици, Симо је имао и сина Радисава.⁴¹

Међу старе породице у Каони спадају и Величићи. Они су једног порекла са Радовићима, записао је Коста Јовановић.⁴² Њихов родоначелник, према предању, била је Велика, којој је отац дао земљу, на којој њени потомци и данас живе.⁴³ И Величићи као и Радовићи, славе Врачеве.

У суседним Властељицама најстарији су Кнежевићи. Остале породице, по предању, постале су од њих и славе Врачеве.⁴⁴ Из

ове породице, и у средњовековној Србији, и за време владавине Турака, непрестано су бивали кнезови.⁴⁵

Крајем XVIII и почетком XIX века сви Кнежевићи су живели у једној кућној задрузи која је бројала 52 члана. Старешина куће била је баба Неранца. Кад Турци наиђу, чељад и стока су склањани, а у кући је само она остајала.⁴⁶

МИЛИЋЕВО БЕКСТВО У ХАЈДУКЕ

У турском времену, посебно од кад су дахије загосподариле Србијом, због зулума и насиља, увек је било појединаца који су зазирали од Турака и прикривали се, или су се пак, у страху од казне, одметали у шуму.

Један такав случај, највероватније у време дахија, догодио се у Милатовићима и везан је за одлазак Милића Радовића у хајдуке. То је истинит догађај, који се временом претворио у легенду. Наиме, према ономе што је чуо и забележио Милан Ђ. Милићевић, „једном приликом дођу у село Милатовиће Турци Ужичани као спахије драгачевске и ту се приметне игра скакањем. Милић (Радовић) њих све надскочи. Узму се бацати камена, а Милић их и камена све надбаци. Турцима буде криво, па навале на њега. Отац његов, бојећи се за сина, стане их развађати и сина кривити. Милић тргне пиштољ, те скреше и рани једног Турчина, али обрани и оца свога у велики прст од ноге. Одатле побегне у хајдуке“.

О овом догађају слично је писао и К. Н. Ненадовић.⁴⁷ Оно што је записао још 1876. године, М. Ђ. Милићевић је поновио и у Поменику.⁴⁸ Знатно после тога ову причу поновио је и Милисав Д. Протић, с тим што је додао име драгачевског спахије, Хасан-бега Прајића, за чији је рачун купљен десетак. Одметнувши се у гору, Милић Радовић је рекао „да му је шума мати“.⁴⁹ Међутим, у најновије време, ова прича добила је нешто другачију садржину: „Драгачевац Милић Радовић беше гороломна људина, и њега се Турци веома бојаху. Упадне он једном с братом Симом у крчму и с врата викну: „Напоље, Турци“. Поднапитим Турцима дах се пресече и намах изиђу из меане. Ал се напољу постиде па изазову Милића да се надмећу у скоку и бацању камена с рамена. Понадаше се лукави Турци да ће га тако изморити, потом ласно савладати.

Милић пристане те их на ливади код крчме све надскочи и надбаци. Турцима прекипе са толике срамоте и насрну на делију. Он

првога тресну о ледину. У тај мах наиђе Милићев отац и поита да их растави. Но Милић трже кубуре и обори оба Турчина. Кад шћаше и трећег, што му се прикраде с леђа, неотице обрани оца. Видеше Турци да ће изгинути па у бег. Милић онда рече брату Сими: Ти пази оца, ја одох у шуму. Истом сакупи чету и стане четовати где год стиже удараше на Турке и за мало постаде на гласу хајдук.⁵⁰

Хајдуковао је у исто време и неки Кара Павле или Павле Милинковић из Горњег Дубца. За њега се зна „да је предводио једну чету Драгачеваца, махом људи из Дубца и да са том својом четом није долазио кући 2—3 године.“⁵¹ Према запису на његовом споменику, „живео је 70 година, а умро 1848“,⁵² што значи да је рођен у Милићево време — око 1778. године.

Одметнувши се у гору, Милић Радовић је око себе прикупио око 35 људи. Да ли су сви били из овог краја, не зна се. Неки су били и са коњима.⁵³

У ДОГАЂАЈИМА И БОРБАМА ОД 1804. ДО 1813. ГОДИНЕ

Стање у Србији у годинама пред устанак било је такво да се дахијско дивљање и све суровија експлоатација нису могли да трпе. Стога су људи, осим тужби и жалби султану, увелико припремали и оружани отпор дахијској власти. Међутим, тек крајем 1803. године дахије су добиле поруку од султана „да се зулума окане, иначе ће дићи на њих војску“.⁵⁴ Кад ово дознају, дахије тајно одлуче „да све кнезове народне и друге виђеније Србе исеку, па онда и оружје од народа покупе“.⁵⁵ Затим њихове војне потере „зађу по Србији и стану сећи све дојакошње кнезове и знатније људе по народу“.⁵⁶

Сеча Срба трајала је од децембра 1803. до фебруара 1804. Рачуна се да је број жртава „био од 70 до 150“.⁵⁷ Људи су били на опрезу, па су многи успели да избегну погибију. Сали-ага је јурио и Лазара Мутапа из Прислонице, али је овај умакао.⁵⁸ Сечу је избегао и кнез из Каоне Петар Пајовић, у кога су Турци сумњали да је ишао преко Саве за џебану. Пошавши за Петра, дахијски Турци из Тијања успут су наишли на хајдуке, припуцали се са њима и вратили се необављена посла.⁵⁹

Глас о погубљењима и сечи виђенијих људи, према сећању Јанићија Ђурића, „пукао је као гром по целој Србији“.⁶⁰ Појединци су све више са оружјем замицали у шуме и забаченија места. Од

одметника и хајдука убрзо су настале и прве устаничке чете. У фебруару 1804. године, на народном збору у Орашцу, одлучено је да се удари на дахије, њихове субаше и ханџије по селима. Изабран је и Карађорђе Петровић за вођу буне — устанка. Већ следећих дана планули су ханови и чардаци, а затим су започели и оружани напади и на турска упоришта у варошима.

У марту „Срби ударе на Рудник, запале га и Турке у њему побију и рашћерају”.⁶¹ Сали-ага, руднички муселим, једва је умакао у Пожегу. У априлу изведен је и први напад на Турке у Чачку.⁶² Међу устаницима који су гонили Сали-агу и ударили на чачанске Турке били су и Драгачевци.⁶³

Пламен шумадијских и рудничких ханова и чардака стигао је и до узаврелог Драгачева. Према предању, које су забележили Јован Ердељановић, Радован М. Маринковић, Раде Јованчевић и неки други, већ у априлу разорени су ханови у Грабу и Негришорима. Устаници су запалили и чардаке тијанског и зеочког аге. Рогачки спахија Вечебица побегао је у Ужице.⁶⁴

На челу устаничког Драгачева нашао се прота гучки Милутин Илић са синовима кнезом Ђоком и попом Милованом. Проти су одмах пришли и хајдуци Новак Бошковић — Петковић из Горачића, Милић Радовић из Каоне, Вујо Бјелокаменац из Котраже, и многи други. Са протом су били и кнезови Христивоје из Миросаљаца, Филип Тајсић из Пухова, Максим Јанковић из Зеока, Радован Томашевић из Краварице, Петар Пајовић из Каоне. У протине чете ушле су и народне четовође Дмитар Недељковић из Вирова, Врано из Миросаљаца, Петар Јаћимовић из Виче, Симо Кнежевић из Властељица и неки други.

Напуштајући шуму у пролеће 1804. Милић Радовић је најпре прикупио људе који су имали скривено оружје. Затим су ударили на домаће Турке. Први напад изведен је на Турке у караули код „Мале воде“ у Каони. Турци су побегли. У том нападу са Милићем и његовим хајдуцима били су и кнез Петар Пајовић и неки Шкрбац, чији су потомци Павловићи у Каони.⁶⁵ Најзад, протерали су и неколико Турака путника из Сјенице, који су се затекли на „Таборишту“, у близини карауле. Остали Турци из Каоне и околних села, посебно они који су били рђави према раји (Зуко из Властељица, Асан из Милатовића), побегли су сами, не чекајући да им Срби пуцају у леђа. Насупрот њима, „добре Турке“, као што су били Танаско терзија из Каоне и Влајин из Милатовића, устаници нису дирани.⁶⁶

Пошто је Драгачево очишћено од локалних Турака, Милић и Симо са својим људима „тукли су се свуда, где су ударали Драгачевци“.⁶⁷ Другим речима, „где год је прота (Гучанин) са Турцима бојак био, ту је и Милић са Симом противу Турака се борио“ — закључује К. Н. Ненадовић.⁶⁸

Крајем 1804. године само три нахије у југозападној Србији (део чачанске, изузев Драгачева, ужичка и соколска) нису још биле под влашћу устаника. Преостали Турци прибравили су се у Карановцу (Краљево), Ужицу и Соколу и ту се утврдили, очекујући помоћ из Босне и Румелије. Из тих места „излазили су и у околна села, чинећи свакојаке зулуме као и пре“.⁶⁹ Стога је на устаничкој скупштини у Пећанима, у мају 1805. године, одлучено да се и ове нахије очисте у целости од Турака. Међутим, још пре скупштине, на Благавести 1805. године, Лазар Мутап и Милић Дринчић натерали су чачанске Турке да побегну у Карановац и Ужице.⁷⁰ Затим је, после дужих окршаја, на Петровдан, 12. јула, од Турака био очишћен и Карановац. Драгачевска војска проте Милутина држала је бусију (положај) на десној страни Ибра. Најзад, да би се предухитрио долазак помоћи из Босне, на Илиндан, 2. августа, дошло је и до устаничког похода на Ужице. Прота гучански са Драгачевцима нападао је са југа од Забучја.⁷¹ У свим овим бојевима, „под протом Гучанином били су: Новичић из Горачића, Милић из Каоне, Илија из Самаила и Ђока, син протин.“⁷²

Почетком 1806. године чачанска нахија, са варошима Чачак, Пожега и Карановац, била је без Турака. На граници према Новом Пазару и Сјеници, на путевима и пролазима према Ибру, Моравици и Западној Морави ископани су шанчеви, у којима су се налазиле устаничке посаде. Најближи Ибру и Чемерну, куда је водио пут из Сјенице према Карановцу, био је шанац на Боровој страни, изнад села Горњи Дубац. Овај шанац су чували Милић и Симо Радовић са својим земљацима.⁷³ Шанац на Лишанској коси чувао је Новачић, а мало даље, на Радаљевској градини, Вујо Милинковић Бјелокаменац.⁷⁴

Према одлуци смедеревске скупштине, у пролеће 1806. године, југозападна устаничка војска пошла је уз Ибар према Дежеви и Новом Пазару, као и према Новој Вароши и Вишеграду. Прву групацију водио је Радич Петровић, а другу Милан Обреновић из Бруснице. Њихов задатак био је да „уздигну тамошње Србе и да пазе на Старовлашке Турке.“⁷⁵

У Милановој војсци, према познатим подацима, били су и Драгачевци. Они су на планинама Мучњу и Јавору подигли шанчеве Катићи и Деретин и са нешто војске у њима прота Милутин и Новачић сметали су напредовање Турака.⁷⁶ Међу њима, по причању Петра Јокића, био је и Милић Радовић из Каоне.⁷⁷ Епитафи са споменика доказују да је, у једном окршају на брду Вилови код Нове Вароши, погинуло и неколико Драгачеваца.⁷⁸

Међутим, негде око Цвети, како је писао Вук Караџић, Сулејман-паша Скопљак сузбије Србе под Радичем Петровићем и запали манастир Студеницу.⁷⁹ Затим је Скопљак, по наредби босанског везира, кренуо према Дрини — и на устанике под Миланом Обреновићем. Силазећи са Јавора у долину Моравице, Сулејман-паша је хтео да запали и ариљску цркву. На Радаљевској градини дочекао га је Милан Обреновић са нешто Рудничана и Драгачеваца и потукао се са њим. У оштром окршају, и поред отпора Срба, надмоћнији Скопљак продро је у Ариље, а затим и у ужичку нахију.⁸⁰ Овде су погинули и Драгачевци кнез Хрестивоје из Миросаљаца и буљубаша Дмитар (Недељковић) из Вирова.⁸¹

По одласку Скопљакове војске за Босну, „прота Милутин, Новак из Горачића и Милић из Каоне држали су и даље шанчеве од Мучња до Голије.“⁸²

У лето исте године некакав Орд-ага прикупи у Сарајеву преко 1.000 Турака, упути се ка Ужицу, а одатле, са Турцима Ужичанима „дођу у село Лопаш недалеко од Пожеге“. Ту их сусретне прота Милутин са Новаком Бошковићем (Новачићем), Милићом Радовићем из Каоне и кнезом Максимом и потуку се. Бој је трајао други и трећи дан Тројица (21. и 22. маја по старом календару). Кад је у боју погинуо Орд-ага, Турци су почели да беже, а Срби их гонили до Ужица.⁸³

Бој на Лопашу опеван је и у народној поезији. У овој песми, поред поменутих старешина, помињу се још и буљубаша Рано или Врано, пратилац проте Милутина, и Кара Павле (Милинковић), хајдук из Дубца, који су Орд-агу чекали на Морави. Иако га песма не наводи, у овом боју учествовао је и народни четовођа Симо Кнежевић из Властељица. За њега се прича да је тада од Турака задобио синију (софру) од бакра на ногарима и „мечку“ (гвожђе за печење бравчади на ватри) и донео кући, где су чувани у породици Кнежевић.⁸⁴

Устанике из других крајева, уколико их је било у овом боју, песма не опева. Тако у песми, коју је објавио М. Ђ. Милићевић,

народни певач помиње, „и кнез Максима храбра“.⁸⁶ У песми се, међутим, ближе не говори о коме се Максиму ради. Миленко Вукићевић, како смо већ навели, сматра да се под тим именом подразумева старовлашки кнез Максим Рашковић, који се у то време, после повлачења од Нове Вароши био склонио у Драгачево. Насупрот њему, по тексту песме који су прибележили Никола Стојић и Драгослав Девић, ради се о зеочком кнезу Максиму Јанковићу Амици.⁸⁶

Година 1806. донела је многе битке српских устаника са Турцима, па и оним царским. Једна од највећих, почетком августа, збила се на Мишару крај Шапца. После победе на Мишару, Срби су припремили напад и на сам Београд. Освајање Београда започело је, почетком децембра, јуришом устаника на варошки део града. У борби прста у прса Срби су заузели све капије и сатерали Турке из вароши у тврђаву на Калемегдану.

Најжешћи турски отпор био је на Стамбол-капији. Описујући борбу Милан Ђ. Милићевић пише и о подвигу Милића Радовића: „Прича се да је 1806. године са неколико друга упао у Стамбол капију и растерао Турке из ње“.⁸⁷ Нешто касније, у Поменику Милићевић додаје и неке детаље: „Године 1806. кад је опсађиван Београд, Карађорђе нареди да се по логору лагано пропита: има ли у војсци јунака који би растерао Турке са тврде Стамбол капије и отвори је српској војсци. Дође му Милић Радовић из Каоне и рекне: господару, утишај за неко време војску што се боље може, па ћу ја огледати да растерам Турке с капије и да је отворим. Карађорђе то одобри. Милић нареди те се донесу розге које се невиђено усправе у шанац, те се он онда ноћу лагано са својим одабраним друговима испење на шанац, упадне унутра међу Турке, неке поубија, неке обрани, а неке преплаши и растера, отвори капију, изиђе кроз њу и дође у српски стан“.⁸⁸ За овај подвиг, кажу, Карађорђе је Милића Радовића поставио за војводу у горњем делу Драгачева.⁸⁹ У нападу на Београд, учествовало је и десетак Драгачеваца из коњице проте Милутина Илића.⁹⁰

Крајем 1806. и почетком 1807. године делови босанских Турака „успели су да продру и у само Ужице“.⁹¹ Због тога је скупштина старешина у Београду, у марту, решила да Милан Обреновић и Мазар Мутап иду са Западноморавцима и Рудничанима према Ужицу и Вишеграду. Њихов задатак је био да ископају и утврде више шанчева од Сокола до Нове Вароши, и да, по други пут, истерају Турке из Ужица. Међу ископаним шанчевима „наглавнији су били

на Пониквама, Кремницама, Таламбасу и Торнику“.⁹² Поникве су брдо, западно од Ужица, где су била два шанца, која су пресецала пролаз од Дрине и Вишеграда ка Ужицу.⁹³ У једном шанцу био је најпре Лазар Мутап, а у другом Петар Јокић.⁹⁴ Међутим, крајем маја 1807. године, по наређењу Карађорђевог, Мутап је, са својом коњицом, отишао у источну Србију (Крајину), а у његовом шанцу остао је само прота Милутин Гучанин са Драгачевцима.⁹⁵

Овде је, потом, дошло и до „боја на Пониквама“. Према казивањима учесника, сакупљених 1841. године, прота драгачевски је са 2.000 Срба дочекао и разбио Ђул-бега и Мехмед-бега, који су имали под својом командом око 1.800 Турака.⁹⁶ Ове податке понављају и Милан Ђ. Милићевић и К. Н. Ненадовић.⁹⁷ Петар Радовановић и К. Н. Ненадовић везују ову битку за 1806. годину, тј. после боја на Лопашу, док Милићевић само каже да је то било „једном приликом“. Најпоузданији податак, међутим, потиче из аустријских извора тога времена. У једном извештају из Земуна пуковник Ф. Перш јавља да су Срби разбили Турке који су долазили као помоћ Ужицу. Турке је предводио Ђул-бег (Tuull beg)⁹⁸ Овај извештај писан је у лето 1807. године, тј. у време тромесечне опсаде Ужица, које се Србима предало тек на Петровдан, 12. јула 1807. године.⁹⁹

У овом боју, по свему судећи, са протом Милутином била су и браћа Радовићи.

У августу 1807. године дошло је до руско-турског примирја у Слобозији. Овим миром Срби нису били обухваћени. Међутим, све до краја 1807. и целе 1808. године Турци су прећутно мировали на границама устаничке Србије. У таквој ситуацији, Срби су већином били код својих кућа опорављајући се од ратних разарања и тегоба из 1806. године. Само изванредан број војника, по сменама, боравио је у пограничним шанчевима и стражама.

У пролеће 1809. године Турска је обновила рат са Русијом, због чега су Руси позвали и Србе да ударе на околне Турке. Према ратном плану, који је потом остварен, део устаничке војске, предвођен Карађорђем и Миланом Обреновићем, кренуо је у Стари Влах. До половине јуна устаници су „завладали Сјеницом, Новом Вароши и варошким делом Новог Пазара, допирући до Пријепоља и Бијелог Поља“.¹⁰⁰

У српској војсци „која је у априлу и мају освојила Сјеницу и Нову Варош били су и Драгачевци“.¹⁰¹ Драгачевце на Сјеници помиње и један запис на минеју у Тијанској цркви: „Сеј минеј задоби Никола Благоевич, житељ пу(х)овски... на Сеници кад су

под владом Карађорђа воевали“.¹⁰² О учешћу Драгачеваца у ослобођењу Нове Вароши говоре писма прота Милутина од 7. маја и самог Карађорђа од 14. маја 1809. године, упућена Антонију Пљакићу код Новог Пазара. Тако прота јавља Пљакићу „да су Варош (Нову) примили и до Припоља близу страже поставили“, а Карађорђе му пише да је „и Драгачево одредио да иде на Бијело поље“.¹⁰³

У време кад је Карађорђе на путу од Сјенице за Београд свратио у Чачак, о чему говори једно његово писмо,¹⁰⁴ према предању, он је заноћио у Каони, у кући Милића и Сима Радовића. Земљани лонац, у коме је спремано јело за војда и пратњу, чуван је у Радовићима све до другог светског рата.¹⁰⁵

Крајем јуна 1809. године, због Синђелићевог пораза код Ниша, Карађорђе је морао да напусти опсаду тврђаве у Новом Пазару. Због тога је шумадијски део војске одвео са собом, а устаницима из пожешке и ужичке нахије наредио да се повуку „од Сјенице и Нове Вароши на Јавор планину“.¹⁰⁶ Драгачевце у Новој Вароши помиње и Нићифор Нинковић: „Дођемо у Нову Варош. Ту је био прото из Гуче, војвода с његовом војском. Ту се чува(ла) граница од Турака. Одатле дођемо на Јавор па на Деретин... (изнад Кушића). Дуго времена нема сраженија (боја), па прота из Гуче и кнез Максим (Рашковић) оду својим кућама“.¹⁰⁷ У исто време, повлачећи се према Златибору, Милош Обреновић је на брду Кукутници изнад Ариља имао оштар сукоб са Турцима Сулејман-паше Скопљака. У овом боју, осим Рудничана и Ужичана, учествовао је и Новачић из Драгачева (Горачића).¹⁰⁸

У 1810. години, Руси су нешто одлучније ратовали са Турцима. Помажући Русе српска устаничка војска била је распоређена на границама Србије. Тако су „чете чачанско-карановачке нахије и Драгачева (поселе) планине и кланце од Сјенице до Крушевца. Било их је око 6.000 момака са 10 топова“.¹⁰⁹ Међутим, у августу 1810. године, по позиву Карађорђевог, мобилисана је војска из више нахија, па су и Драгачевци упућени према Крушевцу. Наиме, у том тренутку, Турци су Делиград оставили по страни и свој главни напад усмерили на Србе код Јасике. Јасика је село на левој обали Западне Мораве, удаљено четири километра од Крушевца. Ту је још 1808. године руски мајор Грамберг, обилазећи Србију, забележио да има шанац за 200 људи на самој Морави.¹¹⁰ Турци су из Крушевца изненада ударили на Србе у јасичком шанцу и заузели га, али су се вратили натраг у главни логор.¹¹¹ Кад су, међутим, опазили да се Срби прикупљају на Јасици, „поново налете на ша-

нац, али их овог пута Срби уз помоћ Руса узбију натраг“. Овде, на Јасици, „погине и Симо Кнежевић из села Властељице драгачевске“. ¹¹²

Са Јасике српско-руско војска повукла се на повољније положаје у Варваринском пољу. Ту је већ 18. и 22. септембра дошло до велике борбе Срба и Руса са Турцима Хуршид-паше. У овом боју био је и Лазар Мутап са Чачанима и Драгачевцима.¹¹³ Осим Варварина, нешто касније, Срби и нешто Руса имали су и „тешку баталију“ (битку) код Лознице.

У току 1811. године, већ у јануару, сазвана је велика народна скупштина у Београду. На њој је, поред Карађорђа и чланова Совјета, присуствовало још 66 људи (војвода, кнезова и других виђенијих вођа) из свих крајева Србије.¹¹⁴ Из Драгачева су били Новак Бошковић-Петковић и Милић Радовић.¹¹⁵ После решавања текућих војних и политичких питања, скупштина је, на предлог, Карађорђа и Совјета, потврдила и поставила војводе и нахијско — кнежинске старешине.

За војводе драгачевске потврђени су прота Милутин Илић — Гучанин, његов старији син, Ђорђе Протић из Гуче, Милић Радовић из Каоне и Новак Бошковић — Петковић (Новачић из Горачића). Именованим старешинама издате су и дипломе, које су потписивали врховни вожд Карађорђе и почитељ воени Младен Миловановић. У протиној дипломи, коју је објавио Милан Ђ. Милићевић, набројано је 27 насеља, укључујући Гучу и Пожегу, којима ће прота „комендирати“.¹¹⁶ Остала насеља у средњем и горњем Драгачеву, која нису поменути у тој дипломи, припадала су Новацима из Горачића и Милићу Радовићу из Каоне. Претпоставља се да су Милићу Радовићу припали: Каона, Властељице, Милатовићи, Горњи и Доњи Дубац, Брезовице и Вича, а можда и Луке и Осоница.

Према дипломи, проти Милутину је наложено: „Ти ћеш селима комендирати и рачуне од свашта давати а у договору са господаром Новаком и Милићем Радовићем“. Затим су он Новак и Милић Радовић обавезни „да изаберу од нахије два ил' три кмета за судије у магистрату Карановац, да уреде мезулаге (поште) у Карановцу, Трстенику, Гучи и Пожези, да у сваком селу пограде кошеве и амбаре за десетак“ и, најзад, „за свашта да јављају Совјету и Карађорђу како за зло тако и за добро“.¹¹⁷

Средином 1811. године, из војних разлога, Карађорђе и Совјет актом од 1. јуна, међу „воеводе кои ће бити под командом Милоша Обреновића“ назначују и „Ђорђа Протића, Новака бимбашу

и Милића Радовића“. „Свакоме по башка од њих заповеда се да Милоша слушају у свему и све што им треба од њега да ишту“. ¹¹⁸ Овом наредбом није био обухваћен прота Милутин, јер је већ „био стар и слаб“. ¹¹⁹

У 1812. години неке војводе и старешине одузимале су од народа више него што су захтевале потребе и могућности. Понегде је било и отимања „туђих њива и ливада, а и земаља које су биле турске“. ¹²⁰ Да би сузбили ове појаве, Карађорђе и Совјет реаговали су брзо и одлучно, а често и оштро. Извесне старешине смењиване су или упућене Великом суду на испитивање и суђење. У исто време било је и других проблема које су највиши устанички органи морали решавати. Тако се из Карађорђевог протокола од јуна 1812. види да је извесни Никола из Каоне убио брата војводе Милића Радовића. Због тога је магистрат у Карановцу осудио тога Николу на смрт и, потом, цео предмет и сведока Радивоја из Каоне послао великом суду у Београд на коначну одлуку. Велики суд је потврдио ову одлуку и предао је Карађорђу на извршење. Међутим, по његовом протоколу „писато је Совјету... и препоручено да га (убицу) у апсу држе до даљега провиђенија и сабора када буде времена да се састану старешине“. ¹²¹

У лето 1812. године, писано је из Совјета карановачком магистрату да зовну Петра Пајовића из Каоне, да извиди дело и тужбу двојице дошљака из Каоне које, је Пајовић угњетавао. Петар се, изгледа, није одазвао овом позиву, па је писано карановачком војводи Антонију Пљакићу да га „увати и пошаље у Тополу са довуцијама“ (тужитељима). Из другог акта види се да је Пљакићу наређено да Пајовића пошаље везанаог, али и она два сиромаша који су Пајовића тужили. Милићу Радовићу писано је, да дође у Тополу и доведе она два дошљака који туже Пајовића. ¹²² Из Карађорђевог протокола види се и да је пред карановачким магистратом извршена расправа, и суочење, између Милића Радовића и Дмитра Старовлашанина. ¹²³

Све угроженија од Наполеона, који се са 600 до 800 хиљада војника кретао према њеним границама, Русија је већ 28. маја 1812. закључила са Турцима мировни уговор у Букурешту. Овим уговором, иако Срби у томе нису учествовали, Турцима је признато право да окупирају устаничку Србију, а Порта је само пристала да Србима обећа амнестију и извесну локалну самоуправу.

Сазнавши за то, на скуповима народа и старешина у Тополи, крајем јула, и на Калипољу код Враћевшнице, крајем августа,

устаничка Србија није пристајала на VIII тачку Букурештанског мира. И на скупштини свих војвода у Крагујевцу, у јануару 1813. године, није прихваћено да се српски народ мирно препусти турској реокупацији. У исто време, за сваки случај, распоређена је и војска на границама. У југозападној Србији „од Сокола до Мучња командант је био Милош Обреновић, а од Мучња до Ибра и према Новом Пазару Антоније Пљакић“.¹²⁴

У мају 1813. године дошло је и до промена у главном командовању. Карађорђе и Совјет наредили су „да како Ђока (Протић) и Новак (Бошковић-Петковић), тако и Милић Радовић буду под старешинством Антонија Пљакића и ништа без његовог знања да не изврше“.¹²⁵

Затим је наређено да „Ђока Протић одмах скупи 300 војника добрих и с њима да иде у Београд да чува стражу на месец дана а када изиђе месец дана, да скупе Новак и Милић 300 војника и да иду да замене Ђорђа у Београду. Један од њих двојице да буде свагда са својим војницима у Београду а за време војне да буде у Београду на стражи...“.¹²⁶

За то време, крајем јуна, Пљакић је именован и за „главнокомандујућег на фронту од Моравице до Топољака“ (на Јужној Морави). Том приликом послато му је и 20 товара цебане, од чега Радовићу пет товара (пушчане) и Новаци, такође пет товара.¹²⁷

Русија се још тукла са Наполеоном код Лајпцига, кад су три турске војске (румелијско-албанска, видинско-подунавска и босанска) кренуле на Србију. Све ове војске, „рачунало се да имају од 60 до 80 хиљада добро наоружаних Турака“¹²⁸ Међутим, српских војника, према Карађорђевој рачуници, било је око 53.000, док Вук Караџић тврди да Срба под оружјем, у лето 1813. године, није било више од 35.000.¹²⁹ Средином јула, Карађорђе шаље „абер“ (глас) да је „војна“ (рат), а затим наређује Пљакићу да са војском иде ка Делиграду. Тамо је кренуо и Новачић са Драгачевцима.¹³⁰

Већ крајем јула Турци из Босне прелазе Дрину, а седам дана касније ударају и од Видина и Ниша. „Срби су се борили добро 1813. године — пише др Васа Чубриловић — и на Тимоку, и на Морави и на Дрини... Борили су се јуначки и пожртвовано на Делиграду, код Неготина и на Засавици“.¹³¹ Међутим, због велике надмоћи турске силе, оружани отпор устаника убрзо је сломљен. Пљакићеви борци, укључујући и Драгачевце, одложили су пушке међу последњима.

О отпору Драгачеваца 1813. сведоче и неки историјски извори и записи. У шанцу на Планишту код села Мозгова недалеко од Де-

лиграда, око 19. августа, погинуо је и Новачић са још 70 Срба.¹³² Из овог шанца искочио је и спасао се Петар Јоксимовић из Горачића.¹³³ Неке рањене Драгачевце према предању, кући је вратио Петар Петковић из Горачића.¹³⁴ Нешто касније, Драгачевци су се тукли и у седамнаестодневном боју на Засавици код реке Саве. О томе говори натпис код цркве у Прилипцу: „Овде почива Спасоје Јоковљевић, житељ прилипачки, звани „Добро“, бранитељ на Засавици“.¹³⁵

После уласка у Београд 5/17. октобра 1813. турска војска за-посела је и Шабац, Смедерево и друге градове и шанчеве у северној Србији. Крајем октобра, без отпора, Турци су ушли и у Карановац, Чачак и Ужице. Према писању Јоакима Вујића, „Карановац, се-диште Пљакића, сав је у пламен преобращен...“.¹³⁶ Међутим, до потпуног запоседања Овчарско-кабларске клисуре, Драгачева и дру-гих брдско-планинских предела дошло је тек почетком зиме.¹³⁷ Војводе драгачевске, прота Милутин и његов син Ђоко Протић склонили су се у шуме и манастире Овчара, док је Милић Радовић из Каоне поново отишао у хајдуке на Елдовишту и Боровој страни.¹³⁸

МИЛИЋЕВА СМРТ

Године 1814, јануара 14/26, у овчарском манастиру Тројице, где је био прикривен, умро је војвода драгачевски прота Милутин Илић.¹³⁹ После очеве смрти, Турцима се предао и његов син Ђоко Протић. Турци то прихвате и потврде га за кнеза у Драгачеву.¹⁴⁰

Међутим, Турци у њега, и даље, нису имали поверење. Већ у фебруару 1814. Сулејман-паша позове све кнезове, па и Ђоку Протића у Београд ради разреза пореза и кулука. Кад је видео да Протић и још неки кнезови нису дошли, паша нареди да се „сви доведу, иначе ће погубити главе“.¹⁴¹ У мају су Турци у Чачку китили коље и бедеме српским главама. Један од погубљених био је и „Јо-ван Кличанин, рођен у селу Церови, драгачевској“.¹⁴²

Почетком септембра 1814. године, према предању, чачански мусџлим Латиф-ага „добио је абер (глас) да Драгачево не мирује, јер кнез Ђока не стишава народ и ако се клео да ће народ миро-вати а онај паксијан (несретник) каонски Милић Радовић стално потпаљује са хајдучким четата“. Зато је Латиф позвао Протића, Аврама Лукића и Хаци Продана да, заједно са њим и његовом пра-тњом, крену у горње Драгачево. Кад су, успут, на врху Рајачког

виса, застали да се одморе, Латиф је рекао: „Ако приволимо Милића да се преда, тебе ћу, кнеже Ђоко, поставити војводом и над горњим Драгачевом“. „Нема од тога ништа — прихватио је Протић — јер нема тога ко ће Милића наћи по овим планинама. Ово је њему други пут да оде у хајдуке, а хајдук се тешко предаје“.

Изненадни долазак познатих кнезова са непознатим Турчином и пратњом у Каону, Милићевој кући, узнемирио је старог Радоја и његове укућане. Кнез Ђока Протић је упитао Милићевог оца: „Где ти је Милић, Радоје“. „Не знам, каже. Од како ова злокобна чума (куга) отпоче, њега једног дана само нестало“ — одговорио је уплашени старац. Латиф је тада наредио да повежу жену и децу Милићеву у синцире и да их воде у Чачак. Када су момци извршили наређење, Латиф је рекао Радоју: „Чуј, матори, ако ми Милића не пошаљеш у Чачак, твоја снаха и унучад одоше за Београд пешкеш (поклон) везиру. Унуцима твојим везир ће заштитити Стамбол-капију коју је Милић једном баталио. Ако ми се Милић преда, ништа им бити неће“. Писка деце и плач њихове мајке, која је једно дете носила у наручју, омекшали су нешто срце Латифово, па је довикнуо спроводницима: „Чим се Милић јави и преда у Чачку, прије мога доласка, жену и децу пустите кући, а њега држите до мога доласка да ми се закуне на верност“.

„Ноћ се полако навлачила кад Милић залупи на врата: бабо, што су ти врата од куће отворена? — Данас су Турци отерали оно што ми је најмилије. Кога имам више да заклапам. Нас два гроба оставише, а твоју децу и жену у синцирима одведоше у Чачак. Тебе траже на веру да одеш, па њих да пусте... Кад то саслуша, Милић се окрете и нестало у помрчини“.

Према овом предању, Латиф је, са пратњом и кнезовима, из Каоне сишао у Лазац и ту заноћио, у Миладиновићима. Исте ноћи Хаџи-Продан се искрао од Латифа и отишао у Трnavу. Ту је сутрадан 14/26. септембра 1814. године, по жељи окупљеног народа, на брду Илијак, прогласио нову буну на Турке.¹⁴³

Шта се даље десило с Милићем Радовићем?

„Кад се утиша и потули Хаџи Проданова названа буна — пише С. М. Сарајлија — која је Србе и до триста мртвијех глава станула, посјечених и пропадших... а Турцима толико ужаса и бриге задала... овако се догоди са бившим Карађорђевићем војводом Драгачева, који се звао по имену Милић Радовић из села Каоне... И њега ћехаја паша у Чачак дозове и како и многе друге метне у синцир и одведе у Београд.“¹⁴⁴

Слично казују и каснији историчари — Милан Ђ. Милићевић и К. Н. Ненадовић:

„Букне Хаџи Проданова буна и Милић полети да се поново бори. Буну Турци угуше али заробе Милићеву жену и децу... Затим Милић сиђе у Чачак и преда се Турцима само да они пусте жену и децу његову. И одиста, Турци му породицу пусте а њега окују и одведу у Београд, где га баце у тамницу“.¹⁴⁵

„Кад Хаџи Продан устане против Турака... руднички муселим Ашин бег... одмах с кнезом Милошем (Обреновићем) дође у Чачак. Ту неке Србе главне домаме и поватају, између којих је био и војвода Милић“.¹⁴⁶

С. М. Сарајлија тврди да се Милић предао хеџаја-паши (помоћнику Сулејман-паше), а К. Н. Ненадовић мисли да су га домамили и ухватили Ашин-бег и кнез Милош. Међутим, предање Милићеву предају Турцима повезује са Латиф-агом и његовом отмицом жене и деце Милићеве. Наиме, Латиф је из Ласца, побегао у Карановац, али, видећи да буна у Трнави није успела, врати се у Чачак. Ту му се Милић преда, а Латиф, наводно, испуни обећање и пусти Милићеву жену и децу. Кад они кренуше пут Каоне, Турци Милића вежу у ланце и баце у тамницу.¹⁴⁷

За Милићево тамновање сазнало се и ван Србије. Из Земуна, почетком марта 1815. године, архимандрит Мелентије Никшић јавио је проти Матеји Ненадовићу у Беч: „И Радовића Милића, војводу драгачевског, јесу уватили и довели у Београд“.¹⁴⁸

Шта је било с Милићем у Београду?

Према С. М. Сарајлији, „баш ту у Београду, где се спасенију своје не надаше, (Милић) се спасе чрез једног Турчина, старог знанца и пријатеља који му је и спахија био и звао се Хасан бег Праић родом Ужичанин. Он га некако чрез своје пријатеље измакне и украде из тавнице горњоградске и у варош га београдску својој кући одведе, те га је ту чувао тајно више од по године“.¹⁴⁹ Слично пише и Милан Ђ. Милићевић, који најпре каже да је Милића некако избавио неки пријатељ Турчин,¹⁵⁰ да би касније објаснио да је тај Турчин некадашњи драгачевски спахија стари Хасан бег Праић, Ужичанин родом.¹⁵¹ И К. Н. Ненадовић понавља да неки Турчин Хасан-бег Праић дочекује за Радовића „па га преко својих пријатеља Турака својој кући одведе и прикрије“.¹⁵²

Историчари XIX века, скоро сагласно, тврде да је Радовића у београдској тамници сачувао његов бивши спахија. Према предању, које се памти у Радовићима, Хасан-бег је имао чардак у Ми-

латовачком пољу, где је повремено боравио ради убирања својих прихода. У послузи, која га је служила, била је и Милићева сестра Ружица. Да би је за то наградио, Хасан-бег је Ружици поклонио једну воденицу на реци Белици у Горњем Дубцу, која се, по њој све до скоро, звала „радовском“, радовићком. Ружица је, приповеда се, ишла код Хасан-бега у Београд и молила га да спасе брата.¹⁵³

„У пролеће 1815. године — писао је Сима Милутиновић Сарајлија — нова и сретнија буна подигне се у Србији“.¹⁵⁴ Прва пушка на Турке у новом устанку испалена је 20. априла на Руднику. Затим су притешњени и Турци око џамије у Чачку.¹⁵⁵ У то време Чачак је био важна стратегијска тачка, одакле се владало западно-моравском долином и путевима ка Старом Влаху и Босни. Стога је, по доласку везирове војске у Чачак, отпочела одлучујућа борба, која је трајала шест недеља. Међутим, почетком јуна 1815. Турци из Чачка крену да беже преко планине Јелице и Драгачева ка Моравици и Јавору. Повлачећи се из Чачка, повели су са собом и кнеза Ђоку Протића — да би га на реци Вапи код Сјенице посекали.¹⁵⁶

У време док је Милић био одметнут у хајдуке, а затим утамничен у Чачку и Београду, његов брат Симо био је у Каони, али на опрези од Турака. Није се мешао у текуће догађаје и Турци га нису дирали. Међутић, већ у зиму 1814/15. године Симу су почеле долазити поверљиве поруке од кнеза Милоша Обреновића — „да коња добро храни и тимари, да опанке добро опути и да је на све спреман“.¹⁵⁷ У мају 1815. године, чим су Срби опсели Чачак, Сима Радовић је са „својих 37 друга“ прогнао локалне Турке из Горњег Драгачева, а затим кад су Турци напустили Чачак, „изашао на Јелицу пред кнеза Милоша и предао му 5 товара барута, што је са братом Милићем још 1813. био сакрио по буквама“.¹⁵⁸ Примајући овај дар, Милош је Симу издао диплому којом га је именовао за старешину над девет села у Горњем Драгачеву: Губеревци, Живица, Вича, Милатовићи, Брезовице, Каона, Дубац, Луке и Осоница. Ова диплома написана је 1/12. јуна 1815. године.¹⁵⁹

И поред више победа над Турцима, устаници су, због војне помоћи Турске, нудили Порти преговоре. Порта је, такође, имала потребу да смирује Србе, имајући у виду неиспуњену VIII тачку Букурешког мира. Стога су у јесен обе стране прихватиле да разговарају и, крајем октобра, дошло је до усмене погодбе између Марашли Али-паше и кнеза Милоша. По овом договору, власт је и даље остала у турским рукама, али са правом Милоша и осталих српских кнезова да с везиром разрезају и сакупљају царске и друге

дажбине, да уређују ред и мир у својим кнежинама. После тога, Марашлија је дошао у Београд, где се већ налазила његова претходница.¹⁶⁰

Док су Марашлија и Милош Обреновић преговарали, Милић Радовић и брат Милошев, Јеврем Обреновић, били су у рукама Сулејман-паше. Међутим, по доласку у Београд, Марашлија је издејствовао да се Јеврем пусти из затвора. Тако је Милош, дошавши у Београд, „затекао Јеврема у слободи“. Том приликом, како пише С. М. Сарајлија, „пошто Милошев брат Јеврем из тамнице одпуштен буде, онда ш њиме Праић испрати... и Радовића његовој кући“.¹⁶¹ Слично тврде и К. Н. Ненадовић и Милан Ђ. Милићевић.¹⁶²

„Неко време потом — писао је даље Милићевић — кнеза Милош је Милића поставио за сардара драгачевског¹⁶³ и, највероватније, упутио га у Каону. Међутим, и поред сарадње између Марашлије и Милоша, све је зависило од Турака и Милошев утицај у тој ситуацији није био одлучујући. Стога је Милош Обреновић, и после мира са Марашлијом, наставио политику повлађивања Турцима и стицању поверења код њих. У исто време, у односу на остале српске кнезове и народ, учвршћивао је своју личну власт и самовољу.

Радећи на томе, „Милош је био безобзиран и није дозвољавао ни најмању опозицију“.¹⁶⁴ Посебно није трпео неке старе кнезове, бивше Карађорђево старешине и марвене трговце, не изузимајући никога од њих. О томе се није смело знати, нити причати, јер је Милош све тајно радио и кажњавао и оне који би о томе нешто чули. Тек 1831. године Вук Караџић је записао да је Милош „девет људи тајно погубио“. Међу њима, навео је и име Милића Радовића, бившег војводе, „за Карађорђијина времена“. „Не знам управо зашто — писао је Вук — Милош потпусти некаке људе те га убију“.¹⁶⁵ Знатно касније, М. Милићевић и К. Н. Ненадовић резонују да је Милић „нешто скривео“ или „учинио неку погрешку“, мада не знају каква је то кривица или грешка била.¹⁶⁶ Новији историчари, ослобођени страха од Обреновића, сматрају да је главни разлог за Милићево убиство његова ранија наклоност према Карађорђу.¹⁶⁷ Међутим, стварни разлози Милићеве погибије никада нису утврђени. Не зна се поуздано ни где је, ни када је убијен, нити ко га је убио.

До Милићевог убиства, колико се зна, дошло је крајем 1815. или почетком 1816. године. Према К. Н. Ненадовићу, Милић је убијен мучки на путу близу Карановца.¹⁶⁸ Његови Радовићи мисле да је место где је погинуо била Грдица код Карановца или нешто даље, Бумбарево брдо, одакле је ишао према Морави и Драгачеву.¹⁶⁹

Према познатим подацима, Милићево убијање организовали су и извршили поп Никола Костић из Мрсаћа и Михаило Ђорђевић из Самаила. Поп Никола је, у то време, био главни нахијски старешина, а Ђорђевић самаилски кнез; обојица познати по безграничној послушности и оданости кнезу Милошу и по окрутности према народу.¹⁷⁰

Према предању, Милић Радовић је највероватније убијен из бусије (заседе). Другачије се није ни могао убити искусни хајдук и јунак у многим бојевима тога времена. Пошто је извршено добијено наређење, сматра се да је Михаило Ђорђевић „одрубио главу Милићеву, спаковао је у зобницу и послао кнезу Милошу у Пожаревац“.¹⁷¹

Кад је глава Милићева донесена пред Милоша, десио се уз њега и најмлађи му брат Јеврем, који је бризнуо у плач рекавши: „Ух, забога, откуд глава мога побратима? Та он је заједно са мном тамновао у београдском граду“. Главу Милићеву укопао је Јеврем под једном крушком у Пожаревацу, а тело му је, приповеда се, сахрањено тамо где је данас краљевачка црква.¹⁷²

Да би осветио Милића, према предању, неки Марко Радовић, тада хајдук, ишао је тајно у Мрсаћ поп-Николиној кући и прикривен на дрвету вребао да га убије.¹⁷³ На одговорност нахијског кнеза указује и врдилска црква, начињена још 1818. године, на чијим вратима стоји следећи натпис: „Овај божествени храм... поп Никола Костић поче и соверши... својим трудом за вечни спомен и опроштение грехов его“.¹⁷⁴ И сам кнез Милош, зидајући, 1824. године, данашњу цркву у Краљеви, наредио је да се у њено окриље ухвати и Милићев гроб.¹⁷⁵

Тако је у 40. години завршио свој живот Милић Радовић. Био је то буран живот рајетина, хајдука и Карађорђевог борца за слободу српског народа. Међутим, и у суровим условима тога времена, био је и остао, пре свега, одважан човек. Многи тадашњи људи ратовали су жестоко с Турцима, али повремено, кад другчије није могло, служили су их. И сам кнез Милош је то чинио. За Милића се, ипак, то не може рећи. Или је тукао Турке, или тамновао код њих. Трећег пута за њега није било. И Карађорђев војвода Хаци-Продан Глигоријевић био је јунак као и Милић, али за своју жену и децу, кад су их Турци одвели, није се жртвовао. Милић је, напротив, и то учинио.

СИМО РАДОВИЋ У НЕМИЛОСТИ

После Милићеве смрти, Симо Радовић живео је још 30 година. Али, иако учесник у оба устанка, више није био у милости кнеза Милоша. Његових девет села, која му је Милош дао у јуну 1815. године, одузета су му и предата другоме кнезу у Драгачеву. У актима Књажеске канцеларије, која су сачувана, Симо Радовић се после 1815. не помиње све до средине јуна 1821. године. Тада главни кнез нахије пожешке, Васа Поповић из Бершића, извештава кнеза Милоша да је „Симу Радовићу из Каоне нестало мушког детета од 7 или 8 година.“¹⁷⁶ Васа Поповић, такође почетком јуна 1822. пише кнезу Милошу да је поставио 10 пандура на нужна места по друмовима и „пред њима Симу Радовића, буљукбашом поставио.“¹⁷⁷

Исте године, Симо Радовић, се води у дефтеру чибука (пореза на стоку) као обвезник са 67 оваца и коза. У овом списку он је уписан први по реду, што указује да је тада био први по власти у Каони. По дефтеру за 1824. годину, он је имао 84 овце и козе.¹⁷⁸ Међутим, већ крајем те године, третиран је као Милошев противник у покушају такозване рудничке буне.

Наиме, Милошев деспотизам и економска ограничења, која су погађала готово све, посебно марвене трговце и власнике стоке, убрзо су изазвали организовани отпор народа. Још 1821. године дошло је до прве буне — кнезова Абдуле и Добрњца — у пожаревачком крају. Крајем 1824. године „Милошу је проказана и припрема буне у рудничкој нахији, која је угушена у зачетку.“¹⁷⁹

Према познатим подацима, повод за ову буну били су велики порези, кулуци и остали намети, а посебно Милошев режим самовлашћа и насиља. „Главни завереници били су у западно — моравским селима Бечњу, Бресници, Тамнику и Мрчајевцима, који су ступили у везу и са људима из пожешке нахије.“¹⁸⁰

Колико се о томе зна, иницијатори буне послали су кнеза Максима Коломбаћа из Мрчајеваца да иде тајно у пожешку нахију (јужно од Западне Мораве) и да за буну придобије Сима Јанковића из Ласца, Косту Бунарцију из Дедојеваца (Дедеваца) и Сима Радовића из Каоне.

Међутим, у првој половини децембра Милош је сазнао за припрему буне. Стога је, најхитније, 13. децембра наредио кнезовима Васи Поповићу и Јоксиму Милосављевићу да помену те људе из пожешке нахије „живе уватите и амо доведете добро свезане.“¹⁸¹

Кнез Васа је 16. децембра јавио Милошу да је ухватио Сима Јанковића и Косту Бунарџију, а „очекује да му дођу момци који су отишли на Каону за Симу Радовића“.¹⁸² Сутрадан, кнез Васа и остали кнезови из потере обавештавају Милоша да већ „овде (у Карановцу) имају у рукама сву тројицу“.¹⁸³

У међувремену, хватањем и испитом неких завереника из западно — моравских, тада рудничких, села, Милош је утврдио да је један од коловођа буне Јован Марковић из Бреснице, још пре открића буне, „слао Милутина Богдановића из Тамника да из истог села позове Петра, сина неког Васиља. Милутин се, међутим, нећкао јер је Петар „аџамија“ (безјак, невјештак) а Јован га је онда упутио Петровој мајци да јој каже да Петра пошаље стрицу Симу Радовићу у Каону, који ће га на то принудити... Милутин је то казао Петровој мајци, а она му је на то одговорила: Не ако бога знаш дете ми губити, нити ја хоћу да чујем то што ти говориш“.¹⁸⁴

Милош је сазнао да је Коломбаћ ишао само до Сима Јанковића у Лазац и говорио му о буни, али овај му је рекао да се врати и да од тога не може бити ништа.¹⁸⁵ После Ласца, Коломбаћ није ни ишао у Дедевце и Каону. Зато Милош, већ 17. децембра одговара кнезу Васи „да Симу Радовића из Каоне и Косту Бунарџију из Дедеваца, нахије пожешке, који како је господар могао разумети, нису учесници (учесници), Јованови (Марковића), да их одреше и при томе, опет под надзирањем“, „амо пошљу или сами доведу“.¹⁸⁶

Са откривеним завереницима Милош се обрачунао на себи својствен начин. Двојицу од њих убио је Милошев момак Пекета спроводећи их за Крагујевац. Крајем јануара 1825. године још седам учесника ове буне обешени су о дрво у једној јарузи између Бреснице и Бумбаревог брда.¹⁸⁷ Остали су задржани у тамници или отпуштени кућама. Један од ослобођених био је и Симо Радовић.

После 1825. године, Симо Радовић је живео повучен, код своје куће у Каони. Међутим, и његове делатности кретале су се у оквиру свога села. Пре свега, то је било његово учешће у градњи цркве у Каони — од 1825. године. То је забележио и Јоаким Вујић, који је 1826. посетио Властелице и породицу Кнежевић: „Недалеко од овог села јест једна нова црква, које јоште није сасвим довршена“.¹⁸⁸ Ова црква је, по М. Протићу, довршена тек 1827. године. Један од њених ктитора (дародаваца) био је и Симо Радовић. То пише и на његовој надгробној плочи, где се каже да је и „приложник ове цркве 550 гроша“.¹⁸⁹

„У назначенију механа 1830—1831. године, находећих у нахији пожешкој“ забележено је да су, у Каони механе имали Симо Радовић и Спасоје Јовановић са плаћањем пореза од по 12 гроша „од Митровадне до Митровадне“.¹⁹⁰ У тефтеру капетаније драгачевске за 1835. годину под бројем 30 као пореска глава у Каони води се и Симо Радовић.¹⁹¹ У истом тефтеру за 1839. годину под бројем 64 уписан је и Симо Радовић, али овога пута као глава која порез не плаћа, јер је „сакат у ногу, одвећ убог и с мало баштине“.¹⁹² Да ли је све тако било, не зна се, али, очигледно, пописивач је ишао за тим да га као старог ослободи од личног пореза.

Симо Радовић умро је у 66 години живота „15 декемвриа 1845 године“, како пише на његовој спомен-плочи, која и данас постоји. Међутим, у протоколу умрлих цркве каонске, који се води од 1837. године, стоји да је Симо преминуо 16. децембра 1845. (по старом календару), а исповедио га је јереј Милић Поповић, парох цркве светог Усекованија у Каони. По Милану Ђ. Милићевићу и К. Н. Ненадовићу (1876. и 1883), Симо Радовић је умро код своје куће и укопан је код каонске цркве.¹⁹³

Милићевић и Ненадовић записали су и то да у његових потомака има и данас оружја, застава, барутних ковчега, и хаљина које су изрешетане куршумима. На Боровој страни, кажу они, и сада се познају шанчеви Милићеви и Симови.¹⁹⁴ Милисав Д. Протић наводи да су код Витомира Радовића чувани Симов и Милићев таламбас, копље, оклоп, јелеци, нож и мала иконица, коју су носили испод кошуље о врату.¹⁹⁵

Симова и Милићева фамилија постоји и данас у Каони — око 15 кућа. Од њих су и Радовићи у суседној Вичи, где је отишао на мираз један од њихових потомака. Међутим, има и одсељених Радовића — по Чачку, Краљеву и околним селима, па и у Београду. Директних потомака по Милићевој лози у Каони, колико се може тврдити, нема. Његова жена и деца, ако су их Турци заиста пустили кући, нису се вратили у Каону. Остали су негде у западно-моравским селима, како се може наслутити по подацима из покушаја рудничке буне, где се помиње Петар, чији је стриц Симо Радовић. И родослов данашњих Радовића у Каони заснива се углавном на Симовој линији, а и код огранака његових потомака. Међутим, Милић и Само Радовић нису заборављени у Каони, ни у нашој устаничкој историји.

НАПОМЕНЕ

1. Мирослав Р. Ђорђевић, Србија у устанку 1804—1813, Београд, 1979, 33.
2. Др Владимир Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, Београд, 1966, 22.
3. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, Београд, 1876, 699.
4. Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић, II, 130, 131.
5. Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије — XV и XVI век, приредио Ахмед Аличић, Чачак, 1984, I, 103, 104, 106, 109, и II, 43, 44, 203, и III књ. 364, 365, 406, 415 и 504.
6. Др Реља Новаковић, Прилог историјској географији, Краљево и околина, 1966, 197.
7. Др Јован Ердељановић, Доње Драгачево, СЕЗ, Београд, 1898, 49.
- 8—10. Душанка Ранковић — Милена Икодиновић, Извештај систематског истраживања горњег Драгачева, Зборник радова Народног музеја у Чачку, 1974, 180.
- 11—13. Казивања и сећања Богосава Пајовића из Каоне и Војимира Капларевића из Милатовића.
14. Радован М. Маринковић, у „Чачанском гласу“, од 1. априла 1977. године — по казивању Радојка Радичевића из Властелица.
15. Душанка Ранковић — Милена Икодиновић, н. д, 179.
- 16—19. Казивања Драгољуба Кнежевића из Властелица, Војимира и Милована Капларевића из Милатовића.
- 20—21. Казивања Крсте Пајовића и Божицара Радовића из Каоне.
22. Белешке Јовице Пајовића из Каоне.
23. Коста Јовановић, Горње Драгачево, СЕЗ, 1908, 397.
24. Марко Рашовић, Племена Кучи, Етнографски зборник, 45.
25. Казивања Крсте Пајовића из Каоне.
26. Деловодни протокол Карађорђа Петровића од 1812 маја 21 до 1813 августа 5, издао Исидор Стојановић, 1848, № 618.
27. Казивање Крсте Пајовића из Каоне.
- 28—29. Коста Јовановић, н. д, 397.
- 30—31. Казивања Радована Радовића из Београда.
32. Милисав Протић, Трнавски мученици, 1939, 36.
33. К. Н. Ненадовић, Живот и дела Карађорђа, II, 1884, 696, и Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 1888, 594.
34. Милисав Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940, 94, 96.
35. Деловодни протокол Карађорђевог, № 618.
36. Др Мирослав Ђорђевић, Ђакова буна, Београд, 1953, 49.
37. Казивања Божицара Радовића из Каоне.
38. Милисав Протић, н. д, 78.
39. Књажевска канцеларија, Нахија пожешка 1815—1839, Београд, 1953, 57, 58.
40. Написание венчаемих цркве каонске од 16. октобра 1852. МК Каона.
41. Казивања Радована Радовића из Београда.
42. Коста Јовановић, н. д, 397.
43. Казивања Крсте Пајовића из Каоне и Белешке Јовице Пајовића из Каоне.
44. Коста Јовановић, н. д, 397.
45. Јоаким Вујић, Путешествие по Србији, 1826, и Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 699.
46. Казивања Данице Радичевић из Властелица.
47. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 694.
48. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 591, 592.
49. Милисав Протић, Драгачево..., 94.
50. Мирко Милојковић, У тами благо, легенде из наших крајева, Београд, 457.
51. Милисав Протић, Драгачево..., 114.

52. Из бележнице Николе-Нике Стојића, „Драгачевски трубач“, Гуча, 24—26. августа 1984, 10.
53. Сећања Војимира Капларевића из Милатовића.
54. Вук Караџић, Сабрана дела, Београд, 1969, VIII, 333.
55. Лазар Арсенијевић Баталака, Историја српског устанка, I, 49.
56. Вук Караџић, н. д., 333.
57. Андра Гавриловић, Пртице из историје ослобођења Србије, II, Годишњица Николе Чупића, XXII, 1903, 124.
58. Владимир Тошић, Мрчајевци и околина, 1978, 278.
59. Казивања Крсте Пајовића из Каоне.
60. Драгана Самарџић, Казивања о српском устанку 1804, 1980, 32.
61. Вук Караџић, н. д., 333.
- 62—63. Л. А. Баталака, н. д., I, 88, 89.
64. Драгољуб Павловић, Побуњено Драгачево, „Драгачевски трубач“, Гуча, 24—26 августа 1979, 14.
- 65—66. Богосав Пајовић из Каоне и Војимир Капларевић из Милатовића, казивања и сећања.
67. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 591, 592.
68. К. Н. Ненадовић, н. д., II, 694.
69. Вук Караџић, н. д., VIII, 475.
70. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 677.
71. Матија Ненадовић, Мемоари, 1867, 301, 304.
72. Драгана Самарџић, н. д., 230.
73. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 697.
74. Милосав Протић, Драгачево..., 97.
- 75—76. Л. А. Баталака, н. д., I, 197.
77. Драгана Самарџић, н. д., 258.
78. Радојко Николић, Камена књига предака, 107, 108.
- 79—80. Вук Караџић, н. д., 211, 272, 273.
81. Радојко Николић, н. д., 107, 108, 109.
82. Драгана Самарџић, н. д., 258.
83. Миленко Вукићевић, Карађорђе, II, 375, 376.
84. Казивања Драгољуба Кнежевића из Властељица.
85. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 694, 697.
86. Никола-Ника Стојић, Драгачевске народне песме, II, Гуча 1973, и Драгослав Девић по певању гуслара, „Драгачевски трубач“, 29—31. август 1980.
- 87—88. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 668, и Поменик, 592.
89. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 668, и К. Н. Ненадовић, н. д., II, 694.
90. Адам Протић из Гуче, казивања аутору.
- 91—92. Миленко Вукићевић, н. д., 472, 508, 509.
- 93—94. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 609, 610.
95. Миленко Вукићевић, н. д., 508, 509.
96. Петар Радовановић, Војне Срба с Турцима, 1852, 90.
97. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 609, 610, и К. Н. Ненадовић, н. д., II, 690.
98. Др Алекса Ивић, Списи бечких архива, III, 1937, 412.
99. Миленко Вукићевић, н. д., 529.
100. Л. А. Баталака, н. д., II, 557, 558.
101. Владимир Белић у Енциклопедији СХС, 1929, 144, 145.
102. Милосав Протић, Драгачево..., 54.
- 103—104. Архив САНУ, бр. 501—505.
105. Казивања Радована Радовића из Београда.
106. Первое сербское восстание 1804—1813 и Россия, II, Москва, 1983, 98.
107. Нићифор Нинковић, Живнотписанија моја 1807—1842, Нови Сад, 1972, 34, 36.
108. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 635, и Вук Караџић, н. д., IV, 251, 252.

109. Др Алекса Ивић, Из доба Карађорђа и сина му Александра, 1984, 33.
 110. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 201.
 111. Вук Караџић, н. д, књ. II, 79.
 112. Драгана Самарџић, н. д, 301.
 113. Срета Стојковић, Нова Србијанка, Београд, 1927, 135.
 114. Др Драгослав Јанковић, Српска држава првог устанка, 1984, 175.
 115. Милован Ристић, Народне скупштине у првом српском устанку, Београд, 1955, 67.
 116—117. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 116, 117.
 118. Архив Србије, Збирка Мите Петровића.
 119—120. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 117.
 121—123. Деловодни протокол Карађорђевог, № 618, 722, 723, 746, 757, 928, 929.
 124. Драгана Самарџић, н. д, 247.
 125—127. Деловодни протокол Карађорђевог, № 1427, 1580.
 128. Др Михаило Гавриловић, Исписи из париских архива, 178.
 129. Др Михаило Гавриловић, Милош Обреновић, I, 38.
 130. Деловодни протокол Карађорђевог, № 1628.
 131. Др Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији 19. века, 1982, II, 79, 80.
 132. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 513.
 133. Радојко Николић, н. д, 109.
 134. Казивања Рада Петковића из Горачића, забележио Радован М. Маринковић.
 135. Милисав Протић, Драгачево..., 98.
 136. Јоаким Вујић, Путешествие по Србији, 179.
 137. Историја српског народа, V књ., том I, 62.
 138—139. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 660, 668, и Поменик, 80, 82.
 140. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 693, 694.
 141. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије II, 6.
 142. Драгомир Поповић, из Латиф-агиног времена, Зборник радова Народног музеја у Чачку, 1974, 79, 80.
 143. Књига о ђакону Авакуму, саставио Милисав Протић, Београд, 1968, 138, 139, 141, 143.
 144. С. М. Сарајлија, Историја Србије, Липиска 1837, изд. 1888, 95.
 145. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 593.
 146. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 695.
 147. Књига о ђакону Авакуму 147.
 148. Велибор Савић, Прота Матија Ненадовић, Акта и писма, 294.
 149. С. М. Сарајлија, н. д, 98.
 150—151. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 668, и Поменик, 593.
 152. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 696.
 153. Божидар Радовић из Каопа, казивања аутору.
 154. С. М. Сарајлија, н. д, 98, 99.
 155. Вук Караџић, н. д, књ. I, 181.
 156. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 369.
 157—158. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 594, и Кнежевина Србија, II, 669, 678.
 159. Мита Петровић, н. д, I, 130.
 160. Др Михаило Гавриловић, Милош Обреновић, I, 240.
 161. С. М. Сарајлија, н. д, 98, 99.
 162. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 696, и М. Ђ. Милићевић, Поменик, 593.
 163. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 668.
 164. Др В. Стојанчевић, н. д, 120.
 165. Вук Караџић, н. д, књ. I, 150.

166. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 668, и К. Н. Ненадовић, н. д, II, 696.
 167. Књажевска канцеларија — нахија пожешка, приредио Д. Вуловић, 523.
 168. К. Н. Ненадовић, н. д, 696.
 169. Божидар Радовић из Каоне, казивања аутору.
 170. Књажевска канцеларија — нахија пожешка, 523, и В. Ј. Петровић — др Н. Ј. Петровић, Грађа за историју, II, 361.
 171. Милисав Протић, Трнавски мученици, 77.
 172. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 669.
 173. Казивање Миодрага и Радисава Радовића из Каоне.
 174. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 274, 275.
 175. Милисав Протић, Трнавски мученици, 77.
 176—177. Књажевска канцеларија — нахија пожешка, 57, 58, 94.
 178. Архив Србије, инв. бр. 269 и 299.
 179. Др В. Стојанчевић, н. д, 122.
 180. Др Михаило Гавриловић, Милош Обреновић, 566.
 181—183. Књажевска канцеларија — нахија пожешка, 157, 158, 159.
 184—185. Мирослав Р. Ђорђевић, Ђакова буна, 1953, 58.
 186. Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824—1825, приредили В. Крестић и Н. Петровић, 1973, 177.
 187. Мирослав Р. Ђорђевић, н. д, 60.
 188. Јоаким Вујић, н. д., I, 208.
 189. Милисав Протић, Драгачево..., 96.
 190. Др Бранко Перуничкић, Једно столеће Краљева, Краљево, 1966, 57.
 191—192. Архив Србије, инв. бр. 299 и 532.
 193—194. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 594, и К. Н. Ненадовић, н. д, II, 696.
 195. Милисав Протић, Драгачево..., 98.

BIOGRAPHIES DE DRAGAČEVO
 MILIĆ ET SIMO RADOVIĆ DE KAONA

Vers le milieu du XVIIIe siècle, à l'époque de la domination turque il y avait dans le sud-ouest du Pachalik de Belgrade, la nahie de Požega—Čačak. Elle comprenait la région de Dragačevo, située au sud de la montagne de Jelica et comptant 45 villages environ.

Dans la partie orientale du Dragačevo se trouvait un petit village du nom de Kaona qui ne comptait que 5 à 7 foyers. C'est dans l'un de ceux-ci que naquirent et vécurent les frères Milić Radović (1775—1815) et Simo Radović (1779—1845).

Dès avant 1804, Milić, rebelle, était à la tête d'un groupe de heidouques et, au cours de la Première insurrection serbe (1804—1813), il lutta contre les Turcs, d'abord en tant que simple combattant, puis en tant que commandant. Il se signala surtout en 1806, lors de la lutte pour Belgrade et la Porte d'Istanbul, après quoi Karageorges lui conféra le titre de vojvode. Après la chute de l'insurrection, en 1813, il ne se rendit pas aux Turcs. Cependant, pendant l'hiver 1814—15, jusqu'à la fin de l'insurrection, il resta emprisonné, dans la Tour de Nebojša, à Belgrade.

En hiver 1815—1816 sur l'ordre du prince Miloš Obrenović, il fut nommé commandant («serdar») du Haut Dragačevo, pour être ensuite assassiné.

Son frère Simo guerroya, lui aussi, pendant l'insurrection de Karageorges, aux côtés des combattants de Dragačevo, d'abord comme simple soldat, puis en qualité de chef d'un détachement.

En juin 1815, il rencontra le prince Miloch sur la montagne de Jelica et lui remit cinq charretées de poudre cachée jusque-là. Celui-ci soumit à son autorité neuf villages du Haut Dragačevo. Cependant, après la mort de Milić il n'exerça aucune fonction de quelque importance. Il fut un des ktitors de l'église de Kaona,

ДЕЛФИНА ДИЛПАРИЋ

НЕПОЗНАТА СЛИКА МОШЕ ШОАМОВИЋА

Моша Шоамовић данас је скоро сасвим заборављена личност, а мало је био запажен и у времену у коме је деловао. До сада непознату слику „Портрет Ђорђа Михаиловића“¹ можемо додати малом броју сликарских радова Моше Шоамовића, чија сигнатура са сигурношћу упућује на аутора. Слика је доспела у Народни музеј у Чачку као поклон Лепе Михаиловић из Краљева и носи инвентарски број Л-260.

Шоамовићев живот познајемо само фрагментарно. Подаци о години његовог рођења и школовању нису поуздано утврђени. Рођен је у Нишу, вероватно 1876. године.² Завршио је четири разреда гимназије³ и, уколико се школовао у Нишу, на његово животно опредељење пресудно је могао да утиче његов учитељ цртања, а касније и колега — Стеван Никшић Лала.⁴ На цртачки одсек Краљевске академије ликовних уметности у Минхену код професора Раурр-а уписао се 13. маја 1903. године.⁵ По завршеном школовању, у пролеће 1907. године, још је био у Минхену, одакле је 1. марта послао молбу и потребна документа Министарству просвете Србије за место учитеља цртања у Нишкој гимназији. У молби Шоамовић помиње свој родни град као место где његова сиромашна родбина живи.⁶ Главни просветни савет је, на основу дипломе Минхенске сликарске

академије, оценио да „има квалификација за учитеља цртања и лепог писања у средњим и стручним школама“,⁷ па је Министарство просвете својим решењем од 13. септембра 1907. повољно решило његову молбу.⁸

Време од 1907. до 1914. године Шоамовић је провео као учитељ цртања у Нишкој гимназији.⁹ За учитеља четврте класе унапређен је 20. јуна 1911.¹⁰ Школске 1913/14. године постао је руководилац збирке за цртање и лепо писање.¹¹ Због бугарске окупације наставио је службу у Крагујевцу, где је у Општинској реалној гимназији 1918. био наставник за вештине. По ослобођењу у Крагујевачкој гимназији кратко је вршио исту дужност. Између два светска рата, у Нишу, у Мушкој гимназији, предавао је цртање и писање. У логор „Црвени крст“ одведен је у октобру 1941. године, а већ у првој половини 1942. стрељан на брду Бубањ код Ниша.¹²

Шоамовића први пут сусрећемо у јавном уметничком животу на Првој изложби Српског уметничког удружења у Београду 1908. Као ванредан члан Шоамовић је изложио „Аутопортрет“ и четири рада под називом „Студија“. Ликовни критичари су већ на овој изложби запазили његове радове. После ове, излагао је још два пута: на Првој српској уметничкој изложби у Сомбору 1910. године („Портрет“) и на Изложби ликовних уметника Београда у Сомбору 1921. („Студија“ I—VI).¹³

Од његових радова, у Народном музеју у Нишу налази се: 18 цртежа (рађених оловком), две фотографије (на којима је вршио интервенције темпером и уљем) и један недовршен портрет, започет у уљу.¹⁴

Недавно је пронађен и „Портрет Ђорђа Михаиловића“, рађен уљем на папиру, величине 24,5 x 19 цм, са сигнатуром доле, десно: „Шоамовић“.

Фигура Ђорђа Михаиловића, команданта Шумадијске дивизије I позива, смештена је у пејзаж. Насликан је као човек који је зашао у шесту деценију живота, бледог лица, са изражајним погледом, брковима и брадом. Фигура је окренута нешто улево, а лице је дато у трочетвртинском профилу. Одевен је у шињел од сивомаслинасте чоје, са два реда златних дугмета. Јака је посувраћена, од исте чоје, а на крајевима јаке је латица златне боје. На шињелу су и еполете од златног гајтана, а пешеви око шињела и око јаке опшивени су испуском црвене боје. Руке су му у џеповима, а рукави шињела поврнути су и у горњем делу опшивени испуском. Шињел има и црвене преклопце. Генерал носи цвикере и шапку,

која има два ширита и владарски монограм. Испод шињела се виде: светлоплави оковратник официрске блузе, врх сабље и црне чизме са белим рефлексима светлости на наборима. Централно место у композицији заузима генерал Михаиловић док је у другом плану приказан зимски, шумски пејзаж са коњаником. Слика је могла настати само после 20. октобра 1912. године, јер је Ђорђе Ј. Михаиловић тада унапређен у чин генерала.¹⁵

Колористички систем портрета развијен је на лицу, попрсју и материји шињела. Он носи квалитет и пластичку формулу слике. Боја је нанета у кратким потезима четке, извор светлости са леве стране обасјава целу фигуру, а треперење одбијене дифузне светлости запажа се на инкарнату и шињелу. Иако је цртеж веома развијен, форма је чврсто грађена и конструктивна, а моделација је изведена славим сенчењем. Палета је пригушена, готово монохрома, са широко распрострањеном сивобелом и сивоваслином бојом. На мирној површини шињела, са скоро глатком фактуром сликаног слоја, истичу се пастозно рађени контрастни детаљи оковратника, дугмади и преклопаца. На лицу доминирају тонови светлог окера.

Портрет генерала је строг, задивљује изражајношћу, карактеризацијом и изванредном мирноћом. Иза овог утиска је солидан цртеж и искрен приступ мотиву. Наглашена је и компонента реалистичког. Шоамовић је увек откривао своју склоност и страст за цртежом, кога је најчешће радио оловком. Цртеж је једноставан, мекан и сигуран, а линија дескриптивна. Имао је изванредан осећај за изнијансиране односе светлости и сенке.

Слика „Портрет Ђорђа Михаиловића“, малих димензија, једноставне композиције, са стојећом фигуром на средини и редукованом представом амбијента, представља Шоамовића као сликара високе занатске вештине. То се јасно може уочити у поставци и сликарској обради фигуре, где су постулати академског реализма апсолутно примењени. Описној материјализацији и имитативној сигурности, изједначеним са објективизмом фотографије, не може се наћи ни једна примедба. Међутим, амбијент у који је фигура постављена — пејзаж у позадини — сликан је сумарно, без академске егзактности. То би могао бити повод да се и ова слика сматра незавршеним, али индикативним делом Моше Шоамовића.

Као сликара, Шоамовића засад можемо најпотпуније сагледати кроз ово дело — једну од ретких сачуваних уљаних слика. Из оскудних биографских података и помена његове уметничке активности може се склопити представа о вредности и значају његове уме-

тности. Кључни материјал — малобројни радови оцртавају Шоамовићеву уметничку фигуру, која се, у контексту развоја српске уметности прве четири деценије овог века, нашла на оном путу којим су се успорено кретали најупорнији браниоци академизма.

НАПОМЕНЕ

1. Ратни пут десетог пука од 1912—1918, каталог изложбе, Народни музеј, Чачак, 1984, кат. бр. 29.
2. Наташа Дрча, Моша Шоамовић — ликовни педагог и сликар, Зборник Народног музеја у Нишу, бр. 1, Ниш, 1985, 90.
3. Архив Србије, Министарство просвете, ф. 2, р. 86/1909.
4. Наташа Дрча, н. д, 91.
5. Ј. Секулић, Минхенска школа и српско сликарство, Зборник Народног музеја, II, Београд, МСМLIX, 273.
6. АС, МПс, ф. 2, р. 86/1909.
7. Исто.
8. Просветни гласник, Претписи господина министра просвете и црквених послова, Београд, 1907, 647.
9. Љ. Никић, Моша Пијаде и Моша Шоамовић, Зборник за ликовне уметности, 10, Нови Сад, 1974, 420.
10. Извештај за школску 1911/1912. годину, Српска краљевска гимназија у Нишу, Ниш, 1912, 11.
11. Годишњи извештај о Нишкој гимназији у школској 1913/1914. години, Ниш, 1914, 17.
12. Љ. Никић н. д, 421; Наташа Дрча, н. д. 90.
13. Љ. Никић, н. д, 421.
14. Наташа Дрча, н. д, 97.
15. 1912—1937, Прилог прослави двадесетпетогодишњице ослободилачког рата 1912—1913. године, Београд, 1937, 117. Генерал Ђорђе Ј. Михаиловић рођен је 23. априла 1856. године у Чачку. Артиљеријску школу завршио је као питомац XI класе. У чину пуковника био је инспектор пешадије и командант дивизије. Шумадијском дивизијом I позива командован је у првом балканском рату. Пензионисан је 1913. године, а умро у Крагујевцу 24. јула 1925. године.

UN TABLEAU INCOUNNU DE MOŠA ŠOAMOVIC

Le peintre Moša Šoamović naquit vers 1876 dans la ville de Niš. Il fit ses études à l'Académie royale des beaux-arts de Munich, où il passa son examen de diplôme en 1907. Il enseigna ensuite le dessin au lycée de Niš. C'est seulement au lendemain de la Seconde guerre mondiale qu'il travailla pendant une brève période comme professeur dans la ville de Kragujevac. Il fut fusillé dans la première moitié de 1942 sur le mont de Bujanj, près de Niš.

Šoamović exposa ses oeuvres quatre fois lors des expositions collectives qui eurent lieu à Belgrade, à Sombor et à Niš.

Récemment on a découvert le Portrait qu'il avait fait de Đorđe Mihajlović. Le tableau se trouve actuellement au Musée national de Čačak. Ce portrait de petites dimensions (24,5 x 19 cm) et d'une composition simple, la figure en pied étant située au milieu et le décor étant réduit à l'essentiel, révèle sa grande habileté artisanale. C'est ce qui se manifeste surtout dans l'ordonnance et le traitement pictural de la figure, où les postulats du réalisme académique sont strictement observés. Sa matérialisation descriptive et sa sûreté dans l'imitation, égalables à l'objectivité de la photographie, sont irréprochables.

C'est ce portrait, une de ses rares huiles conservées qui nous permet le mieux, pour l'instant, de nous rendre compte des caractéristiques de l'art de Šoamović.

Сл. 1. Моша Шоамовић: Генерал Ђорђе Михаиловић
1. Moša Ščamović: Le portrait du général Đorđe Mihailović

Мр ДРАГАН СУБОТИЋ

**ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И
СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910.**

I

Након Трећег конгреса Радничког савеза Србије 1905. године,¹ приметна су била настојања у радничком покрету Србије (под овим називом треба подразумевати јединство социјалдемократског и синдикалног покрета) да, уместо општих радничких друштава,² што пре буду створене модерне синдикалне и политичке организације. Односно, доношењем Правила Главног радничког савеза — у циљу да „уједињењем синдикалних савеза води класну борбу и штити класни интерес радничке класе у Србији, и да удруженом и једновременом акцијом свију синдиката потпомаже остварење економских радничких захтева“³ — најважнији задатак организоване радничке класе постао је — борба за јединство покрета.⁴

Оснивањем Синдикалног већа 1906. године, образовањем бројних синдикалних пододбора и месне организације ССДС, у Чачку су створени предуслови за јединство економске и политичке борбе радничке класе, нарочито у годинама све израженије еко-

номске кризе, условљене царинским ратом Србије и Аустро-Угарске од 1906. до 1911. године, али и бројним унутрашњим сукобима око увођења општег права гласа и заштитног радничког законодавства, који кулминирају доношењем Закона о радњама у Народној скупштини 1910. године.

Почетком јануара 1906. године у Чачку је основано повереништво металских радника и за председника изабран Владимир Миленковић, казанцијски радник.⁵ Већ 15. јануара пододбор Савеза кожарско — прерађивачких радника⁶ одржао је своју годишњу скупштину и изабрао нову управу.⁷ Овај савез обухватао је обућарске, папучарске, сарачке, ћурчијске, седларске, опанчарске и кожарске раднике, организоване у пододборе широм Србије, у циљу да „штити интересе својих чланова, и да им пружа материјалну и моралну помоћ“.⁸ У Чачку је имао десет чланова,⁹ које је на Главној годишњој скупштини, 26. фебруара 1906. године у Београду, представљао Мита Бироцки, обућарски радник из Београда.¹⁰

Повереништво Савеза металских радника¹¹ одржало је 11. марта збор радника, на коме је основан нов пододбор и изабрана управа,¹² а 2. априла металски радници Чачка упутили су Четвртом конгресу ССДС поздравни телеграм.¹³ На основу извештаја Главном радничком савезу о бројном стању Синдикалног савеза (покрета) у Чачку, до децембра 1906. године види се да је пододбор кожарско прерађивачких радника имао организованих 17 и неорганизованих 10 радника,¹⁴ а металских — организованих 28 и неорганизованих 30 радника.¹⁵ Највећи прираштај чланова пододбор Савеза металских радника имао је у другој половини ове године (од само шест у јуну; овај број је повећан чак на 36 металских радника у новембру), што је узроковано тиме да је овај савез водио чак седам тарифних покрета (у ужем значењу штрајкова), од којих су три освојена штрајком. Тако је тарифа казанцијских радника у Чачку, где је постојала само једна оваква радња,¹⁶ предвиђао: „Минимална награда 2 дин., празновање 1. маја, прековремени рад два пута скупљи, упошљавање само организованих, спорове са послодавцем расправљаће искључиво управа, регулисан рад у радионици, забрањено становање радника код послодавца“, док је тарифа браварских радника у Чачку још прецизнија: „Упошљавање само организованих радника, радни дан 10 и по сати дневно, минимална надница 1,20 дин., празновање 1. маја, спорове изравњава управа пододбора, рок тарифе годину дана“.¹⁷

Почетком новембра 1906. металски радници Чачка ступили су у штрајк захтевајући поштовање одредби потписане тарифе,¹⁸ а у децембру пододбор металских радника објавио је бојкот против Светозара Вељковића, казанције, и Живка Бурића, казанцијског радника, „зато што су вређали и нападали организоване раднике“.¹⁹ Савез абацијских радника (проникао из Савеза шивачких радника), основан 19(6). јула 1903. године,²⁰ односно његов синдикални пододбор у Чачку у јуну 1904. године, организовао је штрајк ради смањења радног времена и повећања надница. Већ 2. априла 1906. године основан је нови пододбор савеза абацијских радника, конституисана управа,²¹ и упућен поздравни телеграм и Четвртом конгресу Српске социјалдемократске странке у Београд.²² Као и ранијих година, и ове, 1906, када је започињао царински рат са Аустро — Угарском, а релативно заостала привреда Србије још није нашла повољнија тржишта за пласирање својих индустријских производа, у Чачку, као и другим крајевима Србије, владали су беспарица и незапосленост, нарочито за абацијске раднике, које су највише погодили индустријализација земље и пад цена на светском тржишту. Тако „Радничке новине“ крајем априла упозоравају абацијске раднике да „не долазе у Чачак због посла, јер овде влада велика беспарица“²³ а наредног месеца пододбор абацијских радника бојкотовао је Војимира Драгачевца, Драгомира Јовановића и Милоја Драгићевића, абацијске раднике, због вређања абацијских радника²⁴ — чланова Савеза „у који улазе сви радници и раднице, како они који стално раде абацијски занат тако и они који су га напустили, а радо би били ступили у Савез“.²⁵ Почетком августа, како јављају „Радничке новине“, пододбор Савеза абацијских радника изабрао је нову управу. За председника је изабран Станимир Бојовић, за секретара Милета Достанић, за благајника Тиосав Лазовић и за чланове — Радоје М. Јовановић и Андрија Оцокољић.²⁶

Опанчарски радници Чачка, организовани у Савез опанчарских радника Србије, почетком јула изабрали су нову управу,²⁷ а како јављају „Радничке новине“ 22. јула 1906. године „објавили су бојкот против Светозара Ђокића, опанчарског радника због грубог вређања организованих радника“.²⁸ Истог месеца, 30(17). јула 1906. године, на основу Правила Главног радничког савеза,²⁹ основано је Синдикално веће,³⁰ за чијег је председника изабран Радоје Јовановић, абацијски радник, а за секретара Драгутин Перић, столарски радник.³¹

У току 1906. године „Радничке новине“ често су извештавале о штрајковима радника који су градили пут кроз Овчарско-кабларску клисуру, недалеко од Чачка. Крајем јула радници су ступили у штрајк „за повећање надница и бољих хигијенских услова становања. После дванаест дана штрајка радници су потпуно успели у својим захтевима“.³² Преко 350 радника на изградњи тунела и бране за електричну централу организовало је штрајкачки одбор³³ и на делу показало, не само радничку солидарност, него и интернационално братство — из састава одбора учева се да су га сачињавали радници различитих националности: Срби, Хрвати, Македонци, Црногорци и Италијани. Радници су од послодаваца захтевали да се исплате врше у новцу, а не у тантузима, да се обезбеде бољи услови становања, да радно време у тунелу траје само осам часова, да буду повећане наднице и обезбеђено бесплатно лечење радника, да се време проведено у штрајку исплати радницима, да ниједан радник не може бити отпуштен због учешћа у штрајку и да се 1. маја не ради. На изградњи пута кроз Овчарско — кабларску клисуру, због слабе техничке опремљености градилишта, за пет година погинуло је преко 50 радника, а велики број, углавном сезонаца, остао је неспособан за рад.³⁴ Тако је 6. октобра, на изградњи пута кроз клисуру, експлодирао цак са барутом и том приликом страдало је пет радника који су добили тешке опекотине.³⁵ Крајем 1906. године повереништво Савеза рударских радника³⁶ у Овчарско-кабларској клисури окупљало је само 19 радника,³⁷ што говори о експлоатацији и тешким радним условима рударских радника запослених на овом градилишту, изложеним жестоким притисцима општинских власти и послодаваца, који су, на све могуће начине, настојали да спрече њихово синдикално организовање и утицај месне организације ССДС из Чачка, која је помагала штрајкаче. Тако је „суд општине чачанске казнио са два дана затвора Милету Ђурчића, председник месне организације ССДС, зато што је наводно подстрекивао раднике у Овчару на штрајк.“³⁸ Синдикално организовање радничке класе у бројне пододборе и борба за боље животне и радне услове, који су карактерисали раднички покрет у Чачку и околини од оснивања Синдикалног већа до балканских ратова нису, за разлику од других крајева, засенили политичку борбу, активност месне организације Српске социјалдемократске партије. Напротив, јединство радничког покрета, синдикалног и социјалдемократског у Чачку и Србији, дошло је до пуног изражаја управо у 1906. години.³⁹

Почетком јануара 1906. године, поводом преране смрти Радована Драговића, радничког трибуна и зачетника социјалдемократског покрета у Србији, радници Чачка упутили су Главној управи ССДС телеграм, у коме су обећали „да ће се одужити неумрлом Драговићу само тада, када буду продужили борбу оданде где је он стао, стално корачајући пролетерском идеалу“.⁴⁰ На Четвртном конгресу ССДС, одржаном у Београду, од 2. до 4. априла 1906. године, на коме је расправљано о општем праву гласа и прослави Првог маја,⁴¹ чланство месне организације ССДС из Чачка, представљао је Јован Манојловић.⁴² Поводећи се за прогласом Управе ССДС и Главног радничког савеза, који „позива сав пролетаријат, сав угњетени обесправљени и експлоатисани народ да Првог маја напусти рад и ступи у наше редове“,⁴³ и радници Чачка прославили су свој пролетерски празник обуставом рада. Поворка од преко 200 радника кретала се главним улицама града узвикујући пароле: „Дола са експлоатацијом“, „Доле с лажним апостолима⁴⁴ и угњетачима радничким“, „Живели пролетери целог света“, „Живео Први мај“.⁴⁵ На Великој пијаци окупљеним радницима обратило се више говорника истичући значај прославе Првог маја⁴⁶ и руске револуције из 1905. године,⁴⁷ али и потребу веће организованости радничке класе.⁴⁸ Након митинга учесници прославе отишли су на излет у Лазовића парк.⁴⁹ Крајем јуна 1906. године за председника месне организације ССДС у Чачку поново је изабран Милета Турчић, обућарски радник. Почетком јула ССДС организовала је у целој земљи радничке зборове⁵⁰ за признавање општег права гласа. Тим поводом усвојена је и петиција, која је, пре него што је уручена Народној скупштини, послата у више градова Србије ради потписивања.⁵¹ Поводом ове петиције са збора у Чачку, 9. јула, упућен је Главном одбору ССДС у Београду телеграм: „Са збора и манифестација, придружени с вама пролетерима целе Србије, кличемо: живело опште право гласа, живела социјална демократија. Чачански радници“.⁵² Прихватање петиције којом се захтева опште право гласа разумљиво је из више разлога. Законски прописи о пореском цензусу, који су омогућавали гласачко право само онима који „уплаћују најмање 15 динара непосредне порезе на годину, рачунајући ту и стални државни прирез“,⁵³ већем броју радника у Чачку нису давали могућност остваривања гласачког права, најосновнијег права човека и грађанина у друштву заснованом на супротности рада и капитала. Разлоге неучествовања месне организације ССДС на предстојећим изборима, поред наведеног цен-

зуса, не треба тражити само у неким статутарним одредбама унутрашње организације и правилима рада Српске социјалдемократске партије (месне организације нису могле да учествују на општинским, среским, окружним и скупштинским изборима без одобрења Главне партијске управе),⁵⁴ већ и у слабости месне организације у Чачку да истакне кандидате и учествује у изборима. Ово се показало и 1907. године, када је, 26. новембра, обавестила Главну партијску управу да неће учествовати на изборима.⁵⁵

У другој половини 1906. године социјалдемократска организација у Чачку⁵⁶ организовала је (24. септембра) протестни збор,⁵⁷ на коме је говорио Ђорђе Стојановић, типографски радник. Повод је био распис министра унутрашњих послова против активности радничких синдиката и све бројнијих штрајкова.⁵⁸ Шест дана касније, у Пивари, радници су организовали другарско вече,⁵⁹ на коме је наступио раднички оркестар. Сличне радничке забаве организоване су и раније, а крајем године основано је Радничко културно-уметничко друштво „Абрашевић“ са хорском и уметничком групом.⁶⁰

Почетком јануара 1907. године месна организација ССДС у Чачку одржала је другу годишњу скупштину и изабрала нову управу, на челу које се нашао Стеван Филиповић, обућарски радник. Тог месеца и пододбори савеза опанчарских и абаџијских радника изабрали су на годишњим скупштинама нове управе.⁶¹ Пододбор Савеза опанчарских радника у току 1907. године⁶² имао је свега 32 организована радника, што је мало имајући у виду да је у исто време пододбор у Шапцу имао 41, у Београду 70, а у Крагујевцу чак 72 организована радника.⁶³ Ако се посматра бројно стање организованих радника у пододборима Савеза опанчарских радника Србије са седиштем у Крагујевцу у светлу односа синдикалног пододбора у Чачку и месне организације ССДС, уочава се да се ова два облика класне борбе пролетаријата (економски и политички) узајамно допуњавају и чине јединство.⁶⁴

Крајем априла 1907. године пододбор Савеза опанчарских радника изабрао је нову управу,⁶⁵ а већи број опанчарских радника учествовао је у првомајским манифестацијама. Положај занатлијских радника, посебно еснафских, чији су еснафи крајем XIX века пропадали услед налета индустријске производње, нарочито се погоршао у првим годинама XX века. И поред тога што су опанчарски радници у Чачку још 1902. године успели да смање радно време на 14, од дотадашњих 16 и више часова дневно, ипак, у односу на друге налазили су се у незавидном положају.⁶⁶ Веома дуго

радно време (често и до 18 часова), са минималним надницама од 15 до 30 динара месечно, лоша храна и „бедни смештајни услови који дају послодавци“ често су доводили до тешких обољења радника. Корени су садржани у Еснафској уредби из 1847. године, чије су одредбе важиле и у првим годинама XX века.⁶⁷ У „Радничким новинама“, августа 1907. године констатовано је, и поред тога што постоји пододбор опанчарских радника да се, побољшање услова рада не осећа, јер „пододбор није показао ни мало енергије и одлучности да поведе опанчарске раднике у борбу за остварење својих права“,⁶⁸ мада је на четвртој годишњој скупштини Савеза опанчарских радника у Крагујевцу, 13. и 14. јануара 1908. године, закључено „да су пододбори београдски, чачански, и (орњо)милановачки најјачи“, и да су после шабачког имали највеће тешкоће да „издрже борбу како против послодаваца, тако и несвесних радника“.⁶⁹ У ништа бољем друштвено-економском положају нису били ни металски радници. И поред тога што организовано деловање Савеза металских радника траје још од септембра 1901. године,⁷⁰ радно време ковачких радника износило је 12 часова, браварских — 10 до 11 часова, а лимарских и преко 10 часова дневно.⁷¹ Наднице су износиле, на пример, за браваре од 1,20 до седам динара, за казанџијске од 0,80 до шест динара, за електричаре од 2,50 до седам динара, за механичаре од једног до седам динара, а најбоље су били плаћени дреери — од два до осам динара.⁷² У оваквим условима пододбор Савеза металских радника⁷³ почетком фебруара 1907. године одржао је годишњу скупштину,⁷⁴ а потом објавио бојкот Андрије Шипетића, казанџијског радника, „што није поштовао тарифу и што говори против организованих радника и организације“.⁷⁵ Почетком априла и лимарски радници Чачка поднели су послодавцима, ради потписивања, тарифу о висини наднице, а код оних који нису хтели да је потпишу — објавили су штрајк.⁷⁶

У току ове године у Чачку и другим местима Србије учествовали су раднички штрајкови, тарифни сукоби послодаваца и организованих радника, који су били делом подстакнути и штрајком радника у Фабрици шећера на Чукарици. Месна организација ССДС и Синдикално веће организовали су 10. марта 1907. године велики протестни збор⁷⁷ поводом штрајка радника у Фабрици шећера у Београду,⁷⁸ на коме је говорио истакнути трибун Таса Петковић. Збор је донео резолуцију којом се осуђује мешање београдске полиције⁷⁹ у борбу радника за остварење својих права⁸⁰ и врбовање

штрајкбрехера за рачун послодаваца, а осуђено је крвопролиће над радницима.⁸¹

И ове године радници су прославили Први мај — међународни празник рада. Преко 150 радника обуставило је рад. У преподневним часовима, испред просторија партијске организације, одржан је збор, на коме је Павле Петровић говорио о значају Првог маја, а затим су учесници прославе демонстрирали улицама града. Након краћег излета у ближу околину Чачка, на повратку одржан је збор на Великој пијаци, на коме је Божа Пантелић говорио о осмочасовном радном дану. Првомајска прослава завршена је испред партијских просторија, где се радницима обратио и Пера Стефановић.⁸²

На Петом конгесу ССДС одржаном од 10. до 12(23—25). јуна 1907. године у Београду, делегат чачанске партијске организације био је Милета Ђурчић, обућарски радник, који је учествовао и у дискусији.⁸³ На основу одлука Петог конгреса ССДС да се нови пројект „Закона о радњама одбија... а агитација ће се вршити путем зборова и конференција“,⁸⁴ Месна организација ССДС, почетком августа, организовала је збор на Великој пијаци,⁸⁵ коме је присуствовао велики број радника и заинтересованих ситних сопственика и занатлија. Након говора В. Осотјића, који је коментаришао сваки члан Закона и објаснио његове лоше стране за радничку класу, и Тасе Петковића, чији говор се односио на негативне стране Закона за ситне занатлије и сопственике, донета је резолуција од седам тачака, а од Народне скупштине је затражено да овај пројекат закона не прихвати.⁸⁶ Присутност радничке класе Чачка у активностима радничког покрета Србије, посебно након великог штрајка на Чукарици, постала је још очитија. Поводом одржавања збора 4.000 радника у октобру 1907. године у Београду (на коме је говорено о положају радничке класе и актуелној политичкој ситуацији у Србији),⁸⁷ радници Чачка, упутили су овом збору телеграм у коме су истицали: „Чачански организовани радници придружују се данашњем збору српских пролетера, с осећајући терет данашњег политичког стања и ропства кличу: Живели свесни радници! Живела Социјална демократија!“⁸⁸ Разлоге за тежак друштвено — економски положај радничке класе у Чачку, организоване у бројне пододборе, поред неспоразума са еснафским удружењима и општинским властима, који нису трпели организоване раднике, посебно чланове Социјалдемократске партије, треба тражити и у релативно касном оснивању појединих синдикалних

пододбора. Тако је тек у августу 1907. године у Чачку формиран пододбор Савеза грађевинских радника,⁸⁹ што је од велике важности с обзиром да је положај грађевинских радника био заиста неподношљив. Радно време трајало је и по 14 до 15 часова, уз ниске наднице. Послодавци су на све могуће начине настојали да извуку што већи профит (нередовно исплаћивање надница, довођење радника са стране, који нису чланови Савеза грађевинских радника, избегавање да се обезбеди осигурање радника у несрећним случајевима).

Након организовања у пододбор Савеза грађевинских радника, како су известиле „Радничке новине“ од 30. августа 1907. године, радници су успели да скрате радно време и повећају наднице.⁹⁰ Ипак услови рада и живљења⁹¹ запослених на изградњи пута и пруге у Овчарско-кабларској клисури нису побољшани, па је често долазило до несугласица са послодавцима и главним пројектантима.⁹² Пошто су сукоби потрајали све до краја године,⁹³ месна организација ССДС,⁹⁴ организовала је збор запослених на изградњи пруге кроз клисуру, на коме је присуствовало преко 100 радника, „који су једнодушно изразили спремност да организовано ступе у борбу за радничка права“.⁹⁵

II

Положај радничке класе у Чачку у 1908. години детерминисан је у великој мери политичким збивањима везаним за анексију Босне и Херцеговине, царинским ратом са двојном монархијом, који је у великој мери одредио привредни развој Србије (утицао на пропадање заната и структуру индустријских производа), али и штрајковима радника у руднику Вршка чука, политиком фузионаша, који су у Чачку имали јако упориште, сукобима радника и полиције око одредби Еснафске уредбе, због чега је у Чачак, крајем године, долазио и Димитрије Туцовић у име партијске управе и Радничког савеза Србије.

Новоосновани пододбор Савеза кожарско — прерађивачких радника,⁹⁶ од 12. јануара 1908. године, сваког уторка,⁹⁷ у кафани „Цар Лазар“, одржавао је конференције са предавањима, којима су, поред организованих,⁹⁸ могли да присуствују и неорганизовани радници.⁹⁹ На скупштини овог савеза, 17. и 18. фебруара, поред пододбора из Чачка, били су присутни и делегати из Крагујевца, Ниша и Ужи-

ца,¹⁰⁰ што указује на јачину овог месног синдикалног пододбора у ширим оквирима синдикалног покрета Србије.¹⁰¹

Сукоби између Обућарског еснафа, који се строго придржавао еснафских прописа, посебно оних који су регулисали положај калфи и шегрта, полагање мајсторских испита и упис у еснаф, и организованих радника у пододбору кожарско-прерађивачких радника,¹⁰² нарочито обућарског пододбора,¹⁰³ представљају важне међаше радничког покрета у Чачку у току 1908. године. Почетком марта, обућарски радници напустили су радњу Божа Поповића, иначе председника Обућарског еснафа, због тога што је „јавно нападао и вређао организоване раднике“,¹⁰⁴ а у августу пододбор Савеза кожарско — прерађивачких радника објавио је, преко „Радничких новина“ бојкот послодавца Николе Стефановића, због тога „што је одбио да потпише тарифу“.¹⁰⁵ Овај пододбор организовао је „нападни“ штрајк обућарских радника, објављен 29. маја 1908. године, са захтевом „признања синдикалне организације, смањења радног времена и повећања веома ниских надница“, који је успешно завршен, а тарифа је спроведена без борбе.¹⁰⁶ У ствари, Савез кожарско — прерађивачких радника,¹⁰⁷ преко пододбора у Чачку,¹⁰⁸ закључио је обућарску тарифу са послодавцима.¹⁰⁹ У „Радничким новинама“ често су објављивана упозорења пододбора Савеза кожарско — прерађивачких радника¹¹⁰ „да обућарски радници не долазе у Чачак због тражења посла, јер влада велика беспослица“¹¹¹ што је и разумљиво, с обзиром, да је надница радника ове струке износила свега четири динара за радно време од 18 часова дневно, а после балканских ратова смањена је и на 3,50 динара.¹¹² Због тога је управа пододбора Савеза кожарско — прерађивачких радника, изабрана септембра 1908. године,¹¹³ у наредној години,¹¹⁴ организовала чак три штрајка обућарских радника. Штрајкови су имали одбрамбени, организовани карактер. Започели су 15. и 26. маја, односно 18. августа 1909. године. У првом је било обухваћено пет радионица са укупно 17 радника, а у остале две радионице у штрајк је ступило шест до седам радника. Послодавци, одлучни у намери да не попусте пред захтевима радника да се радно време смањи за један час, а наднице повећају за 20 посто, ипак су попустили пред најбројнијим штрајкачким одбором, који је обухватио чак пет обућарских радњи, а завршен је крајем месеца (30. маја 1909. године) са потпуним успехом.¹¹⁵

Ове године у Чачку су радила 22 организована абадијска радника. Наредне, 1909. године: свега седам запослених у исто толико

абацијских радионица (док је пет неорганизованих радника било изван синдикалног пододбора),¹¹⁶ што је заиста мало, ако се има у виду да је у исто време у Шапцу било чак 45 организованих радника, запослених у 80 радионица.¹¹⁷ Почетком 1908. године организовани абацијски радници на годишњој скупштини изабрали су нову управу,¹¹⁸ а 4. фебруара објављен је штрајк запослених код послодавца Станка Михаиловића. Штрајк је трајао 32 дана и завршен је потпуним успехом абација, јер су изборили радно време од пет сати изјутра до седам сати увече, са одмором за ручак, признавање празновања Првог маја као „празника рада“, а што је најважније, послодавац је био дужан да на посао прими све штрајкаче до 23. априла.¹¹⁹ Међутим, абацијски радници који нису били чланови овог пододбора у Чачку, преко страница „Радничких новина“ бојкотовали су у јуну, нарочито они у радионици браће Марковић „означени као радничке издајнице“.¹²⁰ Ово се поновило и почетком септембра. Само, тада су оптужени „због клевете организације и грубог понашања према шегр-тима“.¹²¹ Талас штрајкова абацијских радника, настављен је и у децембру 1908. године¹²² у радионици Аврама Ненадовића, пошто послодавац није прихватио предложени ценовник услуга пододбора Савеза абацијских радника.¹²³ И наредне, 1909. године, поред бројних штрајкова, бојкота неорганизованих радника и послодавца који нису поштовали одредбе већ уговорених тарифа, преко новина абацијски радници су умољавани да не долазе у Чачак „због беспарице и тарифног покрета“,¹²⁴ што говори о жестини привредне кризе која је потресала ионако ослабљену привреду Србије, посебно бројне еснафе.

И поред зачмалости у индустрији (као и у другим варошима у унутрашњости), у 1908. години „енергијом и издржљивошћу другова и Синдикалног већа на агитацији и обавештавању радника, успело се да Чачак стоји данас међу оним варошима у којима је најпунује организовано радништво“.¹²⁵ Наиме, поред постојећих пододбора опанчарских,¹²⁶ абацијских, металских,¹²⁷ кројачких,¹²⁸ столарских и кожарско — прерађивачких радника, Синдикално веће „ради живо и на стварању нових организација: берберских,¹²⁹ млинарско — пекарских, келнерских и рударских радника, као и на подизању услед дуге беспослице оронуте организације грађевинарских¹³⁰ радника“.¹³¹

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку почетком марта 1908. године изабрао је нову управу¹³² и организовао штрајк

столарских радника са захтевом да се скрати радно време и повећају ниске наднице. Штрајк је трајао седам дана. У њему је „учествовало 13 радника са пуном, чврстом и јединственом вољом и солидарношћу“. „Завршетком овог штрајка био је потпун успех, скраћено је радно време, подигнуте су наднице“.¹³³ И поред тога што је штрајк завршен успешно, у септембру 1908. године Савез дрводељских радника поново је обавестио столарске раднике да не долазе у Чачак, „јер влада велика беспослица“¹³⁴ а наднице радника стално су снижаване, уз раст цена и пропадање (ситних) занатлија (са ниском акумулацијом). Ако се, зна да је надница занатлијских радника у то доба износила само 2,45 динара, и да су цене животних намирница биле високе (примера ради, у Чачку је те године килограм пасуља стајао 20 пара, меса 60, а хлеба 25 пара),¹³⁵ јасна је слика друштвено-економског положаја радничке класе, а добијају се и неопходни елементи за проучавање синдикалног и у ширем значењу радничког покрета у Чачку од оснивања Синдикалног већа 1906. до доношења Закона о радњама 1910. године.

Управо због тога, 13. јануара 1908. године чачанска партијска организација одржала је, у кафани „Занатлијска касина“, збор радника поводом поскупљења животних намирница. На збору су говорили Коста Новаковић¹³⁶ и Коста Тачев. Ова два истакнута трибуна радничког покрета указала су да су животне намирнице скупље за 20 до 30 посто, а наднице су остале на нивоу од пре четири до пет година. Они су нагласили да радници једино организованом борбом могу да побољшају услове живота и рада. Радници, окупљени на збору, донели су и резолуцију, у којој је истакнута потреба синдикалног организовања и класног просвећивања.¹³⁷ Поводом штрајка радника у руднику Вршка чука,¹³⁸ изражавајући солидарност са њима, радници у Чачку организовали су, 26. јануара, велики протестни збор, са кога су упутили телеграм следеће садржине: „Чачански радници, сакупљени на збору да протестују против полицијско — државног насиља према штрајкашима на Вршкој чуки, шаљу вам своје револуционарне поздраве и желе да вам истрајност буде крунисана победом. Председ. Милета Ђурчић и другови“.¹³⁹ Ученици Чачанске гимназије, „социјалистички гардисти“, како су себе често називали, „сакупили су 6,45 динара и послали, свесним друговима у Вршкој чуки“.¹⁴⁰ Они су били под утицајем својих професора, социјалистички оријентисаних, посебно познате Милеве Лазовић.

Синдикално веће, одржало је 21. фебруара, у кафани „Танаско Рајић“, редовну конференцију, након које су се сукобила, на улици, два неорганизована радника, што је општинским властима био повод за забрану одржавања радничких предавања и скупова.¹⁴¹ Поводом наредбе Општинског суда у Чачку о забрани радничких скупова, у којој се ишло толико далеко да је власницима локала изричито забрањивано издавање просторија за радничке манифестације, на Великој пијаци организован је протестни збор, на коме је Таса Петковић говорио о насиљу општинских власти над радничком класом, па је једногласно одлучено да се не сме прихватити одлука Општинског суда, јер је незаконита.¹⁴² Синдикално веће¹⁴³ имало је ове године седам синдикалних пододбора са 158 организованих радника,¹⁴⁴ а месна организација ССДС¹⁴⁵ — 59 чланова. Међу њима и три жене. Продавано је 150 примерака „Радничких новина“¹⁴⁶. У Чачку су организовани радници, чланови Српске социјал-демократске странке, сваког дана држали зборове и конференције, организовали бројна предавања и зборове. „Радничке новине“ су у марту 1908. године извештавале социјалистичку јавност Србије: „Наши другови у Чачку раде у покрету врло живо, живље можда него и у једном другом месту. Распоред је извршен овако: понедеоником конференције Пододбора кројачких радника и партијске организације; уторником: Пододбор кожарско — прерађивачких радника; средом: Пододбор дрводељских радника; четвртком: опште предавање; петком Пододбор металских радника; суботом пододбори абацијских, опанчарских и грађевинских радника; недељом: збор или општа конференција свих радника. А недељом увече Синдикално веће држи своје седнице“.¹⁴⁷ Почетком априла месна организација ССДС обавестила је, преко „Радничких новина“, да ће у току месеца одржавати по две конференције недељно у разним деловима града, на којима ће бити тумачен програм Социјалдемократске партије,¹⁴⁸ уочи одржавања Шестог конгреса Партије,¹⁴⁹ на коме је, захваљујући повратку Димитрија Туцовића из Берлина у Београд, успешно превладан утицај десне унутарпартијске опозиционе струје.¹⁵⁰ Партијску организацију Чачка на овом конгресу представљао је Војин Михаиловић, абацијски радник, иначе секретар месне организације.

Због догађаја везаних за анексију Босне и Херцеговине, у Србији је уочи првомајских празновања радништва забрањено одржавање јавних зборова на отвореном простору без претходне пријаве властима, због чега је Први мај 1908. године прослављен у просторијама кафане „Цар Лазар“, где су једно време и биле заједничке

просторије радничких организација у Чачку.¹⁵¹ Након тога, 15. јуна, на радничком збору, на Великој пијаци, коме је присуствовало преко 300 грађана, Таса Петковић, монополски чиновник, иначе истакнути социјалдемократ, говорио је о општем праву гласа, а Коста Новаковић о све израженијој појави милитаризма у српском грађанском друштву, нарочито у догађајима везаним за „Анексиону кризу“ и политику самостално — физионашке владе.¹⁵²

Стални сукоби радника са полицијом и веома строгим општинским властима достигли су врхунац 8. јула 1908. Наиме, полиција је искористила тучу у кафани двојице неорганизованих радника да казни затвором Крсту Николића, абацијског радника, и Живана Жиловића, опанчарског радника; а са по два дана затвора кажњена је група организованих радника: Владислав Ђорђевић, абацијски радник (у то време председник Синдикалног већа), Светолик Перовић, Ранислав Благојевић и Андрија Оцокољић, абацијски радници и Михаило Филиповић, кројачки радник.¹⁵³

Синдикално веће и Партијска управа месне организације СС ДС организовали су на Великој пијаци, протестни збор радника „због гоњења и угушивања синдикалних и партијских организација од стране општинских и полицијских власти, као и наредби којима се забрањује кретање радника градом после 21 час“.¹⁵⁴ На збору су радницима говорили Милета Ђурчић, обућарски радник, Таса Петковић, чиновник, и Станимир Васић, опанчарски радник, а једногласно је констатовано да „не престају прогони организованих радника и ометање рада њихових организација којима се одузима слобода личности, збора и договора“.¹⁵⁵ Истакнута је потреба јачања партијских и синдикалних организација у овим данима терора и прогона радника“.¹⁵⁶ Упркос протестима радника, терор је настао и наредних месеци. Главни одбор Социјалдемократске странке и Главни раднички савез у Београду упутили су писмо министру унутрашњих дела тражећи заштиту радника: „Ми Вам, господине министре, благовремено стављамо до знања, да ће огорчене раднике, које је ординарним и незаконитостима изазвана, бити у најкраћем времену у крви угушено. Радници морају бранити бар она права што им данашњи закони дају, и наш изасланик који у Чачак путује помоћи ће им у томе“.¹⁵⁷ На седници Главне партијске управе, од 3 (16.) новембра пошто је прочитано писмо другова из Чачка о жестоком терору овдашњих власти над организованим радницима, одлучено је да Туцовић и Триша Кацлеровић отпутују у Чачак.¹⁵⁸ Туцовић је у Чачку боравио од 5. до 7 (18—20). новембра 1908. го-

дине и у више телеграма Главној партијској управи јављао је да полиција терорише раднике организоване у синдикалне пододборе и месну организацију ССДС; често их хапси, протерује из Чачка и захтева да се, као и трговачки помоћници у Београду 1903. године, „потписом и сликањем ставе у положај проститутки; данас чачанско начелство хоће да стави све раднике у Чачку у положај слугу и собарица. Радници су решени пре да буду сви похапшени и протерани, него стављени у ропски и унижавајући положај“.¹⁵⁹ Туцовић је у својим телеграмима критиковао терор Веса Милекића, фузионашког председника општине, над организованим радницима. Он је јављао да радник Станимир Васић штрајкује глађу,¹⁶⁰ и истицао: „У време оних незаконитих одредби општинског суда, кажњени су по лажној оптужби по два дана затвора: Николић, Жиловић, Ђорђевић, Перовић, Благојевић, Оцокољић, Филиповић. Пре неки дан општина држи у затвору, једног 10, другог 6 дана, Којића и Стражмајстора, организоване раднике, и прогона у Аустрију. Још лежи апс Станимир Васић кога такође чека прогонство. Полиција казнила по 10 дана организоване обућарске раднике: Јанковића, Обрадовића, Тачева, Јовића, Станојевића. Позивање и саслушања настављају се, нова се хапшења очекују. Идем да разгледам пресуде“.¹⁶¹ Туцовићеве телеграми¹⁶² речито сведоче атмосферу прогона организованих радника у Чачку. Нарочито дописна карта, упућена 7. новембра Драгиши Лапчевићу у Ниш: „Драги Драгиша, Ова два-три дана бавим се овде. Луђе општине и полиције нема. Синоћ је одржан веома велики збор“.¹⁶³

Два дана после Туцовићевог одласка, Синдикално веће организовало је, у хотелу „Лазовић“, велику забаву у корист агитационих циљева Главног радничког савеза.¹⁶⁴ На основу извештаја, поднесеног на седници ГПУ од 10 (23). новембра 1908. године, Туцовић је у Чачку „постигао велики успех“.¹⁶⁵ Сукоби радника и послодаваца настали су на основу правила о слугама и „преживеле Еснафске уредбе“, како пише Туцовић, „и то треба да припамте и остале власти у земљи, чији органи мисле да регулисавају односе између рада и капитала на основу правила о слугама и собарицама и одредаба преживеле Еснафске уредбе“.¹⁶⁶

На годишњој скупштини Синдикално веће у Чачку изабрало је 27 јануара 1909. године нову управу.¹⁶⁷ У току 1909. године деловале су у граду ове радничке синдикалне струковне организације: опанчарска (са 69 чланова), абацијска (16), металска (30), кројачка (10),¹⁶⁸ кожарско — прерађивачка (22),¹⁶⁹ дрводељска (13),

млинарско-пекарска (42),¹⁷⁰ берберска два¹⁷¹ и терзијска¹⁷² (два члана).¹⁷³ Опанчарски радници, чланови најбројнијег синдикалног подбора, радили су дневно, као и абације, и по 14 часова, за просечну надницу од 1,60 динара. Слично је и са металским радницима; радили су по десет часова дневно, а просечна надница бравара била је 1,50 динара, казанџија 2,50, а млинарских радника два динара. Најлошије су стајали кројачки, пекарски, берберски и нарочито терзијски радници — са надницама до два динара и неограниченим радним временом (од зоре до вечери). Најбоље су, ипак, пролазили дрводељски радници: имали су радно време од 10 часова дневно, а наднице су износиле три динара!¹⁷⁴ У таквим условима, када криза погађа углавном најшире слојеве народа, занатлијске раднике који су са оно мало индустријских радника чинили радничку класу у Србији, бројни тарифни покрети, штрајкови, сукоби радника и власти представљали су одраз друштвених односа заснованих на експлоатацији и присвајању вишка вредности.

Крајем августа, после краћег прекида у раду, поново је обновљен пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку, чија је управа преко „Радничких новина“ упозорила раднике да не долазе у Чачак ради тражења посла, јер „влада велика беспарица“.¹⁷⁵ У децембру 1909. овај одбор,¹⁷⁶ објавио је бојкот столарске радионице Јована Новаковића, јер је „раскинуо међусобни уговор о тарифи и грубо вређао и малтретирао раднике“.¹⁷⁷ Почетком јуна и молерски радници у радионици Грује Лукића обуставили су рад због приморавања да раде прековремено без одговарајуће накнаде. После краћег времена послодавац је прихватио захтеве радника.¹⁷⁸ Већ крајем марта настала је беспарица и код опанчарских радника у више градова Србије, нарочито у Чачку, која је условила и низ штрајкова организованих радника.¹⁷⁹ У јуну су запослени у радионици Ђорђа Томића у Чачку ступили у штрајк, због тога што послодавац није хтео да прихвати радничку тарифу. После три дана штрајк је завршен потпуном победом радника: „Радно време је скраћено за два часа, укинут је рад на парче и заведена надница, призната радничка организација, а послодавац је обавезан да плати одштету радницима за три дана проведена у штрајку“.¹⁸⁰ Опанчарски радници у радионици Петронија Новаковића ступили су крајем децембра у штрајк, јер се послодавац грубо опходио према њима и „приморавао их да раде два сата дуже од предвиђеног радног времена“.¹⁸¹

Јединство синдикалног и социјалдемократског покрета потврђивано је и у 1909. години бројним акцијама.¹⁸² Тако је 11. јануара месна организација ССДС одржала годишњу скупштину у кафани „Цар Лазар“, усвојила извештај о раду и изабрала нову управу, на челу које се поново нашао Милета Ђурчић, обућарски радник,¹⁸³ а 1. марта одржана је „чланска конференција“.¹⁸⁴ Овог месеца у Чачку је одржан раднички збор, на коме је Драгиша Лапчевић¹⁸⁵ говорио о националној политици српске буржоазије.¹⁸⁶ Овај раднички збор полиција је окарактерисала „као проглашење републике“ и сутрадан је повела кривичну истрагу.¹⁸⁷ Месна организација ССДП имала је 1909/1910. године 84 члана, а у синдикатима је било учлањено 214 радника, што говори о јачини радничког покрета у Чачку и околини¹⁸⁸ уочи доношења Закона о радњама (1910. године).¹⁸⁹ Овако бројну и организовану радничку класу на Седмом конгресу ССДС¹⁹⁰ представљали су Влада Ђорђевић и Радомир Ивановић, абаџијски радници, а Милета Ђурчић, председник месне организације, обратио се говором делегатима конгреса.¹⁹¹

Након конгреса (одржаног у мају) 15. јуна месна организација ССДП одржала је у кафани „Цар Лазар“ редовну годишњу скупштину, на којој је за председника поново изабран Милета Ђурчић, познати раднички трибун овог краја.¹⁹² Синдикално веће,¹⁹³ да би помогло радницима на изградњи пруге у Овчарско — кабларској клисури, организовало је, 21. јуна 1909. године, протестни збор. И поред претњи отпуштањем са посла, збору је присуствовало 300 радника, који су радили на овом градилишту и по 12 часова дневно, уз највећу надницу од 12 гроша, без икакве здравствене заштите, у лошим смештајним условима, и са слабом исхраном. Више говорника указало је на тежак положај запослених радника. Збор је донео резолуцију којом се захтева скраћење радног времена на 10 часова (односно, у великим тунелима на 8 часова, а у мањим тунелима на свега шест часова), подизање на градилишту амбуланте за обавезан лекарски преглед радника на сваких 15 дана, побољшање квалитета исхране и смештаја радника.¹⁹⁴

Активности месне организације Социјалдемократске партије¹⁹⁵ настављене су и у другој половини 1909. године. Тако је 12. јула, у сали хотела „Лазовић“, одржан збор, на коме се расправљало „О политичкој ситуацији и раду „Велике Владе“, а истог дана увече, у сали хотела „Лазовић“, приређено је социјалистичко вече“.¹⁹⁶ Крајем новембра месна организација ССДС¹⁹⁷ и Синдикално веће у Чачку организовали су курс за описмењавање радника. По-

треба за оваквим обликом деловања радничке организације осећала се дуги низ година.¹⁹⁸ Курсом, уствари аналфабетским течајем, руководила је Милева Лазовић,¹⁹⁹ професор, а од 18 заинтересованих завршило га је 14 полазника. Истовремено је у Чачку радила „школа за агитаторе“,²⁰⁰ коју је водио Таса Петковић, монополски чиновник, близак сарадник и друг Милеве Лазовић. У школи је обрађиван програм Партије²⁰¹ — у циљу припремања радника за пропагирање социјалистичких идеја и јачања радничког покрета.²⁰²

III

Почетком јануара 1910. године „Радничке новине“ известиле су да је формиран пододбор Савеза месарских радника,²⁰² у који се одмах уписало девет чачанских радника. За председника је изабран Војислав Михаиловић, за секретара Милутин Лазовић, а за благајника Велимир Шипетић.²⁰³ У јануару ове године пододбор Савеза кожарско — прерађивачких радника, на својој годишњој скупштини, изабрао је управу,²⁰⁴ а обућарски радници,²⁰⁵ организовани у пододбор, од марта до половине августа били су у тарифном покрету,²⁰⁶ да би поново, 30. августа (12. септембра), ступили у штрајк захтевајући од послодавца да потпише нову тарифу.²⁰⁷ Након три дана, 2. септембра, штрајк је успешно завршен захваљујући јединству организованих радника: из десет обућарских радњи свих 23 радника ступило је у штрајк, којим је смањено радно време за један час, а надница повећана за 15 процената.²⁰⁸ И за млинарско — пекарске раднике²⁰⁹ у Чачку, у току 1910. године, владала је велика беспарица.²¹⁰

Почетком јуна, уочи ванредне скупштине на којој је изабрана нова управа,²¹¹ пододбор Савеза млинарско — пекарских радника објавио је бојкот против Владимира Ђорђевића, свог бившег секретара, „због проневере новца и покушаја цепања пододбора“.²¹² И браварски радници, организовани у пододбору Савеза металских радника,²¹³ били су крајем јуна у тарифном покрету.²¹⁴ Тарифа, поднета послодавцима на потписивање, предвиђала је скраћење радног времена на 10 часова, повећање минималне наднице од 1,20 на 1,60 динара, плаћање прековременог рада за 50 посто, при чему он не може трајати дуже од 20 часова, као и укидање рада на парче.²¹⁵ Након седам дана штрајка захтеви из тарифе су прихваћени од стране послодавца.²¹⁶ Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку,

како су известиле „Радничке новине“, почетком 1910. године²¹⁷ одржао је годишњу скупштину и изабрао управу,²¹⁸ а у мају објавио бојкот Воје Радосављевића, „због грубог поступања према радницима“.²¹⁹

У 26 опанчарских радионица, колико их је у Чачку постојало 1910. године, била су запослена 102 радника. Међу њима и 31 ученик. Радно време било је и по 14 часова за просечну надницу од једног динара. Кроз овај синдикални пододбор 1910. године прошло 74 радника, а отпало је из организације 14 опанчара, који су подлегли притисцима еснафа и послодавачких картела, који су нудили повољније услове за раднике изван синдикалног пододбора. Тако се крајем године у организацији задржало свега 59 опанчарских радника. Изван синдикалног пододбора била су „22 неорганизована радника који раде занат, и исто толико неорганизованих радника који су без посла“.²²⁰

Чести су били штрајкови и тарифни покрети, за време којих су радници из других градова умољавани да не долазе у Чачак.²²¹ Тако је 24. априла, односно 7. маја 1910. године у Чачку започео штрајк 52 опанчарска радника. Захтевали су: скраћење радног времена са 14 на 13 часова дневно, рад недељом да се плаћа по нагодби, а послодавци да примају на рад само организоване раднике. Након три дана, захваљујући одлучности штрајкача, штрајк је успео, јер су остварени захтеви радника.²²² Управа пододбора Савеза опанчарских радника²²³ — у условима велике беспарице, ниских надница, радних услова који су се стално погоршавали (јер су послодавци, на све могуће начине, и поред прихваћене тарифе, настојали да извуку што више вредности од оствареног прихода радионица) — поново је 28. октобра организовала штрајк, не обавештавајући на време управу Савеза опанчарских радника, због чега су настали неспоразуми углавном финансијске природе. Наиме, у штрајку, који је трајао 90 дана, учествовало је 75 радника из 16 опанчарских радионица. Главна управа Савеза опанчарских радника, по одредбама статута, била је дужна и финансијски да помаже организоване раднике. Међутим, пододбор у Чачку, како се истиче у извештају на Седмој скупштини Савеза опанчарских радника Србије, одржаној у Крагујевцу 1911. године, „у време када су пламтели наши штрајкови на све стране, доноси резолуцију да се регулишу односи у радионици, не обавештавајући Савез о намераваном штрајку. Дужност пододбора је била да процени ситуацију у којој је био у то време Савез, па да не тражи никакве побољшице у

време битке на све стране“.²²⁴ На основу правила усвојених на оснивачкој скупштини 1904. године, пододбор је из савезове касе добровољних прилога добио 1.766 динара, као надокнаду штрајкачима за изгубљене наднице за време док су били у штрајку.²²⁵

На овај начин Савез опанчарских радника Србије, иако се налазио у тешкој финансијској ситуацији (у исто време вођени су штрајкови и у Јагодини, Крушевцу, Трстенику, Краљеву, Лозници), помогао је опанчарске раднике, који су после три месеца, на захтев Главне управе, ипак прекинули штрајк, у време када су због „беспарице и мртве сезоне остали без посла“.²²⁶ Неспоразуме месног пододбора и Главне управе Савеза опанчарских радника о томе да ли прекинути или даље водити штрајк, треба посматрати, између осталог, и у правилној оцени ситуације од стране Главне управе, која је истицала да у Чачак пристиже све више радника са стране, жељних посла и зараде, а финансијска ситуација синдикалног савеза не омогућава трајнију подршку штрајкачима.²²⁷ Ипак, и поред жестоких притисака општинских власти и послодаваца, и тешке финансијске ситуације Савеза опанчарских радника Србије, штрајк је завршен, 10. фебруара (28. јануара) 1911. године, обостраним преговорима радника и послодаваца, чији картел је разбијен, као и првобитна намера да повећају радно време за један час, да натерају раднике да раде на парче, уместо за надницу, и да се одрекну радничке организације.²²⁸

Синдикално веће²²⁹ у Чачку имало је ове године седам пододбора са 166 организованих и 54 неорганизована радника.²³⁰ Највише неорганизованих радника било је у млинарско — пекарском пододбору — због неслоге чланова управе, изазване присвајањем новца од стране секретара пододбора. Пододбор месарских радника, одмах након оснивања, расформиран се, углавном због неактивности чланова.²³¹ Пододбори металских радника, са 35 организованих и свега девет неорганизованих чланова, и опанчарских радника, са 72 организована и 12 неорганизованих радника, били су најбројнији и најактивнији у 1910. години.²³²

Радници Чачка половином марта упутили су великом радничком збору у Београду,²³³ сазваном поводом агитације за опште право гласа,²³⁴ више поздравних телеграма,²³⁵ у којима су истицали класну солидарност са радницима Србије. Као и ранијих година, свечано је прослављен Први мај — празник рада. У прослави је учествовало преко 300 радника, којима су се придружили сељаци

из Атенице.²³⁶ Поворка учесника прославе демонстрирала је улицама града, а потом је одржан збор, на коме су говорили Ђорђе Протић (о значају Првог маја), Стеван Топаловић (о заштитном радничком законодавству), Лука Бојановић (о осмочасовном радном дану), Коста Новаковић (о федерацији слободних балканских народа)²³⁷ и Таса Петковић (о општем праву гласа).²³⁸ Овом збору присуствовало је око 600 радника и заинтересованих грађана, а поподне, у парку поред Мораве, одржано је радничко весеље. Том приликом Таса Петковић говорио је о религији и социјалдемократији,²³⁹ а Милева Лазовић о женском питању.²⁴⁰ Партијска управа²⁴¹ и Синдикално веће су са овог збора окупљених радника послали поздравни телеграм друговима у Београду: „Громко протествујемо против неправди и пљачке које се врше над радничком класом, придружујемо се вама и пролетаријату целог света узвицима: Доле са капиталистичким друштвом, живела федерација балканских, слободних народа“.²⁴² Почетком маја, на великом збору, 200 радника протествовало је против доношења предложеног Закона о радњама,²⁴³ захтевало енергичну акцију за доношење повољнијег закона за раднике²⁴⁴ и упутило, 2. маја, великом јавном збору београдских радника, поводом доношења Закона о радњама, поздравни телеграм: „Поздрављамо почетак борбе за заштиту и јавно осигурање радника. Напред, заједно с вама су радници целе Србије. Доле с државним турсорисањем, доле с пљачкањем радничких надница. — Партијска Управа, Синдикално веће“.²⁴⁵

Крајем маја социјалистичка организација у Чачку изабрала је Милету Ђурчића, Владу Ђорђевића, Косту Новаковића и Радомира Ивановића за делегате²⁴⁶ на Осмом конгресу Социјалдемократске партије Србије, заказаног за јун 1910. године у Београду.²⁴⁷

Месна организација Социјалдемократске партије у Чачку²⁴⁸ имала је 1909/1910. године укупно 86 чланова (међу њима и 10 жена социјалдемократкиња), што је велики напредак у раду организације, с обзиром, да се у последње две године број чланова кретао од 53 до 84 радника, (али и интелектуалца, јер је по статуту Партије Главна партијска управа одлучивала о пријему заинтересованих интелектуалаца, што је вероватно био случај са Костом Новаковићем, који је, још 1909. године, апсолвирао на Филозофском факултету у Београду, Милевом Лазовић, професором гимназије, учитељима члановима Клуба учитеља социјалдемократа Србије, који су деловали у Чачку, посебно у „Абрашевићу“).²⁴⁹

Делатност Радничког културно — уметничког друштва „Абрашевић“ није се ограничавала само на првомајске прославе и убичајене радничке забаве у новембру сваке године. Организоване су и позоришне представе за радништво, ширена је посебна културна активност међу припадницима потлачене класе, експлоатисане и друштвено подређене, што је знатно утицало на друштвену еманципацију најширих слојева народа. Тако је крајем јула 1910. године, у башти хотела „Лазовић“, изведен позоришни комад „Борба“. Уз учешће позоришне секције домаћег „Абрашевића“, главну улогу у овом позоришном комаду социјалне садржине тумачио је Петар Христинић, члан Народног позоришта из Београда.²⁵⁰

Крајем године одржани су раднички зборови у Београду против реакционарног радикаског режима, а за опште право гласа и слободу штампе.²⁵¹ Још 8(21). децембра Главна партијска управа обратила се месним организацијама ССДП, да уочи 12(25). децембра, када буде предавана Петиција за опште право гласа у Народној скупштини, „организују групе, појединци и пододбори да упуте телеграме Главној партијској управи још у суботу, у којима ће се придружити протесту нашем и подићи свој протест. Те бисмо телеграме читали пред Народном Скупштином пред којом ћемо се дуже задржати“.²⁵² На основу тога, више радника, углавном виђенијих партијских активиста,²⁵³ али и синдикалних пододбора, међу којима и онај из Чачка,²⁵⁴ упутили су поздравне телеграме захтевајући увођење општег права гласа²⁵⁵ и слободу штампе.²⁵⁶

Изгласавањем Закона о радњама 1910. године по први пут, како пише Драгиша Лапчевић 1922. године, у студији „Историја социјализма у Србији“,²⁵⁷ у нашем законодавству се радницима признаје и обезбеђује право коалиције и штрајка, ограничава радни дан на десет сати за одрасле, забрањује трук — систем, нарочито заштићују деца и жене, заводи се недељни одмор, зајемчава отказ, прописује фабричка хигијена...“, што је за привредне прилике, нарочито за друштвено — економски положај радничке класе, било од великог значаја. Нарочито установљење Радничке коморе, чиме се у организациони модел радничких организација, посебно синдикалних, уводи нова институција (законским одредбама предвиђено је и оснивање суда добрих људи и берзе рада), све у циљу остваривања обавезног осигурања радника.

Након доношења Закона о радњама, уочи балканских ратова, сукоби радничких, синдикалних организација и послодаваца у

Чачку (намерно избегавамо употребу категорија „буржоазија“, „експлоататора“, јер се ради о занатским радњама, а не индустријским објектима) углавном настају услед неспровођења законских одредби о заштитном радничком законодавству.

IV

Период од 1906. до 1910. године представља прекретницу у синдикалном и политичком деловању радника у Чачку. Укључујући и историјска збивања у таковском крају и Драгачеву, он представља садржајну целину о постанку и развоју радничке класе, не само овог краја, већ и шире, у Србији. Иако смо се у овом раду ограничавали само на Чачак, ипак смо настојали да поједина збивања у макроплану, такозваној „локалној историографији“, својеврсној „*historiarerum gestarum*“, сагледамо и у неким ширим збивањима у радничком покрету Србије; на пример: опште право гласа, борба око заштитног радничког законодавства, раднички штрајкови у Фабрици шећера на Чукарици 1907. године и у руднику Ершка чука, али и у идејним струјањима у социјалдемократском покрету, везаним за јединство економске и политичке борбе, партије и синдиката.

Такође смо, за разлику од неких других средина у доба о коме пишемо, били суочени и са особеностима у радничком покрету Чачка. На пример: неучествовање месне организације Социјалдемократске партије у општинским изборима, што је делимично било условљено релативно развијеном грађанском класом и, наравно, политичким партијама, чији су представници у општинској власти, али и еснафским удружењима, у корену, гушили радничке акције, посебно активност социјалдемократа. Отуда у овом крају развијеност синдикалних пододбора и често избијање штрајкова, посебно обућарских, опанчарских и грађевинских радника, што је условљено и привредном структуром Чачка од 1906. до 1910. године, у периоду упамћеном у историји српског народа по анексији Босне и Херцеговине, великом демократском, друштвеном, културном развоју, али и по прогонима радничке класе, организација и удружења. Отуда и произилази научни значај изучавања друштвених и економских услова у којима делује радничка класа Чачка, као део радничког покрета Србије, у првој деценији XX века.

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

1. Трећи конгрес Главног радничког савеза одржан је 19. и 20. јуна (6. и 7. јула) у Крагујевцу, а дан пре тога одржан је Трећи конгрес социјалдемократске странке. (Миленко Топаловић, „Хронологија радничког покрета у Србији“, књига I, Београд, 1964, стр. 91).

2. Чачанско радничко друштво престало је да ради 1905. године мада управа није извршила ликвидацију. („Извештај Управе Главног радничког савеза о њеном раду од 20. марта 1904. године од 5. јуна 1905. године III Конгресу Радничког савеза“, „Радничке новине“, бр. 3 и 4, Београд, 7. и 10. јануар 1906).

3. „Радничке новине“, бр. 15, 12. октобар 1935.

4. У „Резолуцији о јединству радничког покрета“, донесеној на Трећем конгресу Радничког савеза Србије у Крагујевцу, истиче се да је за успех радничке класе потребно јединство борбе. („Радничке новине“, бр. 101, 7. децембар 1905).

5. „Радничке новине“, бр. 4, 10. јануар 1906.

6. Савез кожарско-прерађивачких радника Србије основан је 19. августа 1903. године.

7. У нову управу изабрани су: председник Милош Радовановић, благајник Мирко Јовановић, секретар Ђорђе Петровић, а надзорници: Стеван Милошевић и Мита Свиларевић. За делегата на Главној годишњој скупштини изабран је Мита Бироцки, обућарски радник из Београда. („Радничке новине“, бр. 17, 9. фебруар 1906).

8. „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, том 1, књига 4, Београд, 1964, година, стр. 91; „Правила савеза кожарско — прерађивачких радника“, члан 3.

9. „Радничке новине“, бр. 29, 9. март 1906.

10. „Радничке новине“, бр. 17, 9. фебруар 1906, бр. 29, 9. март 1904.

11. Синдикални пододбор Савеза металских радника основан 31. августа поново је основан 26 (13.) марта 1906. године, односно јануара исте године, на основу члана 14 „Правила Савеза металских радника Србије примљених на ванредној скупштини 30. маја 1904. године у Београду“, где је предвиђено да се „оснивају у унутрашњости, у местима где има више од 10 чланова — пододбори, а где је мање од 10 чланова — повереници“. (Из чланске књижице Савеза металских радника, Београд, 1904). У Чачку је основано повереништво металских радника.

12. У нову управу изабрани су: председник Владимир Милановић, секретар Јеремија Ђирковић, благајник Властимир Ђирковић а надзорници: Војислав Ерић и Љубомир Чолуновић. („Радничке новине“, бр. 35, 21. март 1906).

13. „Радничке новине“, бр. 44, од 11. априла 1906. године, донеле су садржај телеграма: „Придружимо се вашем раду с узвиком: доле с трулом буржоазијом! Живела социјална револуција! Пододбор металских радника“.

14. Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника одржао је 28. новембра 1906. године скупштину и изабрао управу: председник Милета Ђурчић, секретар Милан Селаковић, и благајник Стеван Филиповић. За чланове Надзорног одбора: Милан Петаковић и Влајко Стефановић. („Радничке новине“, бр. 145, 2. децембар 1906).

15. „Радничке новине“, бр. 145, 2. децембар 1906.

16. Металски радници запослени у казанџијској радионици Светозара Вељковића у Чачку закључили су веома повољну тарифу са послодавцем: („Радничке новине“, бр. 105 од 31. августа 1906) док је пододбор Савеза металских радника закључио са послодавцем повољну тарифу коју су „Радничке новине“ објавиле у броју 114, од 21. септембра 1906.

17. „Радничке новине“, бр. 153, 31. децембар 1906.

18. „Радничке новине“, бр. 143, 25. новембар 1906. У „Извештају међународном синдикалном савезу за 1906. годину“ забележено је, између осталих и за штрајк металских радника да је био нападачког карактера, обухватио

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ

25 радника, трајао 30 дана, при чему је изгубљено 750 радних дана, а завршен је безуспешно за радништво у Чачку. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1958, стр. 206).

19. „Радничке новине“, бр. 147, 31. децембар 1906.

20. „Радничке новине“, бр. 32, 17. јул 1903.

21. У нову управу су ушли тада истакнути раднички трибуни: председник Тиосав Лазовић, секретар Чеда Матијевић, благајник Божић Божићевић. Надзорни одбор сачињавали су: Радомир Држић и Станоје Војовић. („Радничке новине“, бр. 45, 13. април 1906). Из извештаја о годишњем раду Савеза абацијских радника, поднесеном Трећој годишњој скупштини, 28. јануара 1907. године, види се да је пододбор абацијских радника у Чачку био један од десет основаних у целој Србији, који су бројали укупно 237 чланова. („Радничке новине“, бр. 23, 22. фебруар 1907). Из биланса Савеза абацијских радника од 1. јануара 1907. године до 1. јануара 1908. године види се да је од пододбора абацијских радника из Чачка уплаћено од уписа чланарине и редовног улога свега 44 динара („Радничке новине“, бр. 24, 23. фебруар 1908), а за наредних година дана овај износ је знатно повећан — износио је 308,60 динара. („Радничке новине“, бр. 13, 29. јануар 1909).

22. „Радничке новине“, бр. 44, 11. април 1906.

23. „Радничке новине“, бр. 55, 6. мај 1906.

24. „Радничке новине“, бр. 60, 18. мај 1906. „Радничке новине“, у броју 75. од 22. јуна, известили су да се бојкотовани абацијски радник Војимир Драгачевац из Чачка, „јавно извинио организованим радницима за нанете увреде и изразио жељу да приђе организацији“. Управа одбора абацијских радника укинула је бојкот и Драгачевца примила у своју организацију. („Радничке новине“ бр. 75, 22. јун 1906.).

25. „Радничке новине“, бр. 32, Београд, 17. јул 1903. године: „Правила савеза абацијских радника“, члан 1.

26. „Радничке новине“, бр. 99, 17. септембар 1906. године, даље су известили да су у Надзорни одбор изабрани: Бранислав Станковић (за председника), а чланове: Рајко Молеровић и Драгољуб Марковић.

27. У нову управу изабрани су: председник Живко Икодиновић, потпредседник Владислав Јовановић, секретар Милан Јовановић, Средоје Николић и Милосав Божовић као чланови. У Надзорни одбор: Стојан Смиљковић, Јеврем Јовановић и Младен Гајовић. („Радничке новине“, бр. 88, 22. јул 1906.). Из извештаја управе о раду Савеза опанчарских радника, поднесеном на Трећој годишњој скупштини 6. и 7. јануара 1907. године у Крагујевцу, сазнаје се да пододбор из Чачка, као и неколико других, није послао за последња четири месеца никакав извештај, па се није знало да ли ради. („Радничке новине“, бр. 7, 16. јануар 1907).

28. „Радничке новине“, бр. 88, 22. јун 1906.

29. „Правила Главног радничког савеза“, усвојена на Трећем конгресу Радничког савеза 1905. године у Крагујевцу, у члану 17, регулишу рад Синдикалних већа: „Ради решавања општих питања и свршавања заједничких послова савезне организације и сви пододбори у свима местима у унутрашњости установљавају заједничка синдикална већа (картеле), која сачињавају претседници и секретари свију савеза, пододбора и повереништва у једном месту и повереници Главног радничког савеза“. У члановима 18. и 19. регулисане су дужности и права из делокруга рада синдикалних већа. („Радничке новине“, бр. 85, 12. октобар 1905).

30. У саставу Синдикалног већа у Чачку, крајем новембра 1906. године били су пододбори: абацијских, опанчарских, металских, кожарско-пре-рађивачких и дрводељских радника, као и повереништва грађевинских и рударских радника, са укупно 146 организованих и 106 неорганизованих чланова. („Радничке новине“, бр. 145, 2. децембар 1906).

31. „Радничке новине“, бр. 98, 15. август 1906.

32. „Радничке новине“, бр. 96, 10. август 1906.

33. Штрајкачки одбор сачињавали су: Милан Николић, Адолф Зеблази, Даио Луиђи, Антон Микић, Јовица Поповић, Милан Рашић, Борислав Церо-

вић, Јаћим Димитријевић, Митар Цветановић, Димчо Величковић, Комбуа Мио, Никола Никетић и Матија Микула. („Радничке новине“, бр. 94, 95 и 96, од 5, 8. и 10. августа 1906).

34. „Радничке новине“, бр. 100, 19. августа 1906.

35. „Радничке новине“, бр. 124, 14. октобар 1906.

36. Савез рударских радника Србије основан је 1903, а поново је обновљен 2. јануара 1905. године (20. децембра 1904. године).

37. „Савез рударских радника од 1. јануара до 31. децембра 1906. године (за целу 1906. годину)“; „Радничке новине“, бр. 19, 13. фебруар 1907; „Синдикални покрет у Србији...“, том I, књ. 4, Београд, 1964. стр. 435.

38. „Радничке новине“, бр. 98, 15. август 1906; бр. 193, 26. август 1906. Ови притисци општинских власти нису омели месну организацију ССДС да организује, почетком јуна, прикупљање новчаног прилога од 8,50 динара као помоћи за београдске другове, који су затворени после напада српских комита на београдске раднике. („Радничке новине“, бр. 75, 22. јун 1906).

39. Овакав методолошки приступ нужан је код историјске макросинтезе, спознаје посебног у општем и обратно, јер изучавање локалних збивања без увида у шири друштвено-историјски контекст неминовно води свођењу локалне историографије на догађању, а раднички покрет идеологизира, даје му нестварне димензије и своди га на „локалну историју“).

40. „Радничке новине“, бр. 3, 7. јануар 1906.

41. „Радничке новине“, бр. 43. 8. април 1906. „Записник са Четвртог конгреса ССДС“ објавиле су „Радничке новине“, у првомајском броју, 18. априла 1906. године.

42. „Радничке новине“, бр. 46, 15. април 1906.

43. „Синдикални покрет у Србији...“, стр. 234.

44. Социјалдемократи су у усвојеном програму партије предвиђали одвајање цркве и школе, а неспоразуми са црквеним властима често су настајали и поводом верских обреда. Београдска митрополија је 1905. године издала наредбу свештенству да се над умрлим социјалдемократима не врши опело. („Опозиција“, Београд, бр. 91, 1. април 1905). Наредне године социјалдемократски посланик Драгиша Лапчевић критиковао је у Народној скупштини предлог да се заклетва посланика обави пред свештеником. („Политика“, Београд, бр. 887, 3. јул 1906). Како су извештавале „Радничке новине“, 6. јануара 1907. године, у чачанској болници преминуо је организовани радник, пореклом Италијан. Радници су организовали сахрану (и то тако што је сандук био прекривен црвеним платном) без крста и свештеника. Спровод је кроз град пратио хор „Абрашевића“, што је изазвало велико негодовање црквених кругова и интересовање грађанства. („Радничке новине“, бр. 16, 6. фебруар 1907). Крајем априла Еснаф абацијских радника у Чачку казнио је једног радника са 14 динара због тога што није хтео да носи еснафску заставу на црквеној прослави „врбице“. („Радничке новине“, бр. 57, 15. мај 1907).

45. Опширније о прославама Првог маја у Чачку и другим крајевима Србије у књизи Едиба Хасанагића „Први мај у Србији 1893—1914“, Београд, 1954. године.

46. Душан Поповић, истакнути социјалиста, писао је, први потписани чланак „Револуционарни дан“ о значају Првог маја као међународног пролетерског празника. („Радничке новине“, 10. април 1906).

47. „Радничке новине“ су често доносиле написе о револуцији у Русији из пера тада истакнутих социјалиста и теоретичара Партије. Тако је, на пример, Д. Поповић, објавио чланак „Руска револуција“ у „Радничким новинама“ бр. 47, 18. април 1906. године.

48. Учесници мајске прославе упутили су поздравни телеграм друговима у Београду: „Другови, високо уздигните заставу за ослобођење целог човечанства. Испод црвене заставе кличемо: Живела социјална револуција! Живео Први мај! Две стотине мајских слављеника“. „Радничке новине“, бр. 50, 25. април 1906. и бр. 54, 4. мај 1906).

49. Исто.

50. „Радничке новине“, бр. 87, 20. јул 1906.

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ

51. Исто. Петиција је послата свим месним организацијама до 2. августа (20. јула) 1906.

52. „Радничке новине“, бр. 84, 13. јул 1906.

53. „Закон о општинама“ („Српске новине“, бр. 136, 1903.) и „Закон о јавним зборовима и удружењима“ од 31. марта 1891. враћен Уставом од 5. јуна 1903. године, („Српске новине“, бр. 135, 1903), регулишу изборни поступак, мада треба имати у виду да је 27 (14.) јуна 1910. године донесен Закон о изменама и допунама наведених тако да су од тада право бирања имали само грађани који су навршили 21 годину и који плаћају најмање 15 динара непосредне порезе на годину, рачунајући и стални државни прирез. („Српске новине“, Београд, бр. 143, 3. јул 1910).

54. „Историјски архив КПЈ“, том III, Београд, 1950, стр. 49—52.

55. ИРПС, СДП, бр. 65-а. Записник ГПУ, ССДП, бр. 505. Месна организација ССДС одржала је 11. новембра 1907. велики раднички збор у сали хотела „Лазовић“, који је био посвећен општинским изборима. („Радничке новине“, бр. 133, 8. новембар 1907).

56. Половином новембра месна организација одржала је састанак, на коме је извршена попуна нове управе: потпредседник Стеван Филиповић, обућарски радник, секретар Чедомир Цвијовић, абаџијски радник и члан Сава Стојановић, кројачки радник. За новог председника Надзорног одбора изабран је Радомир Ивановић, абаџијски радник. („Радничке новине“, бр. 143, 28. новембар 1906).

57. „Радничке новине“, бр. 121. 7. октобар 1906.

58. Министар унутрашњих дела, Стојан М. Протић, послао је 27 (14.) августа 1906. године распис свим полицијским властима П. бр. 17.066, којим се ограничава и онемогућава активност радничких организација. („За отаџбину“, Београд, бр. 213, 16. август 1906).

59. „Абрашевић“ је одмах након оснивања, већ у фебруару 1906. године, одржао у Гучи, концерт за тамошње радништво. („Сећања учесника на развој радничког покрета у Чачку“, ИАЧ).

60. На оснивачкој скупштини изабрана је управа друштва: председник Тодор Тодоровић, браварски радник, секретар Сава Сотјановић, кројачки радник, благајник Војин Михаиловић, абаџијски радник, архивар Јеремија Ђирковић. За чланове управе изабрани су: Живко Икодиновић, Милан Јовановић, опанчарски радник, Димитрије Томовић, Станимир Војовић и Драгутин Перић, столарски радник. У Надзорни одбор: Чедомир Цвијовић, абаџијски радник, као председник, и за чланове: Владисав Јовановић, опанчарски радник, Петар Пешић, лимарски радник, Милан Селаковић, обућарски радник, и Андреја Оцокољић. Хоровођа је био Александар Јанковић, учитељ, а једно време и Крста Тачев, учитељ, емигрант из Бугарске. („Радничке новине“, бр. 7, 16. јануар 1907).

61. Пододбор Савеза абаџијских радника изабрао је на овој скупштини и нову управу: председник Тијосав Лазовић, секретар Андрија Оцокољић, благајник Чеда Матијевић и чланови — Новица Коравић и Драгољуб Марковић. У Надзорни одбор изабрани су: Станимир Војовић (за председника), Александар Гавриловић и Дамјан Трифуновић (за чланове), обојица абаџијски радници. („Радничке новине“, бр. 11, 25. јануар 1907), на годишњој скупштини пододбора Савеза опанчарских радника изабрана је нова управа: председник Владислав Јовановић, секретар Милан Јовановић, благајник Стојан Смиљанић и чланови — Милутин Томић и Петровије Лучић. За чланове Надзорног одбора: Стојан Стишовић, и Богосав Недовић. („Радничке новине“, бр. 13, 30. јануар 1907).

62. Из биланса Савеза опанчарских радника Србије, са седиштем у Крагујевцу, од 28. фебруара 1906. до 6. јануара 1907. године види се да је од пододбора у Чачку, по основу уписа и улога, уплаћено 173,65 динара, што је после износа централе у Крагујевцу и пододбора из Београда и Горњег Милановца највећа сума у структури прихода за 1907. годину. („Радничке новине“, бр. 21, 17. фебруар 1907).

63. „Радник“, Крагујевац, бр. 5, 2. фебруар 1908.

64. У извештају о раду Савеза опанчарских радника у 1907. години истиче се: „Савез је и у овој години одржао најтешњу везу са Социјалистичком партијом. Тамо где је партију требало помагати гласовима и новцем, Савез, почев од централе па до свих пододбора, био је у првим редовима. У изборној борби, чланови Савеза били су савесни социјалистички, гласачи и ревносни агитатори“. („Радник“ Крагујевац, бр. 5, 2. фебруар 1908).

65. У нову управу изабрани су: председник Милан Јовановић, секретар Стојан Стишовић, благајник Љубомир Јовановић и чланови — Војин Луковић и Милан Јаковић. За чланове Надзорног одбора: Милисав Цупара и Ненад Николић. („Радничке новине“, бр. 51, 1. мај 1907). До измена у саставу овог синдикалног пододбора дошло је и почетком децембра. Тада су изабрани: председник Љубомир Јовановић, секретар Стојан Смиљанић, благајник Радомир Тозиковић и чланови — Живан Николић и Владисав Јовановић. За чланове Надзорног одбора: Стојан Стишовић и Милан Цупара („Радничке новине“, бр. 151, 17. децембар 1907).

66. Још 1905. године крагујевачки „Радник“ писао је да опанчарски радници спадају у категорију најексплоатисанијих радника. („Радник“, Крагујевац, бр. 4, 22. јануар 1905).

67. На збору пододбора опанчарских радника у Београду, у фебруару 1906. године, поводом калфенског писма „које не чини радника способним за рад, већ се издаје због користи мајсторских еснафа, јер на тај начин хоће да експлоатишу раднике, апелује се на све другове раднике у унутрашњости да калфеницу не показују и поведу живу борбу против свих врста експлоатације од стране послодаваца и њихових еснафа“. („Радничке новине“, бр. 25, 28. фебруар 1906).

68. „Радничке новине“, бр. 104, 4. септембар 1907.

69. „Радничке новине“, 24. јануар 1908.

70. Савез металских радника Србије основан је 26(13). септембра 1901. године, а пододбор у Чачку 16(3). августа 1904. Повереништво је поново основано 26(13). марта 1906. Иначе, Савез металских радника Србије поново је обновљен у октобру 1913. године. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, том 1, књ. 3, Београд, 1962, део: „Хронолошки преглед оснивања синдикалних пододбора у Србији до 1919 године“, стр. 80, 85, 104, 115).

71. „Радничке новине“, бр. 153, 25. децембар 1907.

72. Александар Николић, „Савез металских радника у Србији 1901—1913. године“, „Борба“, полумесечни спис социјалне демократије, књ. 7, Београд, 1. јануар 1914, стр. 430—438.

73. Пододбор Савеза металских радника из Чачка уплатио је 84,45 динара Савезу металских радника за период од 1. јануара до 1. децембра 1907. године на име уплата од редовног улога. („Радничке новине“, бр. 9, 19. јануар 1908).

74. У нову управу пододбора Савеза металских радника у Чачку изабрани су: председник Тодор Тодоровић, секретар Петар Томић и благајник Живојин Радовановић. За чланове Надзорног одбора: Илџа Павловић и Медо Бузуровић. („Радничке новине“, бр. 21, 24. фебруар 1907).

75. „Радничке новине“, бр. 26, 1. март 1907.

76. У исто време објављен је бојкот над радником Михаилом Јовановићем, јер је постао штрајкбрехер. („Радничке новине“, бр. 42, 7. април 1907).

77. „Радничке новине“, бр. 33, 17. март 1907. Дан касније, 11(24) марта, на збору сазватом од стране Главног радничког савеза, у сали „Коларца“, окупљеним радницима Димитрије Туцовић говорио је „О штрајку и радничкој погибији на Чукарици“. („Радничке новине“, 10. март 1907, „Велики раднички збор“).

78. На Чукарици 13(26). фебруара отпочели су штрајкови радника у Фабрици шећера, у Фабрици обуће и у Фабрици кожа, јер су послодавци погазили уговорену тарифу. (Миленко Топаловић, „Хронологија радничког покрета у Србији“, књига I, до 1919. године, Београд, 1964, стр. 120).

79. Годишњак града Београда, књ. XV, Београд, 1968, стр. 118.

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ

80. Тудовић је уочи Четвртог конгреса ГРС објавио у „Радничким новинама“ (бр. 48, 21. април 1907) „Предлог резолуције о штрајковима“, у којој је писао: „Даље, конгрес сматра закључивање тарифних уговора као погодно средство за регулисање услова рада, али само тада када их закључују јаке радничке организације које су у стању закључене тарифе чувати и спроводити. Израда тарифа зависи од специјалних прилика дотичног заната, али највећу пажњу треба поклонити скраћењу радног времена и повећању надница. Тарифе не треба закључивати са дугим роком“.

81. На Чукарици, у Фабрици шећера, 1(14). марта 1907. године полиција је угушила штрајк крвопролићем: четири радника је убила, а три лакше ранила. (М. Топаловић, „Хронологија радничког покрета...“ стр. 120).

82. „Радничке новине“, бр. 53, 5. мај 1907.

83. „Радничке новине“, бр. 78, 5. јун 1907.

84. АИРПС, Записник Главне партијске управе, бр. 65-а стр. 436.

85. Након догађаја на Чукарици, у августу 1907. године влада је израдила пројекат новог Закона о радњама, пошто онај стари, из 1905. године није усвојен. Опширније о овоме: Д. Лапчевић, „Историја социјализма у Србији“, Београд, 1922, стр. 163—165.

86. „Радничке новине“, бр. 95, 14. август 1907.

87. „Политика“, Београд, бр. 1352, 22. октобар 1907.

88. Као потписници овог телеграма помињу се: Филиповић, Стојановић, Перих, Петковић, Цвијовић, Парадић, Грујићић, Јовановић, Цупара, Павловић, Јовановић, Николић, Ивановић, Кузмановић, Ђурчић, Јовановић, Стишовић, Топаловић, Лучић, Смиљанић, Манојловић, Луковић, Јовановић, Раденковић, Бојовић, Михајловић, Нешић, Селаковић, Ерић, Јовановић. („Радничке новине“, бр. 127, 25. октобар 1907).

89. У нову управу изабрани су: председник Новица Лучић, секретар Матија Велтурини и благајник Јордан Ристић, а за ревизоре Грујица Поповић и Бошко Вељковић. („Радничке новине“, 16. август 1907). Савез грађевинарских радника основан је 6. октобра 1901. године. („Грађевинар“, Београд, бр. 5, 4. март 1914).

90. „Радничке новине“, бр. 122, 30. август 1907.

91. Крајем августа у Чачку је формирано повереништво Савеза рударских радника. („Радничке новине“, бр. 105, 6. септембар 1907; М. Топаловић, „Хронологија...“, стр. 126).

92. „Радничке новине“, 30. октобра, известиле су да је главни инжењер на изградњи пута у Овчару, Винчи, „без икаквог разлога испребијао радника Тихомира Милића. Када се Тихомир пожалио полицијском комесару Стојану Томићу, овај га је најурно и припретио да ће га протерати“. „Испребијан Тихомир покушао је да тражи заштиту у надлежној општини у Рошцима. Међутим, полицијски комесар је послао жандарме који су ухватили Тихомира, шамарали га и стражарно протерали из Овчара“. („Радничке новине“, бр. 129, 30. октобар 1907).

93. О тешким условима рада, сукобима на градилишту и синдикалној борби радника до сада је доста писано. Тако Р. Трипковић у краћој монографији „На шинама“, посвећеној железничарима Чачка, објављеној 1983. године, наводи да су тешки услови рада били на свим пружним деоницама, „а посебно на деоници Чачак — Пожега, па је услед тога био велики број несрећа на раду“ (наведено дело, стр. 15—18). Потпунији архивски подаци везани за овај крај публиковани су у књизи Б. Перуничћа „Чачак и Горњи Милановац“, II, Чачак, 1969, стр. 729—739.

94. На годишњој скупштини месне организације ССДС, 17. јануара 1907. године, када је за председника изабран Стеван Филиповић, у нову управу ушли су: потпредседник Тодор Тодоровић, браварски радник, секретар Чедо Цвијовић, абацијски радник и благајник Војин Михаиловић, абацијски радник, а за чланове — Драгутин Перих, столарски радник и Владисав Ђорђевић, абацијски радник. У Надзорни одбор: Јован Петровић, обућарски радник, Милан Селаковић, обућарски радник, и Сава Стојановић, кројачки радник (као књижничар). („Радничке новине“, бр. 10, 23.

јануар 1907). Веома је занимљиво упоредити овај састав партијске управе са оном изабраном почетком децембра 1907. године. Сада је за председника изабран Милета Ђурчић, за потпредседника Влада Ђорђевић, за секретара Сава Стојановић, а за благајника Војислав Михаиловић. За ревизоре: Крста Тачев и Милан Селаковић. („Радничке новине“, бр. 150, 15. децембар 1907).

95. „Радничке новине“, бр. 5, 10. јануар 1908.

96. Још 26. децембра 1907. године пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Милан Петаковић, секретар Коста Тачев и благајник Милан Селаковић, а за ревизоре — Влајко Стефановић и Обрад Стојковић. За делегата на скупштини савеза одређен је Милан Селаковић. („Радничке новине“, бр. 7, 15. јануар 1908).

97. Синдикална организација у Чачку зборове и манифестације одржавала је сваки дан, а уторком су то чинили организовани радници у пододбору Савеза кожарско-прерађивачких радника. („Радничке новине“, бр. 30, 8. март 1908).

98. У извештају Централне управе Савеза кожарско-прерађивачких радника за 1912/1913. годину истиче се да је „Савез основан 6. VI. 1903. године, и од дана свога оснивања па до данас са својом функцијом није престајао ни једног секунда“, а само 1906. године кроз организацију је прошло 1.314 радника, од којих је на крају године остало само 479 чланова. Чачак је 1906. године, на годишњој скупштини, 26. фебруара, био заступљен са 10 чланова пододбора док је, на пример, у исто време у Шапцу било 46 чланова, Ваљеву 34, Крагујевцу 24. („Радничке новине“, бр. 29, 9. март 1906).

99. „Радничке новине“, бр. 6, 12. јануар 1908.

100. „Радничке новине“, бр. 40, 1. април 1908.

101. „Радничке новине“, бр. 7, 15. јануар 1908.

102. Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника одржао је 20. јуна 1908. године своју редовну конференцију и изабрао нову управу: председник Павле Мутавцић, секретар Милорад Грујичић и благајник Милан Селаковић. За чланове Надзорног одбора: Обрад Стојановић и Влајко Стефановић. („Радничке новине“, бр. 78, 3. јул 1908).

103. Почетком новембра 1908. године пододбор обућарских радника у Чачку, на годишњој скупштини, изабрао је нову управу: председник Павле Мутавцић, секретар Милорад Грујичић, и благајник Пера Чакаревић. За чланове Надзорног одбора: Милан Пагаковић и Милован Кнежевић. („Радничке новине“, бр. 136, 11. новембар 1908).

104. „Радничке новине“, бр. 34, 18. март 1908.

105. „Радничке новине“, бр. 97, 16. август 1908.

106. „Савез кожарско-прерађивачких радника Србије“ — Извештај за 1912—1913. годину, Београд.

107. У извештају са скупштине кожарско-прерађивачких радника од 18. јануара 1909. године истиче се: „На скупштини били су сви пододбори заступљени: ужички, крагујевачки, чачански, нишки и ваљевски“. („Радничке новине“, бр. 28, 5. март 1909).

108. „Радничке новине“ у броју 127, од 21. октобра 1908. године објавиле су саопштење Савеза кожарско-прерађивачких радника да се Жика Пејчић из Чачка бојкотије због проневере савезног новца.

109. „Радничке новине“, бр. 28, 5. март 1909.

110. Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку закључио је тарифу са папучарским послодавцима. Овом тарифом одређено је да радно време може најдуже да траје 11 часова, али и да се зарада повећа за пет одсто. („Радничке новине“, бр. 65, 31. мај 1908).

111. „Радничке новине“, бр. 114, 23. септембар 1908.

112. „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1964, том 1, књ. 4, стр. 140, део „Таблица штрајкова за 10 година“.

113. У састав нове управе изабрани су: председник Обрад Стојановић, секретар Коста Тачев и благајник Жика Пајичић. У Надзорни одбор: Милан

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ

Петковић и Милован Кнежевић. („Радничке новине“, бр. 114, 23. септембар 1908).

114. Промене у саставима пододбора кожарско-прерађивачких радника биле су веома честе. И крајем јануара 1909. године, на редовној годишњој скупштини, анализиран је дотадашњи рад и изабрана управа у саставу: председник Милан Петковић, секретар Јован Петровић, благајник Милутин Обрадовић и чланови — Влајко Стефановић и Станимир Грковић. У Надзорни одбор: Коста Тачев и Војислав Јовић. („Радничке новине“, бр. 20, 14. фебруар 1909).

115. Почетком маја обућарски радници запослени код послодавца Арсенија Дукића ступили су у штрајк, јер послодавац није хтео да прихвати предложену тарифу радника. Зато је пододбор обавестио обућарске раднике Чачка да код овог послодавца не ступају на рад. („Радничке новине“, бр. 61, 26. мај 1909). У 1909. години, поред опанчарских и абаџијских, често су штрајковали и обућарски радници: 26. маја у одбрамбеном штрајку, када је учествовало седам обућарских радника, који нису успели да остваре своје захтеве, и 18. августа, када шест радника такође није успело да успешно заврши штрајк. („Синдикални покрет у Србији...“, Београд, 1958, стр. 384—385).

116. „Радничке новине“, бр. 20, 16. фебруар 1910, „Са Скупштине Савеза абаџијских радника“ од 30. јануара 1910. године.

117. Неорганизованих радника у Шапцу било је свега 30, уз 80 ученика на абаџијском занату.

118. У нову управу изабрани су истакнути абаџијски радници: председник Владислав Ђорђевић, секретар Андрија Оцокољић и благајник Ранислав Благојевић, а за контролоре: Светолик Петровић и Станимир Бојовић. Председник пододбора, Владислав Ђорђевић, изабран је за делегата на годишњој скупштини Савеза. („Радничке новине“, бр. 7, 15. јануар 1908).

119. „Радничке новине“, бр. 39, 29. март 1908.

120. Поред власника абаџијске радње, браће Марковића, бојкотовани су и радници: Божидар Миљинковић, Драгољуб Добросављевић, Тодосије Ђукановић, Радивоје Брковић и Раденко Чекеревац. („Радничке новине“ бр. 68, 10. јун 1908).

121. „Радничке новине“, бр. 108, 9. септембар 1908.

122. „Радничке новине“, бр. 3, 6. јануар 1909. У извештају Управи Главног радничког савеза Петог синдикалног конгреса 1909. године, у табели штрајкова, вођених од 1. јануара 1907. до 31. децембра 1908. године, наводи се и штрајк абаџијских радника у Чачку 1908. године. Био је одбрамбено-нападачког карактера. Трајао је 21 дан, са укупно 10 штрајкача, и завршен је успехом. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1958, стр. 298).

123. „Радничке новине“ бр. 149, 11. децембар 1908.

124. „Радничке новине“, бр. 129, 31. октобар 1909. Због беспарице умолени су и опанчарски радници да не долазе у Чачак — још у априлу 1908. године. („Радничке новине“, бр. 145, 12. април 1908). Најбројнији и најбоље организовани била су 32 организована радника, који су радили и по 14 часова дневно за бедну надницу од 1,20 до 1,40 динара. („Радничке новине“, бр. 17, 7. фебруар 1908). Они су у овој години, на име чланских улога, уплатили Савезу опанчарских радника у Крагујевцу 518,50 динара. („Радничке новине“, бр. 14, 31. јануар 1909).

125. „Радничке новине“, бр. 50, 26. април 1908.

126. На Четвртој годишњој скупштини Савеза опанчарских радника Србије, одржаној у Крагујевцу 13. и 14. јануара 1908. године, поред београдског и горњомилановачког, и пододбор чачански похваљен је „као најјачи, иако су после шабачког имали највеће тешкоће, да издрже борбу како против послодавца, тако и несавесних радника“. („Радничке новине“, бр. 11, 24. јануар 1908). Половином јануара пододбор Савеза опанчарских радника одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Јеврем Јовановић, секретар Стојан Смиљанић, благајник Радомир Плазинић и чланови: Живан Живановић и Милосав Цупара. („Радничке новине“, бр. 12, 26. јануар 1908).

127. Пододбор Савеза металских радника у Чачку, на својој годишњој скупштини, 20. јануара 1908. године, изабрао је нову управу: председник Медо Бузуровић, секретар Срећко Нешић, благајник Властимир Ђирковић и надзорници — Љубомир Лаловић и Лука Филиповић. („Радничке новине“, бр. 10, 22. јануар 1908. година). Ове године вођена је успешна борба за остваривање тарифних захтева, јер су услови рада били веома тешки. Радно време је често трајало и преко 18 часова, а минимална надница ковача износила је и до 0,75 динара. („Радничке новине“, бр. 11, 24. јануар 1908). Организовани металски радници половином јула обуставили су рад због тога што је послодавац Светислав Гоговић „намерио да запосли једног неорганизованог радника.“ („Радничке новине“, бр. 72, 19. јули 1908). Бојкотовали су и Младена Константиновића, браварског радника, због тога што „шпијунира и клевете организоване раднике код послодавца“ („Радничке новине“, бр. 78, 3. јул 1908). и Александра Шипетића, казацијског радника. Милана Огњановића и Михаила Јовановића, металске раднике, престали су да бојкотују „пошто су исправили своје грешке и вратили се у чланство организације“. („Радничке новине“, бр. 81, 10. јул 1908).

128. Пододбор Савеза кројачких радника у Чачку, основан је 1. јануара 1908. године. („Извештај Централне управе Савеза кројачких радника-ца о раду у 1911. год., поднесен III редовном конгресу 13. фебруара 1912. год.“, део „Број чланова по месецима у 1910. години“; „Синдикални покрет у Србији 1913—1919“, Београд, 1962, том 1, књига 3, стр. 300). Из „Биланса Савеза кројачких радника за 1907“ види се да је уствари реч о повереништву („Радничке новине“, бр. 15, 2. фебруар 1908), које, на основу Правила Савеза кројачких радника Србије из 1904. године (посебан део о висини чланарине и унутрашњој организацији) не може да има више од 20 чланова. „Радничке новине“ (број 63, од 27. маја 1908.) јавиле су да је пододбор Савеза кројачких радника у Чачку одржао редовну скупштину и изабрао нову управу: председник Милан Радовић, секретар Милан Павловић и благајник Крста Николић. Надзорни одбор: Милорад Јовановић и Ранко Грујичић.

129. У Чачку је крајем августа 1908. године основан пододбор Савеза берберских радника Србије и изабрана управа: председник Душан Аћимовић, секретар Никола Вожић и благајник Милан Поповић. За чланове Надзорног одбора: Властимир Станојевић и Михаило Младеновић. („Радничке новине“, бр. 109, 11. октобар 1908).

130. „Радничке новине“, бр. 50, 26. април 1908.

131. Синдикално веће је у фебруару 1908. године организовало конференцију, на којој се расправљало о тешком положају грађевинарских радника, а 23. фебруара пододбор Савеза грађевинарских радника одржао је збор и изабрао нову управу: председник Милан Ровчанин, секретар Вукоман Павловић и благајник Станимир Ђерамилац, а ревизори — Милан Наумовић и Јордан Ристић.

132. Пододбор Савеза дрводељских радника одржао је у 1908. години, две изборне конференције. Почетком марта у нову управу су изабрани: председник Стево Топаловић, секретар Велимир Пештерац и благајник Живојин Милошевић, а у Надзорни одбор: Ђорђе Минић и Коста Савић. („Радничке новине“, бр. 31, 31. март 1908). Почетком новембра ова управа замењена је новом: председник Стеван Топаловић, секретар Живојин Милошевић и благајник Драгутин Лекић. Милован Станишић и Илија Пештерац изабрани су за чланове Контролне комисије. („Радничке новине“, бр. 124, 14. октобар 1908).

133. „Радничке новине“, бр. 29, 7. март 1909. „Штрајк је трајао од 26. II. 1908. године, до 1. марта 1908. и био је организованог, нападног карактера. Од укупно 21 запосленог радника, штрајку је пришло 13 штрајкача, који су успели да смање радно време за један час, повише надницу за 15 посто. За време овог штрајка, изгубљено је 78 надница, а штрајкачи су се издржавали својим средствима“. („Извештај Савеза дрводељских радника у Србији за 1911. год“, Београд, 1912, табела: „Десетогодишњица тарифне борбе и штрајкова“). „Радничке новине“ су известиле 8. јула да је за 22. јул зака-

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1908. ДО 1910. ГОДИНЕ

зана скупштина; објављен је и дневни ред, као и обавештење да је решен конфликт између радника и послодавца Вукомановића. („Радничке новине“, бр. 80, 8. јули 1908).

134. „Радничке новине“, 11. септембар 1908.

135. „Извештај управе Главног радничког савеза V Синдикалном конгресу сазваном за 29. март 1909. године у Београду“. („Синдикални покрет у Србији...“, Београд, 1958, стр. 261).

136. Коста Новаковић рођен је у Чачку 3. јуна 1889, а нестало у Стаљиновим чисткама 1938. године. Још као студент се прикључио социјалдемократском покрету. Сарађивао је са Д. Туцовићем и Душаном Поповићем. За време првог светског рата био је секретар Радничке коморе у Паризу. На Оснивачком конгресу КПЈ изабран је за члана Извршног одбора Централног партијског већа. На изборима за Уставотворну скупштину, у новембру 1920. године изабран за комунистичког посланика. Присуствовао је Шестом конгресу Коминтерне, а у време дискусије о националном питању у КПЈ припадао партијској левици. Због брошуре „Македонија Македонцима! Земља земљорадницима“ осуђен је на пет година робије и убрзо побегао у СССР, где је и нестало 1937. године.

137. Збор је усвојио следећу резолуцију:

„1. Да радници свију грана приступе својим организацијама, кроз које ће организованом борбом једино моћи наднице повећати и радно време скратити. 2. Ставља се у дужност свим синдикалним пододборима да озбиљније схвате своју дужност на пољу организовања и класног просвећивања. 3. Да партијска организација живље развије свој рад, те да у што краћем времену учествује у општинским и скупштинским изборима, да би у општини могла приступити извођењу комуналног програма социјалне демократије“. („Радничке новине“, бр. 17, 7. фебруар 1908).

138. Због отпуштања 25 радника без отказаног рока и због кажњавања 60 радника са једном надницом, 300 радника Вршке чуке 17(4). јануара 1908. ступило је у штрајк.

139. „Радничке новине“, бр. 23, 21. фебруар 1908.

140. У телеграму 19 потписаних ученика — социјалиста поручило је рударима на Вршкој чуки: „Сакупљени новац, 6,45 динара шаљемо нашим свесним друговима — рударима на Вршкој чуки. Друговима желимо срећу и напредак. Да живе свесни другови! Доле с милитаризмом! Живео осмочасовни радни дан“. („Радничке новине“, бр. 23, 21. фебруар 1908).

141. „Радничке новине“, бр. 30, 8. март 1908.

142. „Радничке новине“ бр. 30, 8. март 1908.

143. Синдикално веће у Чачку је од маја своје седнице одржавало сваке недеље у 14 часова у кафани „Цар Лазар“. („Радничке новине“, бр. 53, 3. мај 1908).

144. „Извештај управе Главног радничког савеза V синдикалном конгресу“, Београд, 1909.

145. Чачанска партијска организација одржала је 20. јануара 1908. године у кафани „Цар Лазар“, годишњу скупштину и изабрала нову управу: председник Милета Ђурчић, обућарски радник, секретар Војин Михаиловић, абацијски радник и благајник Владислав Ђорђевић, обућарски радник. У Надзорни одбор: Ђорђе Стојановић, штампарски радник, и Михаило Јовановић, мунџија, а за књижничара Крста Николић кројачки радник. („Радничке новине“, бр. 20, 14. фебруар 1908). Месна организација ССДС је од 1. априла до 1. децембра 1908. године уплатила у савезну касу 30,25 динара на име чланских улога и осталих прихода. („Радничке новине“ бр. 53, 7. мај 1909).

146. Управа „Радничких новина“ јавно је похвалила организоване раднике у Чачку, јер, поред њихових другова у Неготину и Ваљево, највише читају овај лист у Србији. („Радничке новине“, бр. 20, 14. фебруар 1908). Ипак, у броју од 17(30). јуна јасно се види да се у Чачку продаје само 100 примерака овог радничког листа.

147. „Радничке новине“, бр. 30, 8. март 1908.

148. „Радничке новине“, бр. 42, 5. април 1908.
149. Шести конгрес је одржан од 13. до 15(26—28) априла 1908. године у Београду.
150. На конгресу је усвојен пројекат Статута, којем је стремила партијска управа. Донесена је резолуција о законском осигурању радника. Одбачени су предлози о учешћу у окружним изборима, као и предлози о ширењу активности партијских организација и на селу. („Радничке новине“, бр. 48, 22. април 1908).
151. „Сећања учесника радничког покрета у Чачку“, ИАЧ.
152. „Радничке новине“, бр. 73, 21. јун 1908. У броју 83 од 15. јула 1908. године, „Радничке новине“, у чланку „Први одговор“, писале су да је збор у Чачку „поводом фузионашко — самосталског споразума“, „одржан под отвореним небом и посећен са преко 300 лица. Резолуција је једногласно примљена“. Овај збор, одржан је на основу одлуке донесене на седници Главне партијске управе и Контролне комисије од 7(20). јуна 1908. године — да се у свим организацијама одрже протестни зборови поводом споразума буржоаских партија. У истом броју штампана је резолуција у интегралном тексту.
153. „Радничке новине“, бр. 98, 19. август 1908.
154. „Радничке новине“, бр. 100, 23. август 1908.
155. Д. Туцовић, тада истакнута личност радничког покрета Србије, у говору „Анексија Босне и Херцеговине и социјална демократија“, одржаном 28. септембра (11. октобра) 1908. године, на збору „на Булевару“, полемишући са буржоаским схватањем о суштини могућег српског ослобођења народа у Босни, који би се остварио оружаним путем, истакао је: „Је ли то слобода, у земљи у којој су наши радници по унутрашњости — они у Чачку, на пример, предани на милост и немилост кметовима и пандурима, који су тамо паше и који газе и уставе и законе?“ Слично, дакле, Светозару Марковићу: повезаност унутрашњих и спољашњих слобода (ослобођења) за развој нације у целини. („Радничке новине“, бр. 118, 30. септембар 1908, „Наш протест“).
156. „Радничке новине“, бр. 100, 23. август 1908.
157. „Радничке новине“, бр. 134, 6. новембар 1908. Након овог протестног писма министар је интервенисао да се прекине са незаконитим хапшењем радника: „Ако тамошњи општински суд заиста натерује раднике да се уписују по правилима о односу слугу и газда, онда настојте да се с тим престане, јер је та пракса противна закону и постојећим правилима“. (Министарство унутрашњих дела № 21815. „Радничке новине“, бр. 137, 13. новембар 1908). Документа о овом штрајку публикује и др Бранко Перуничкић у наведеној књизи архивске грађе Чачка и Горњег Милановца, с тим што наводи да се ради на штрајковима у 1903. години (стр. 595—596). Сматрамо да то није тачно, с обзиром да се Туцовић у то време налазио још на Великој школи, а текстови у „Радничким новинама“ и историјска документа у Архиву Србије указују на супротно.
158. АС, фонд СДП, бр. 65, стр. 796.
159. АС, фонд Вариа, 6. XI. 1908, бр. 1924, т. бр. 2.
160. АС, фонд Вариа, 6. XI. 1908, бр. 1924, т. бр. 3.
161. Преписи Туцовићевих телеграма, поред публикавања у наведеној књизи архивалија др Бранка Перуничкића из 1969. године, објављени су и у књизи Д. Туцовића „Сабрана дела“, књига бр. 9, Београд, 1981, стр. 803—815. Овај телеграм објављен је у „Радничким новинама“ 8. новембра 1908. под насловом „Узмите се на ум“.
162. Исто. Мисли се на изворе где се телеграми могу пронаћи.
163. Мисли се на дописну карту упућену Драгиши Лапчевићу у Ниш 7. новембра 1908; Д. Туцовић „Сабрана дела“, Београд, 1975, стр. 315.
164. „Радничке новине“, бр. 135, 8. новембар 1908.
165. АС, фонд СДП, бр. 65-а, стр. 801—802.
166. „Радничке новине“, бр. 137, 13. новембар 1908.
167. „Радничке новине“, бр. 21, 17. фебруар 1909.

**ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ**

168. Почетком марта пододбор Савеза кројачких радника у Чачку одржао је своју редовну годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Крста Николић, секретар Милорад Јовановић и благајник Ранко Грујичић. За чланове контроле изабрани су Милан Павловић и Михаило Суботић. („Радничке новине“, бр. 37, 28. март 1909). Неколико месеци касније новине су јављале да се радници кројачке струке у Чачку стално налазе у штрајку што је значило да кројачи из других места не долазе у скорије време ради тражења посла. Након краће обуставе рада послодавци су, ипак, прихватили радничке захтеве изражене у тарифном правилнику. („Радничке новине“, бр. 120, 10. октобар 1909). Неки индикатори указују да се ради о повереништву кројачких радника у Чачку у августу 1909. године. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1962, том I, књига 3, стр. 195).

169. Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника одржао је 15. децембра 1909. године, своју годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Здравко Видаковић, секретар Божидар Ђорђевић и благајник Марко Марковић. За чланове Надзорног одбора: Милош Радовановић и Милета Станојевић. („Радничке новине“, бр. 4, 9. јануар 1910). Већ у фебруару изабрана је нова управа. („Радничке новине“, 14. фебруар 1909).

170. Из биланса Савеза млинарско-пекарских радника иначе основаног још 26(13). августа 1909. године („Радничке новине“, бр. 42, 15. август 1903) за период од јануара до децембра 1908. године, види се да је пододбор у Чачку уплатио у савезову касу 10 динара („Радничке новине“, бр. 15, 3. фебруар 1909), а у наредној, 1909. години, чак 221,05 динара. („Радничке новине“, бр. 10, 23. јануар 1910). Овај пододбор био је један од најбољих у Србији. Имао је 39 чланова. Треба напоменути да се у овај синдикални пододбор по оснивању уписао 51 члан, а у току године из организације је отпало 12 млинарско-пекарских радника. О тачном датуму оснивања овог синдикалног пододбора постоје веома различити подаци. У књизи „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“ (Београд, 1967, књига пета, хронологија, стр. 189) пише: „Савез млинарско-пекарских радника основао је пододбор у Чачку и изабрао управу“. („Радничке новине“, бр. 56, 14. мај 1909). У ову управу изабрани су: председник Војислав Стојановић, секретар Владимир Ђорђевић, благајник Светолик Павловић и чланови — Божо Славковић и Милоје Ђосовић. За чланове Надзорног одбора: Драгутин Јеремић и Младен Петровић. У књизи „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“ (том. I, књига 3, Београд, 1962) пише да је пододбор млинарско-пекарских радника основан у априлу 1909. године (стр. 104), што је више вероватније имајући у виду да су „Радничке новине“ у броју 48, од 25. априла 1909. године, известиле да је „У Чачку основан пододбор Савеза млинарско-пекарских радника и изабрана управа: председник Јован Богдановић, секретар Владимир Радонић и благајник Настас Сенковић.

171. Пододбор Савеза берберских радника престао је да ради у августу 1909. године („Радничке новине“, бр. 95, 13. август 1909), а у октобру 1909. године поново је основано повереништво („Радничке новине“, бр. 123, 17. октобар 1909).

172. Половином септембра 1909. године у Чачку је формирано повереништво Савеза терзијско-јорганцијско-памуклијанских радника. За повереника је изабран Радомир Илић. („Радничке новине“, бр. 114, 26. септембар 1909). На основу извештаја са скупштине Савеза, 7. јануара 1909. године, очигито је да је пододбор у Чачку, у мају имао свега једног организованог радника, а у септембру — двојицу организованих радника. („Радничке новине“, бр. 22, 20. фебруар 1910).

173. „Радничке новине“, бр. 108, 12. септембар 1909. По „Извештају Главног радничког савеза, поднесеног VI Синдикалном конгресу о духовима 1911. године“ Синдикално веће у Чачку имало је осам пододбора са 170 чланова, што је после Крагујевца, Лесковца и Параћина, најбројније Синдикално веће. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1958, стр. 390). У набројане синдикалне пододборе треба уврстити и пододбор месарских радника, ос-

нован у другој половини децембра 1909. или у јануару 1910. године („Радничке новине“, бр. 10, 23. јануар 1910).

174. „Радничке новине“, бр. 108, 12. септембар 1909.

175. „Радничке новине“, бр. 140, 26. новембар 1909.

176. Пододбор Савеза дрводељских радника обновљен је у августу 1909. године („Радничке новине“, бр. 95, 13. август 1909). Крајем децембра одржао је своју годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Милован Станишић, секретар Живојин Милошевић и благајник Момир Ђуракић. За контролоре су изабрани: Стеван Топаловић и Драгослав Третчевић. („Радничке новине“, бр. 2, 5. јануар 1910).

177. „Радничке новине“, бр. 152, 29. децембар 1909.

178. „Радничке новине“, бр. 71, 18. јун 1909.

179. Пододбор Савеза опанчарских радника изабрао је у фебруару нови Управни одбор на седници своје скупштине. („Радник“, Крагујевац, 14. фебруар 1909). О овим штрајковима извештавале су „Радничке новине“ у бројевима: 42 (од 9. априла), 74, (од 25. јула) и 123 (од 17. октобра 1909).

180. „Радничке новине“, бр. 79, 7. јул 1909.

181. „Радничке новине“, бр. 152, 29. децембар 1909. Штрајк опанчарских радника, објављен 30. јуна 1909. године, имао је нападни, организовани карактер, а овај други, што је трајао од 24. до 30. децембра, завршен је делимичним успехом. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1958, стр. 384—385).

182. Месна организација ССДС у Чачку уплатила је од 1. јануара до 1. априла 1909. године ГПУ у Београду 43,55 динара, а од 1. априла до 1. маја 73,80 динара на име партијске чланарине и осталих редовних и ванредних прихода. („Извештај управе ССДС о раду од 15. априла 1908. године до 17. маја 1909. године“, „Радничке новине“, бр. 53, 7. мај 1909).

183. За секретара изабран је Радомир Илић, за благајника Владислав Ђорђевић, а у Надзорни одбор: Радомир Ивановић и Саво Стојановић. („Радничке новине“, бр. 4, од 18. јануара, и бр. 8, од 17. фебруара 1909).

184. „Радничке новине“, бр. 25, 26. фебруар 1909. Чланска конференција одржана је и у априлу (на основу писања „Радничких новина“, бр. 42, 9. април 1909).

185. Драгиша Јапчевић (1864—1939), социјалист, политичар и публициста. Формирао се под утицајем Светозара Марковића и руских социјалиста XIX века. На Првом конгресу ССДС био један од два председника, а на Петом конгресу (1907. године), поново биран за председника. Од 1909. до 1914. године био је члан ГПУ, а у КПЈ вођа десне опозиције и као такав је искључен. Након тога постао је председник реформистичке Социјалистичке партије Југославије. При крају дугог живота потпуно се посветио публицистичком раду објавивши више дела из историје радничког покрета у Србији.

186. Национална проблематика нарочито је била актуелна уочи Седмог конгреса странке, па отуда вероватно и ово предавање радницима Чачка. Иначе, реферат Душана Поповића, под називом „Колонијална политика и национално питање“, поднесен на конгресу, није никада штампан због сукоба са ставовима аустријских социјалдемократа „аустромарксиста“ о националном питању. Усвојена резолуција о националном питању на Седмом конгресу, доста објашњава овај сукоб, истина теоријске природе. Опширније у „Сабраним делима“ Душана Поповића, Београд, 1975. стр. 366.

187. „Радничке новине“, бр. 39, 2. април 1909.

188. Партијских чланова 1908/1909. године, било је 53, а синдикалних 185. У 1909/1910. години, овај број се знатно повећао: 84 члана у месној организацији ССДП и 214 чланова у синдикалним пододборима. Број претплатника „Радничких новина“ од 150, смањен је на само 20 („Извештај ГПУ Седмом конгресу ССДС, одржаног 6—8. јуна 1910. године“, „Радничке новине“ бр. 66, 9. јун 1910).

189. О јачини класног, организованог, радничког покрета у Чачку сведочи и прослава Првог маја 1909. године. Поворка од преко 300 радника, жена и деце, са транспарентима, кретала се улицама града, а на Великој пијаци при-

**ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ**

дружило им се доста света, тако да је збору присуствовало преко 600 грађана. После подне већ уобичајени састанак код Бељинске чесме прошао је у песми и весељу окупљеног народа. („Радничке новине“, бр. 47, 23. април 1909).

190. На овом конгресу Српска социјалдемократска странка променила је назив у Српска социјалдемократска партија (ССДП).

191. „Радничке новине“, бр. 55, 12. мај 1909.

192. За секретара је изабран Радомир Ивановић, за благајника Влада Ђорђевић, а за чланове — Ранислав Благојевић и Властимир Ђирковић. За чланове Контролне комисије: Крста Тачев, Станимир Бојовић и Сава Стојановић, а за књижничара Милева Лазовић. („Радничке новине“, бр. 75, 27. јун 1909).

193. Још 1. фебруара 1909. године радници су објавили стални бојкот Чедомира Матијевића, абације, због тога што је „више пута био штрајкбрехер и у више наврата покушао да прави расцеп међу социјалистичким организацијама“. („Радничке новине“, бр. 26, 28. фебруар 1909).

194. „Радничке новине“, бр. 75 и 77, 27. јун и 2. јул 1909.

195. У септембру Месна организација ССДП у Чачку одржала је конференцију, на којој је конституисана управа: председник Милан Селаковић, секретар Радомир Ивановић и благајник Владислав Ђорђевић. За чланове управе изабрани су: Ранислав Благојевић и Властимир Ђирковић, а контроле: Крста Тачев, Сава Стојановић и Станимир Бојовић. („Радничке новине“, бр. 143, 24. септембар 1909).

196. „Радничке новине“, бр. 80, 9. јул 1909. Месна организација ССДП, одржала је у сали хотела „Лазовић“ 20. децембра 1909. године веома успешно вече уствари — концерт са играчком. („Радничке новине“ бр. 150, 19. децембар 1909. године).

197. Исто.

198. Тако се у „Скупштинском извештају Савеза опанчарских радника за 1910. годину“, (издат у Крагујевцу, 1911. године) наводи да су у Чачку радила 52 опанчарска радника са села и седам из вароши. Међу њима — чак 18 неписмених.

199. Приликом оснивања ССДС, на иницијативу Радована Драговића, секретара странке, у Београду је почела да ради Прва социјалистичка радничка школа. Са краћим прекидом у 1905/1906. години, ове школе радиле су све до 1912. (Брана Вељановић, „Рад Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза на просвећивању и културном подизању радника у Србији до првог светског рата“, „Историјски гласник“, 1—2, 1958, стр. 47—48).

200. Од радничких социјалистичких школа у Србији од 1903. до 1908. године радиле су: социјалдемократски курс („Синдикална школа“) Радована Драговића, Социјалдемократски курс — „Агитаторска школа“, Радничко социјалистичка школа 1907—1908. године, и Стална партијска школа 1908—1912. године. Радничке социјалистичке школе постојале су и у унутрашњости: у Крагујевцу, у Шапцу, у Смедереву, у Ужицу, Врању... (Селма Браво, „Радничке социјалистичке школе у Србији 1903—1914. године“, „Токови револуције“, Београд, 1967, стр. 363—396).

201. „Радничке новине“ бр. 144, 5. децембар 1909. О могућем програму курса који је водио Т. Петковић може се наслутити на основу програма осталих школа у другим градовима, који су често објављивани преко страница социјалистичке штампе. На основу једног таквог програма, објављеног у „Радничким новинама“ 23. септембра 1908. године, полазници су слушали предавања из економије, о развићу организма, утопијском и научном социјализму, синдикалном покрету, заштитном радничком законодавству и комуналној политици, а, имајући у виду списак превођених и објављених књига социјалдемократске садржине, добија се слика друштвено-политичке ситуације и идејних струјања међу радничком класом у Чачку, коју нису заобила идејна струјања у радничком покрету Србије (анархосиндикализам, рсфермизам...).

202. Савез месарских радника Србије, основан 19 (6.) фебруара 1905. године, поново је обновљен 27 (14.) децембра 1918. („Синдикални покрет у Србији...“ Београд, 1962, том. I, књига 3, стр. 87).

203. „Радничке новине“, бр. 10, 23. јануар 1910. На Четвртој скупштини Савеза месарских радника Србије, одржаној 31. јануара 1910. године, истакнуто је: „На крају године, образован је нов пододбор у Чачку у који се уписало девет чланова“. („Радничке новине“ бр. 23, 23. фебруар 1910 — „Са Скупштине савеза месарских радника“.

204. У нову управу изабрани су: председник Здравко Видаковић, секретар Божидар Ђорђевић и благајник Марко Марковић. За чланове Надзорног одбора: Милош Радовановић и Милета Станојевић. („Радничке новине“, бр. 4, 9. јануар 1910).

205. У Чачку је основана Прва обућарска задруга, чији су оснивачи били: Милета Ђурчић, Петар Љубојевић, Мића Чакаревић и Спасоје Пенезић. Оснивачи су у задругу унели сав свој алат и инвентар. Задруга је отпочела рад без икаквог капитала, али је упорношћу радника и квалитетом рада успела да се одржи све до почетка другог светског рата. („Сећање учесника на развој радничког покрета у Чачку“, ИАЧ).

206. „Радничке новине“, бр. 102, 26. август 1910; бр. 36, 25. март 1910

207. „Радничке новине“ бр. 110, 14. септембар 1910.

208. „Савез кожарско-прерађивачких радника у Србији — Извештај за 1912—13. годину“, Београд, „Таблица штрајкова за 10 година“.

209. На оснивачкој скупштини, у кафани „Цар Лазар“, 3. јануара 1910. године, основан је пододбор Савеза млинарско-пекарских радника и изабрана нова управа: председник Вељко Костић, секретар Владимир Ђорђевић, благајник Владимир Радоњић и чланови: Крста Јанковић и Петар Новаковић. Надзорни одбор: Вуле Пауновић, Милоје Ђосовић и Милован Ђуровић. („Радничке новине“, бр. 12, 2. јануара 1910). Занимљиво је да се у извештају Управног одбора Савеза млинарско-пекарских радника редовној годишњој скупштини одржаној 14. фебруара 1910. године истиче „да је у 1906. години ликвидирао пододбор у Чачку, 1. октобра“, а повереништво у Чачку, основано 1. априла 1908. године, „ликвидирано је одмах после неколико дана, оскудевајући у снагама које ће га одржавати“. Па ипак, 1909. године поново је основан пододбор у Чачку са 39 чланова.

210. „Радничке новине“, бр. 36, 25. март 1910.

211. У нову управу изабрани су: председник Вељко Костић, секретар Михаило Јовановић, благајник Радомир Стефановић, и чланови — Вуле Пауновић и Тадија Поповић. За чланове контроле: Паун Огњановић и Љубомир Аџић („Радничке новине“, бр. 72, 17. јуни 1910).

212. „Радничке новине“, бр. 68, 5. јун 1910.

213. Почетком јануара пододбор Савеза металских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Данило Гавриловић, секретар Мирко Стефановић, благајник Јеремија Ђирковић и чланови — Милан Петровић и Љубомир Чолаковић. За чланове Надзорног одбора: Сретен Нешић и Илија Павловић. („Радничке новине“, бр. 5, 12. јануар 1910).

214. „Радничке новине“, бр. 81, 8 јул 1910. Упозорени су радници да не полазе у Чачак због посла, „јер се браварски радници налазе у тарифном покрету“.

215. О штрајку браварских радника опширније је писано у годишњем извештају Савеза металских радника Србије. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1962, том I, књ. 3, стр. 737).

216. „Радничке новине“, бр. 84, 15. јул 1910; бр. 101, 24. август 1910.

217. „Радничке новине“, бр. 2, 5. јануар 1910.

218. Централа Савеза дрводељских радника објавила је преко „Радничких новина“, 20. фебруара 1910. године, да ће изасланик Савеза посетити више синдикалних пододбора, међу којима и онај у Чачку. Исто обавештење објављено је и у „Радничким новинама“, бр. 86, од 20. јула, где се истиче: „да ће делегати Савеза кренути у ова места (у списку се помиње и Чачак), ради организовања дрводељских радника“. У броју 102, од 26. августа, види се „да је у Чачку основан пододбор дрводељских радника“.

219. „Радничке новине“, бр. 58, 15. мај 1910.

**ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ**

220. „Скупштински извештај Савеза опанчарских радника за 1910. годину“, Крагујевац, 1911.

221. „Радничке новине“, бр. 36, 25. март 1910. Осмог маја обавештени су радници да још увек не долазе у Чачак, јер су се овдашњи опанчари налазили пред тарифним питањем. („Радничке новине“, бр. 55, 8. мај 1910).

222. „Радничке новине“, бр. 58, 15. мај 1910.

223. У управу пододбора Савеза опанчарских радника изабрани су: председник Живан Жиловић, секретар Јездимир Ненадић, благајник Миливоје Топаловић и чланови — Остоја Кувекаловић, Јездимир Стиповић и Јеврем Јовановић. За чланове Надзорног одбора: Владисав Јовановић и Максим Стајић. („Радничке новине“, бр. 69, 10. јун 1910).

224. „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1962, том I књига 3, стр. 406.

225. Исто, стр. 398. Прецизно се даје структура издатог новца за штрајкаче.

226. Исто, стр. 398.

227. „Скупштински извештај Савеза опанчарских радника за 1910. годину“, Крагујевац, 1911.

228. „Радничке новине“, бр. 132, 4. новембар 1910.

229. У јулу 1910. године Синдикално веће у Чачку, на редовној годишњој скупштини, изабрало је нову управу: председник Стеван Топаловић, секретар Данило Гавриловић, благајник Милан Живковић и чланови — Љубомир Душић, Вукоман Ђосић, Милован Станишић, Живан Жиловић, Јездимир Ненадић, Јован Петровић, Радомир Јанковић, Мијалко Благојевић, Крста Николић, Војислав Стојановић, Мијајило Јовановић, Љуба Стојановић, Милорад Равас и Љубомир Лазић. („Радничке новине“, бр. 91, 31. јул 1910).

230. У „Извештају Главног радничког савеза поднетом VI синдикалном конгресу о духовима 1911 године“, помиње се да је „Синдикално веће у Чачку, у 1910 години, имало осам пододбора са 200 организованих радника“. („Синдикални покрет у Србији...“, Београд 1958, стр. 390).

231. „Радничке новине“, бр. 88, 24. јул 1910.

232. Остали пододбори имали су следећи састав — кожарско-препраћивачки: 16 организованих и ниједног неорганизованог радника, дрводелски: 11 организованих и ниједног неорганизованог столарског радника, абаџијски: 12 организованих и четири неорганизована радника. („Радничке новине“, бр. 88, 24. јул 1910). Пододбор кројачких радника имао је 10 организованих и ниједног неорганизованог радника. Он је често преко „Радничких новина“ обавештавао раднике да, због беспослице, не долазе у Чачак ради тражења посла („Радничке новине“, бр. 61, 22. април 1910) и бојкотовао поједине кројачке раднике, нарочито неорганизоване; на пример, Драгутина Балтића „због грубог поступања и малтретирања радника“. („Радничке новине“ бр. 74, 22. јун 1910; бр. 128, 26. октобар 1910).

233. Велики јавни збор у Београду одржан је 21. марта (3. априла) 1910. године. Сазван је од стране ССДП и донео је резолуцију којом се захтева увођење општег, једнаког, непосредног, тајног, права гласа. („Радничке новине“, бр. 35, 23. март 1910, текстови: „Београдски митинг“ и „Борба за опште право гласа“). Примера ради, раније акције за опште право гласа нису биле успешне. Тек 9. децембра (27. новембра) 1907. године у Народној скупштини прочитана је посланицима петиција за опште право гласа, коју је 8. децембра (26. новембра) поднела ССДС. („Политика“, Београд, бр. 1387, 27. новембар 1907). Од укупно 11.822 потписана грађанина, петицију је тада у Чачку потписало 569 људи („Радничке новине“, бр. 149, 29. новембар 1907).

234. Поводом општих избора у Србији у марту 1910. године, на којима је ССДП учествовала у седам градова и била оштећена (јер је укинут, уочи избора, пропорционални изборни систем), ППУ улутила је месним организацијама циркуларно писмо са захтевом да „одрже у целој земљи зборове за опште изборе, на којима ће се извршити агитација за опште, једнако, тајно, непосредно, право гласа“. (АС, Збирка СДП, бр. 89).

235. Поздравне телеграме упутили су углавном истакнути синдикални активисти: „Доле са реакционарним законом. Живела слободна штампа! Селаковић“. У марту „Радничке новине“ у броју 23, у ствари, додатку овог броја, донеле су телеграме чачанских радника, у којима ови захтевају увођење општег права гласа, увођење тајног, једнаког гласања, укидање пореског ограничења...

236. Досељавањем Велисава Јањића, абаџијског радника, из Горачића, у Атеницу, нарочито његовим политичким радом, сељаци почињу да симпатизују социјалистичке идеје, а у марту 1905. године десет занатлија основало је земљорадничко занатлијску задругу „Свест“. Овај абаџијски радник ширио је социјалистичке идеје на селу, као претеча политике ССДП о деловању у сеоским срединама, која је усвојена знатно касније. Опширније о овоме у: Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, „Непокорени — монографија Атенице и Кулиноваца“, Чачак, 1931, стр. 31, 48; М. Јаковљевић, „Правила задруге „Свест“, „Изворник“ — грађа Међуопштинског историјског архива 1, Чачак, 1984, стр. 43—66.

237. Идеје о федерацији народа на Балкану, у социјалдемократској фази живота и рада Косте Новаковића, срећемо и у периоду КПЈ, у коме Новаковић заузима важан положај. Очито је да идеје Светозара Марковића о балканској федерацији, посебно Д. Туцовића о „демократској федерацији слободних народа, укључујући ту и Македонију“, разрађује у студији из 1924. године: „Македонија Македонцима! Земља сељацима!“ као и бројним написима у листу „Балканска федерација“, који је излазио у Бечу крајем тридесетих година XX века.

238. „Радничке новине“, бр. 51, 29. април 1910.

239. Српски социјалдемократи нису се озбиљније бавили религијом, осим Д. Поповића, који је 1907. године критиковао појаве клерикализма у српском друштву (поводом написа теолога Чедо Марјановића). Душан Поповић се залагао за одвајање цркве и школе, а религија да буде приватна ствар човека. (Д. Поповић „Сабрана дела“, Београд, 1975, стр. 250, 252).

240. Прво женско радничко друштво „Свест“ основано је у Београду 1903. године, а везано је за име Стојанке Цанке Јовановић. Године 1910. основан је Секретаријат жена социјалдемократа. У Чачку, на организовању жена, доста успеха су постигле Милева Лазовић и Ковиљка Ђурић, што је и видљиво, с обзиром да их је у чланству месне организације ССДП, 1911. године, било чак 10, а то је велики успех, имајући у виду друштвени положај жене у то доба („Једнакост“, 25. мај 1911, стр. 74).

241. Месна организација ССДП у Чачку одржала је 3. јануара 1910. године, у кафани „Цар Лазар“, ванредну скупштину. („Радничке новине“ бр. 150, 19. децембар 1909).

242. „Радничке новине“, бр. 48, 24. април 1910.

243. Од 19. маја 1910. године Народна скупштина започела је дискусију о новом пројекту Закона о радњама „са извесним изменама на штету радника“. Отуда се овај збор радника у Чачку почетком маја солидарисхе са радничком класом Србије против доношења Закона о радњама. Ипак, Народна скупштина изгласала је 11 (24) јуна 1910. године, Закон о радњама, који је ступио на снагу 1 (14.) јула 1910.

244. „Радничке новине“, бр. 55, 8. мај 1910.

245. „Радничке новине“, бр. 67, 3. јун 1910.

246. Исто.

247. Поздравни телеграм Осмом конгресу упутили су и радници — социјалдемократи из Чачка: „Класно свесни пролетаријат преко свога 8 конгреса удариће темељ који ће радни народ довести ослобођењу. Живела социјална демократија — Милева и Таса; „Честитамо рад конгреса, живела социјална-демократија. — Груја Лукић, Војин Михаиловић, Милан Селаковић, Радомир Илић, Сава Стојановић, Мил. Стојановић“. („Радничке новине“, бр. 69, 10. јун 1910).

248. Како су извештавале „Радничке новине“ у броју 75, од 24. јуна 1910. године, социјалистичка организација у Чачку одржала је, у кафани „Цар

**ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ**

Лазар", годишњу скупштину и изабрала нову управу: председник Милета Турчић, секретар Милева Лазовић, благајник Влада Ђорђевић и чланови — Радомир Ивановић и Срета Нешић. За чланове контроле изабрани су: Живан Николић, Милан Селаковић и Радомир Илић.

249. Д. Туцовић „Сабрана дела“, књига 5, Београд, 1980. стр. 69, табела: „Бројно стање варошких организација“.

250. „Радничке новине“, бр. 89, 27. јул 1910.

251. У Београду је, 4. децембра (21. новембра) 1910. године, одржан збор на коме је говорио Димитрије Туцовић на тему „Нови пројект Закона о штампи и радничко законодавство“ („Београдске новине“, Београд, бр. 318, 22. новембар 1910), а 22. (9). децембра 1910. године ССДП и Главни раднички савез објавили су меморандум, упућен Народној скупштини, у коме се захтева увођење општег права гласа и слобода штампе. („Радничке новине“, бр. 147, 9. децембар 1910).

252. Још 8 (21.) децембра 1910. године ГПУ се обратила месним организацијама ССДП са захтевом да уочи 12 (25.) децембра, када буде предавана Петиција за опште право гласа у Народној скупштини, „организују групе, појединце и пододборе да упуте телеграме Главној партијској управи још у суботу, у којима ће се придружити протесту нашем и подићи свој протест. Те бисмо телеграме читали пред Народном Скупштином, пред којом ћемо се дуже задржати.“ (АС, Збирка СДП, бр. 114).

253. Телеграме су упутили: Милан Селаковић, Владислав Ђорђевић, Радомир Ивановић, Милета Турчић, Јован и Драга Петровић, Марко Павловић и Живан Швоповић. („Радничке новине“, бр. 149, 14. децембар 1910).

254. И синдикални пододбори кројачких, берберских, дрводељских, кожарско-прерађивачких и млинарско пекарских радника послали су телеграме у којима протестује против Закона о штампи, а захтева опште право гласа. („Радничке новине“, бр. 149, 14. децембар 1910).

255. Већ 23 (10.) новембра 1910. године у Народној скупштини прочитан је предлог социјалдемократског посланика Трише Кацлеровића, којим се тражи увођење општег права гласа („Стенографске белешке Народне скупштине“, XXIII, редовни састанци, Београд, 10. новембар 1910. година, стр. 2), а 25 (12.) децембра док су представници ССДП у Народној скупштини предавали петицију коју је потписало 18.000 грађана, пред Скупштином је демонстрирало 12.000 радника подржавајући ове захтеве. (М. Топаловић, „Хронологија радничког покрета...“, стр. 178).

256. Крајем децембра радници Чачка одржали су протестни збор против пројекта Закона о штампи и скупштинског пословника. Збору је присуствовало преко 200 радника, који су, након тога, манифестовали улицама града. („Радничке новине“, бр. 153, 25. децембар 1910).

257. Наведено дело, стр. 165.

LA CONDITION SOCIO-ÉCONOMIQUE DE LA CLASSE OUVRIÈRE ET LE
MOUVEMENT SOCIALISTE À ČAČAK DE 1906 À 1910

La fondation du Conseil syndical de Čačak en 1906 réunissant les fédérations de tailleurs de vêtements pour paysans, d'ouvriers produisant des opanques (chaussures des paysans serbes), de travailleurs du cuir, de métallurgistes, de charpentiers et les commissariats d'ouvriers du bâtiment et de mineurs, l'unité du mouvement syndical et du mouvement social-démocrate, en tant qu'ensemble du mouvement ouvrier de Čačak et de celui de la Serbie, tout cela exerça une forte influence sur la lutte du prolétariat. En effet, la condition socio-économique difficile de la classe ouvrière (le travail de plus de 16 heures par jour, les salaires bas et les mauvaises conditions de travail), accompagnée de la crise financière et de la disparition de nombreux métiers, ne manqua pas quand même de s'améliorer avec le temps, grâce à la lutte organisée des travailleurs.

Les nombreuses grèves, dont surtout celles de 1908 des ouvriers fabricant des opanques et celle de 1906 des ouvriers construisant la route à travers le défilé d'Ovčar-Kablar rencontrèrent un vaste écho en Serbie. A cause de la persécution des travailleurs, on vit arriver en 1908 à Čačak Dimitrije Tucović, personnage en vue du mouvement ouvrier serbe et, au cours de 1909, le Conseil syndical de Čačak fut un des plus nombreux et des mieux organisés de Serbie.

L'organisation syndicale locale tint, surtout en 1910, plusieurs réunions en vue du débat sur le suffrage universel, à propos de la Loi sur la presse. Mais, on revendiqua surtout une législation qui protégeât l'ouvrier et l'adoption de la Loi sur les entreprises. L'adoption de celle-ci à l'Assemblée Nationale vers le milieu de 1910 eut un grand retentissement parmi les ouvriers organisés de Čačak et des environs, ce qui inaugura une nouvelle étape de la lutte du prolétariat pour les meilleures conditions de vie et de travail, pour une meilleure condition sociale dans la société serbe des premières décennies du XXe siècle.

НОВАК ЖИВКОВИЋ

ЧИБУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Очувани „Тэфтер од Чибука Нахије Старовлашке за годину 1834“ долази у ред првих службених пописа у времену кад је моравички крај припојен Србији — по међународној одлуци о прикључењу отргнутих нахији. Овај тэфтер је, уствари, попис пореских обвезника у две тадање капетаније: моравичкој и дајићкој и то оних који су плаћали чибук (порез на попашу, пашарину или траварину како се све та дажбина звала) на сваку овцу или козу по две паре и поврх тога и две паре на свако стадо.¹

Старовлашка нахија је мало позната и ретко се помиње у историјским списима. Појавила се у српској кнежевини онда кад је при постављању државне границе пресечена сјеничка (понекад називана и старовлашка) нахија. Од подручја на српској страни границе настале су капетаније моравичка и дајићка, а за врло кратко време и нововарошка, која се ускоро обрела иза границе. Прве две капетаније образовале су старовлашку нахију, за чије је седиште одређена Ивањица — насеље у настајању, где је чак подизана и магистратска кућа. Ивањица није досегла да постане нахијско седиште. Иза метежа у Ужицу, а нарочито пошто се Ужички магис-

трат (Суд окружја ужичког) преселио у Пожегу, из дотадањег његовог „подвластија“ одвојила се соколска нахија, а припојио моравички крај. Нова окружна установа звала се Суд нахије ужичке и старовлашке да убрзо, још једном, при новој реорганизацији, постане Суд окружја ужичког. Подела старовлашког подручја на два среза остала подуже; дајићки срез је 1839. године укинут спајањем с моравичким срезом, чије се седиште усталило у Ивањици.

Постепено укључивање овог дела Старог Влаха у Србију наступало је од оног времена када је објављен султански хатишериф о уступању отргнутих нахија. Од тада је кнез Милош наступао у ово подручје; постављао је старешине, издавао им наредбе и упућивао на све активнију делатност ка бржем истрзању испод туђинске власти и, како је већ ишло, започео преузимати данке и остале дажбине у корист кнежевске касе. Старовлашки крај се тако већ фактички налазио у српској држави када је, у фебруару 1834. године дошло до свечаности у Приликама, па је на великом народном збору проглашено присаједињење Србији.²

Кнежевска власт није довела до промена када се радило о дажбинама. Оне су прибиране од народа по систему старих турских тефтера. Држава се појавила са убирањем „спахијских прихода“ почетком преузимања власти на овом подручју. Прикупљани су и у години 1833, а већ иза проглашења о прикључењу Србији то се чинило као и по целој земљи. Тако је за ову годину, 1834, спахијских прихода на 37 села моравичке капетаније, са 1.880 пореских глава, прикупљено 4.535 гроша и 14 пара. Народ је плаћао главнице (стари харач на главу), плаћао порез на воденичка витла, давао свадбарину, подмиривао „котарно“, плаћао на казане и на попашу свиња (нагонице, жировина).³ Истоветни намети су падали и на даићку капетанију. Овде је на пет села, односно 259 пореских глава, по истом систему, имало да се плати 759 гроша и 24 паре. У овој капетанији забележен је порез звани „медарина“, који се плаћао на кошнице са пчелама, односно на принос меда.⁴

То су биле дажбине у новцу. Њима су се придруживали намети у храни. Народ моравичке капетаније био је обавезан да за ову, 1834. годину, преда из свих села и пописаних 1.139 домова укупно 556¹/₂ врећа кукуруза, 4.976 ока пшенице, 6.676 ока ражи, 17.251 оку јечма, зоби и крупника 20.112 ока и проса 3.976 ока.⁵ Даићка капетанија, за исту годину, на девет села, требало је да преда 20 врећа кукуруза, 1.426 ока пшенице, 2.670 ока ражи и 1.020 ока хељде.⁶

Данак у десетку односи се на летину из 1834. године, која је у овом крају почела с глађу. Већ почетком године Суд народњи србски писао је Јовану Обреновићу да су Турци поплачкали народ у Старом Влаку и оставили га без хране. Суд је захтевао, по наредби кнеза Милоша, да се из ужичке или соколске нахије „од куда лакше и згодније буде“ нешто десечарске хране одмах одвоји и даде „да се за неко време приране“. Тражио се попис села и домова којима је таква помоћ неопходна до новог жита.⁷

Чибучки тефтер за моравичку капетанију састављен је под старешинством Сима Јаковића, који је био опоменут још у априлу те године да га донесе у Чачак.⁸ Старање око оваког тефтера за даићску капетанију пало на њеног старешину Петронија Перишића. Овај крај није имао само недаћу са храном и глад на помолу, него и другу невољу. Помор је сатирао ситну стоку. О томе је Суд нахије ужичке и старовлашке јављао Јовану Обреновићу у Чачак, истина, по извештају рујаског сердара Ј. Мићића. Извештавао је да приход од чибучка „неће ове године ни на трећем исету бити, јер стока јако утамањава се“⁹ Положај сточара по тек припојеним старовлашким селима морао је бити још и тежи ако се узму у обзир стално плачкање и друге отимачине које су недавно вршиле турске војске. Приложени чибучки тефтер, у неку руку, сигурно непрецизно, оцртава стање фонда ситне стоке по старовлашким селима у 1834. години.

Овај тефтер, кога је виша власт тражила као хитан и које на брзину састављен и достављен, носи на себи израз слабости тадање администрације и указује на многе мањкавости, не поклапа се с напред поменутиим тефтерима, оним за давање у новцу и другим за давања у храни. Оба су, изгледа, рађена „комисијално“, па, ипак, показују извесна размимоилажења. Чибучки тефтер од њих знатно одудара. Незамисливо је да многа домаћинства у тадањем сточарском крају нису имала ни једне овце и козе. Тако су у спахијском тефтеру новчаних давања Сјеништа приказана да имају 34 куће, од којих су, по чибучком тефтеру, њих само десет имале ситну стоку. Слично је и са Рашчићима, где први тефтер бележи 22 домаћинства, од којих је, по другом, њих само 11 имало овце и козе. Редак је, управо изузетан, случај где се бројеви домова поклапају у оба тефтера, како се показало за Свјештицу. Овде се показују и још веће празнине; наиме испуштена су читава села, као у моравичкој капетанији — Пресјека, Клекова или Миланца, а у даићкој — Придворица, Врмбаје и Остатија. Могуће је да су ова села тада сматрана само засеоцима, што се, опет, не би могло прихватити, по-

што се и раније и касније нека од њих јављају као посебна села.¹⁰ Пажњу привлачи и чињеница да се ни један од тадањих народних старешина не појављује као власник ситне стоке, нити као љубавезник плаћања ове дажбине.¹¹

Могло би се, дакле, закључити да је овај чибучки тефтер приређен на брзину — како би се одговорило захтеву више власти. То се могло лако урадити на основу неког старијег турског тефтера, који је састављен по исказима ћојбаша и чобанбаша (сеоских и пастирских старешина). Тежња даваоца пореских дажбина одувек је била да се што више укрије и тако умање плаћања. То је морало бити у време турског „земана“ и, као што се види, ни овај тефтер није поштеђен такве тежње.¹² То су знали и људи из више власти, па ће ускоро Јован Обреновић упутити опомену старешинама у Ивањици — да је турско време минуло и да они у својим обавезама морају бити уреднији.

ТЕФТЕР

ОД ЧИБУКА НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА ГОДИНУ 1834.

Тефтер од Собрате Попаше у капетанији Старовлашкој,
Окружију Старовлашком за годину 1834-ту

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
1. СЕЛО ИВАНИЦА					
1.	Радош Колашинац	55	2	2	38
2.	Стојан Зарић	23	2	1	8
3.	Павле Шљивић	10	2	—	22
4.	Јевђеније Шљивић	13	—	—	28
5.	Ђоко Нешовановић	23	—	1	8
6.	Радоица Зарић	23	2	1	8
7.	Мијаило Чубрић	23	2	1	8
8.	Радко Главинић	30	2	2	2
9.	Арсеније Бешевић	35	2	1	22
10.	Антоније Новаковић	40	2	1	32
11.	Милић Бешевић	30	2	1	2
12.	Глишо Мирковић	40	2	2	2
13.	Филип Бешевић	30	2	1	22
14.	Петар Кочопеља	10	2	—	22
15.	Васиљ Бешевић	15	2	—	32
16.	Јован Бешевић	10	2	—	28
17.	Симеон Ненадовић	17	2	—	36
18.	Мирчета Бешевић	10	2	—	22
19.	Луко Станић	30	2	1	22
20.	Радоица Бешевић	20	2	1	2

*) Забележио приређивач

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
21.	Марко Шљивић	55	2	2	32
22.	Антоније Нешовановић	10	2	—	22
23.	Милија Радић	27	2	1	10
24.	Илија Радосављевић	32	2	—	22
25.	Вилиман Радуловић	15	2	—	32
26.	Никола Шљивић	40	2	2	2
27.	Василије Шљивић	50	2	2	22
28.	Вучић Шљивић	7	2	—	16
29.	Милета Шљивић	18	2	—	38
30.	Бранислав Шљивић	43	2	2	8
31.	Антоније Шљивић	30	2	1	22
32.	Милан Шљивић	40	"	2	2
33.	Сава Марковић	25	"	1	12
34.	Луко Милетић	40	"	2	2
35.	Радивоје Ђиновић	16	"	—	34
36.	Петар Шљивић	8	"	—	18
		939	"	48	30
2. СВЈЕШТИЦА					
1.	Поп Јосив	35	2	1	32
2.	Зарија Поповић	15	"	—	32
3.	Василије Поповић	16	"	—	34
4.	Стеван Глибаћ	10	"	—	22
5.	Вук Добрић	10	"	—	22
6.	Јован Глибаћ	10	"	—	22
7.	Филип Главинић	20	"	1	22
8.	Симо Главинић	10	"	—	22
9.	Борисав Неколић	30	"	1	22
10.	Јован Костић	25	2	1	12
11.	Петар Драгићевић	58	"	2	38
12.	Петар Тодоровић	25	"	1	12
13.	Милоје Миловановић	15	"	—	32
14.	Јован Савић	85	"	4	12
15.	Мишо Кушић	30	"	1	22
16.	Маринко Димитријевић	23	"	1	8
17.	Милисав Мартић	33	"	1	28
18.	Глишо Поповић	70	"	3	22
19.	Васо Кушић	60	"	3	2
		580	"	29	38
3. РАШЧИЋИ					
1.	Никола Савићевић	165	"	8	12
2.	Нешко Мићић	25	"	1	12
3.	Јеврем Василијевић	23	"	1	8
4.	Симеон Илић	14	"	—	30
5.	Милутин Милић	20	"	1	2
6.	Петар Бунаш	12	"	—	26
7.	Јевто Мишовић	44	"	2	10
8.	Илија Дешић	68	"	3	18

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
9.	Крсман Милић	14	„	—	30
10.	Нешо Миливојевић	5	„	—	12
11.	Томо Ђоковић	36	„	1	34
		426	„	21	34
4. ГЛИЈЕЧ					
1.	Радоица Величковић	46	2	2	14
2.	Никола Станојевић	32	„	1	26
3.	Јеремија Јовановић	22	„	1	6
4.	Иван Петровић	18	„	—	38
5.	Милисав Борисављевић	23	„	1	8
6.	Јанко Мијаиловић	17	„	—	36
7.	Драгић Николић	16	„	—	34
8.	Ивко Милошевић	21	„	1	4
9.	Милисав Миловановић	28	„	1	18
10.	Игњат Јовановић	17	„	—	36
11.	Зарија Петровић	10	„	—	22
12.	Ђоко Поповић	30	„	1	22
13.	Милисав Поповић	62	„	3	6
		342	„	17	28
5. ШУМЕ					
1.	Филип Илић	33	„	1	28
2.	Никола Толовић	75	„	3	32
3.	Петар Лазаревић	50	„	2	22
4.	Тимотије Мијаиловић	17	„	—	36
5.	Илија Мијаиловић	20	„	1	2
6.	Сава Миленковић	22	„	1	6
7.	Јован Јевтовић	29	„	1	20
8.	Павле Симеуновић	19	„	1	—
9.	Глишо Миленковић	7	„	—	16
10.	Лазо Спасојевић	23	„	1	8
12.	Мићо Драгићевић	80	2	4	2
13.	Митар Максимовић	15	„	—	32
14.	Панто Вуковић	7	„	—	16
15.	Јеремија Глишовић	20	„	1	2
16.	Василије Мићић	8	„	—	18
17.	Илија Вуковић	2	„	—	6
18.	Мићо Марјановић	23	„	1	8
19.	Петар Јовановић	23	„	1	8
20.	Прокопије Несторовић	64	„	3	10
		549	„	28	18
6то РАДАЉЕВО					
1.	Јован Јеремић	20	„	1	2
2.	Станојло Симеуновић	30	„	1	22
3.	Станоје Николић	35	„	1	32
4.	Лазар Илић	15	„	—	32
5.	Неђелко Милутиновић	20	„	1	2

ЧИБУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
6.	Василије Милутиновић	10	—	—	22
7.	Милован Поповић	7	—	—	16
8.	Илија Глишовић	9	—	—	20
9.	Нико Симеуновић	7	—	—	16
10.	Милека Симеуновић	4	—	—	10
		157	—	8	14
11.	Јован Симеуновић	13	—	—	28
12.	Радоица Симеуновић	9	—	—	20
13.	Антоније Симеуновић	10	—	—	22
14.	Милисав Стојковић	5	—	—	12
15.	Димитрије Секулић	10	2	—	22
16.	Јовица Бугарин	10	—	—	22
17.	Јаков Миленковић	35	—	1	32
18.	Луко Аврамовић	38	—	1	22
19.	Ђоко Вуричић	15	—	—	32
20.	Неђељко Станишић	21	—	1	4
		323	—	17	6
21.	Марко Илић	8	—	—	18
22.	Милета Тодоровић	110	—	5	22
23.	Ристо Стевановић	32	—	1	26
24.	Пантелија Поповић	15	—	—	32
25.	Богосав Милошевић	19	—	1	—
26.	Вукола Мићић	15	—	—	32
27.	Тодор Стевановић	22	—	1	6
28.	Димитрије Лучић	15	—	—	32
29.	Луко Илић	22	—	1	6
30.	Петар Илић	20	—	1	2
		601	—	31	12
31.	Спасоје Савић	7	—	—	16
32.	Марко Глишовић	5	—	—	12
33.	Вуле Сретеновић	30	—	1	22
34.	Алексије (нечитко)	16	—	—	34
35.	Илија Тодоровић	15	—	—	32
36.	Петроније Спасојевић	30	—	1	22
37.	Милош Дробњак	10	—	—	22
38.	Васо Јовановић	10	—	—	22
39.	Тришко Мојсиловић	35	2	1	32
40.	Ђорђе Мојсиловић	5	—	—	12
		764	—	40	8
41.	Милош Николић	10	—	—	22
42.	Неђељко Боковић	30	—	1	22
43.	Вучић Павловић	20	—	1	2
44.	Петар Мијаиловић	5	—	—	12
45.	Никола Мијаиловић	14	—	—	30
46.	Милован Николић	10	—	—	22
47.	Урош Николић	8	—	—	18
48.	Бојо Спасојевић	25	—	1	12

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
49.	Милић Перуничкић	15	„	—	32
50.	Танасије Јовановић	20	„	1	2
		921	„	48	22
51.	Милосав Николић	8	„	—	18
52.	Стеван Јаћимовић	10	„	—	22
53.	Вучић Радосављевић	15	„	—	32
54.	Нешко Јаћимовић	20	„	1	2
		974	„	51	16
7. ПРИЛИКЕ					
1.	Петар Симеоновић	14	„	—	30
2.	Гвозден Милошевић	30	„	1	22
3.	Марко Ву...вић	5	„	—	22*)
4.	Драгачев. Н. Сава Ковачевић с мат.	13	„	—	28
5.	Марко Стевановић	10	„	—	22
6.	Тома Маринковић	10	„	—	22
7.	Јевђеније Николић	22	2	1	6
8.	Поп Тодор	8	„	—	16
9.	Милосав Стевовић	7	„	—	16
10.	Вучић Димитријевић	7	„	—	16
11.	Јанко Вујовић	4	„	—	10
12.	Марко Симеуновић	6	„	—	14
13.	Милован Николић	18	„	—	38
14.	Богоић Николић	25	„	1	12
15.	Радоје Николић	15	„	—	32
16.	Ивко Сретеновић	15	„	—	32
17.	Гаврило Симеоновић	8	„	—	18
18.	Илија Танасијевић	31	„	1	24
19.	Богоић Ивановић	4	„	—	10
20.	Марко Даријевић	10	„	—	22
		262	„	14	4
21.	Јевђеније Нешковић	23	„	1	8
22.	Вуле Милосављевић	11	„	—	24
23.	Никола Вукотић	6	„	—	14
24.	Стеван Милошевић	35	„	1	32
25.	Милета Николић	7	„	—	16
26.	Мико Милорадовић	5	„	—	12
27.	Петар Вуловић	13	„	—	28
28.	Јевђо Рабреновић	33	„	1	28
29.	Гаврило Рабреновић	10	„	—	22
30.	Стеван Бановић	23	„	1	8
31.	Борисав Милутиновић	140	„	7	2
32.	Јован Станић	55	2	2	32
33.	Максим Калајановић	14	„	—	30
		694	„	33	18

*) Писарска грешка; треба да стоји или 10 брва или 12 пара. Иначе презиме нечитко. Пр. приређивача.

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
34.	Милош Стевановић	15	„	—	32
35.	Обрад Јеремић	6	„	—	14
36.	Мијаило Калајановић	12	„	—	26
37.	Тодор Калајановић	8	„	—	18
38.	Радован Милутиновић	7	„	—	16
39.	Никола Ивановић	20	„	1	2
40.	Обрад Милићевић	10	„	—	22
41.	Н. драгачев, Ник. попов Јеврем	8	„	—	18
42.	Павле Петровић	10	„	—	22
43.	Маринко Јоксимовић	6	„	—	14
44.	Игњат Даријевић	8	„	—	18
45.	Прокопије Гавриловић	18	„	—	38
46.	Илија Вуковић	10	„	—	22
47.	Миле Анђић	18	„	—	38
		793	„	41	38
48.	Максим Милорадовић	10	„	—	22
49.	Милован Станковић	4	„	—	10
50.	Добросав Богдановић	8	„	—	18
51.	Јован Вилиповић	9	„	—	20
52.	Борисав Богдановић	3	„	—	8
53.	Милутин — — —	12	„	—	26
		839	„	44	22
8. ДУБРАВА					
1.	Петар Николић	25	„	1	12
2.	Тадџа Гавровић	10	2	—	22
3.	Станко Борисављевић	29	„	1	20
4.	Јован Марковић	43	„	2	8
5.	Петар Савић	15	„	—	33
6.	Милоје Савић	25	„	1	12
7.	Мијаило Мијатовић	25	„	1	12
8.	Миливоје Јанковић	60	„	3	2
9.	Алексије Милисављевић	9	„	—	20
10.	Јован Мирчетић	5	„	—	12
11.	Ђоко Пантовић	70	„	3	22
12.	Мијаило Мојсиловић	16	„	—	34
13.	Димитрије Мојсиловић	10	„	—	22
		342	„	17	30
14.	Никола Гавриловић	14	„	—	30
15.	Богосав Глишовић	10	„	—	22
16.	Димитрије Зеџ	11	„	—	24
17.	Стеван Марјановић	15	„	—	33
18.	Никола Пановић	6	„	—	14
19.	Ристивоје Јанковић	15	„	—	32
20.	Тома Гавровић	2	„	—	6
21.	Димитрије Гавриловић	3	„	—	8
		418	„	21	38

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
9. КЛЕПАНИ					
1.	Филип Стевановић	15	"	—	32
2.	Никола Аничкић	5	"	—	12
3.	Јован Арсенијевић	50	"	2	32
4.	Димитрије Арсенијевић	34	"	1	30
6.	Мијаило Драгићевић	15	"	—	32
7.	Јован Мијатовић	6	2	—	8
8.	Обрад Драгићевић	11	"	—	24
9.	Војин Вилимановић	28	"	1	18
10.	Богдан Сретеновић	70	"	3	22
		278	"	14	16
11.	Јован Веселиновић	17	"	—	36
12.	Гаврило Миленковић	37	"	1	36
13.	Радоица Веселиновић	4	"	—	10
14.	Вуле Павловић	14	"	—	30
15.	Благоје Симеуновић	15	"	—	32
16.	Нешко Мутавцић	20	"	1	2
17.	Јован Петронијевић	10	"	—	22
18.	Периша Петронијевић	10	"	—	22
19.	Јован Алексић	32	"	1	26
20.	Секула Милутиновић	25	"	1	12
		462	"	24	6
21.	Илија Петровић	20	"	1	2
22.	Никола Вилимановић	12	"	—	26
23.	Вучић Петровић	34	"	1	30
24.	Миле Ивановић	10	"	—	22
25.	Вукић Стевановић	37	"	1	36
26.	Ђоко Цвијовић	23	"	1	8
27.	Милутин Костић	100	"	5	2
28.	Вучић Маслар	53	"	—	28*)
29.	Трипко Ивановић	5	"	—	12
		756	"	31	12
10. ШАРЕНИК					
1.	Симо Морача	45	"	2	12
2.	Милован Маслар	35	"	1	32
3.	Јован Вучићевић	15	2	—	32
4.	Вилиман Марјановић	20	"	1	2
5.	Милентије Маслар	45	"	2	12
6.	Јован Јеротијевић	30	"	1	28
7.	Стеван Маслар	13	"	—	28
8.	Илија Маслар	45	"	2	12
9.	Никола Маслар	29	"	1	20
10.	Саво Маслар	30	"	1	22
		307	"	15	24

*) Писарска грешка

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
11.	Гаврило Глишовић	70	„	3	22
12.	Милан Радовановић	30	„	1	22
13.	Сретен Милошевић	50	„	2	22
14.	Димитрије Миленковић	130	„	6	22
15.	Марко Крсмановић	130	„	6	22
16.	Луко Чекеревац	140	„	7	2
17.	Танасије Степановић	80	„	4	2
18.	Димитрије Милорадовић	55	„	2	32
19.	Драгојло Лазаревић	15	„	—	32
20.	Ђоко Миловановић	35	„	1	32
		1042	„	53	4
21.	Мато Милосављевић	65	„	3	12
22.	Панто Алексић	10	„	—	22
23.	Милија Стевановић	55	„	2	32
24.	Илија Јевтовић	65	„	3	12
25.	...*) Васо Марковић	35	„	1	32
26.	Марко Радоичић	125	„	6	12
27.	Никит Стишовић	35	„	1	32
28.	Груица Стишовић	35	„	1	32
29.	Никола Стишовић	30	2	1	22
30.	Илија Петровић	70	„	3	22
		1367	„	79	34
31.	Радисав Николић	50	„	2	22
32.	Јован Вукосављевић	43	„	2	8
33.	Јован Ђелкапа	30	„	1	22
34.	Јевђеније Вукомановић	8	„	—	18
35.	Вилип Караклаја	115	„	5	22
36.	Милосав Јелесијевић	5	„	—	12
37.	Љубисав Јелесијевић	5	„	—	12
38.	Сава Ђелкапа	10	„	—	22
39.	Паун Костић	50	„	2	22
40.	Јаков Марковић	20	„	1	2
		1903	„	97	36
41.	Мата Јовановић	100	„	5	2
42.	Тодосије Станковић	15	„	—	32
43.	Мијаило Новичић	30	„	1	22
44.	Матије Марјанић	10	„	—	22
45.	Павле Курђуба	15	„	—	32
46.	Арсеније Гавриловић	15	„	—	32
47.	Павле Поповић	50	„	2	22
48.	Мићо Караклаја	50	„	2	22
49.	Деспот Аврамовић	15	„	—	32
50.	Вучић Величковић	15	„	—	32
		2218	„	113	16

*) Нечитка скраћеница

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
11. БРЕЗОВА					
1.	Иван Ђокић	144	„	7	10
2.	Тодор Савић	23	„	1	8
3.	Јелесије Јевтовић	82	2	4	6
4.	Ђорђе Марковић	92	„	4	26
5.	Симо Бојановић	60	„	3	2
6.	Богосав Јанковић	29	„	1	20
7.	Аврам Ђорђевић	65	„	3	12
8.	Јеврем Никетић	95	„	4	32
9.	Петар Николић	35	„	1	32
10.	Димитрије Стевановић	42	„	2	6
		667	„	33	24
11.	Симо Јеликић	65	„	3	12
12.	Мићо Јаковљевић	29	„	1	20
13.	Сава Ђорђевић	23	„	1	8
14.	Неђелко Јаковљевић	26	„	1	14
15.	Милисав Савић	15	„	—	32
16.	Глигорије Јеремић	15	„	—	32
17.	Аврам Матовић	80	„	4	2
18.	Симеун Јаковљевић	75	„	3	32
19.	Радован Гавриловић	80	„	4	2
20.	Стеван Лазовић	30	„	1	22
		1109	„	96	10
21.	Неђелко Милорадовић	75	„	3	32
22.	Симеон Стевановић	34	„	1	30
23.	Мато Вујошевић	65	„	3	12
24.	Лазар Мутавчић	64	„	3	10
25.	Милисав Гавриловић	34	„	1	30
26.	Илија Станишић	170	„	8	22
27.	Тодор Јовановић	15	„	—	32
28.	Никола Вилиповић	40	„	2	2
29.	Никола Богдановић	31	„	2	2
30.	Јово Лакићевић	60	„	3	2
		1693	„	86	6
31.	Јеврем Караклаја	86	„	4	14
32.	Богдан Миленковић	40	„	2	2
33.	Мијаило Бојановић	25	„	1	12
34.	Јевђеније Милосављевић	30	„	1	22
35.	Вучић Мијаиловић	55	2	2	32
36.	Милић Никетић	30	„	1	22
37.	Милорад Митровић	84	„	4	10
38.	Никола Симеуновић	30	„	1	22
		2073	„	105	22

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
12. МАСКОВА					
1.	Цветоје Јовановић	62	"	3	6
2.	Гвозден Зарић	71	"	3	24
3.	Мијаило Дабовић	43	"	2	8
4.	Тома Нешковић	52	"	2	26
5.	Миличав Илић	42	"	2	6
6.	Неђелко Милутиновић	10	"	—	22
7.	Обрен Новичић	41	"	2	4
8.	Борисав Радовић	110	"	5	22
9.	Петар Новаковић	75	"	3	32
10.	Мићо Неслоровић	89	"	4	20
		595	"	39	10
11.	Василије Симеуновић	9	"	—	20
12.	Периша Новаковић	20	"	1	2
13.	Сретен Обреновић	31	"	1	24
14.	Коста Симеуновић	57	"	2	36
15.	Никола Симеуновић	30	"	3	2
		772	"	39	14
13. СИВЧИНА					
1.	Богоић Обрадовић	36	"	1	34
2.	Ђорђе Миленковић	80	"	4	2
3.	Симеон Петровић	60	"	3	2
4.	Аврам Божанић	16	"	—	34
5.	Никодим Поповић	25	"	1	12
6.	Василије Димитријевић	10	"	—	22
7.	Богоић Ђорђевић	43	"	2	8
8.	Секула Крсмановић	30	"	1	22
9.	Тома Стјепановић	27	"	1	16
10.	Мијаило Стевановић	20	"	1	2
		374	"	17	34
11.	Мијаило Николић	35	2	1	32
12.	Гаврило Симеуновић	9	"	—	20
13.	Вукосав Рабреновић	25	"	1	12
14.	Никола Давидовић	50	"	2	22
15.	Јовица Крсмановић	15	"	—	32
16.	Симеон Лазаревић	13	"	—	28
17.	Милош Рабреновић	56	"	2	24
18.	Милован Крсмановић	15	"	—	32
19.	Глишо Савић	6	"	—	14
20.	Богдан Орестиевић	60	"	3	2
		631	"	32	22
21.	Симо Вучићевић	67	"	3	16
22.	Јован Милутиновић	61	"	3	4
23.	Вучета Николић	53	"	2	28

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
24.	Василије Николић	20	„	1	2
25.	Данило Николић	97	„	4	36
26.	Миленко Лазаревић	29	„	1	20
27.	Паун Савић	33	„	1	28
28.	Зар(и)ја Арсенијевић	57	„	2	36
29.	Арсеније Богдановић	60	„	3	2
30.	Марко Арсенијевић	57	„	2	36
		1165	„	59	30
31.	Љубисав Миленковић	39	„	2	—
32.	Милосав Радановић	34	„	1	30
33.	Јаков Стевановић	73	„	3	28
34.	Саво Алемпијевић	34	„	1	30
35.	Аврам Николић	11	„	—	24
		1356	„	69	22
14. КУШИЋИ					
1.	Петар Миленковић	33	„	1	26
2.	Степан Мијатовић	20	„	1	2
3.	Павле Алексић	34	„	1	30
4.	Радоња Баговић	17	„	—	36
5.	Гаврило Арсенијевић	23	„	1	8
6.	Вук Петровић	52	„	2	26
7.	Мијаило Илић	38	„	1	38
8.	Станко Видаковић	66	2	3	14
9.	Глишо Арсенијевић	94	„	4	30
10.	Јеремија Маџаревић	30	„	1	22
		407	„	20	34
11.	Ђуро Милићевић	24	„	1	10
12.	Василије Орестиевић	55	„	2	32
13.	Паун Милић	57	„	2	36
14.	Данило Нешковић	24	„	1	10
15.	Аврам Мијаиловић	30	„	1	22
16.	Јоко Гавриловић	26	„	1	14
		623	„	31	22
15. ОПАЉЕНИК					
1.	Поп Исаило	35	„	1	32
2.	Милан Ђоновић	37	„	1	36
3.	Остоја Нешковић	46	„	2	14
4.	Поп Драгић	66	„	3	14
5.	Сибин Јевтовић	34	„	1	30
6.	Иван Марковић	34	„	1	30
7.	Бошко Марковић	57	„	2	36
8.	Марко Бошковић	20	„	1	2
9.	Максим Петровић	65	„	3	12
10.	Милутин Нешковић	130	„	6	22
		524	„	26	28

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
11.	Андрија Мијаиловић	86	"	4	14
12.	Мирчета Милорадовић	45	"	2	12
13.	Милутин Андрић	27	"	1	16
14.	Милован Андрић	32	"	1	26
15.	Јово Милосављевић	66	"	3	14
16.	Вучета Лазовић	60	"	3	2
17.	Сима Петровић	10	"	—	22
18.	Јоко Петровић	16	"	—	34
19.	Илија Стевановић	63	"	3	8
20.	Груица Василијевић	50	"	2	22
21.	Никола Милосављевић	7	"	—	16
		986	"	50	14
16. МОЧИОЦИ					
1.	Стеван Зарић	115	"	5	32
2.	Јаков Симеуновић	53	2	2	28
3.	Петар Трипковић	100	"	5	22
4.	Мијаило Милић	25	"	1	12
5.	Милосав Вилиповић	23	"	1	8
6.	Никола Глигоријевић	54	"	2	30
7.	Неђелко Глигоријевић	15	"	—	32
8.	Милосав Симеуновић	3	"	—	8
9.	Јован Пантовић	10	"	—	22
10.	Миленко Марковић	36	"	1	34
		434	"	22	8
11.	Мирко Кувекаловић	30	"	1	22
12.	Марко Богосављевић	30	"	1	22
13.	Илија Спасојевић	35	"	1	32
14.	Мићо Вуловић	27	"	1	16
15.	Јован Алексић	92	"	4	26
16.	Милован Живковић	122	"	6	6
17.	Мићо Марковић	23	"	1	8
18.	Илија Глишповић	10	"	—	22
19.	Петар Јовановић	60	"	3	2
20.	Симо Спасојевић	36	"	1	34
		899	"	43	38
21.	Радосав Ивановић	140	"	7	2
22.	Петар Јовановић	15	"	—	32
23.	Иван Матовић	50	"	2	22
24.	Стеван Јовановић	45	"	2	12
25.	Милета Стојановић	42	"	2	6
26.	Митар Вучићевић	14	"	—	30
27.	Антоније Спасојевић	18	"	—	38
28.	Милош Стојановић	55	"	2	32
29.	Мијаило Божовић	52	"	2	26
30.	Јован Јеремић	30	"	1	22
		1360	"	69	20

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
31.	Симо Митровић	45	„	2	12
32.	Петар Божовић	45	„	2	12
33.	Петар Миљивојевић	16	„	—	34
34.	Неђелко Радојичић	27	„	1	16
35.	Периша Радојичић	23	2	1	8
36.	Стеван Лазовић	65	„	3	12
37.	Марко Јевремовић	26	„	1	14
38.	Јеремија Глишовић	80	„	4	2
39.	Јован Марјановић	57	„	2	26
40.	Вучић Јевђовић	64	„	3	10
		1808	„	92	16
41.	Јован Јевђовић	26	„	1	14
42.	Петар Неђелковић	40	„	2	2
43.	Бојо Марјановић	132	„	6	26
44.	Деспот Даниловић	30	„	1	22
45.	Илија Груичић	81	„	4	4
46.	Станко Аврамовић	22	„	1	6
47.	Арсеније Аврамовић	26	„	1	14
48.	Игњат Аврамовић	30	„	1	22
49.	Миленко Радовић	113	„	5	28
50.	Милија Жунић	96	„	4	34
51.	Вуксан Крсмановић	60	„	3	2
52.	Стеван Марјановић	33	„	1	28
		2497	„	127	18
53.	Марко Мијаиловић	140	„	7	2
54.	Јован Павловић	40	„	2	2
55.	Митар Милошевић	61	„	3	4
56.	Јелесије Неђелковић	30	„	1	22
57.	Алемџије Павловић	8	„	—	18
58.	Мијаило Степановић	23	„	1	8
59.	Неђелко Драшковић	280	„	12	22
60.	Мијаило Симовић	25	„	1	12
		3014	„	156	28
61.	Милисав Васиљевић	85	„	4	12
62.	Јован Томић	30	„	1	22
63.	Данило Марковић	30	„	1	22
64.	Нешко Николић	68	„	3	18
65.	Танасије Тодоровић	35	„	1	32
66.	Мато Стевановић	55	„	2	32
67.	Маринко Марковић	86	2	4	14
68.	Вилип Мијаиловић	15	„	—	32
69.	Максим Милић	11	„	—	24
70.	Симо Дуковић	50	„	2	12
		3539	„	180	3
71.	Борисав Ђоловић	30	„	1	22
72.	Тане Мунитлак	55	„	2	22

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
73.	Гаврило Глишовић	36	„	1	34
74.	Петар Тодоровић	27	„	1	16
75.	Гаврило Томашевић	10	„	—	22
76.	Милисав Дробњаковић	30	„	1	22
77.	Данило Дилпара	4	„	—	10
78.	Симо Глишовић	8	„	—	18
79.	Дамјан Глишовић	40	„	2	2
80.	Тодор Јовановић	10	„	—	22
		3789	„	193	8
17. БЈЕЛА РЕКА					
1.	Тривун Милојевић	55	„	2	32
2.	Дамјан Петровић	140	„	7	2
3.	Танасије Савковић	65	„	3	12
4.	Љубисав Стевановић	10	„	—	22
5.	Сава Миленковић	140	„	7	2
6.	Матија Дамњановић	120	„	6	2
7.	Антоније Тодоровић	100	„	5	2
8.	Јован Чанбас	54	„	2	30
9.	Аврам Недовић	160	„	8	2
10.	Остоја Милојевић	100	„	5	2
		944	„	47	28
11.	Илија Виторовић	70	„	3	22
12.	Петар Бајчета	30	„	1	22
13.	Василије Марковић	35	„	1	32
14.	Спасоје Петровић	55	„	2	32
15.	Борисав Мијаиловић	27	„	1	16
16.	Јеврем Стевановић	23	„	1	8
17.	Данило Милутиновић	20	„	1	2
18.	Вук Његовановић	35	„	1	32
19.	Спасоје Јовановић	200	2	10	2
20.	Ђунисије Аврамовић	34	„	1	30
		1473	„	74	26
21.	Коста Џамбас	100	„	5	2
22.	Максим Радоичић	10	„	—	22
23.	Коста Мирковић	10	„	—	22
24.	Максим Виторовић	8	„	—	18
25.	Аксентије Ковач	59	„	3	—
26.	Јоко Виторовић	25	„	1	12
27.	Вукоман Виторовић	9	„	—	20
28.	Мијаило Тресовић	25	„	1	12
29.	Луко Џамбас	25	„	1	12
30.	Илија Поповић	11	„	—	24
		1755	„	89	10

Число људи	(Село; име и презиме*)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
18. КУЂАНИ					
1.	Милован Никчевић	155	„	7	32
2.	Данило Симеуновић	93	„	4	28
3.	Петар Радосављевић	65	„	3	12
4.	Милисав Симеуновић	60	„	3	2
5.	Јевто Симеуновић	33	„	1	28
6.	Поп Никола Чоловић	20	„	1	2
7.	Данило Недовић	140	„	7	2
8.	Нешко Петровић	15	„	—	32
9.	Лазар Николић	130	„	6	22
10.	Томо Аксентијевић	110	„	5	22
		822	„	41	22
11.	Продан Милојевић	33	„	1	28
12.	Мијаило Костић	45	„	2	18
13.	Василије Јовановић	40	„	2	2
14.	Милован Петровић	20	„	1	2
15.	Ђоко Гојмић	105	„	5	12
16.	Симо Мијатовић	20	„	1	2
17.	Сава Мирковић	21	„	1	4
18.	Илија Томић	55	„	2	32
19.	Аксентије Ђамбас	150	„	7	22
20.	Василије Милићевић	80	„	4	2
		1390	„	69	20
21.	Поп Никит	100	2	5	2
22.	Петроније Ивановић	8	„	—	18
23.	Стеван Гавриловић	40	„	2	2
24.	Јован Миловановић	30	„	1	22
25.	Мијаило Миловановић	21	„	1	4
26.	Тадија Миловановић	60	„	3	2
27.	Пантелије Миловановић	50	„	2	22
28.	Љубисав Стевановић	50	„	„	22
29.	Јован Миловановић	60	„	3	2
30.	Мијаило Симеуновић	40	„	2	2
31.	Петар Ђоковић	21	„	1	4
		1870	„	94	2
19. ОЈКОВИЦА					
1.	Стеван Гавриловић	120	„	6	2
2.	Продан Гавриловић	30	„	1	32
3.	Вуле Гавриловић	21	„	1	4
4.	Симо Марковић	108	„	5	18
5.	Митар Дамњановић	101	„	5	4
6.	Поп Самчо Алексић	40	„	2	2
7.	Дамњан Петровић	20	„	1	2
8.	Панто Јовановић	70	„	3	22
9.	Миливоје Тодоровић	35	„	1	32
10.	Петар Матовић	115	„	5	32
		660	„	33	20

ЧИБУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
11.	Мирко Радивојевић	88	"	4	18
12.	Петроније Гавриловић	30	"	1	22
13.	Перо Маслар	86	"	4	16
14.	Јован Алексић	60	"	3	2
15.	Танасије Вилотијевић	87	"	4	16
16.	Илија Маслар	47	"	2	16
17.	Панто Минић	34	"	1	30
18.	Симеон Николић	37	"	1	36
19.	Вукосав Николић	57	"	2	36
20.	Петроније Марковић	53	"	2	32
		1241	"	63	2
21.	Васиљ Танасијевић	44	"	2	10
22.	Антоније Лазаревић	22	"	1	6
23.	Јанко Вилотијевић	170	2	8	22
24.	Стеван Јовановић	15	"	—	32
25.	Митар Тодоровић	25	"	1	12
26.	Марко Тодоровић	15	"	—	12
27.	Неђелко Тодоровић	10	"	—	22
28.	Коста Тодоровић	37	"	1	36
29.	Тимотије Марковић	55	"	2	32
30.	Тома Симовић	60	"	2	2
		1694	"	86	8
31.	Илија Танасијевић	58	"	2	38
32.	Ђоко Петровић	70	"	3	22
33.	Петар Стевановић	27	"	1	16
34.	Миливоје Миловановић	6	"	—	14
35.	Вучета Глишовић	270	"	13	22
36.	Јован Гавриловић	40	"	2	2
37.	Радоје Танасијевић	22	"	1	6
		2187	"	111	8
20. БУРАЂА					
1.	Богић Ивановић	186	"	9	2
2.	Мићо Нешовић	66	"	3	14
3.	Зар(и)ја Глишовић	100	"	5	2
4.	Никола Максовић	92	"	4	26
5.	Нешко Давидовић	49	"	2	20
6.	Тодор Марковић	82	"	4	6
7.	Јован Алемпијевић	130	"	6	22
8.	Никола Глишовић	28	"	1	18
9.	Вуле Спасојевић	55	"	2	32
10.	Јован Кокић	32	"	1	26
11.	Митар Глишовић	40	"	2	2
12.	Милош Глишовић	150	"	7	22
13.	Милија Шуњевара	65	"	3	12
14.	Спасоје Шуњевара	35	"	1	32
		1104	"	55	36

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гропа	Пара
21. ЈАБЛАНИЦА					
1.	Сава Рајовић	135	„	6	32
2.	Стеван Марковић	100	„	5	2
3.	Јован Рајовић	61	2	3	4
4.	Тома Радовић	27	„	1	16
5.	Радован Радовић	35	„	1	32
6.	Јован Милекић	95	„	4	32
7.	Мићо Ђоковић	60	„	3	2
8.	Обрад Милекић	20	„	1	2
9.	Станоје Радовић	41	„	2	4
10.	Петар Јанковић	155	„	7	32
		729	„	36	38
11.	Радисав Марковић	205	„	10	12
12.	Петар Бакић	85	„	4	12
13.	Ненад Мијаиловић	80	„	4	2
14.	Вуле Радовић	42	„	2	6
15.	Мијаило Јовановић	45	„	2	12
16.	Ристо Радовановић	45	„	2	12
17.	Сава Радовановић	40	„	2	2
18.	Стеван Груичић	45	„	2	12
19.	Јован Николић	17	„	—	36
20.	Сава Васовић	32	„	1	26
21.	Никола Петровић	45	„	2	12
22.	Мијаило Петровић	42	„	2	6
23.	Рако Перишић	15	„	—	32
24.	Милован Јанковић	27	„	1	16
		1494	„	75	36
22. ДОБРОСЕЛИЦА					
1.	Коста Аврамовић	150	„	7	22
2.	Лука Шукиловић	60	„	3	2
3.	Јован Аврамовић	205	„	10	12
4.	Станко Дробњак	37	„	1	36
5.	Лука Поповић	12	„	—	26
6.	Средоје Крсмановић	50	„	2	22
7.	Матије Антонијевић	40	„	2	2
8.	Милован Спасојевић	70	„	3	22
9.	Стеван Миловановић	25	„	1	12
10.	Спасоје Крсмановић	17	„	—	36
		666	„	33	32
11.	Петар Крсмановић	45	2	2	12
12.	Станиша Крсмановић	54	„	2	30
13.	Десивоје Крсмановић	25	„	1	12
14.	Раде Лазаревић	70	„	3	22
15.	Миленко Тодосијевић	144	„	7	10
16.	Радивоје Гавриловић	90	„	4	2
17.	Остоја Петровић	64	„	3	10

ЧИБУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
18.	Јован Лазовић	45	"	2	12
19.	Марко Гачовић	89	"	4	12
20.	Мијаило Гачовић	79	"	3	32
		1353	"	68	36
21.	Ђуро Илић	63	"	3	8
22.	Спасоје Илић	49	"	2	2
23.	Тодор Младеновић	35	"	1	32
24.	Остоја А(в)рамовић	52	"	2	26
25.	Петар Симовић	115	"	5	32
26.	Милета Живковић	45	"	2	18
27.	Вуле Дидановић	100	"	5	2
28.	Веселин Живковић	36	"	1	34
29.	Станиша Дидановић	239	"	12	—
30.	Луко Стевановић	70	"	3	22
		2151	"	109	2
31.	Спасоје Стевановић	35	"	1	32
32.	Митар Илић	20	"	1	2
33.	Младен Ђуровић	74	"	3	30
34.	Поп Јован	60	"	3	2
35.	Сава Лазаревић	35	"	1	32
36.	Обрад Тончевић	10	"	—	22
37.	Никола Милосављевић	103	"	5	12
38.	Радоје Марјановић	114	"	5	30
39.	Јоксим Јовановић	250	"	12	22
40.	Младен Гауриловић	125	"	6	12
		2979	"	150	38
41.	Марко Ковачевић	360	"	18	2
42.	Аксо Јовановић	160	"	8	2
43.	Симо Алексић	20	"	1	2
44.	Никола Јовановић	75	"	3	32
45.	Марко Јовановић	109	"	5	8
46.	Младен Јовановић	165	"	8	12
47.	Дамјан Петровић	51	"	2	24
48.	Мијаило Мирчић	35	"	1	32
49.	Ђуро Симеуновић	120	"	6	2
50.	Марко Поповић	47	"	2	16
		4115	"	204	10
51.	Ненад Мирковић	209	"	10	8
52.	Радоица Симовић	40	"	2	2
53.	Петар Гавровић	50	"	4	2
54.	Мићо Доковић	44	"	2	10
55.	Симо Гавровић	80	"	4	2
56.	Милисав Милекић	80	"	4	2
		4642	"	234	36

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
23. СЈЕНИШТА					
1.	Ненад Јовановић	52	2	2	26
2.	Милован Андрић	37	"	1	36
3.	Марко Симеонович	40	"	2	2
4.	Танасије Маринковић	100	"	5	2
5.	Неђелко Вилотијевић	24	"	1	10
6.	Митар Мијаиловић	89	"	4	20
7.	Јовица Томић	35	"	1	32
8.	Јован Стевановић	60	"	3	2
9.	Милован Мијаиловић	30	"	1	22
10.	Средоје Мијаиловић	30	"	1	22
		497	"	25	14
11.	Станко Обрадовић	20	"	1	2
12.	Радосав Ненадовић	20	"	1	2
13.	Ристо Савић	20	"	1	2
14.	Радоје Стевановић	70	"	3	22
15.	Вукосав Лазаревић	20	"	1	2
16.	Аксентије Ивановић	125	"	6	12
17.	Матије Милошевић	90	"	4	22
18.	Петар Илић	70	"	3	22
19.	Милован Минић	43	"	2	8
20.	Миленко Радијичић	13	"	2	28
		988	"	50	16
21.	Самчо Радоичић	15	"	—	32
22.	Љубисав Јововић	35	"	1	32
23.	Марко Луковић	40	"	2	2
24.	Петар Васовић	85	"	4	12
25.	Јован Минић	10	"	—	22
		1173	"	59	36
24. НЕГВИНА					
1.	Јово Илић	90	"	4	22
2.	Тодор Илић	82	"	4	6
3.	Симо Николић	92	"	4	26
4.	Илија Павловић	84	"	4	10
5.	Гавро Павловић	60	"	3	2
6.	Иван Перишић	103	"	5	12
7.	Илија Перишић	50	"	2	22
8.	Гавро Пајовић	65	"	3	8
9.	Раде Пајовић	23	"	1	8
10.	Мијаило Ђенић	46	"	22	14
		697	"	39	14
11.	Арсеније Ђенић	35	"	1	32
12.	Стенан Петровић	38	"	1	38
13.	Радован Обрадовић	85	"	4	12

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
14.	Јован Радовановић	30	„	1	22
15.	Марко Јовановић	14	„	—	30
16.	Цвијо Колашинац	60	„	3	2
17.	Милан Савковић	40	„	2	2
18.	Мијаило Милићевић	60	„	3	2
19.	Иван Радоичић	120	„	6	2
20.	Тодор Ћировић	109	2	5	12
		1284	„	69	8
21.	Никола Стевановић	70	„	3	22
22.	Марко Симеоновић	50	„	2	22
23.	Спасоје Јевтовић	27	„	1	16
24.	Митар Јевтовић	20	„	1	2
25.	Обрен Стевановић	44	„	2	10
26.	Милисав Петровић	18	„	—	38
27.	Радисав Васић	10	„	—	22
28.	Радосав Матовић	35	„	1	32
29.	Вуле Петровић	20	„	1	2
30.	Милован Ивановић	20	„	1	2
31.	Савко Јовановић	9	„	—	20
32.	Јевђеније Ђенић	100	„	5	2
		1707	„	86	38
25. БРАТЉЕВО					
1.	Ђорђе Лазовић	56	„	2	34
2.	Стеван Драгићевић	53	„	2	28
3.	Павле Јовановић	20	„	1	2
4.	Радисав Мијаиловић	54	„	2	30
5.	Павле Марковић	25	„	1	12
6.	Митар Тросављевић	50	„	2	22
7.	Неђелко Вукашиновић	30	„	1	22
8.	Мико Марковић	30	„	1	22
9.	Мирко Симовић	7	„	—	16
10.	Јован Симовић	18	„	—	38
		343	„	17	26
11.	Јован Ивковић	34	„	1	30
12.	Стеван Танасијевић	23	„	1	12
13.	Радован ... кић	22	„	1	6
14.	Вукосав Парезан	90	„	4	22
15.	Милован Парезан	23	„	1	8
16.	Нешо Аничић	15	„	—	32
17.	Ненад Мијаиловић	40	„	2	2
18.	Васиљ Деспотовић	25	„	1	12
19.	Танасије Лазовић	35	2	1	32
20.	Антоније Петровић	27	„	1	16
21.	Петар Јовановић	25	„	1	12
22.	Марко Радковић	75	„	3	32
23.	Аврам Парезан	32	„	1	26
		811	„	41	28

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
26. КОСОВИЦА					
1.	Вучић Чолић	61	„	3	4
2.	Веселин Величковић	15	„	—	32
3.	Јован Марковић	14	„	—	30
4.	Марко Николић	80	„	4	2
5.	Вуле Радосављевић	41	„	2	4
6.	Радосав Петровић	23	„	1	8
7.	Милоје Петровић	8	„	—	18
8.	Васиљ Милисављевић	8	„	—	18
9.	Гаврило Милисављевић	45	„	2	12
10.	Милић Бранисављевић	21	„	1	4
		316	„	16	12
11.	Стеван Вуловић	35	„	1	32
12.	Панто Танасијевић	10	„	—	22
13.	Илија Ђоковић	22	„	1	6
14.	Мартин Милићевић	25	„	1	12
15.	Радосав Секулић	50	„	2	22
16.	Милан Стевановић	25	„	1	12
		483	„	24	38
27. ДАРЕТИН					
1.	Јанко Јевђенијевић	25	„	1	12
2.	Вилип Милосављевић	25	„	1	12
3.	Радован Радосавић	40	„	2	2
4.	Маринко Гавровић	60	„	3	2
5.	Јанко Зарић	55	„	2	32
6.	Коста Милутиновић	60	„	3	2
7.	Радко Милутиновић	80	„	4	2
8.	Лазар Радовановић	40	„	2	2
9.	Васо Јевђенијевић	15	„	—	32
10.	Перо Аврамовић	60	„	3	2
		460	„	23	30
11.	Спасоје Павловић	30	2	1	22
12.	Василије Братуновић	40	„	2	2
13.	Митар Аврамовић	32	„	1	26
14.	Петроније Исаиловић	45	„	2	12
15.	Петар Милутиновић	35	„	1	32
16.	Антоније Антовић	10	„	—	22
17.	Бошко Димитријевић	35	„	1	32
18.	Гавро Миовић (?)	30	„	1	22
19.	Поп Аврам	35	„	1	32
20.	Јоксо Лазовић	10	„	—	22
21.	Петар Радић	30	„	1	22
22.	Борисав Глишовић	20	„	1	2
23.	Борисав Петровић	35	„	1	32
24.	Глишо Ненадовић	95	„	4	32
25.	Симо Богдановић	30	„	1	22
		972	„	50	4

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
28. МАНА					
1.	Панто Величковић	110	"	5	22
2.	Јеротије Ђоковић	55	"	2	32
3.	Илија Васић	30	"	1	22
4.	Ђоко Стевановић	35	"	1	32
5.	Петар Милосављевић	50	"	2	22
6.	Спасоје Алемпијевић	40	"	2	2
7.	Радивоје Јевтовић	15	"	—	32
8.	Аврам Аленпијевић	30	"	1	22
9.	Арсеније Лазовић	25	"	1	12
10.	Митар Петровић	40	"	2	2
11.	Милован Аленпије(вић)	5	"	—	12
12.	Панто Вучићевић	10	"	—	22
		445	"	22	34
29. РОВИНЕ					
1.	Милисав Видић	20	"	1	2
2.	Аврам Јеротијевић	70	"	5	22
3.	Јелесије Ђорђевић	35	"	1	32
4.	Младен Миловановић	38	"	1	38
5.	Вуле Јеремић	37	"	1	36
6.	Маринко Радоичић	37	"	1	36
7.	Милисав Ђоровић	45	2	2	12
8.	Секула Јевремић	25	"	1	12
9.	Гвозден Милосавић	14	"	—	30
10.	Радивоје Мирчетић	30	"	1	22
11.	Василије Маринковић	15	"	—	32
12.	Аврам Вуковић	20	"	1	2
13.	Гвозден Вуковић	10	"	—	22
14.	Марко Радоичић	33	"	1	28
15.	Паун Маринковић	32	"	1	26
		461	"	23	32
30. ВУЧАК					
1.	Милован Марковић	80	"	4	2
2.	Богосав Јовановић	35	"	1	32
3.	Миливоје Богосављевић	10	"	—	22
4.	Маринко Богосављевић	13	"	—	28
5.	Милош Богосављевић	40	"	2	2
6.	Радул Шендек	40	"	2	2
7.	Милован Павловић	45	"	2	12
8.	Ђорђе Марковић	30	"	1	22
9.	Вучета Марковић	30	"	1	22
10.	Миленко Васовић	52	"	2	26
		375	"	19	10
11.	Вучета Стевановић	23	"	1	8
12.	Петроније Стевановић	38	"	1	38
13.	Томаш Максимовић	8	"	—	18

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
14.	Јован Васовић	30	"	1	22
15.	Илија Мијаиловић	65	"	3	12
16.	Вилип Јовановић	45	"	2	12
17.	Никола Милић	25	"	1	12
18.	Богосав Милић	15	"	—	32
19.	Лука Васојевић	53	"	2	28
20.	Димитрије Марковић	80	"	4	2
		757	"	38	34
31. РАВНА ГОРА					
1.	Новак Мирковић	45	"	2	12
2.	Новица Мирковић	38	"	1	38
3.	Јован Кривокућа	56	2	2	34
4.	Илија Поповић	123	"	6	8
5.	Петроније Марковић	35	"	1	32
6.	Милета Луковић	45	"	2	12
7.	Симо Ковачевић	50	"	2	22
8.	Марко Павловић	125	"	6	12
9.	Мијаило Николић	30	"	1	22
10.	Јован Николић	35	"	1	32
		582	"	29	24
11.	Милосав Ковачевић	50	"	2	22
12.	Милија Луковић	16	"	—	34
13.	Петроније Марковић	35	"	1	32
14.	Тодор Цветковић	20	"	1	2
15.	Иван Ковачевић	5	"	—	12
16.	Павле Бабић	125	"	6	12
17.	Милорад Луковић	15	"	—	32
18.	Јован Бошковић	20	"	1	2
19.	Небелко Бабић	40	"	2	2
		908	"	46	14
32. ГЛЕБИЦА					
1.	Спасоје Миленковић	100	"	5	2
2.	Величко Ђурчић	125	"	6	12
3.	Величко Ђоковић	40	"	2	2
4.	Милосав Луковић	81	"	4	4
5.	Јован Петровић	75	"	3	32
6.	Вукоман Милић	25	"	1	12
7.	Јовица Симовић	41	"	2	4
8.	Вучета Ђуровић	17	"	—	36
9.	Лачо Аврамовић	20	"	1	2
10.	Мирчета Аврамовић	35	"	1	32
		559	"	24	18
11.	Радивоје Симићевић	25	"	1	12
12.	Борисав Нешовић	43	"	2	8
13.	Марко Вукашиновић	22	"	1	6

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
14.	Илија Боловић	42	"	2	6
15.	Илија Чеканац	40	"	2	2
16.	Лазар Николић	5	2	—	12
17.	Никола Златић	20	"	1	2
18.	Спасоје Домљак	10	"	—	22
19.	Милисав Остојић	13	"	—	28
20.	Крсман Ђуровић	70	"	3	22
		849	"	43	18
21.	Павле Марковић	40	"	2	2
22.	Спасоје Арсенијевић	40	"	2	2
23.	Марко Боловић	18	"	—	38
24.	Антоније Аврамовић	50	"	2	22
25.	Вилип Ђурчић	90	"	4	22
		1087	"	55	24
33. РОКЦИ					
1.	Прокопије Милосављевић	20	"	1	2
2.	Милета Милосављевић	70	"	3	22
3.	Јеротије Стевановић	30	"	1	22
4.	Милован Милосављевић	45	"	2	12
5.	Јевђо Мијаиловић	60	"	3	2
6.	Јован Танасијевић	90	"	4	22
7.	Петар Танасијевић	55	"	2	32
8.	Миленко Миливојевић	49	"	2	12
9.	Милета Миливојевић	15	"	—	32
10.	Гаврило Миливојевић	10	"	—	22
		440	"	22	20
11.	Радоња Радивојевић	70	"	3	22
12.	Вуле Поповић	26	"	1	14
13.	Поп Димитрије	32	"	1	26
14.	Јован Николић	30	"	1	22
15.	Јевто Радосављевић	31	"	1	24
16.	Петар Радосављевић	25	"	1	12
17.	Новак Драгићевић	20	"	1	2
18.	Максим Тодоровић	16	"	—	34
19.	Гаврило Тодоровић	6	"	—	14
20.	Секула Мијатовић	30	"	1	22
		726	"	37	12
21.	Петар Јовановић	6	"	—	14
22.	Сретен Петровић	32	2	1	26
23.	Митар Милисављевић	17	"	—	36
24.	Јован Стевановић	23	"	1	8
25.	Јеврем Вуковић	37	"	1	36
26.	Марко Тодоровић	21	"	1	4
27.	Сава Бошков	50	"	2	22
28.	Миленко Чолић (?)	38	"	1	38

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
29.	Милош Стевовић	36	„	1	34
30.	Димитрије Борисављевић	41	„	2	4
		1027	„	52	34
31.	Тодор Марковић	60	„	3	2
32.	Васо Мојсиловић	40	„	2	2
33.	Зар(и)ја Стевановић	50	„	2	22
34.	Вуле Аврамовић	10	„	—	22
35.	Миленко Јевремовић	10	„	—	22
36.	Марко Поповић	14	„	—	30
37.	Пајо Ристић	110	„	5	22
		1321	„	67	36
34. КОМАДИНЕ					
1.	Јован Поповић	40	„	2	2
2.	Марко Лишанин	50	„	2	22
3.	Аксентије Милетић	5	„	—	12
4.	Давид Милетић	5	„	—	12
5.	Сретен Танасијевић	25	„	1	12
6.	Петар Танасијевић	5	„	—	12
7.	Сава Лишанин	30	„	1	22
8.	Мијаило Милутино(вић)	40	„	2	2
9.	Илија Лишанин	30	„	1	22
10.	Радоња Петровић	100	„	5	2
11.	Ненад Гавриловић	20	„	1	2
12.	Борисав Дамњанов(ић)	20	„	1	2
13.	Мирчета Маричић	20	„	1	2
14.	Милосав Маричић	20	„	1	2
15.	Марко Борисављевић	15	„	—	32
		425	„	22	—
16.	Петар Маричић	40	„	2	2
17.	Ђоко Маричић	20	„	1	2
18.	Ацо Маричић	20	2	2	2
19.	Вучић Павловић	25	„	1	12
20.	Јован Парезан	45	„	2	12
21.	Никола Павловић	30	„	1	22
22.	Гвозден Антоније(вић)	10	„	—	22
23.	Гвозден Симовић	25	„	1	12
24.	Ђоко Мијаиловић	25	„	1	12
25.	Милутин Митрић	30	„	1	22
26.	Ристо Јовановић	85	„	4	12
27.	Димитрије Станишић	7	„	—	16
		787	„	40	28
28.	Тимотије Богдановић	30	„	1	32
29.	Мића Богдановић	46	„	2	14
30.	Митар Парезан	20	„	1	2
31.	Нестор Парезан	25	„	1	12
		943	„	48	30

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
35. ВАСИЉЕВИЋИ					
1.	Митар Васојевић	15	"	—	32
2.	Перута Васојевић	30	"	1	22
3.	Митар Перута	5	"	—	12
5.*)	Маринко Васојевић	25	"	1	12
6.	Вилип Кујунџић	25	"	1	12
7.	Милоје Вилиповић	20	"	1	2
8.	Гвозден Крунић	15	"	—	32
9.	Радоје Крунић	90	"	4	22
10.	Милоје Крунић	10	"	—	22
		235	"	12	8
11.	Лазар Домајак	15	"	—	12
12.	Сретен Боловић	30	"	1	22
13.	Јанко Боловић	32	"	1	26
14.	Нико Гајовић	130	"	6	22
15.	Вукосав Парезан	10	"	—	22
16.	Вилип Спасовић	10	"	—	22
17.	Величко Станишић	15	"	—	32
18.	Милован Спасовић	90	"	4	22
		567	"	29	8
36. ЕРЧЕГЕ					
1.	Чоло Никола	60	2	3	2
2.	Милорад Ивановић	40	"	2	2
3.	Јаћим Манојловић	35	"	1	32
4.	Тодор Николић	20	"	1	2
5.	Данило Николић	30	"	1	22
6.	Гаврило Николић	35	"	1	32
7.	Перо Секулић	100	"	5	2
8.	Сава Милетић	60	"	3	2
9.	Величко Витомировић	70	"	3	22
10.	Милутин Танасијевић	15	"	—	32
		465	"	23	30
11.	Тодор Рисимић	190	"	9	22
12.	Симо Јелић	40	"	2	2
13.	Танасије Јелић	100	"	5	2
14.	Гвозден Стевановић	80	"	4	2
15.	Воко Јовановић	10	"	—	22
16.	Ратко Станишић	65	"	3	12
17.	Јован Спасовић	20	"	—	2
18.	Јован Стевановић	120	"	6	2
19.	Радоица Томић*)	35	"	1	32
20.	Спасоје Спасовић	110	"	5	22
		1235	"	62	30

*) Писарска грешка: прескочен редни број 4.

*) Може се прочитати и као Тошић

НОВАК ЖИВКОВИЋ

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
21.	Радиша Стевановић	100	„	5	2
22.	Симо Златић	40	„	2	2
23.	Милисав Биорац	20	„	1	2
24.	Аврам Парезан	90	„	4	22
25.	Маринко Јелић	10	„	—	22
26.	Илија Луић	85	„	4	12
27.	Радован Јовићевић	240	„	12	2
28.	Јездимир Ђојбашић	140	„	7	2
29.	Стеван Марић	20	„	1	2
30.	Милорад Ивановић	70	„	3	22
31.	Вукоман Продановић	20	„	1	22
		2080	„	109	22
37. ТРВА					
1.	Прокопије Маричић	60	2	3	2
2.	Анђелко Лазовић	90	„	4	22
3.	Поп Марко	90	„	4	22
4.	Вукајло Бошковић	15	„	—	32
5.	Павле Бошковић	20	„	1	2
6.	Поп Јовић	14	„	—	30
7.	Петар Глишовић	66	„	3	14
8.	Димитрије Парезан	45	„	2	12
9.	Рако Вујовић	50	„	2	22
10.	Петар Борисављевић	140	„	7	2
		596	„	30	—
11.	Ђоко Биорац	70	„	3	22
12.	Неђелко Миленковић	25	„	1	12
13.	Радован Вуковић	15	„	—	32
14.	Стеван Пантовић	5	„	—	12
15.	Миленко Јевтовић	5	„	—	12
16.	Дојчило Милутиновић	35	„	1	32
17.	Гвозден Јовановић	70	„	3	22
18.	Нешо Петровић	115	„	5	32
19.	Милоје Маленковић	25	„	1	12
20.	Јован Васић	20	„	1	2
		975	„	49	30
21.	Мато Лазаревић	70	„	3	22
22.	Мијаило Ђурчић	35	„	1	32
23.	Поп Илија	35	„	1	32
24.	Петар Босић	10	„	—	22
		1125	„	57	18
38. ДРАГЛИЦА					
1.	Јанко Николић	109	„	5	20
2.	Луко Петровић	200	„	10	2
3.	Нешо Кутлеша	220	„	11	2

ЧИВУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
4.	Танасије Јанковић	65	„	3	12
5.	Марко Шуљага	300	„	15	2
6.	Јанко Груичић	250	„	12	22
7.	Тома Ковач	150	„	7	22
8.	Петар Груичић	40	„	2	2
9.	Шишак	80	„	4	2
		1414	„	71	6
39. БУДОЖЕЉА					
1.	Вучета Миликић	50	„	2	22
2.	Никола Миликић	100	„	5	2
3.	Милић Миликић	35	„	1	32
4.	Зар(и)ја Продановић	40	„	2	2
5.	Богић Продановић	50	„	2	22
6.	Петроније Продановић	20	„	1	2
7.	Милисав Радовић	20	„	1	2
8.	Мијаило Радовић	20	„	1	2
9.	Илија Божанић	10	„	—	22
10.	Живко Радовић	10	„	—	22
11.	Видосав Ђурошевић	15	„	—	32
12.	Марко Ђурош(евић)	50	„	2	22
13.	Мато Ђурош(евић)	60	„	3	2
14.	Новак Неђелковић	25	„	1	12
15.	Јанко Јанић	30	„	1	22
		535	„	27	20
16.	Марко Јанић	15	„	—	32
17.	Милоје Мићић	20	„	1	2
18.	Борисав Мићић	20	„	1	2
19.	Анђелко Мићић	20	„	1	2
20.	Мијаило Миленковић	20	„	1	2
		630	„	32	20

Тевтер од собрате Попаше Капетаније Данишке

1. КОРИТНИК					
1.	Мијаило анчија	30	2	1	22
2.	Панто Милић	35	„	1	32
3.	Ниђивоје Милићевић	90	„	4	22
4.	Радивоје Радоњић	98	„	4	38
5.	Воко Вилимановић	48	„	2	18
6.	Ђуро Поповић	15	„	—	32
7.	Милета Ивановић	50	„	2	22
8.	Милија Ивановић	25	„	1	12
9.	Спасоје Обрадовић	75	„	3	32
10.	Максим Обрадовић	25	„	1	12
		491	„	25	8

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
11.	Непо Ковачевић	20	"	1	2
12.	Мара удовица	15	"	—	32
13.	Павле Драшковић	42	"	2	6
14.	Радоица Пршута	25	"	1	12
15.	Вучић Драшковић	15	"	—	32
16.	Петроније Драшковић	15	"	—	32
17.	Тадија Крчомак	100	"	5	2
18.	Миленко Јевтовић	20	"	1	2
19.	Тодор Јевтовић	12	"	—	26
20.	Радован Кулиза	10	"	—	22
		769	"	39	16
21.	Радосав Тановић	24	"	1	10
22.	Раденко Тановић	15	"	—	32
23.	Радован Крчомак	25	"	1	12
24.	Радосав Водичанин	35	"	1	32
		864	"	44	16
2. БРУСНИК					
1.	Панто Гојковић	15	"	—	32
2.	Вучета Гојковић	15	"	—	32
3.	Миленко Гојковић	15	"	—	32
4.	Јанко Нешковић	72	"	3	26
5.	Аксентије Нешковић	30	"	1	22
6.	Милоје Дуњић	23	"	1	8
7.	Милоје Мијаиловић	8	2	—	18
8.	Стеван Чикичић	9	"	—	20
9.	Мијаило Савић	25	"	1	12
10.	Радисав Вилиманов(ић)	45	"	2	12
		257	"	13	14
11.	Милован Вилимонов(ић)	80	"	4	2
12.	Радован Митровић	25	"	1	12
13.	Милика Митровић	17	"	—	36
14.	Панто Сарић	30	"	1	22
15.	Димитрије Сарић	20	"	1	2
16.	Милић Луковић	40	"	2	2
17.	Митар Ђурчић	50	"	7	22
18.	Лазо Пантовић	30	"	1	22
19.	Јован Ђурчић	30	"	1	22
20.	Марко Радомировић	38	"	1	38
		717	"	36	34
21.	Панто Радомировић	30	"	1	22
22.	Милета Радомировић	60	"	3	2
23.	Миленко Перовић	50	"	2	22
24.	Станко Перовић	30	"	1	22
25.	Ђоко Марић	50	"	2	22

ЧИБУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
26.	Сава Радовановић	25	"	1	12
27.	Бошко Радовановић	30	"	1	22
		992	"	50	38
3. ЈАСЕНОВИЦА					
1.	Васиљ Кочановић	26	"	1	14
2.	Томаш Драговић	37	"	1	36
3.	Новак Симићевић	50	"	2	22
4.	Лука Драговић	120	"	6	2
5.	Драгоје Бакић	30	"	1	22
6.	Петар Марковић	65	"	3	12
7.	Вукић Марковић	60	"	3	2
8.	Никола Шипла...	70	"	3	22
9.	Тома Драгојевић	80	"	4	2
10.	Божина Перовић	52	"	2	26
		590	"	30	—
11.	Ђуро Васојевић	28	2	1	18
12.	Бојо Васојевић	105	"	5	12
13.	Павић Драгојевић	12	"	—	26
14.	Милован Савићевић	30	"	1	22
15.	Радован Савић	20	"	1	2
16.	Никола Драмићанин	70	"	3	22
17.	Гвозден Савић	75	"	3	32
18.	Милован Вуловић	40	"	2	2
19.	Павле Миликић	40	"	2	2
20.	Мијамло Милићевић	90	"	4	20
		1109	"	96	—
21.	Стеван Савић	8	"	—	18
22.	Јован Милићевић	21	"	—	4
23.	Ново Васојевић	15	"	—	32
24.	Весо Боројевић	83	"	4	8
25.	Милутин Боровић	100	"	5	2
26.	Лазо Боровић	68	"	3	18
		1395	"	71	2
4. ВИОНИЦА					
1.	Милета Петровић	60	"	3	2
2.	Јовица Вучетић	55	"	2	32
3.	Петар Дамљановић	30	"	1	22
4.	Милутин Мочуга	30	"	1	22
5.	Милић Перишић	8	"	—	18
6.	Радован Алесандр(ић)	40	"	2	2
7.	Милисав Перишић	30	"	1	22
8.	Периша Перишић	10	"	—	22
9.	Стеван Пејовић	20	"	1	2
10.	Иван Васојевић	30	"	1	22
		363	"	19	26

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
11.	Нешо Васојевић	12	"	—	26
12.	Јован Васојевић	30	"	1	22
13.	Милета Васојевић	15	"	—	32
14.	Милић Вукан	50	"	2	22
15.	Милић Јовановић	50	"	2	22
16.	Радомир Бабић	15	"	—	32
17.	Симо Јаћимовић	40	2	2	2
18.	Вучић Перишић	20	"	1	2
19.	Гвозден Вучићевић	10	"	—	22
20.	Поп Мијаило	100	"	5	2
		705	"	36	10
21.	Јован Гиздавић	63	"	3	8
22.	Раденко Гиздавић	45	"	2	12
23.	Петар Боровић	30	"	1	22
24.	Раденко Боровић	30	"	1	22
25.	Раденко Терзић	70	"	3	22
26.	Јанко Грковић	30	"	1	22
27.	Раде Поповић	20	"	1	2
28.	Јован Милојевић	20	"	1	2
29.	Глишо Проовић	40	"	2	2
30.	Радован Кошанин	70	"	3	22
		1133	"	58	6
31.	Никола Кошанин	75	"	3	32
32.	Маринко Кошанин	100	"	5	2
33.	Јован Милосавић	70	"	3	22
34.	Мијаило Петронијевић	45	"	2	12
35.	Милета Ђуровић	70	"	3	22
5. УСИЉЕ					
1.	Марко Усиљанин	110	"	5	22
2.	Милован Радосав.	40	"	2	2
3.	Никола Милутиновић	40	"	2	2
4.	Милутин Радосав.	12	"	—	26
5.	Мијаило Симоновић	10	"	—	22
6.	Сретен Усиљанин	10	"	—	22
7.	Јован Раковић	105	"	5	12
8.	Сава Томашевић	40	"	2	2
9.	Радован Томашевић	15	"	—	32
10.	Милован Златић	8	"	—	18
		390	"	20	—
11.	Цветко Златић	45	"	2	12
12.	Петар Малетић	50	"	2	22
13.	Паун Ковачевић	45	2	2	12
14.	Обрен Ковачевић	25	"	1	12
15.	Стеван Ковачевић	15	"	—	32
16.	Максим Усиљанин	20	"	1	2

ЧИБУЧКИ ТЕФТЕР НАХИЈЕ СТАРОВЛАШКЕ ЗА 1834. ГОДИНУ

Число људи	(Село; име и презиме)	Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
17.	Дамњан Бјаковић	30	„	1	22
18.	Берасим Борисављевић	90	„	4	22
19.	Јаков Борсав(љевић)	20	„	1	2
20.	Милисав Јоксимо(вић)	10	„	—	22
		740	„	38	—
21.	Јован Божићевић	80	„	4	2
22.	Петар Алексић	60	„	3	2
23.	Вучета Клигчић	85	„	4	12
24.	Панто Милуновић	50	„	2	22
25.	Милутин Станић	20	„	1	2
		1035	„	53	—

С П И С А К

Сваког Села воособ колико у ком у Суми Кућа имајући и која су и тако число Оваца и Коза у Години 1834.

Число кућа		Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
36	Ивањица	939			
19	Свјештица	580			
11	Рапгчићи	426			
13	Глијеча	342			
20	Шуме	549			
54	Радаљево	947			
53	Прилике	839			
21	Дубрава	418			
29	Клепани	756			
50	Шареник	2218			
38	Брезова	2073			
15	Маскова	772			
35	Сивчина	1356			
16	Купићи	623			
21	Опаљеник	986			
80	Мочиоци	3789			
30	Бела-Рјека	1755			
31	Кућани	1870			
37	Ојковица	2187			
14	Бурађа	1104			
24	Јабланица	1994			
56	Доброселица	4642			
25	Сјеништа	1173			
32	Негбина	1717			
23	Братљево	811			
16	Косовица	483			
25	Даретин	972			

Число кућа		Овце козе	На сваку главу по 2 паре	Гроша	Пара
12	Мана	454			
15	Ровине	461			
29	Вучак	757			
19	Равна Гора	908			
25	Глеђица	1087			
37	Рокци	1321			
32	Комадина	943			
18	Васиљевићи	567			
31	Ерчеге	2080			
24	Трћа	1125			
9	Драглица	1414			
20	Будожеља	630			
1086		47576			
24	Коритник	864			
27	Брусник	992			
26	Јасеновица	1395			
35	Вионица	1493			
26	Усиље	1035			
1223	Цела Сума кућа	Брава	53355		

И тако

На 53355 ком. Брава по 2 пар.
„ 1223 „ кућа „ 2 „

	2667	30
	61	6
Сума	<hr/>	
Гроша	2728	36

ПРИМЕДБЕ

1. Израз *чибук*, поред основног значења у турском језику, овде асоцира и на *чобански штап*, па је отуда и потекао назив ове дажбине. Ова дажбина није потекла од турске власти, већ је постојала још у средњем веку на нашем подручју. Наводила се, међу феудалним наметима, као *травина* (Б. Даничић, „Рјечник из књижевних старина српских“) или као *траварина* (Вл. Мажуранић, „Приноси за правно-повјесни рјечник“).

Тештер се овде објављује према оригиналу (АС-МФ-ЗТ-№-369), уз измене учињене ради лакше употребе. Усклађено је писање почетних слова имена и презимена према савременом правопису и отклоњене извесне писарске разноликости: слово *е* је у неким именима транскрибовано према савременом изговору (Еврем — Јеврем, Евто — Јевто, Елесидјевић — Јелесидјевић, Спасое — Спасоје). Сходно томе у неким именима је *ћ* пренето као *ђ* (Нећелко — Неђелко, Евћеније — Јевђеније, Ђорђе — Ђорђе) и слично.

2. АС-КК-ХХХII-504. Извештаји са свечаности присаједињења Старог Влаха Србији одржаној у Приликама 17. фебруара 1834.

3. АС-МФ-ЗТ-№-159. Тештер прихода спахиских капетаније моравичке за 1834. годину.

4. АС-МФ-ЗТ-№-157. Тештер прихода спахиских капетаније дајичке за 1834. годину.

5. АС-МФ-ЗТ-№-100. Главни тештер од прихода у раани капетаније моравичке за 1834. годину.

6. АС-МФ-ЗТ-№-156. Главни тештер од прихода спахијских у раани дајичке капетаније за 1834. годину.

7. АС-КК-ХIV-199. Писмо Суда народног српског №-601 од 28. фебруара 1834. године Јовану Обреновићу у Чачак. Да старовлашкој сиротињи прети помор од глади, морале су саопштити на скупштини у Крагујевцу старешине и народни представници из овог краја. То су били Јеремија Дешић и Воко Јованчевић, као предводници, а за њима Мићо Стојковић из Брезове, Нешко Араповић из Радаљева, Пајо Ристић из Рокаца, Радован Јовићевић из Ерчега, Петар Миливојевић из Маскове, Остоја Нешковић из Јованчевића, Аврам Цамбас из Беле Реке, Мијаило Милосављевић из Брусника, Јаков Лазовић из Дајића, Недељко Драшковић из Мочиоца и Јевто Милосављевић из Јабланице. Ови депутати су се налазили међу представницима тек прикључених нахија. Истовремено је у Крагујевцу дошло до постављања Сима Јаковића за новог старешину капетаније моравичке („Новине србске“, № 6 од 10. фебруара 1834).

8. АС-ПО-ЛX-100. Писмо Илије Поповића од 24. априла 1834. из Чачка — Симу Јаковићу у Ивањицу. Ту се опомиње: „Новце и тештер *чибучки час* пре донесите, јер су и други капетани донели само се на вас чека“.

9. АС-КК-ХIV-20. Репорт Суда ужичке и старовлашке нахије № 170 од 31. марта 1834. године — Јовану Обреновићу у Чачак.

10. Већ је В. Ст. Караџић у „Даници“ за 1828. годину, стр. 181, регистровао нека села у тадањој сјеничкој нахији која се овде помињу — као што је Придворица, Куманица, Чечина, Чепово, Маће, Пресјека и Миланца. Нека од ових села су поменута у Попису становника и имовине у Србији 1834, који је саопштила, уз стручну обраду, Лепосава Цвијетић у „Мешовитој грађи“, књ. ХIII, Београд, 1984.

11. Старешине су могле бити и ослобођене плаћања неких дажбина—каква се појава среће и у каснијим годинама у развијеној кнежевини. Те старешине су тада, у овом крају биле: Симо Јаковић, Петроније Перишћи, Воко Јованчевић и Јеремија Дешић. Последња двојица су протерани из моравичког краја средином пролећа 1834. године. (Одлука Суда народног српског № 1728 од 13. маја 1834. године). Јованчевић је, кроз неколико година, рехабилитован, с обзиром на велике претходне заслуге, што никако није пошло за руком Дешићу. Што се тиче Ђојбаша, успомена на њих се налази за Стари Влах тридесетих година у називима (Иван Ђојбаша) и у презимену Ђојбашаић.

12. Ако се у погледу чибучког дефтера за ову годину ништа формално није мењало, пошто се он, највероватније, ослањао на стари турски попис, стварно се, ипак, много шта изменило. Кроз села више нису ишле харачлије, порешчије и колчије, који су, уз насиља и плачке, утеривали од раје дажбине. Сада се постављао извештајни ред; наплату су вршили кметови и срески старешине, и не насиљем и не у корист туђинске, него као државни приход своје — српске касе.

LE DEFTER DU TCHIBOUK DE LA NAHIE DE STARI VLAH
POUR L'ANNÉE 1834

Le defter du tchibouk (prélèvement d'une fraction du petit bétail, brebis et chèvres) de la nahie de Stari Vlah pour l'année 1834 est un registre des contributions, le premier en date et le plus restreint, qui montre une des manières dont la population de cette région était imposée au profit de la Caisse du Prince, c'est-à-dire de l'Etat. Le second des defters concernait les ressources pécuniaires, et le troisième, appelé dime, se rapportait au prélèvement d'une fraction de la récolte. Au cours de l'année 1834, date à laquelle la région de Stari Vlah fut formellement rattachée à la Serbie, on demanda à la population de donner sa contribution à l'Etat naissant, car c'était le seul moyen de le faire fonctionner. Le defter du tchibouk ci-joint témoigne d'une partie de cette contribution, quoique dans une proportion presque insignifiante. Aujourd'hui, cependant, il prend une importance beaucoup plus grande: tout en étant incomplet et imprécis, il montre l'état de l'élevage dans cette région et la pauvreté de la population, dans laquelle la différenciation des classes allait s'accroissant: il suffit, pour s'en rendre compte, de comparer les contribuables qui n'avaient que quelques têtes de bétail, si tant est qu'ils en avaient, avec ceux, peu nombreux, qui en comptaient plusieurs centaines. Voilà comment était la situation économique de la région de Stari Vlah au moment où l'ordre féodal, caractérisé par les vastes domaines des spahis, s'éteignait, en aplanissant la voie à la première phase du capitalisme.

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

БАНКАРСТВО У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Развој занатства и индустрије у Србији у другој половини XIX века утицао је на бржи просперитет производних снага и друштва уопште. Све је то било у корелационој вези с робноовчаним односима. У то доба Србија се, после ропства под Турцима, све више ослобађала остатака феудализма и улазила у ново, савременије друштво. Од добијања аутономије у Србији су се нарочито развијале пољопривреда и трговина — да би се, све брже, натурална привреда замењивала робном. Истовремено, са изменом привредне структуре, распадало се патријархално задругарство и дошло је до уситњавања земљишног поседа. У трговачком слоју почиње образовање буржоазије. Из овог слоја и богатијег дела сељаштва настаје класа капиталиста, која је све присутнија у владајућим круговима. Нова капиталистичка класа, с економским јачањем, преузима и политичку власт. На другој страни, осиромашени слој сељака претвара се у најамне раднике, који, с радницима у капиталистичкој мануфактури, представљају нову пролетерску, експлоатисану класу. Бездушна експлоатација радника, с радним временом и до 16 часова дневно, ствара армију обесправ-

љених радника у градским радионицама и беземљаша на селу. Радило се о успостављању нових капиталистичких продукционих односа.

Ово су историјски, економски и политички односи у Србији у време када је започео процес формирања капитала и капиталистичког начина производње. У тим процесима новац почиње да представља одлучујући чинилац у продирању робно-новчаних односа. За новцем је била све већа потражња. На ово је нарочито утицала обавеза плаћања харача Порти у новцу. Главни новчани приход се у Србији почетком и средином XIX века остваривао извозом стоке у Аустрију и Угарску. Из тих земаља у Србију је улазио страни новац. На ужем српском подручју од Карађорђа, до краља Милана циркулисао је страни новац: 43 врсте — 10 златних, 28 сребрних и пет бакарних. Новац се, по пореклу, делио на две велике групе: турски и цесарски. Цесарски је обухватао не само аустријски, већ и сав остали златни и сребрни новац европског порекла и сматрао се за бољи и „чистији“ од турског. Главне врсте новца биле су: од златних — аустријски дукати и турска мамудија, од сребрних — талири, орлаши и крсташи, а од бакарних — турски грошеви и марјашаши. Све је ово било присутно до ковања првог српског новца у XIX веку, дакле преко 400 година по искивању последњег средњовековног новца, средином XV века. На основу предлога на Михољданској скупштини, одржаној 11. октобра 1867. године, и решења кнеза Михаила од 15. марта 1868, почело је ковање бакарног новца од 10, пет и једне пореске паре са ликом кнеза Михаила и ознаком 1868. године.¹ Затим је 30. новембра 1873. године донесен Закон о ковању српске сребрне монете, према коме је Србија примила за своју сребрну монету начело и одредбе конвенције о Латинској унији од 23. децембра 1865. По овом закону, основна јединица српске сребрне монете је — динар. Ковање српског новца извршено је са ознаком 1875. године с ликом кнеза Милана Обреновића. Након овога донесен је Закон о српским народним новцима од 10. децембра 1878. године: прописано је да основу српских народних новаца сачињава динар, да динар садржи 0,835 чистог сребра, да је тежак пет грама и да се дели на сто делова, који се називају динарске паре. Овим законом било је предвиђено ковање златног новца од 20 и 10 динара, новог сребрног новца од пет, два, једног и пола динара, као и могућност ковања бакарног новца од 10, пет, две и једне паре. Тежина и финоћа овог новца утврђени су на следећи начин: код златника („Мила-

новог златника“) финоћа 900/1000, а тежина 6,45161 грама од 20, односно 3,22580 грама код златника од 10 динара: код сребрника — финоћа 900/1000 код комада од пет динара и 835/1000 код комада од два, једног и пола динара, а тежина овог новца износила је 25, 10, пет и 2,5 грама. Овај новац искован је са ликом Милана Обреновића и ознаком 1879. године и пуштен у оптицај: златни — 16. децембра 1879, сребрни — 25. јула 1880, а бакарни 3. априла 1880. Ковање новца извршено је делом у Бечу и у Француској ковници новца.² По Закону о ковању ситног новца од 1. јануара 1883. године, искован и новац од никла од 20, 10 и пет пара, са ознаком 1883. године. Након овога донесен је 15. јуна 1884. године и Закон о замени бакарног ситног новца новцем од никла. До оснивања Народне банке и почетка њеног рада (1884) у обновљеној Србији исковано је златног, сребрног, никленог и бакарног новца за 24.734.737. номиналних динара.³

ОСНИВАЊЕ УПРАВЕ ФОНДОВА И ОКРУЖНИХ ШТЕДИОНИЦА

Са релативним побољшањем политичких прилика у Србији и развојем робно-новчаних односа, постепено долази до акумулирања новца на нивоу српске државе. Овоме доприноси аутономно право (ферман из 1820) да српска власт прикупља годишњи харач и да Србија непосредно испуњава вазалне обавезе према Порти. Ово је утицало да се стварају разлике између прикупљених новчаних средстава на име пореза и извршавања обавеза према Порти на бази 43.527 „харачких глава“, колико је утврђено према попису из 1816. године. На овај начин државној каси остајао је знатни износ новчаних средстава. У почетку је кнез Милош Обреновић тај новац непосредно позајмљивао, да би касније, 1839. године, биле основане две државне финансијске институције: државни банкер („провитељствени банкер“) и кредит приватним лицима из државне касене резерве.⁴ Државни банкер је тромесечно извршавао све обавезе према београдском паши у турском новцу. У недостатку овог новца, обављене су финансијске трансакције на бази дуката. Ове послове конверзије извршавали су тада најпознатији српски трговци. Што се тиче другог института из 1839. године — кредите из државне касене резерве могли су да користе државни чиновници и трговци блиски кнезу Милошу. Други извор кредита у тадаш-

њој Србији био је читав систем црквених и школских фондова, као и судских депозита, коришћених за одобравање позајмица. У то време организацијом одобравања кредита, односно позајмица, истицали су се трговци, државни чиновници и богати сељаци. Овај слој људи истовремено је био корисник кредита у државној каси и разним фондовима по ниским каматним стопама — да би тај новац давао на позајмицу по високим интересним стопама (изан 12 одсто). Овако давање кредита, односно позајмица, било је зеленашког карактера и неминовно је водило осиромашењу сељака. Истовремено трајао је процес стварања српске буржоазије.

„У циљу сређивања кредитних прилика, 16. августа 1862. године донет је Закон о образовању Управе фондова, којој се поверава управљање свим црквеним и школским фондовима, судским депозитима и пупилним улозима. Управа фондова је, поред тога, имала задатак да се бави и прикупљањем штедних улога од приватних лица и општина и одобравањем кредита на основу залога непокретности (хипотекарни кредит) уз камату од 6 одсто... Зајмове код Управе фондова претежно су користили београдски трговци и државни чиновници, а затим грађани и трговци из градова у унутрашњости Србије. Према статистици из 1910. године. Београд је користио 52,5% свих зајмова одобрених од Управе фондова, градови у унутрашњости 32,3%, а село само 15,2%. То значи да су градови користили 84,8% свих зајмова, док је у исто време 84% укупног становништва представљало сеоско становништво“.⁵

Услед ограничених могућности да сељаци и ситне занатлије користе повољније кредите од Управе фондова, основано је 1871. године пет, односно седам, окружних штедионица у унутрашњости Србије. Извори средстава ових штедионица били су од Управе фондова, црквених и манастирских фондова, општинских пореза, општинских депозита и улога на штедњу. За обавезе ових банкарских организација гарантовала је држава. Средства штедионица била су брзо исцрпена, па су оне све брже западале у кризу. Управа фондова и окружне штедионице су 1895. године исказале губитке од три милиона динара. Ове банкарске институције, односно окружне штедионице ликвидирани су 1895. године, а њихово пословање пренето на Управу фондова. Ова државна финансијска установа при Министарству трансформисана је 1898. године у самосталну државну институцију за хипотекарни кредит, односно Хипотекарну банку, по узору на овакве и сличне банке западних земаља.

ОСНИВАЊЕ ПРВЕ СРПСКЕ БАНКЕ И НАРОДНЕ БАНКЕ У СРБИЈИ

У време ослобађања од Турака Србија је била привредно заостала земља. Држава је улагала напоре да својом интервенцијом подстакне развој привреде. У том правцу донела је 1847. године Уредбу о еснафима. Еснафска организација заната, са својим монополским правима на занат и против свих видова конкуренције, против оснивања фабрика у Србији, имала је подршку у јавности и међу тадашњим политичарима. Међутим, постепено су се мењала понашања, а привредна политика бивала је либералнија. По угледу на развијеније земље, постепено се развијала индустрија, а све брже пуцали еснафски обручи.

Средином XIX века први пут се чуло мишљење да развој индустрије има велики значај за напредак Србије. То је покренуо Илија Гарашанин у представи Државном савету 1849. године.⁶ У тадашњи живот Србије много се мешала Аустрија — и у економском, и политичком погледу. Аустрија је била највећи купац робе из Србије и, истовремено, лиферант индустријске робе по веома ниским царинама, уз претњу да ће завести економске санкције ако јој не одговара политика Србије.

Истовремено, у Србији су биле тешке кредитне прилике, што је успоравало привредни развој. Ово је подстакло тадашњу привредну јавност да тражи излаз из новчане кризе. Тако се 1845. године јавља први напис у „Србским новинама“ — „Данашња новчана криза“, у коме се тражи оснивање „Србске народне банке“ као банкарске институције, која ће ковати и издавати новац.⁷

Требало је да прође доста времена до оснивања емисионе банке у Србији. Група београдских трговаца, на челу са Живком Карабиберовићем, ступила је у пословни однос са банкарима у Пешти и Бечу у циљу оснивања банкарске организације у Београду. На основу ових преговора, закључен је, 4. марта 1869. године, међусобни уговор: да акцијски капитал Прве српске банке буде 1.000.000. динара, с тим да половину упише Пештанска банка; да Пештанска банка стиче право учешћа у капиталу предузећа које оснива Прва српска банка са најмање 25 одсто и правом првенства у неуписаном делу капитала, а Прва српска банка може учествовати у капиталу предузећа које оснива Пештанска банка са пет одсто.⁸

Управу Прве српске банке сачињавали су: осам београдских акционара и три представника Пештанске банке.

Капитал банке је био подељен, односно емитовано је 25.000 акција од по 40 дуката. Прва уплата до краја септембра 1869. износила је 120.000 дуката, а друга са јануаром 1872. године — 40.000 дуката. Банка је почела да ради 2. октобра 1869.

Прва српска банка, по одобрењу статута, од Министарства финансија Србије добила је повластицу којом је гарантовано да се у року од пет година неће дозволити ни једном страном акционарском друштву да у Србији оснује банку.⁹

Прва српска банка је две и по године успешно радила. Бавила се финансијским пласманима и трансакцијама, трговином дрвима и храном, која јој је првих година доносила добит, али 1872. и 1873. на овим пословима имала је губитак од око 4.000 дуката. Чланови управе користили су свој положај за обављање разних шпекулативних послова. Истовремено, у то доба била је велика светска економска криза (1871—1873), која је убрзала процес стечаја ове банке.

У овом периоду основане су четири банке: Београдски кредитни завод у Београду (1870), Смедеревска кредитна банка (1871), Пожаревачка банка (1871) и Ваљевска штедионица (1871). Сви ови заводи располагали су малим капиталима и давали су зајмове занатлијама и ситним трговцима. Уз Управу фондова и пет окружних штедионица, тада је у Србији радило 11 банака и кредитних институција.¹⁰ Престанак рада Прве српске банке заплашио је многе привреднике и изазвао неповерење према новчаним заводима, тако да је настао извештај застој у њиховом оснивању. Након овога, тек 1881. године, основана је Шабачка штедионица, затим Обреновачка штедионица (1882) и Београдска задруга (1883. године).

Све се ово догађало у време када, после српско-турских ратова на Јавору и Топлици, долази до извесне стабилизације на економском и политичком плану. Интензивније се развијала пољопривредна, занатска, а потом и индустријска производња. Извоз и увоз робе били су све већи, што је утицало на бржу и савременију циркулацију финансијског капитала.

Признавање независности Србије на Берлинском конгресу 1878. године утицало је на развој привреде и сређивање новчаних прилика (уместо 43 врсте новца, у Србији се уводи динар као новчана јединица и почиње његово ковање), што се крунише оснивањем Народне банке. Од раније је постојала идеја имућнијег сло-

ја трговачко-индустијске буржоазије да у Србији буде основан емисиони завод на основама домаћег капитала. Народна скупштина усвојила је 30. децембра 1882. Закон о привилегованој Народној банци, који је потврђен 6. јануара 1883. У току 1883. вршене су припреме за упис акцијског капитала. Почетком 1884. године Народна банка је конституисана и отпочела је рад — 2. јула 1884.¹¹

При оснивању ове банке, поред познате две алтернативе — приватни инострани капитал или приватни домаћи капитал — постојала је трећа варијанта: о државној емисионој установи. Овај трећи концепт биће реализован тек шест деценија касније оснивањем Народне банке ДФЈ (1945).

У току активности (1883) за упис акција Народне банке Србије на основама домаћег капитала одзив је превазишао сва очекивања. „Уместо 20.000, уписано је укупно 38.051 комада акција. Тако је Народна банка отпочела с радом са капиталом од 2,946.625 динара, док је акцијски капитал свих постојећих приватних новчаних завода тада у Србији износио укупно 3.250.000 динара. У Београду је 1.490 лица уписало 26.990 акција, а у свим окрузима Србије су 2.183 лица уписала свега 12.060 акција“.¹²

Међу уписницима акција вероватно је било и људи из чачанског краја. Колико — услед недостатка историјске грађе — није познато. Међутим, познато је да је и Илија Кривачић, трговац, а потом и банкар из Чачка, при оснивању Народне банке (1883) уписао седам акција.¹³

Привилегована Народна банка бавила се у то време издавањем новчаница, куповином и продајом злата и сребра, есконтом и реесконтом меница, давањем зајмова по основу залогe, давањем зајмова новчаним заводима, примањем новца на текуће рачуне, наплатом у земљи и иностранству, исплатама за рачун државе, посредовањем при закључивању зајмова између државе и других јавних установа. Први и најважнији задатак ове банке односио се на емисију новчаница. Законом из 1883. године установљен је систем златног паритета, по коме су новчанице утврђене на 50, 100, 500 и 1.000 динара морале бити, у свако доба, на захтев, исплаћене у злату.

ПРВЕ БАНКЕ У ЧАЧКУ

У другом таласу оснивања акционарских банака — осамдесетих година XIX века настале су: Шабачка штедионица (1881), Обреновачка штедионица (1882), Српска кредитна банка у Београ-

ду (1883), Народна банка у Београду (1883), али и банке у чачанском и другим крајевима Србије.

У западној Србији већ 1884/1885. основане су банке у Ужицу, Чачку и Краљеву. Потом и у другим местима Србије: Пожега, Горњи Милановац, Љиг, Лозница, Трстеник, Гуча...

Прва акционарска банка у Чачку је основана 10. фебруара 1885. под називом Чачанска штедионица. О овом догађају Илија Кривачић је у свом дневнику записао: „Договорим се ја са друговима Илијом К. Илићем и Владимиром Антонијевићем бакалима из Чачка да оснујемо новчани Завод у Чачку, и тако ми 10. фебруара 1885. год. сазовемо збор грађана који нас подпомогну те оснујемо „Чачанску штедионицу“ и тад ја упишем 50 ком. Акција по 50 Динара. У ово доба није било лако основати новчани завод, јер то беше новост за Србију а камоли За нас Чачане“.¹⁴

Могло би се рећи да је ово прва банкарска установа у Чачку. Међутим, ствари не стоје тако. Постојале су извесне дилеме око тога да ли је пре ње основана нека банкарска установа, односно окружна штедионица, или су извесни банкарски послови обављани само у оквиру, односно преко Управе фондова. Потребно је ово расветлити.

Почетком седамдесетих година XIX века, поред Управе фондова, у унутрашњости Србије осниване су окружне штедионице са задатком да се, кредитирањем сељака, занатлија и трговаца, подстакне привредни живот.

У то време у Чачку је било седиште Окружног начелства. По том основу требало је очекивати да је основана окружна штедионица и у Чачку. С друге стране, сигурно се зна да ове штедионице нису осниване у свим окрузима, па је постојала дилема: да ли је у Чачку била оваква банкарска установа? До скорашњих дана ово питање остало је без одговора. О овом значајном моменту за Чачак и ширу економску историографију писано је у неким радовима, мада недовољно и до краја неистражено. На пример, др Драгутин Гајић у раду „Настанак и развој банкарства у Србији до првог светског рата“ („Месечни информатор“, Београд, 1985), не наводи у којим местима су постојале окружне штедионице, затим не утврђује ближе податке о оснивању Чачанске штедионице и Чачанске банке, већ само у фусноги пише о спајању ове две банке 1921. године. Др Станоје Мандић, био је шири и прецизнији кад се тиче чачанског банкарства. Овај аутор је цитирао неколико до-

кумената, на основу којих је извео закључак о раду Окружне штедионице у Чачку седамдесетих година XIX века.^{14а}

После дужег истраживања, на основу већег броја докумената, недвосмислено је утврђено да је Окружна штедионица у Чачку основана 1871. и да је почела рад 1872. године.

Докази су речити:

При оснивању окружних штедионица у Србији 1871. године, ово је учињено и за Чачак. Министар финансија А. Јовановић, својим писмом од 23. јануара 1872. године, обавестио је Начелство округа чачанског да је за руководиоца Окружне штедионице у Чачку, указом од 15. јануара 1872. постављен Стеван Шумкарац. У овом документу се, поред осталог каже: „На предлог мој Намесници књажевог достојанства у име Његове Светлости Књаза Српског Милана М. Обреновића IV. указом од 15 тек. мес. поставили су: члана III класе Суда Окр. Чачанског Стевана Шумкарца за руководиоца Окр. Штедионице III класе (мисли се на чиновника III класе Стевана Шумкарца, а не на Окружну штедионицу III класе — примедба ЈД) у Чачку“.¹⁵ (Међутим, у историјској грађи коју поседујемо, од 1881. године руководиоца Окружне штедионице је извесни Ракетић). У првој години рада испољила се извесна активност ове банкарске установе. О томе говоре расположива документа.

Окружна штедионица у Чачку својим решењем од 1. новембра 1872. године одобрила је зајам од 40 цесарских дуката на три године Дмитру Ђорђевићу из Горачића. За одобрење овог зајама тражилац кредита поднео је доказ — процену да његова имовина вреди 80 цесарских дуката. Да би му се издао зајам, решењем о његовом одобрењу наложено је Дмитру Ђорђевићу да преда потписану облигацију и „уверење од полицајне власти, да имање његово није узето у попис за наплату каквих дугова његових“.¹⁶ Ово решење је потписао руководатељ Окружне штедионице Стеван Шумкарац, али и председник Управног одбора (није читко). Дмитар Ђорђевић је поднео облигацију, уз сведоке Мијајла Благојевића, механџију, и Вукосава Павловића, пандура, да је признао дуг и интерес и да је потписао облигацију 1. новембра 1872.

Затим је Окружна штедионица одобрила Вучићу и Михајлу Плазина, браћи из Губереваца, кредит од 480 динара. Међутим, да би Штедионица осигурала наплату овог дуга, тражила је гаранцију општине губеревачке. Председник суда општине губеревачке, Вукола Ракићевић, чланови суда и одоброници издали су, 12. октобра

1881. године, својеврсну гаранцију, односно јемство тадашње општине губерревачке: „Вучићу и Михајлу браћи Плазина из Губеревача среза Драгачевског округа чачанског потребан је зајам из касе Штедионице округа чачанског у 480 динара да купе волове којима ће радити и да начине кућу, Одбор Општине Губеревачке признајући ту исту потребу Вучићу и Михајлову према тачци 5. члана 17. закона о окружним Штедионицама, а сходно члану 71 закона о устројству општина и општинске власти решио је збор општински према измени и допуни истог закона на своме састанку од 11. октобра одобрио је да се истоме Вучићу и Михајлу може издати у 480 динара на лично јемство општине која ће не само за ту суму зајма, но и за интерес и интерес, на интерес ако дужник неби бије у стању то платити одговорна бити“.¹⁷ Услед ненаплативости од главних дужника, Окружна штедионица, односно Управа фондова и Хипотекарна банка, настојали су да преко суда реализују ову гаранцију. О овом кредиту водио се спор од 1885. до 1925. године да би решењем Апелационог суда у Београду 3. јануара 1925. био означен као застарело потраживање.

Окружна штедионица у Чачку није се бавила само банкарским пословима са грађанима, већ је обезбеђивала средства и за изградњу појединих већих објеката, како би рекли савременим језиком — финансирањем инвестиционих радова. О томе говори документ у коме тадашњи министар финансија, 20. децембра 1876. године, даје налог Начелству округа чачанског, односно Окружној штедионици, да од својих новаца учествује у финансирању студеничке школе.

„У одговору на извештаје начелства тог од 29.октобра т.г. КН^о 3354, од 12. пр. мес. КН^о 3493 и од 17. тек. меџ. КН^о 3980. јављам му, да сам ја под данашњим препоручио штедионици тамошњег округа, да она само из својих новаца, које буде добила, издаје на име капитала, који је скупљен на грађење студеничке школе и који се код ње на руковању налази, а да на име тога ништа из касе тог начелства не узима; према чему нека се и началство управља“.¹⁸

Документ указује да се Окружна штедионица у Чачку бавила финансирањем оваквих и сличних послова на широј територији Округа чачанског. Она је држала код себе разне депозите, међу којима и средства за грађење студеничке школе.

О кредитирању и тешкоћама наплате потраживања Окружне штедионице у Чачку говоре још нека документа:

Министар унутрашњих дела, својим писмом од 26. фебруара 1887. године, опоменуо је Начелство округа чачанског на извршавање наплата по донетим пресудама у корист Штедионице чачанске. У писму се, поред осталог, каже: „Господин министар народне привреде 23. овог месеца ПН^б 347. доставио је министру унутрашњих дела да Штедионица чачанска има на извршавању код полицијских власти у том Округу 300 извршних пресуда, од којих неке и по 13 година чекају на извршење и по којима поменута Штедионица има знатне суме да прима, док међу тим она трпи оскудицу у новцу, који јој је преко потребан за неодложна плаћања...“

Услед тога министар унутрашњих дела препоручује Начелству, да најживље настане да се примања тамошње Штедионице, која има по извршним пресудама, која леже на извршење код Начелства тога и код средских власти у томе Округу, одмах у извршење предузму и најскорије изврше, како Штедионица не би имала узрока поново жалити се за неизвршење“.¹⁹

У писму од 26. јуна 1887. године, на основу извештаја Начелства округа чачанског, министар унутрашњих дела обавештава министра народне привреде о разлозима за неизвршење извршних пресуда: „Код начелника Среза драгачевског застала су извршења једино због нагомиланих пречих послова као: извиђаја убијства, гоњење хајдука, хватање и протеривање хајдучких јатака и купљења пореза. Код начелника Среза трнавског наступио је застој не само по извршењима за Штедионицу, већ и за друге, од када је у интересу штедне укинут један писар истог Среза, али од кад је господин министар финансија дозволио да се и порески надзорник може употребити на полицијске послове, од тада се живље ради на извршењима штедионичких предмета“. Затим је препоручено начелнику „да настане код средских власти у томе Округу да ове сада у законом року извршавају наплате од дужника тамошње окружне штедионице, како ова не би имала узрока поново жалити се за неизвршење“.²⁰

Ова историјска грађа доказује оно што се не може више сумњичити и оспоравати — да је у Чачку постојала Окружна штедионица од 1871, односно да је радила од 1872. до 1895. године, делећи судбину осталих установа ове врсте у Србији.

У развоју капиталистичког начина производње са концентрацијом и централизацијом домаћег и иностраног капитала, овакво формиране државне штедионице нису више могле да опстану. Без обзира на њихове недостатке, оне су дале велики допринос у ра-

звоју пословних финансија, мада у новим односима нису више могле опстати, уступајући место савременом банкарству.

Као логичан наставак привредне активности, у другом таласу развоја пословног банкарства основани су: Чачанска штедионица (1885), Горњомилановачка штедионица (1888), Чачанска задруга А. Д. (1892), Чачанска удеоничка, односно акционарска задруга (1900), Чачански кредитни завод у Чачку (1901), Драгачевска задруга А. Д. у Гучи (1906), Рудничка банка А. Д. у Горњем Милановцу (1908), Таковска банка у Горњем Милановцу (1910) и Рудничка окружна задруга А. Д. у Горњем Милановцу (1911). То су биле пословне банке у чачанском крају до првог светског рата, што, без сумње, представља посебно привредно и политичко раздобље у развоју друштвених односа уопште.

У време настанка чачанског банкарства, седамдестих и осамдесетих година XIX века, читав овај крај Србије почео се интензивније развијати. Покушаћемо да укажемо, преко неколико основних параметара, на привредни и друштвени развој Чачка, Горњег Милановца и Гуче у то доба, пошто је развој банкарства неодвојив од укупних економских и других кретања.

Чачак је крајем шесте деценије XIX века био окружно седиште, што му је давало посебно место у тадашњој административној подели Србије. Град је средином осме деценије имао око 2.290 становника (1.393 мушких и 897 женских). У то време почео се снажније развијати. Занатство и трговина, са својим еснафским асоцијацијама, били су све израженији. Чачак је 1877. године имао: 620 приватних кућа, 197 дућана, 16 механа, четири мушке основне школе (са два учитеља и 87 ученика), четири женске основне школе (са три учитељице и 63 ученице).²¹ Почела је изградња зграде окружног здања 1875. године. У истој години подигнута је зграда Основне школе (у којој је била гимназија, па Срески суд — порушена је бомбардовањем Чачка 1941. од стране Немаца, на том месту је сада зграда Скупштине општине). Реновирана је црква чачанска (1882). Чачанска општина озидала је десет дућана на Малој пијаци, где су смештени касапи. Покалдрмисана је Мала пијаца, улице према гробљу и Улица Цара Лазара (сада Улица др Драгише Мишовића). Породица Максима и Петра Николића, (банкара, почела је изградњу велике куће у Сарајевској улици 1884. године (садашња зграда у Улици Ратка Митровића, са улазним луком у двориште). Основана је Чачанска штедионица — 1885. године.

Од индустријских капацитета у Чачку је радила Фабрика пива Фердинанда Крена, подигнута 1860, али и Парни млин (1889), кога су подигли трговци Илија Кривачић, Владимир Антонијевић и Петар М. Николић. Општина чачанска је добила регулациони и нивелациони план (1892). Изграђен је хотел „Крен“ (1900). Подигнута је зграда Чачанске штедионице (1898). Она се налазила на месту садашње робне куће „Инекс-Стјеник“. Године 1900. почела је изградња Чачанске касарне (садашња касарна „Ратко Митровић“). Кроз Овчарско-кабларску клисуру просечен је пут (1901—1908) до Овчар Бање. У то време у центру града интензивно су грађени дућани и пекарнице. Подигнут је гвоздени мост на Западној Морави са три камена стуба (1905). Започето је копање тунела у Овчар Бањи за електричну централу (1905). Кантар-вага изграђена је у „Врбаку“ 1906. године (данашњи Трг Ђуре Салаја). Подигнута је зграда хотела „Русија“ 1907. године (била је на месту садашње робне куће „Инекс-Стјеник“). Тих година (1908) почели су радови на подизању насипа за железничку пругу од Сталаћа и Краљева према Чачку, али и припреме за изградњу железничке станице у Чачку.²¹

Поред постојећих занатлијских, у Чачку је 15. јануара 1897. основан Руднички извознички еснаф. У то време од чланова еснафа захтевана је писмена изјава да ће извозничку радњу упражњавати, што потврђује да је спољнотрговинском послу придаван велики значај. Овај еснаф основали су трговци — извозници робе са ширег подручја чачанског краја: Петар М. Николић, Веселин И. Миликић, Лука Васикић, Јанко Ерић, Никола М. Павловић, Милош Главинић, Алекса Пушељић и Никола Чолић, сви из Чачка, Милутин Мајданац из Мајдана. Петар Павловић и Светозар Коњушанин из Горњег Милановца, Мијаило Новаковић из Доње Горевнице, Обрен Илић из Мрчајеваца и Никола Димитријевић из Прељине.²²

Био је то град, крајем XIX и почетком XX века, који се ослобађао заосталих односа и све брже улазио у сферу развијенијег места. Унапређивано је основно и средње школство, крупније занатство и трговина заузимају су све значајније место у привреди. Убрзаније су развијани индустријски капацитети. Све више су прихватани нова мода и савременији начин живљења. Ништа се није случајно догађало. Нове појаве имале су основу у тадашњем друштву. Корелативност и међусобна усклађеност појава трајали су по познатим друштвеним законитостима.

У таквим околностима развоја града и његове привреде осниване су самосталне акционарске банкарске организације у циљу задовољавања растућих потреба за финансијским капиталом и бржим капиталисањем, односно ради остваривања профита. Покушаћемо да дамо приказ и анализу пословања акционарских банака, у границама расположивих података:

ЧАЧАНСКА ШТЕДИОНИЦА У ЧАЧКУ основана је 10. фебруара 1885. године, на збору грађана, као акционарско друштво. Оснивачи су били: Илија Кривачић, Илија К. Илић и Владимир Антонијевић, трговци из Чачка. Тада се вршио и упис акција од по 50 динара.²³ Издато је 2.000 акција по 50 динара, тако да је акцијски капитал износио 100.000 динара. Правила Штедионице усвојена су 2. априла 1885. године.²⁴

Прва редовна скупштина акционара одржана је 21. јануара 1886. Тада су усвојене измене и допуне правила. Из ових измена може се закључити да су одобравани кредити на основу залогне имовине или покретне вредности. Акције су гласиле на име и код њиховог промета, односно преноса на неко друго лице, Штедионица је наплаћивала за сваку такву акцију по 20 пара динарских у корист резервног фонда. Истовремено су додата и три нова члана. Изабрани часник (мисли се на изабраног члана Управног или Надзорног одбора), ако не буде хтео да врши ову дужност, а управа му не усвоји разлоге, сав добитак на 10 акција губи у корист резервног фонда. Регулисано је да ће сви часници бити кажњени са по једним до три динара ако тачно не врше своју дужност. Тада је председник управе био Стеван Ф. Крен, потпредседник Петар М. Николић, а чланови: Владимир Антонијевић, М. Тепчевић, Илија К. Илијић, Јован Степановић, Ђорђе Бојовић, Илија Кривачић, Сретен Томић, Марко Ј. Милинић, Обрад Лазовић, Александар Пушелић, М. Б. Благојевић, Стојан Ристић, В. Ивановић и Тодор Николић, сви из Чачка.²⁵ Измене и допуне Правила Штедионице, министар народне привреде одобрио је 19. фебруара 1886. године.

На XV скупштини Чачанске штедионице, одржаној 16. фебруара 1900. Управни одбор поднео је извештај о раду у 1899. години.²⁶

За учешће у раду XV збора акционара пријавило се 45 акционара са 482 акције и 94 гласа.²⁷

Из рачунског дела извештаја о пословању банке за 1899. годину види се: повећало се стање меница у портфељу за 34 одсто

БАНКАРСТВО У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

према 1898. години, а смањено је код Народне банке за 55 одсто; зајмови на залогe повећани са 12.259 у 1898. на 35.065 динара у 1899. години, или за 186 одсто; штедни улози повећани су од 159.453 на 249.195 динара или за 56 одсто; дуг по текућим рачунима у злату одржавао се на истом нивоу од 9,5 хиљада динара, као у 1898. години; дуг по текућим рачунима у сребру износио је 32.452 динара, или мање за 47 одсто према претходној години.

Чачанска штедионица је у 1899. години остварила следећи финансијски резултат: укупан приход 39.674,92 динара, укупан расход 25.005,42 динара и чиста добит за поделу 14.669,50 динара.

Остварена добит овако је расподељена: 3.669,50 динара за резервни фонд, за отпис сумљивих потраживања, отпис намештаја и исплате тантијема и 11.000 динара за поделу акционарима по 11 динара за сваку акцију (или 11 одсто од вредности акција)²⁸ Истовремено, у извештају се истиче да је новчани завод у току петнаестогодишњег рада имао и извесних губитака и да је неопходно да се ти губици покрију у року од две — три године. Остварена чиста добит у 1899. години омогућила је да се ова замисао и оствари.

На овој скупштини усвојен је рачун изравнања са стањем од 31. децембра 1899. године:

Актива	
Назив билансне позиције	1899
1. Благајна	22.646,44
2. Менице	
— у лисници — портфељу	288.565
— у депоу код Народне банке	27.930
— у депоу Београдске задруге	15.050
— код Суда за наплату	1.625
3. Зајмови за залогe	35.065
4. Штедионицина зграда	34.430,95
5. Кауција	10.000
6. Наплата	643,10
7. Намештај	2.232,55
8. Парнична такса	143,10
9. Књиге и хартије	591,98
Укупно	439.023,12

Извори средстава показују следеће стање:

Назив билансне позиције	1899	Пасива
1. Главница (1.000 акција à 100 динара)	100.000	
2. Улог штедионички	249.195,50	
3. Дуг по текућим рачунима		
— Народној банци, у сребру	21.215,37	
— Београдској задрузи, у злату	9.956	
— Београдској задрузи, у сребру	1.281	
4. Фондови		
— резервни	26.096,05	
— за амортизацију зграде	600	
5. Резервне ажије	10.000	
6. Полагачи кауције	1.696,80	
7. Дивиденда за 1897 и 1898	55	
8. Камате за пренос	3.530,50	
9. Београдска занат. задруга	77,40	
10. Порез на услуге	560,90	
11. Одсек осигурања	2.220	
12. Тантијема	1.538,60	
13. Добит за поделу	11.000	
Укупно	429.023,12²⁰	

За наредне три — четири године пословање је било нешто успешније. О томе говоре нека од докумената. Поред раста укупне билансне суме, нарочито је 1903. године било повећање, према 1899. код појединих билансних позиција: менице у портфељу и код других банака за 30^{0/0}, штедња за 17,2^{0/0}; фондови су били већи за 27 одсто и добит за поделу акционарима за 9,3 одсто.³⁰

У извештају Управног одбора Штедионице о пословању у 1903. години, поред осталог, каже се: „Прошла година била је у опште узевши средња — ни добра ни хрђава. Виногради су у нашој околини, скоро свуда добро понели и добре резултате дали, док је, међутим шљива, једино у срезovima драгачевском и моравичком добро понела а у осталим срезovima, већим делом оманула.

Како су добро понели неки погранични срезови округа ужицког, то су наши трговци закупили многе шљиваке у тим срезовима ради производње пекмеза, раду чега је и тражња новца на нашој пијаци била доста јача но прошлих година.

Да би подмирила потребе трговаца извозника управа је потражила ванредан кредит код Привилеговане народне банке у Београду и благодарећи познатој увиђавности и предусретљивости Народне банке, добила је ванредан кредит у суми од Дин. 20.000, с којим је била у стању да подмири повећану потражњу новца...

По крај свега тога што су послови у прошлој години били јачи но они у претпрошлој години ипак је постигнут слабији успех у 1903. г. од онога у 1902. г. Овој појави је узрок, што је каматна стопа на улоге још од 1. јула 1902. г. повишена од 5⁰/₀ на 6⁰/₀ док је на менице задржата била стара каматна стопа од 10⁰/₀, 9⁰/₀ и 8⁰/₀.³¹

Извештај су поднели чланови Управног одбора: Петар М. Николић, (председник), Витор Аћимовић, Илија Кривачић, Алекса Пушељић, Влад. В. Благојевић, Илија К. Илијић и Никола Аћимовић.³²

На XIX скупштини акционара, 17. фебруара 1904. године, усвојени су извештај Управног одбора и завршни рачун о пословању у 1903. години. Седница је била заказана за 7, али је одложена за 17. фебруар, пошто је било депоновано само 155 акција, што није довољно за одржавање скупштине. За скупштину накнадно су 24 акционара депоновала 326 акција са правом на 54 гласа. На седницу је дошло 22 акционара који су били сопственици 319 акција са 53 гласа.

Слично се поновило на XXI скупштини, заказаној за 12. фебруар 1906. године и на коју је дошло само седам акционара са 80 депонованих акција и 16 гласова. Седница је одложена и одржана 22. фебруара 1906. На њој су учествовала 22 акционара са 347 акција и правом на 55 гласова.³³

Подаци о мањем депоновању акција од номиналног броја уочи одржавања скупштина и учестала појава да мањи број акционара долази на седнице, указују да се у првој деценији XX века радило о извесним поремећајима у односима, односно о кризи у Чачанској штедионици. Разлоге треба тражити и у разортачењу Илије Кривачића и Петра Николића са Владимиром Антонијевићем који је био један од оснивача Чачанске штедионице. У списковима присутних акционара, односно депонованих акција, Владимир Антонијевић се задњи пут помиње 1900. године. Затим — у јануару 1908. године дошло је до разортачења између Илије Кривачића и

његовог побратима Петра М. Николића, који су били оснивачи, водећи акционари и чланови управе у Чачанској штедионици.³⁴ Ово није могло да прође без последица, које су се осетиле и у пословању њихове банкарске организације. Од тада породица Николић почиње да доминира у раду Чачанске штедионице и по броју акција и по учешћу у управљању банком.

Настанак кризе у овој установи потврђују и подаци о релативно малом проценту дивиденди у односу на номиналну вредност акција. То се делимично може правдати привредним поремећајима, који су уследили уочи балканских и првог светског рата.³⁵ Међутим, тих година новооснована банка — Чачанска задруга за међусобно помагање и штедњу у Чачку — бележи солидне финансијске резултате окупљајући око 130 акционара.

Све ово потврђује да је у Чачанској штедионици уочи ратова било извесних поремећаја у односима између акционара, ако не између свих, а оно сигурно међу водећим.

ЧАЧАНСКА ЗАДРУГА ЗА МЕЂУСОБНО ПОМАГАЊЕ И ШТЕДЊУ основана је 15. новембра 1892. године.³⁶ Припреме за оснивање текле су од почетка 1892. године. Иницијативни одбор, назван Привремена управа, припремио је правила ове задруге, о којима се разговарало на скупу будућих чланова 22. марта 1892. Из дискусије на скупу од 18. октобра види се да су чланови привремене управе били: Сретен М. Гогих (председник), Васа М. Гавриловић, Васа И. Милекић и други из новоизабраног Управног одбора. Око ове задруге окупљали су се углавном радикали, а око Чачанске штедионице — либерали. И у ондашњим приликама партијска припадност је била један од значајних фактора за интеграциона и економска повезивања.

Привремена управа — иницијатори за оснивање ове банке, на скупу удеоничара, 18. октобра 1892. године, поднела је извештај истичући да је до 17. октобра уписано 426 удеоничара са 1.494 удеонице, од којих је 282 удеоничара уплатило 1.129 удеоница са претходном уплатом од 0,5 динара, а 144 удеоничара са 365 удеоница остало је да дугује.³⁷ На скупу је било присутно 134 удеоничара са 555 удела и са правом на 197 гласова, што је, према правилима, довољан број да скупштина може да доноси пуноважне закључке.³⁸

Овако велики број акционара, може да наведе на утисак о великој финансијској снази Задруге. Међутим, са мало анализе може се видети да је велики број акционара који поседују једну,

две или пет-шест акција, што говори о слабој финансијској снази појединаца и њиховој жељи да се нађу у кругу моћнијих. Само је 24 акционара, или 18 одсто, са по 10 и више акција (они су поседовали 295 акција или 53 одсто).

На овој скупштини су усвојена правила Задруге и изабран Управни одбор: Новак Стефановић, Ђорђе Ристић, Сретен Гогић, Васа И. Милекић, Миљојко Белопавловић, Миленко Ристић, Лука Васиќић, Јанко Јерић, Васа Гавровић, Влајко Нешић, Никола Павловић и Видосав Раденковић.³⁹ У Контролни одбор: Миљко Протић, др Мита Николић, Ранко Б. Тајсић, Секула Гавровић и Милутин Анђелић.

Усвојен је и годишњи буџет, који је износио 3.920. динара: за плате књиговође — 1.800, и послужитеља — 360 динара, за намештај и књиге — 1.200, за стан — 360 и за огрев и осветљење — 200 динара. Установљен је резервни фонд, одбитком 10 одсто од годишње целокупне добити док не достигне 6.000 динара, а након тога скупштина ће одлучити о даљем издвајању средстава.

При крају рада ове скупштине Васа М. Гавровић, поред осталог, истакао је: „Важност и корист установљења ове наше задруге, којој смо данас живота дали и неописана је и недогледна. Од њеног рада имаће сваки њен члан — удеоничар — веома лепе користи, а нарочито наш занатлија и земљорадник, први зато што му је створена једна тако рећи шлар каса, у коју ће сваки занатлија, сваки раденик моћи да стави извесну суму, заштеђевину од своје зараде те да му ова отуд користи даје и да у нужди опет онај свој улог дати на уштеду може лако подићи.

Земљораднику пак користи и то недогледна корист је отуд што уштеђевином својом у оном времену, кад му је стигла имовина те да је може продати по доброј цени, уложио је на удеоничку књижицу извесну суму и онда, кад му је ова од велике потребе исту опет узима и служи се а не да тада даје свој мал у бесцење само зато што му је требало неколико динара, те да доврши копање, оргање, кошење и тд.“

Прва редовна скупштина овог кредитног завода одржана је 14. марта 1893. године: размотрен је извештај о једногодишњем раду, вршене су извесне измене и допуне правила. У записнику констатовано је: „Члановима управе и контр. одбора није рок своје службе истекао“,⁴² па су остали у истом саставу.

У неколико наврата на скупштинама вршене су измене и допуне правила. Имамо прилику да нешто више кажемо о пречишће-

ном тексту правила, донетим на збору чланова Задруге 8. марта 1898. са изменама од 18. марта 1899. године:⁴³

Чачанска задруга за међусобно помагање и штедњу извршила је кључну измену тиме што се њено пословање не заснива на уделама, већ на акцијском капиталу. У другом ставу општих одредби каже се: „Према исказаној жељи задругара на годишњем редовном скупу свом од 30 јан. 1897. г. а према одредбама закона о акционарским друштвима од 10. децембра 1896. године редовни збор акционара Чачанске задруге за међусобно помагање и штедњу држат 8. марта 1898. г. изменио је досадања правила као што следује...“ Истовремено је усвојен скраћени назив овог банкарског завода: Чачанска задруга.

Капитал Чачанске задруге установљен је на 200.000 динара у сребру. Он се састојао из 1.400 акција првог кола од по сто динара — 140.000 динара основне главнице и 600 акција другог кола од по сто динара = 60.000 динара. Било је предвиђено да се по коначној уплати удела удеоначарске књижице замењују са сталним акцијама. Тада је одлучено да су акције безимене, односно гласе на доносиоца, што говори да је њихов промет био једноставан из руке у руке или преко берзи вредносних папира.

Нове одредбе указују да се Чачанска задруга трансформисала у акционарско друштво.

Она је обављала следеће банкарске послове: примала је новац на штедњу, давала зајмове на менице (с тим да се не даје на мање суме од 25 динара ако не гласе на рок дужи од три месеца), давала је зајмове на обвезнице (на највећу суму од 200 динара, а не мању од 40 динара у сребру, на најдужи рок од три месеца), давала је зајмове на залог драгоцености до $\frac{2}{3}$ процењене вредности, бавила се и другим банкарским пословима, изузев шпекулисања на берзама.

Чланови Управног одбора, пре него што ступе на дужност, обавезно су полагали на име кауције у депозит Задруге по 15 акција, што је износило 1.500 динара. Мандат ових чланова је био три године, с тим што су сваке године мењана по два члана, које коцка одреди.

Сваки акционар је имао удела у имању и добити Задруге сразмерно капиталу који његове акције представљају. На зборовима акционара, акције су давале право гласа: три акције — један глас, 10 акција — два гласа, 20 акција — три гласа, 35 акција —

четири гласа, 50 акција — пет гласова, 65 акција — шест гласова, 80 акција — седам гласова и 100 акција — осам гласова. Сваких даљих 50 акција давале су право на један глас, с тим што их нико није могао имати више од десет.

Од остварене чисте добити прво су издвајана средства у резервни фонд, затим су долазили тантијема члановима одбора, а остатак се стављао на располагање збору за расподелу акционарима, односно исплату дивиденде.

Правилима је било предвиђено да Задруга престаје да ради, поред осталог, и кад ово акционарско друштво, сем резервног фонда, изгуби једну шестину капитала. У том случају се сазива ванредни збор акционара.

Одређени финансијски показатељи указују на динамичан развој ове банкарске организације. О томе се посебно истиче на XII редовном збору акционара, одржаном 1. фебруара 1904. године.

У финансијском извештају управног одбора о пословању Чачанске задруге у 1903. години истичу се бројни подаци, од којих ће мо неке упоредити са стањем из 1902. године:

Ред. број	Назив билансне позиције	1902.	1903.
1.	Благајна	9.835,60	15.229,35
2.	Менице	292.505	312.468
3.	Обвезнице	53.245	33.375
4.	Залогe	18.102	21.172
5.	Наплата	603,35	1.439
6.	Оставе код Народне банке	457.550	54.120
7.	Разне особе	4.176,10	4.331,30
8.	Народна банка (тек. рачун)	48.738,22	30.636,05
9.	Улози на штедњу	147.911,35	168.381,65
10.	Резервни фонд	22.799,20	25.080

Чачанска задруга је у 1903. години остварила следећи финансијски резултат:

Укупан приход	Дин. 53.214,14
Укупни расходи	Дин. 30.213,33
	<hr/>
Д о б и т	Дин. 23.000,80
Од ове суме одбија се и то:	
— за резервни фонд	2.200,80
— за тантијеме	800 3.000,80
	<hr/>
Чиста добит за поделу акционарима	Дин. 20.000.

Задруга је, нормално, у 1903. години наплаћивала камате: по меницама акционара — девет одсто, по меницама неакционара — 10 одсто, по обвезницама — 12 одсто, по залогама до 1.000 динара — 10 одсто, преко ове суме — девет одсто, а на улоге (штедњу) — пет одсто.⁴⁴ Оваква политика каматних стопа, поред осталих фактора, обезбеђивала је позитивнији финансијски резултат банке у 1903. години.

На овом збору акционара усвојен је и буџет за 1904. годину: награда председнику — 1.800, плата књиговође — 2.520, плата благајника — 1.440, плата ликвидатора — 840, плата служитеља — 720, огрев и осветлење — 120 и општи трошкови — 800 динара.

За овај збор 40 акционара депоновало је 966 акција са 101 гласом.⁴⁵

Број пријављених, односно присутних акционара, са бројем властитих акција на овом и ранијим скуповима говори да су извршене велике квантитативне и квалитативне промене у овој новчаној установи. Заправо, рапидно се смањио број акционара, а појединци су постали власници већег броја акција. И овај пример потврђује законитост у капиталистичком систему о концентрацији и централизацији капитала из већег у мањи број руку.

ЧАЧАНСКА УДЕОНИЧКА, ОДНОСНО АКЦИОНАРСКА ЗАДРУГА, основана је 27. априла 1900. да би кредитима помагала земљораднике и пољопривреду уопште. У првој години рада оснивачи су уплатили половину својих улога — 50.000 динара. Овај основни капитал употребљен је за кредитирање задругара по основу меница и обвезница.

Одмах се увидело да је организациона поставка на задружним уделима ограничавајући фактор развоја Задруге и њених могућности за коришћење кредита и других банкарских повољности,

које имају акционарски новчани заводи. Задругари су овај проблем покушали да реше изменом правила.

О измени задружних правила и њиховом прилагођавању закону о акционарским друштвима, Управни одбор је 11. децембра 1901. писао министру народне привреде: „Подносећи Правила Чачанске акционарске задруге на потврђај, која су усвојена на ванредној скупштини удеоничара Чачанске удеоничке задруге, држатој 10. марта т. год. у Чачку, на основу чл. 8. Закона о акционарским друштвима, овим изјављујемо, да ћемо сви чланови управног и надзорног одбора досадање Чачанске удеоничке задруге, која прелази у акције под називом Чачанска акционарска задруга суделовати сваки од нас у овом предузећу са по десет акција“.⁴⁶

После извесне преписке, Привредни савет краљевско-српски је 28. фебруара 1903. обавестио министра привреде да, поред друга два новчана завода, има места постојање ове задруге. Прихваћена су њена правила, с примедбом да се измени тачка 6 члана 18, јер је веома растегљива, односно непрецизна. Министар народне привреде, својим решењем од 1. марта 1903. године, одобрио је пререгистрацију Задруге у акционарско друштво.

Након овога одржана је редовна скупштина акционара Чачанске акционарске задруге 13. априла 1903.

У извештају Управног одбора о пословању у 1902. години истакнуто је да је скупштина требало да буде одржана раније. Међутим, чекала се потврда правила, односно санкционисање пререгистрације Задруге у акционарски новчани завод. Наглашено је да је за време трајања поступка, одобрења њихових правила у Чачку основан још један новчани завод (Чачански кредитни завод 1901) и да је извесна личност, која је имала велики уплив, желела да се Задруга споји са новооснованим новчаним заводом; пошто до тога није дошло трудила се да осујети одобрење нових правила Задруге. У извештају је истакнуто: „Ми дакле стојимо пред свршеним чином, удеоничка задруга не постоји више, њу је заменила акционарска задруга а у замену за сваке две удеонице издаће се по једна акција. Овим чином наш ће завод добити снажнија полета а акционари веће користи“.⁴⁸

Пошто је констатовано да је у 1902. години остварена чиста добит од 2.883,09 динара истакнуто је: „Управном одбору част је предложити скупштини да се од чисте добити која износи Дин. 2.883,09 исплати на име награде и то председнику управног одбора 360, члановима управног одбора за дежурство по 30 = 360 динара,⁴⁹

од остатка да се исплати оним акциоанарима који су до 31. децембра 1901. године дали своје уплате 2.097,50, а преостали део од 65,59 динара да се изда на име награде Надзорном одбору.“

На скупштини је изабран Управни одбор: Видосав Штуловић, Радивоје Јекић, Милан Петровић, Петар Обрадовић, Василије Рабреновић, Станко Михаиловић, Миљко Мандић, Милоје Станојевић и Томо Милошевић, али и Надзорни: Светозар Веселиновић, Марко Павловић, Милан Шуљагић, Јеремија Јовичић и Трифун Ђукановић. Међутим, није се прихватио чланства одбора Милан Шуљагић, а на његово место изабран је Милић Савић.

Друга редовна скупштина акционара Чачанске акционарске задруге одржана је 1. фебруара 1904.

Од 61 пријављеног на скупштини су учествовала 42 акционара с 522 акције и 167 гласова.

На скупштини је Управни одбор поднео финансијски извештај о пословању Задруге:

Ред. број	Билансне позиције	1902.	1903.
АКТИВНИ ПОСЛОВИ			
1.	Благајна	1.124,30	951,80
2.	Менице у лисници	29.575	63.265
3.	Обвезнице у лисници	36.680	42.777
4.	Зајмови за залог хартија од вредности	2.530	2.090
5.	Кауције	500	7.800
6.	Намештај и прибор	656	839,60
ПАСИВНИ ПОСЛОВИ			
		На крају године	
		1902.	1903.
1.	За уплаћених 1000 комада акција I кола, 50.000 дин. и за уплату главнице II кола 14.297,50 дин.	50.000	64.297,50
2.	Резервни фонд I кола, унето 15% чисте добити на дан 31. 12. 1903.	5.050,70	5.929,20

3. Резервни фонд II кола на дан 31. 12. 1903. од уписаних 290 ком. акција и наплаћено по свакој акцији 1 динар		290
4. Улози на штедњу	7.871,90	33.499,50

У току 1903. према претходној години остварени су позитивни резултати у пословању: есконт меница био је већи за 114 одсто, а обвезница за 17 одсто. Улози на штедњу били су већи за преко четири пута.⁵⁰

Из прихода у 1903. години од 12.172,65 динара Задруга је покрила све трошкове пословања и остварила чисту добит од 4.752,60 динара у сребру. Она је овако расподељена: дивиденда акционарима првог кола за 1903. по купону број 1, по свакој акцији четири динара у сребру, што чини 4.000 динара; акционарима другог кола унесе но је у њихов резервни фонд 400 динара, а остатак од 352,60 динара пренет је као добит у 1904.

У извештају Надзорног одбора за 1903. годину каже се да је између његових чланова и Светозара Веселиновића, председника Надзорног одбора, дошло до размимоилажења; он је „поднео извештај по свом неком убеђењу и пошто се са њим нисмо сложили нити смо хтели поднети нам извештај подписати, то подносимо данашњем акционарском скупу свој извештај“.⁵¹ Ови чланови Надзорног одбора (Трифун Ђукановић, Марко Павловић и Милан Савић), веома су позитивно оценили рад и пословање Задруге за 1903. годину: „Задруга у прошлој години није претрпела никаквих штета, нити је на концу године имала коју меницу или обвезницу за наплату код извршних власти, а свима је вама познато да смо ми данашњу акционарску задругу створили из сиротињске задруге“.⁵² Извештај председника Надзорног одбора Светозара Веселиновића није прихваћен и он је поднето оставку, која је на збору прихваћена.

На овом скупу усвојен је буџет за 1904. годину. Плате: књиговођи — 2.000, благајнику — 960 и служитељу — 600 динара. Награде: председнику Управног одбора — 400, члановима Управног одбора — 720, члановима Одбора за цензуре — 312 и члановима Надзорног одбора — 144 динара. Кирија за задругин локал — 480 динара. Остало: административни трошкови — 120, канцеларијски огрев — 60, канцеларијско осветљење — 60, књиге и хартије — 84 динара. Укупно: 5.940 динара.⁵³

Сви индикатори указују да је номинални износ главнице и других билансних позиција био мали, у поређењу са другим новчаним заводима. Међутим, са становишта релативних односа може се оценити да се радило о веома позитивном финансијском пословању, младе новчане установе.

Даље пословање Чачанске акционарске задруге показује да се повећала главница, заснована на продаји емитованих акција. Ово се види и из података Четврте редовне акционарске скупштине Задруге, одржане 2. фебруара 1906. године: била су заступљена 49 акционара, са 1.176 акција од по 50 динара у сребру и са 385 гласова.⁵⁴ Тада није усвојен предлог Управног одбора о расподели добити за 1905. годину, већ је одлучено да се дивиденда исплати по 4,5 динара на сваку акцију (што чини на 2.000 акција 9.000 динара у сребру), а остатак од 29 динара да се пренесе у 1906. годину.⁵⁵

У време рада Чачанске акционарске задруге (1900) постојао је и новчани завод под називом Чачанска задруга за међусобно помагање и штедњу у Чачку (1892). Очито се радило о сличним називима два новчана завода. Услед тога често су се дешавале грешке: поједине пошиљке предаване су једном, уместо другом заводу. Ово је посебно руководило Десету редовну скупштину акционара, 5. фебруара 1912. године, да измени назив Задруге, односно своја дотадашња правила у следећем: дотадашњи назив Чачанска акционарска задруга замењен је са Чачанска банка.⁵⁶ Ова измена је регистрована код Првостепеног суда у Чачку 9. августа 1912. На овој скупштини капитал је повећан од 100.000 на 150.000 динара (подељен у 3.000 акција од по 50 динара).

По правилима подизање штедних улога морало је да буде знатно пре најављено. Подизано је: до 200 динара без најаве, преко 200 до 500 динара исплаћивано је пет дана после отказа, од 500 до 700 динара исплаћивано је 10 дана после отказа, од 750 до 1.000 динара — 15 дана после отказа, од 1.000 до 2.000 динара — 20 дана после отказа, од 2.000 до 5.000 динара — 30 дана после отказа и преко 5.000 динара — 45 дана после отказа.

Слична понашања су била и код других банака, што је најчешће регулисано повременим одлукама Управног одбора, зависно од потражње новца. Међутим, овде се суочавамо с појавом да се то имплицитно регулише правилима новчаног завода — да не би било изненадног пада ликвидности банке. Оваква и слична правила доношена су у време балканских и у предвечерје првог светског рата, када се осећала инфлација и све већа потражња новца. Ово је, ус-

твари, била мера да се заштити нагло смањење финансијског потенцијала банке.

Новим правилима Задруге, односно Чачанске банке, регулисано је да се од чисте добити има издвајати за резервни фонд 10 одсто, а на име тантијема: председнику управе — четири одсто, члановима управе — четири одсто, надзорном одбору — два одсто и чиновништву — два одсто; осталих 78 одсто стављано је скупштини акционара на располагање, односно на расподелу дивиденди. Ово је такође, била једна од новина, која указује на извесну оригиналност у то време у банкарству. Посебно је вођено рачуна о јачању резервног фонда, јер су рецесије и економске кризе биле, релативно, честа појава.

Интересантно је да се изванредан број акционара и чланова управе ове банке налазио у чланству других новчаних завода после првог светског рата, што указује да су била прегрупписавања и спајања капитала у трагању и успостављању нових економских и политичких веза.

ЧАЧАНСКИ КРЕДИТНИ ЗАВОД основан је у децембру 1901. године. Ово је била пета банкарска организација која је почела да ради у Чачку у раздобљу од 30 година. Разлоге за интензивирање банкарства треба тражити у економском развоју града и околине. У то време Чачак је имао 13 еснафа, од којих су пекарски, опанчарски, поткивачки, бакалски, обућарски, абаџијски, кројачки, бојацијско-мунџијски, зидарско-тесачки и трговачки располагали са капиталом од 2.648,85 динара,⁵⁷ а терзијски, столарски и сарачки еснафи нису имали капитале. (У то време чачански еснафи располагали су са капиталом који је од капитала шест краљевачких еснафа био већи за 134 одсто).

Оснивачки одбор Чачанског кредитног завода, на свој захтев, добио је од Суда општине града Чачка 12. децембра 1901. године акт, следеће садржине: „Уверење којим Суд општине чачанске тврди да су: Влајко Антонијевић, тргов. оvd, Иван Стојишић, апотекар оvd, Настас Илић, тргов. оvd, Ђорђе М. Басарић, трг. оvd, Станојло М. Гавриловић, поткивач оvd, Љубомир Мил. Игњатовић, економ оvd, Мил. Ст. Београчић, каф. оvd, Витомир Николић, трг. оvd, Лазар Милојевић, предузимач оvd. и Павле Дунић, трг. оvd, владања доброг и да пуноважно располажу са својом имовином“.⁵⁸ У овом одбору наилази се и на имена људи који су били акционари у Чачанској штедионици, а неки њени оснивачи, што доказује да је у релативно малом временском размаку дошло до поремећаја

у односима људи код неких новчаних завода и поновног окупљања истомишљеника за оснивање новог новчаног завода.

Оснивачки одбор је 1901. године издао 1.000 акција од по 100 динара — тако да је оснивачки капитал овог завода износио 100.000 динара у сребру.

Чачански кредитни завод, односно његов оснивачки одбор, писмом од 21. јануара 1902, обавестио је министра народне привреде у Београду да је Завод уписао целу главницу, сходно законским прописима о акционарским друштвима, и молио да одреди свог комесара који ће присуствовати првом збору акционара.

Први редовни претходни збор акционара одржан је 24. фебруара 1902. Усвојени су извештаји оснивачког одбора и изабрани чланови Управног (Настас Илић (председник), Љубомир Игњатовић (потпредседник), Влајко Антонијевић, Витомир Николић, Милан Београчић, Станојло М. Гавриловић, Павле Дунић, Ђоко Васарић, Лазо Милојевић, Василије Василијевић, Драгутин Лазовић, Радивоје Тодоровић) и Надзорног одбора (Иван Стојшић, Тихомир Драшковић, Јован Николић, Малиша Јелић и Недељко Рацић).

Први редовни збор акционара одржан је 19. јануара 1903. За учешће на њему пријавило се 60 акционара, са 566 акција и 180 гласова. Највише их је било из Чачка.⁵⁹

Од укупно емитованих, за овај збор је било депоновано 566 акција или 56,6 одсто.

У недостатку историјске грађе, немамо могућности да још нешто кажемо о овом заводу и његовом пословању до првог светског рата.

БАНКЕ У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ

Горњи Милановац је настао средином XIX века. Од оснивања почео се развијати као административни и економски центар таковског и рудничког краја. Све интензивније је насељаван сеоским становништвом, које је налазило запослење у занатству, трговини и другим делатностима. Ово место имало је 1877. године: 261 приватну кућу, 70 дућана, 19 механа, мушка основна школа са два учитеља и 79 ученика, женска основна школа са једном учитељицом и 25 ученица. Укупно: 1.084 становника (658 мушких и 426 женских).⁶⁰

У уској спрези са развојем града и робноновчане привреде основана је и прва савремена финансијска организација — банке. Била је то Горњо-Милановачка штедионица, основана 1888. године.

Убрзани развој занатства и трговине потврђује и податак да је у Горњем Милановцу крајем XIX века било шест еснафа: мешовити (с капиталом од 1.200 динара и 38 чланова), зидарско-тесарски (с капиталом од 478,97 динара и 21 чланом), абацијски с капиталом од 1.022,98 динара и 13 чланова), опанчарски (с 630 динара капитала и 19 чланова), терзијски (388,20 динара са 12 чланова), пекарски (с капиталом од 496 динара и 21 чланом).⁶¹

Упоредо с привредним развојем, град се просторно ширио. Грађени су: куће, дућани, кафане. Отворена је читаоница (1869. године), а 1879. године и гимназијска реалка. Прва штампарија почела је да ради 1890. године.⁶²

У корелацији ових односа развијало се и банкарство, као значајан и подстицајни сегмент укупне привреде. У Горњем Милановцу су пре првог светског рата радиле четири банкарске организације: Горњомилановачка штедионица (1888), Рудничка банка (1908), Таковска банка (1910) и Рудничка окружна задруга (1911).⁶³

ГОРЊОМИЛАНОВАЧКА ШТЕДИОНИЦА основана је 22. августа 1888, а почела је да ради 10. новембра 1888. Почетни акцијски капитал износио је 75.000 динара. Први Управни одбор чинили су: Живко Поњавић (председник), Младен Миловановић (подпредседник), Милутин Сретеновић, Петар Павловић, Марјан Марјановић, Јеврем Мијатовић и Вићентије Васић, а Надзорни: Александар Богдановић (председник), Максим Л. Сретеновић, Јеремија Матић, Лука Јакшевац и Милић М. Ђорђевић.⁶⁴

За ову банкарску организацију карактеристично је да је њен акцијски капитал и на крају 1896. године био непромењен — износио је 75.000 динара.

И за ову банку веома је оскудна историјска грађа. Ипак, оптимисти смо у очекивању да ће даљим истраживањима од њене документације још нешто бити откривено.

РУДНИЧКА БАНКА основана на седници командитора 7. априла 1908. Види се да се радило о командитном друштву, односно ортачком предузећу, са двоструким јемством ортака: једни јемче целокупном имовином — унутрашњи чланови, а други улогом у новцу — спољни чланови. Записник о оснивању потписали су командитори, тј. унутрашњи чланови, и прихватили обавезу о уплати одређеног броја акција и они се појављују у управи банке, а спољни чланови, односно командити, само су откупили извештај број акција. У записнику се наводи:

„На данашњој седници приступило се раду о самом оснивању Банке и решавано је о томе. Како ће се и на који начин разделити Банчин капитал међу командитора и оснивача ове Банке.

Пошто је већ раније цела ствар била поверена г. Петру Т. Милановићу трг. оvd. да исти прима на себе задатак да спреми друштвена правила, нарочито потребан намештај за канцеларију и остале канцеларијске потребе, то је на данашњој седници г. Милановић прочитао правила друштвена и Конференција је иста примила акламацијом.

Капитал сам утврђен овим правилима распоређен је међу командиторе који су примили насе обавезу да уплате (мисли се на број акција — примедба ЈД) овако:

Петар Т. Милановић	20 ком.	Дин. 10.000.
Сима С. Мајданац	20 ком.	Дин. 10.000.
Милутин С. Мајданац	16 ком.	Дин. 8.000.
Љубомир Ђорђевић	14 ком.	Дин. 7.000.
Нићифор Филиповић	10 ком.	Дин. 5.000.
Бранислав Лугоморски	10 ком.	Дин. 5.000.
Јанко Чегањац	10 ком.	Дин. 5.000.
Нестор Бојовић	8 ком.	Дин. 4.000.
Јеврем Мијатовић	8 ком.	Дин. 4.000.
Јеврем Оташевић	6 ком.	Дин. 3.000.
Милоје Васић	6 ком.	Дин. 3.000.
Марко Ж. Димитријевић	4 ком.	Дин. 1.000.
Никола Мирковић, перд. суда	4 ком.	Дин. 1.000.

Рест 70 ком. друштвених акција узели су гг Милорад Драшковић, бив. министар 20 ком. Мика Драгићевић, директор Пром. Банке 20 ком. Љубомир Миликић, пуков. у пенз. 4 ком. Лука Милинковић, трг. из Београда 26 ком.

Иста су гг примила на себе да уплате овај број акција и то по међусобном споразуму са г. Петром Милановићем, трг. оvd.

Уплата се има извршити: како је друштвеним правилима предвиђено.

Стављено је још у дужност г. Милановићу да распише конкурс у новинама за књиговођу; и од оферираних (Комано) кандидата изабран је г. Александар Миленковић чиновник Крушев. Банке и то са платом од Дин. две хиљаде годишње.

Са овим је седница закључена“.⁸⁶

Овај документ потписали су сви оснивачи.

Произилази да је Банка издала 200 акција на по 500 динара, што је чинило акцијски капитал од 100.000 динара.⁶⁷

Чланови Управног одбора, односно управе (у записницима се наводе оба назива), били су: Петар Т. Милановић (управник), Сима С. Мајданац, Милутин С. Мајданац, Љубомир Ђорђевић и Јеврем П. Оташевић. Управни одбор врло често се састајао: сваких два или три дана. Био је веома експедитиван код есконтовања меница. Некад их је било преко 20 на решавању, а понекад само једна или две-три.

Балкански ратови успорили су привредну активност земље, па и таковског краја. Самим тим и рад ове банке. У једном записнику са седнице Управног одбора из септембра 1912. године каже се да ће управник и још неки чланови отићи на војну вежбу, па је речено: „Есконтовање нових меница од данас се потпуно обуставља до даљег решења управног одбора“.⁶⁸

У записнику од 22. септембра 1913. каже се да се састао Управни одбор после једногодишњег одсуствовања његових чланова. Затим је констатовано да Банка није радила за време ратних операција и због законских ограничења, односно законског мораторијума, мада је делимично обављала извесне послове: у време ратова 1912/1913. године својим улагачима исплаћивала је штедњу или друге улоге (ако је било неопходно), а и примала је неке улоге. Радило се о веома смањеном обиму пословања. Банка се тада није бавила есконтовањем меница, изузев у два случаја. На овој седници је расправљано детаљније и о пословању. Исаткнута је да је држава путем реквизиције у марту 1913. године узела 55.000 килограма пшенице из магацина Банке и да је 21.623 килограма пшенице продато фирми Мајданац, затим да је Банка извршила плаћање, односно отплату према Народној банци (у 1912 години — 7.000, а у 1913. години — 5.000 динара). Закључено је да се камата по свим меницама, која је остала на дугу од дана мобилизације, пренесе за наплату у 1913. годину и по наплати оприходује и да се остварена добит на продатој пшеници оприходује у 1913, али и да се сви остали приходи који нису наплаћени у прошлој наплате у 1913. години. Расходе књижити, одлучено је, онако како су настали. Тада је решено и о исплати плата чиновника који су били војни обвезници: књиговођи и благајнику — половина плате пошто су били резервни официри и за све време рата уживали официрску плату, а редовима — цела плата.

На седницама Управног одбора, одржаним 26. септембра и 3. октобра 1913, усвојен је извештај о пословању у 1912. години. Остварена добит износила је 26.680,10 динара. За амортизацију намештаја издвојено је 300,20, за резервни фонд (10 одсто) — 2.638 динара. Остала је чиста зарада од 23.741,90 динара. Од ове суме на име тантијема јавним ортацима (15 одсто) издвојено је 3.561,15, за тантијеме чланова Управног одбора (седам одсто) и тантијеме за вршење благајничких послова (у првој трећини 1912. године 12 одсто, а у осталом делу седам одсто) — 2.055, док је дивиденда на 200 акција по 60 динара достигла 12.000 динара. Остатак је био 6.125,75 динара.

У записницима се ништа не каже како је усмерен остатак чисте добити. Може се претпоставити да је пренет у наредну годину, јер је то тадашњим прописима било дозвољено.

Полазећи од тадашње вредности динара према злату и његовом паритету према долару, може се рећи да је то био веома повољан финансијски резултат. Добрим делом он је потицао из промета хране, односно пшенице.

Наредна пословна година била је неповољна. Рудничка банка је у 1913. години имала укупан приход од 10.352,83, а расходе од 29.498,35 динара. Према томе, остварен је губитак од 19.145,52 динара. У образложењу негативног финансијског резултата каже се: „Како банка у току целе 1913. год. нешто због рата а после извршене делимичне демобилизације месеца септембра, због закона о мораторијуму није могла своје послове редовно да обавља јер је мораторијум трајао до 18. јануара 1914. године и тек од тога дана почела ликвидација плаћања поступног о закону о ликвидацији мораторијума; то је и биланс банчин за прошлу 1913. год. испао пасива“.⁶⁹

Полазећи од остварених резултата у пословању, тадашњи председник управе Петар Милановић, на седници Управног одбора 4. априла 1914. године, истакао је: „На основу свега тога предлажем управном одбору да наша банка споји рад 1913. године са овом 1914. год. и да по закључку на дан 31. децембра 1914. год. и билансу који из тога проистиче изврши поделу чисте добити према друштвеним правилима.“⁷⁰ На овој седници, на предлог Симе Мајданца, Управни одбор решио је, тражећи излаз из ове финансијске ситуације, да изради на свом имању (између пруге и реке Деспотовице) 200.000 — 250.000 комада цигала, ако нађе подесне мај-

сторе, очекујући повољну цену за продају, с тим да се 50.000 комада задржи за изградњу сопственог магацина.

Почетак и четворогодишње трајање првог светског рата прекинуо је рад и пословање многих предузећа и установа, па и ове банке. Након завршетка рата управа Рудничке банке први пут се састала 31. маја 1920. године, а 1. јуна почео је и рад.

ТАКОВСКА БАНКА, основана је 1910. године. У члану 1 и 2 Правила каже се: „У вароши Г. Милановац оснива се командитно друштво на акције, с циљем да своје акционаре-командиторе и у опште привреднике потпомаже што јефтинијим кредитом и да код њих постиже и развија дух производње и штедње... Друштво се зове „Таковска банка“ Васић, Трифуновић и Ко^м, Командитно друштво и под тим ће именом и фирму протоколисати“...⁷¹

Основна главница Таковске банке била је 100.000 динара, подељена у два кола по 1.000 акција. Свака акција имала је вредност 50 динара.

Оснивачи банке (њих 24), као ортаци, били су дужни да упишу по 30 акција и положи на име оснивачких трошкова по један динар од акције.

Оснивачи ове банке били су: „Милорад Нешковић, механичар, Коста Радовановић, п. с. оvd. Радован Лолић, трговац из Белановице, Витомир Ф. Ђосић, економ из Драгоља, Владимир Лолић, трговац из Белановице, Станојло Р. Ковачевић, свештеник из Брђана, Рајица М. Новаковић, трговац из Бреснице, Живојних Д. Ђукић, економ из Белановице, Ђорђе Петровић из Полога, В. Ж. Маринковић, економ из Г. Црнуће, Иван Ђорђевић, економ из Г. Црнуће, Драгутин Стевановић економ из Липовца, Љубинко С. Јере, свештеник Прањански, Светозар Ерић економ из Бањана, Сава Ђорђевић, свештеник из Доње Црнуће, Милан Васиљевић, економ из Бершића, Свет. Боровњаков, економ из Брезне, Ђорђе Симић, економ из Бањана, Јова Марјановић, економ из Бруснице, Божа Недић из Теочина, Сима Т. Миливојевић, свештеник, Вићентије Васић, трговац, Добривоје Трифуновић, трговац и Сатнимир М. Васић.“^{71a}

Таковска банка и Рудничка окружна задруга (1911) основане су уочи балканских и првог светског рата. У таквом времену нису се могли очекивати већи пословни ефекти. Међутим, после првог светског рата ово су биле познате и развијене банкарске организације.

БАНКЕ У ГУЧИ

Крајем XIX века, када су у чачанском крају оснивана банкарска акционарска друштва, Драгачево се борило са бројним недаћама да што пре изађе из заосталости, да унапреди пољопривредну производњу, развије занатство и трговину.

У задњој четвртини XIX века, односно по статистици из 1876. године, драгачевски срез је, по неким параметрима, био и испред неких других срезова округа чачанског. У то време, Драгачево је имало 45 села и 3.644 приватних кућа. (На другом месту у округу после качерског среза — који је имао 3.760 кућа). Тада је Драгачево од свих срезова, имало најбројније становништво: 11.029 мушких и 10.796 женских душа — укупно 21.825 становника, али и највише пореских глава (3.950). У драгачевским школама било је 217 ученика — више од стања у другим срезовима (24 одсто у укупном броју ученика у округу чачанском). Те године Чачак је имао 87 ученика и 63 ученице. Кад се тиче развијености трговине, ствари стоје много лошије: није било варошких дућана; постојао је само један сеоски дућан. Варошких механа није било, већ само пет сеоских. Те, 1876. године нико се није населио у Драгачево, а одселила су се у друге крајеве Србије 392 лица (преко 50 одсто од укупног одсељених из округа чачанског).⁷² Овај податак и други, њему слични, говоре о веома тешким условима живљења у том крају. Становништво се претежно хранило пројом. Сточарство је било главно занимање и представљало извор прихода становништва. Добрих коња није било. Свилене бубе и дуван нису гајени. Жира, буковог и церовог, било је довољно, а сена су била добра. Конопљу су убили суша и град.⁷³

У то време и касније Гуча је давала тон живљењу у Драгачеву. Она се знатно брже развијала од других места у Драгачеву. „Највећи део становништва Гуче бавио се сточарство и земљорадњом, али и другим делатностима и занимањима. Међу њима је било попова... ковача и опанчара, механџија и трговаца „до Беча и Пеште“, официра и политичара. Исто тако, не мали број Гучана служио је и наднично за „(х)рану и одело“.⁷⁴

И поред свега, осећао се постепени привредни развој Драгачева. Томе је, у одређеној мери допринело и оснивање еснафа. Чланови оснивачког одбора били су: Јован Матић (председник), Велисав Белошевић, обућар, Грагомир Гавриловић, Вељко Радовић, Срећен Броћић, поткивач, Миљко Божанић, зидар, Милутин Протић,

ковач, Радомир Б. Савовић, терзија, Петар Вулетић, опанчар, Живојин Раковић, пекар, Ђорђе Стојић, опанчар, и Рајко С. Петровић, абација. Пошто су констатовали да у Гучи има 25 до 30 занатских мајстора разних струка, они су 29. децембра 1911. године основали „Еснаф свију заната за варошицу Гучу и срез драгачевски“ у Гучи. Овај еснаф је постојао до 1932. године када се трансформисао у Удружење занатлија.

У тој констелацији привредних токова долази до бржег развоја робноновчаних односа. Кретање робе и новчаног капитала и изван чачанског краја подстиче Драгачевце да успостављају нове привредне — новчарско — банкарске делатности у Гучи. Тако је у првој деценији XX века у Гучи основана и прва акционарска банка.

ДРАГАЧЕВСКА ЗАДРУГА ЗА МЕЂУСОБНО ПОМАГАЊЕ И ШТЕДЊУ основана је 1906. године. Кад се о томе говори, не може да се заобиђе писмо грађана варошице Гуче, упућено, 28. фебруара 1906. године, министру народне привреде, у коме се, поред осталог, каже:

„Ми потписати грађани варошице Гуче у Срезу драгачевском округу чачанском а у корист овог места и његове околине израдили смо под приложена правила поради оснивања акционарског друштва под називом „Драгачевска задруга за међусобно помагање и штедњу“. Ова правила израдили смо у два примерка равногласна на основу чл. 6 и 8. закона о акционарским друштвима.

Молимо господина министра да он изволи ова правила задруге ове одобрити“.⁷⁵

Молбу су потписали: Миљко Протић, трговац, др Недо Нешковић, лекар, Младен Броћић, трговац, Ђоко Протић, Милош М. Гавриловић, трговац, Драгутин Зисић, учитељ, Љубомир Планојевић, трговац, Алекса Т. Протић, Јован Вучковић, трговац, Спасоје Ђорђевић, трговац, Филип С. Мијатовић, свештеник, Андрија М. Броћић, Милисав Прелић, трговац, Милосав В. Гавриловић, трговац, Павле Драцковић, трговац и поп Неофит М. Симић.

Овом захтеву накнадно су приложена уверења Првостепеног суда у Чачку, среских власти у Драгачеву и суда општине гучке, из којих се види да су потписници доброг владања, да нису осуђивани, да се не налазе под истрагом, да могу располагати својом имовином, да нису под стечајем.

Министар народне привреде одобрио је правила новоосноване банке 7. јула 1906. године захтевајући извесне исправке. Тражио

је да се унесе обавеза да ће се сваке године редовни збор сазивати најдаље до 15. фебруара, да сваке три акције дају на збору право по један глас, с тим да нико не може имати више од пет гласова — ма колико акција имао.⁷⁶

Акцијски капитал састојао се од 100.000 динара (2.000 акција од по 50 динара).⁷⁷

Ова банка примила је новац на штедњу од једног динара и више, давала је зајмове на менице од 25 динара па навише (снабдеване са најмање два потписника и на рок од три месеца), давала је зајмове на обвезнице (са најмање три солидарна дужника). По обвезници одобравала је кредит од 20 до 200 динара с роком повраћаја до три месеца. Уз то, одобравала је и зајмове на домаће хартије од вредности.

После првог светског рата ова банка је неколико пута допуњавала своја правила повећавајући акцијски капитал новом емисијом акција и проширењем обима банкарског пословања.

У другој половини XIX века, округ чачански делио је судбину осталих крајева Кнежевине Србије. По многим параметрима био је упросечен са осталим деловима Србије: земљорадња је била претежна делатност, у градовима су се развијали занатство и трговина, индустрија је била у зачетку.

После ратова долазило је до извесне економске стабилизације, развијала се привреда, посебно индустрија и банкарство. Тај почетак обележен је оснивањем Прве српске банке и Народне банке. Након овог, у скоро свим крајевима, односно већим градовима, оснивани су акционарски новчани заводи, односно банке.

Уочи првог светског рата — 1913. године у Србији је постојало 187 новчаних завода са капиталом од 51.193.000 динара. Међу овим заводима највише их је било ситних, који су користиле кредите код већих банака. Постојала је међубанкарска сарадња и све већа емисија кредита. Од ових завода само њих 68 било је у сталној кредитној вези са Народном банком.⁷⁸

У чачанском крају од седамдесетих и осамдесетих година XIX века до краја прве деценије XX столећа, односно до првог светског рата, основано је 10 банкарских организација. Њихов рад био је у корелационој вези са привредним токовима овога краја. У ов-

ом приказу и анализи њиховог рада понекад су недостајали подаци из којих би се боље видео континуитет пословања. Међутим, и поред свега, могуће је сагледати време настанка и развоја банкарства у чачанском крају и његову повезаност са другим појавама у друштву.

НАПОМЕНЕ

1. Миодраг Угричић, Новчани систем Југославије, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, стр. 47—56.
2. Исто, стр. 61—64.
3. Исто.
4. Др Драгутин Гајић, Настанак и развој банкарства у Србији до првог светског рата, Месечни информатор, Удружење банака, Београд, 1985.
5. Исто.
6. Никола Вучо, Развој индустрије у Србији у XIX веку, Српска академија наука и уметности, Београд, 1981. године, стр. 5.
7. Као под 4.
8. Исто.
9. Исто.
10. Др Никола Вучо, Привредна историја народа ФНРЈ, Научна књига, Београд, 1948. стр. 239 и под 4).
11. Др Боривоје Јелић, Сто година Народне банке Србије, Народни музеј, Београд и Народна банка Србије, Београд, 1984.
12. Као под 7.
13. Јован и Илија Кривачић, Забелешке знатнијих догађаја (1853—1909), припремио: Милутин Јаковљевић, Изворник, 1, Међуопштински историјски архив, Чачак, 1984. године.
14. Исто, стр. 23.
- 14а. Мр Станоје Мандић, Привредне могућности и потребе региона Чачак „Експорт-прес“ Београд, 1973.
15. ИАЧ, Окружно начелство, Ф-ХIII, бр. 1 (50).
16. Оригинал документа код Радована М. Маринковића, новинара и публицисте из Чачка, фотокопија код аутора.
17. Исто.
18. ИАЧ, Окружно начелство, Ф-ХV, бр. 3 (27).
19. Архив СРС, Београд, МУД, П, IX — 127 — 1887.
20. Исто.
21. Као под 13.
22. Архив СРС, Београд, Т 1897 — Ф ХХIII — п. 24.
23. Као под 13.
24. Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац, П, Историјски архив, Чачак, 1969. стр. 705.
25. Исто.
26. Исто, стр. 708.
27. Исто, стр. 708—709.
28. Исто, стр. 710—713.
29. Исто, стр. 707.
30. Исто, стр. 716—721.
31. Исто, стр. 715.
32. Исто, стр. 722.
33. Исто, стр. 725—726.
34. Као под 13.
35. Детаљније о овоме видети у раду др Николе Вуча, Народна банка краљевине Србије, Годишњак града Београд, ХХХI, 1984.

36. На основу податка о оснивачкој скупштини од 18. октобра 1892. године могло би се закључити да је то датум оснивања. Међутим, у правилима Чачанске задруге... у првом члану каже се да је 15. новембра 1892. установљен у Чачку новчани завод на удеонице (акције) под именом „Чачанска задруга за међусобно помагање и штедњу“. Претпоставља се да је ово датум регистрације по Првостепеног суда у Чачку.
37. Архив СРС, Београд, Министарство народне привреде, II — 1896. Ф XV — п. 9.
38. Исто.
39. Исто.
40. Исто.
41. Архив СРС, Београд, Министарство народне привреде, II — 1896 — Ф XV — п. 9.
42. Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац, II, Историјски архив, Чачак, 1969, стр. 385.
43. Исто, стр. 418—433.
44. Архив СРС, Београд, Министарство народне привреде, ТХХVI — 4 — 1906.
45. Исто.
46. Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац, II, ИАЧ, 1969, стр. 654.
47. Исто, стр. 661.
48. Исто.
49. Исто, стр. 662.
50. Архив СРС, Београд, Министарство народне привреде, Т—Ф XVII — п. 2. 1906.
51. Исто.
52. Исто.
53. Исто.
54. Исто.
55. Исто.
56. Правила Чачанске банке из 1912. године, Народни музеј, Чачак, не-сигнирано.
57. Архив СРС, Београд, Министарство народне привреде, Т—25—1900.
58. Архив СРС, Београд, Министарство народне привреде, Т — XXV — 13 1906.
59. Исто.
60. Др Бранко Перуничкић, н. д, стр. 63—64.
61. Архив СРС, Београд, Министарство народне привреде, Т—1900— Ф III — п. 25.
62. Душан Папић, Привредни развој Горњег Милановца „Дечије новине“, Горњи Милановац, 1980, стр. 36.
63. Др Јарослав Дашић, Правила Таковске банке у Горњем Милановцу, Изворник, 2/85, Међуопштински историјски архив, Чачак, 1985, стр. 125.
64. Шематизам Краљевине Србије с календаром за 1893. годину, стр. 156 — 157, и за 1896. годину, стр. 139.
65. Исто.
66. Записник о оснивању Рудничке банке у поседу колекционара старина Михаила Трифуновића из Горњег Милановца, фотокопија код аутора.
67. По списку уписаних акција, произилази да је издато 206 акција, што је мало вероватно. Вероватно ради се о грешци при упису, јер из досадашњих истраживања није нам познато да је нека банка овако поступила, већ је издавала акције заокружујући на стотине, па зато мислимо да се радило само о 200 издатих акција по 500 динара.
68. Записник Управног одбора Рудничке банке од 14. септембра 1912. у поседу Михаила Трифуновића, Горњи Милановац,
69. Записник са седнице Управног одбора Рудничке банке од 4. априла 1914. код Михаила Трифуновића, Горњи Милановац.
70. Исто.

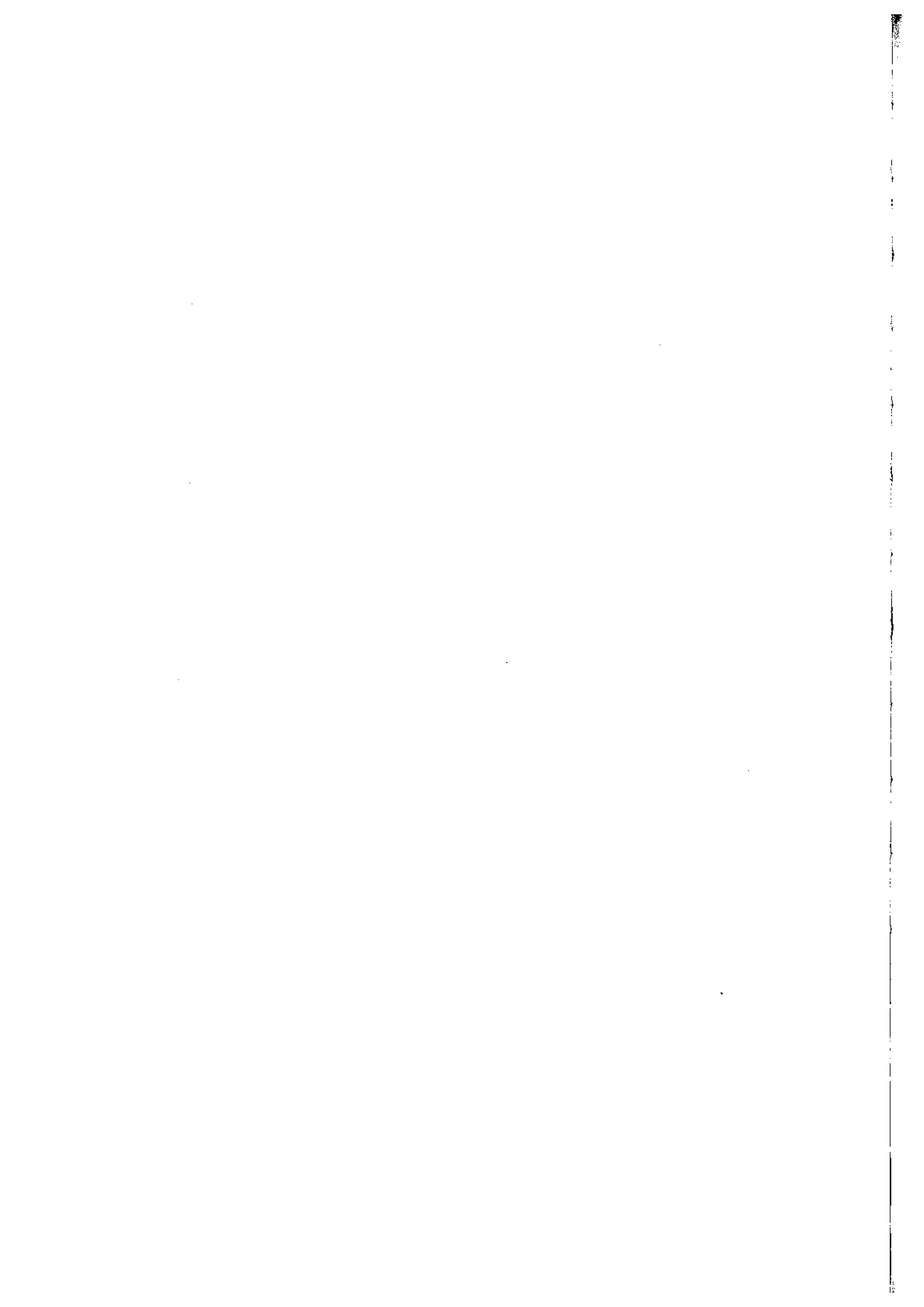
71. Др Јарослав Дашић, Правила Таковске банке, Изворник, 2/85, ИАЧ, 1985.
71а. Исто.
72. Архив СРС, Београд, Начелство округа чачанског несрећена грађа.
73. Архив СРС, Београд, Миж. Е—Ф XIII, XIV — 1875.
74. Драгољуб М. Павловић, Стара Гуча и њени људи, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1981, стр. 51.
75. ИАЧ, Удружење занатлија у Гучи, К—1.
75а. Архив СРС, Београд, Министарство народне привреде, Т—Ф XXV — 5 — 1906.
76. Исто.
77. Исто.
78. Др Никола Вучо, н. д, стр. 241.

LES BANQUES DE LA RÉGION DE ČAČAK AVANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

Les rapports des domaines de production et de commerce, tels qu'ils existaient dans la seconde moitié du 19e siècle, accélérèrent l'établissement et le développement d'une nouvelle activité relative à l'économie et aux finances, celle des banques. La situation monétaire s'étant stabilisée, on assista à la fondation d'organismes bancaires étatiques et semi-étatiques, ensuite à celle d'établissement bancaires par actions. On commença par instituer une Administration des fonds (en—1862), puis la Première Banque Serbe (en 1869) et les caisses d'épargne des districts, (en 1871); en 1873 le dinar fut institué comme unité monétaire légale de la Serbie et en 1883 furent fondées la Banque Nationale et plusieurs banques par actions dans les villes principales de la Serbie.

C'est ainsi que commença le développement des banques en Serbie et, par conséquent, dans la région de Čačak aussi (Čačak, Gornji Milanovac et Guča). Parmi les set caisses d'épargnes qui furent fondées en Serbie, celle du district de Čačak commença à fonctionner en 1871, pour s'éteindre en 1895. Cependant, le développement des banques par actions fut plus intense, ce qui était caractéristique de la région de Čačak aussi, où la première banque privée de ce genre fut fondée en 1885.

Avant la Première guerre mondiale dix établissements bancaires privés fonctionnèrent dans la région de Čačak: cinq à Čačak, quatre à Gornji Milanovac et un à Guča. L'activité bancaire, inaugurée à Čačak par la fondation de la Caisse d'épargne de district, s'y déroule, donc, sans interruption, depuis 115 ans.

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

СЕЉАЧКЕ РАДНЕ ЗАДРУГЕ У ДРАГАЧЕВУ

Основни закон о задругама, који је проглашен указом Президијума Народне скупштине ФНРЈ 18. јула 1946. године, предвиђао је, поред других задружних облика, и формирање сељачких радних задруга на принципима добровољности, демократичности у уређивању међусобних односа задругара и одлучивању на скупштинама, гарантовању својине над земљиштем унесеним у задругу и обавезом да сами чланови обављају послове у својој организацији.

Те, 1946. године дефинисане су и Угледна правила сељачких радних задруга.

Међутим, у Драгачеву се још нису били стекли услови за формирање сељачких радних задруга. Тих услова није било ни после директиве Централног комитета Комунистичке партије Србије, која је, 6. септембра 1947. године, упућена среским партијским комитетима и у којој је, поред осталог, истицано:

„Темељно испитати услове за стварање радних задруга на територији ваше партијске организације и предвидети људе који долазе у обзир за руководиоце у њима“.¹

Други пленум ЦК КПЈ, одржан у јануару 1949. године, који је унео више реда, система и одговорности у активност на социјалистичком преображају села, дао је извештај о полету и оснивању сељачких радних задруга у целој земљи. Самим тим и у Драгачеву. Тада су при партијским комитетима образоване комисије за село као оперативна тела, која су се посебно бавила проблемима задругарства у целини, а нарочиту пажњу обрађала су — сељачким радним задругама.

Таква комисија формирана је и при Среском комитету КПС у Гучи, као административном седишту среза драгачевског. На њеном челу налазио се Станоје Цане Пантелић, родом из Дучаловића, борац из 1941. године и истакнути партијски активиста.²

Један од најважнијих задатака комуниста одмах је постао — формирање сељачких радних задруга. О томе како се радило, Срески комитет КПС из Гуче известио је 14. априла 1949. године Обласни комитет КПС у Титовом Ужицу:

„... Политичке припреме за формирање СРЗ вршене су и то: Што се одмах по одлуци другог Пленарног засједања ЦК КПЈ, предузело одржавање састанака са партијским јединицама, упознавање чланова КП са одлукама и на истим састанцима претресано је питање могућности стварања СРЗ у сваком (посебно) селу. Затим је С(рески) К(омитет) извршио анализу и предвидео у којим се селима могу оформити СРЗ и поново је у предвиђеним селима одржао састанак у вези прорађивања и упознавања правила Радних задруга. По том је задужен по један друг из Комитета и око Комитета, да тамо одлази и врши припреме заједно са партијском организацијом (политички). Начин рада у селу и спровођење задатака било је: После одржаног парт(иског) састанка позвати су људи на које се сматрало да ће ући у СРЗ и са њима је добро прорађено правило (упутства), а затим речено им је да се згоговоре са својим укућанима и отприлике одређен је дан када ће се вршити упис. После овога су прорађена правила у засецима на ширим конференцијама и упознато је село, са оснивањем СРЗ и уписани (су људи) у исту. Оваком агитацијом успели смо да оформимо 4. СРЗ и извршили смо припреме за још 7. села, у којима се већ уписало од 13 — 18 домаћинстава, али због територијалне величине села донели смо одлуку да их касније формирамо, тј. пред јесен да би приграбили још извештај број домаћинстава за упис. У спровођењу ових мера радило се преко масовних организација...³

Адам Грујовић, тадашњи референт за пољопривреду Среског народног одбора у Гучи, живо се сећа тог времена:

— Ја сам месец дана био на курсу у Врњачкој Бањи — да се припремим за пружање стручне помоћи при оснивању сељачких радних задруга. Срески комитет КПС у Гучи формирао је актив агитатора за ову акцију. Чини ми се да је постојао закључак о образовању 48 сељачких радних задруга у Драгачеву, што је више него села. Са члановима Комитета агитатори су одлазили у села, на партијске састанке, на зборове грађана. Чланови Партије били

су обавезни да ступе у СРЗ. У противном, искључивани су из Партије. Након убеђивања, вршен је и одређени притисак на људе да уђу у СРЗ, што је било нормално за то време. Посебно на имућније и богатије сељаке — како би, уласком у задругу, привукли и остале. Јављали су се, нормално, и отпори. Иначе, унапред је договорано и ко ће да уђе у органе сваке задруге. У Среском одбору формиран је посебан реферат за задругарство, на чијем челу је био Деспот Дејан Бојовић, радник, првоборац и комуниста, родом из Ртара.⁴

Како су образовање сељачких радних задруга прихватили сељаци, речито сведочи поменути извештај Среског комитета КПС од 14. априла:

„Држање појединих слојева сељака било је углавном да су сиромашни и један број средњака прихватили ове одлуке, док су имућнији говорили да је то добро али да у нашем срезу непостоје услови за стварање СРЗ, конкретно на конференцијама, а у селу су покушавали и говорили како браћа немогу заједно, а камо ли у СРЗ. Они су проносили пароле да се у неким задругама сечу секирама... Ово су говорили код појединаца, али нису смјели јавно да иступају, јер се у спровођењу агитације говорило о демократичности и о добровољном ступању у СРЗ, а ко неће немора иначе да не дозвољавамо да извесни који су раније или пак сада саботирали ма у чему, њима дозвољавамо да проносе разне верзије и лажи, да клевећу овакве одлуке и изградњу наше земље. Било је и тога да поједини имућни, одвраћали су неке сиромашне људе, обећавајући им да ће им они дати жита, поорати, дати дрва итд., само да се не упишу у Задругу...“⁵

Дакле, постојао је извештан скептицизам код сељака при помисли да улазак у СРЗ значи удруживање земље и рада, што није било карактеристика искључиво прилика у Драгачеву.

Извештај Среског комитета КПС садржи и оцене о понашању чланова КПЈ. Констатовано је да је мало комуниста који нису ушли у сељачке радне задруге, тамо где су оне већ формиране. Али, било је и изузетака, „услед тога што њихови родитељи нису хтели, а они их нису могли убедити“. Ипак, само у једном случају услед великог притиска, један члан Партије, се, после уписа у задругу, поколебао. Било је, међутим, и неколико случајева да су поједини активисти ступили у задругу, а њихови родитељи — остали су по страни. Забележен је и случај да је један члан КПЈ искључен из организације — због тога што је продао вола, свакако да га не би унео у задругу.⁶

На партијским састанцима, када се расправљало о потписивању приступнице у сељачку радну задругу, нису изостајале, понегде, ни жучне расправе. У Горњој Краварици, примера ради, члан Партије Рајко Јоксимовић рекао је у једном моменту:

— Све сам убедио, осим жене Драгиње. Казала ми је: „Чим потпишеш приступницу, ја ћу да се обесим“!

Тада се огласио Срећко Недељковић, секретар Среског комитета КПС, који је присуствовао партијском састанку:

— Ако си ти, Рајко, начисто с тим да ти је место у задрузи потпиши! Гарантујем да се твоја супруга неће обесити. Уосталом, ево ти паре, нека купи конопац за вешање — да се она не излаже трошковима при куповини. Ја сам одговоран за њен живот.⁷

Иако из данашње перспективе ова догодовштина звучи анегдотски, она, судећи по расположивим документима, доста верно слика прилике у време формирања првих сељачких задруга у Драгачеву. Посебно људе, па и ставове Партије према обавезама својих чланова.

Јоксимовић је, иначе, са својом породицом ступио у СРЗ. Његова супруга, Драгиња Јоксимовић, убрајала се, касније, међу највредније задругарке.⁸

Прва сељачка радна задруга, на иницијативу партијске организације, формирана је у засеку Врањица — село Гуча. Оснивачка скупштина одржана је 17. фебруара 1949. године у присуству 41 задругара. Тада је одлучено да се задруга може да задужи до 2.000 динара. У Управни одбор изабрани су: Крстомир Вукосављевић (председник), Светозар Броћић, Страјин Божанић, Милић Икодиновић и Драгољуб Тошић, а у Контролни: Миљко Икодиновић, Милан Тошић и Драга Броћић. Остали задругари били су: Момир Новаковић, Радош Тошић, Милојко Божанић, Милутин Божанић, Милош Икодиновић, Стојан Новаковић, Милија Броћић, Ненад Икодиновић, Давид Новаковић, Миљко В. Икодиновић, Михаило Тошић, Мијат Божанић, Љубиша Новаковић, Саво Недељковић, Велимир Новаковић, Живка Недељковић, потом и Вучић Броћић, Обрен Икодиновић, Петар Броћић, Станимирка Новаковић, Велимир Новаковић, Љубиша Новаковић, Добривоје Икодиновић, Здравко Новаковић, Момир Новаковић, Милица Икодиновић...

Задруга у Врањици добила је име „Ново доба“.⁹

Судећи по једном извештају Среског комитета КПС из Гуче, први чланови унели су у задругу 68 хектара обрадиве и 13 хектара необрадиве земље. Пријемом нових чланова, посед је нешто увећан. Задругари су, као заједничком имовином, располагали средином 1949. године са пет музних крава и девет оваца, са три пара коња и једним паром волова. Оскудевали су у пољопривредним алаткама и справама. Недостајале су им копачице, косачице, вршалице и

жетелице. Задругари су се, иначе, определили за сточарство, воћарство, ратарство и пчеларство. „Рад у СРЗ организован је тако да су уведене нормe за појединца, док бригадне — групне нормe нису спроведене“, пише у једном извештају, а потом се додаје:

„Социјални састав у задрузи је: сиромашних 14, средњака 5. Перспектива за развој ове задруге у том погледу је добра. Констатујемо да ће током ове године бити примљено у ову СРЗ још најмање 20 домаћинстава“.¹⁰

У задрузи се налазило и више добростојећих домаћинстава.

Судећи по извештају Среског комитета КПС, упућеном 4. марта 1950. године Обласном комитету КПЈ, задруга је у претходној години произвела: 7.060 кгр пшенице, 22.300 кгр кукуруза, 5.000 кгр овса, 640 кгр ражи, 350 кгр соје, 143 кгр јечма, 31.330 кгр кромпира, 1.256 кгр пасуља, 4.000 кгр тикава, 830 кгр лубеница, 1.237 кгр паприке, 1.050 кгр парадајза, 6.000 кгр купуса, 1.537 кгр црног лука, 666 кгр шаргарепе, 35 кгр грашка, 593 кгр салате, 35 кгр јабука, 350 кгр шљива, 3.500 кгр грожђа, 6.039 кгр млека, 9,5 кгр кајмака, 10 кгр вуне, 11.000 кгр сена, 10.000 кгр сламе, 9.000 кгр шашине, 500 кгр плевe, 300 кгр сачме, 1.000 кгр гроровине и 96 комада јаја. Од тога је држави продато: 12.632 кгр кромпира, 1.017 кгр паприке, 1.015 кгр парадајза, 2.997 кгр купуса, 508 кгр црног лука, 666 кгр шаргарепе, 35 кгр грашка, 593 кгр салате, 375 кгр вина, 6.039 кгр млека и 9,5 кгр кајмака. Од продатих производа добијени су бонуси и новац у вредности од 98.950 динара — „за широку потрошњу, а за репродукцију није било.“

У СРЗ „Ново доба“ „вредност радног дана у природи износи 34,59 дин. у новцу 25,77 дин.“¹¹ То су, уствари, трудовани, норма — дани.

Већ за 1950. годину реална су била очекивања да ће бити остварена већа производња. Очекивања су била базирана на сазнању да су задругари радили својски. Посебно — комунисти. Већи део производње унапред је уговорен за продају државним предузећима. Радило се о тржним вишковима укупне вредности од 288.800 динара. За ова средства требало је предати: 5.000 кгр млека, 1.100 кгр сира, 2.000 кгр младог, 10.000 кгр раног и 10.000 јесењег кромпира, 1.000 кгр вина, 3.000 кгр купуса и 40 кгр вуне. У очекивани приход није убрајано оно што ће се добити, по плану, продајом 3.720 кгр меса дебелих свиња, 300 кгр јагњећег, 360 кгр прасећег и 500 кгр меса од крупне стоке.¹²

По сведочењу задругара, ови вишкови углавном су обезбеђени. Јер, задруга је била „преузела на себе снабдевање радничко — службеничке мензе и државне Болнице (у Гучи) са млеком и осталим пољопривредним производима“.¹³

Уговарање производње представљало је истинску новину, према којој је сељак био резервисан. Посебним прописима било је предвиђено да се продаја пољопривредних производа и снабдевање земљорадника индустријским производима врши преко „везаних цена“. Ову новаторију најпре су прихватиле сељачке радне задруге, а са доста резерве — индивидуални произвођачи, који су, иначе, вишкове хране могли и слободно да продају, по нешто вишим ценама. Задруга „Ново доба“ предњачила је у уговарању продаје недовршене производње — све до 1952. године, када се прешло на тржишне цене. Њени чланови, као и остали задругари из сељачких радних задруга, у посебним продавницама, под повољнијим ценама, добијали су индустријску робу, што је, иначе, било и један од начина да се придобију и остали сељаци за удруживање у сељачке радне задруге.

На скупштини задругара у Врањици, 11. фебруара 1951. године, изабрана је нова управа. У Управни одбор: Светозар Броћић (председник), Страјин Божанић, Стојан Новаковић, Станимирка Новаковић и Милија Броћић, а у Контролни: Обрен Икодиновић, Милан Тошић и Велимир Новаковић.

Задруга је формирала своје економско двориште у Врањици, поред пута Гуча — Чачак, где се налазило и товилиште стокe.

Задругарима је уступљено и имање „Велики чаир“ у Горачићима, чији је власник била Даринка Кантор, али је конфисковано након рата. Канторова је ово имање наследила од мајке Мице Вучковић, поседнице из Горачића.¹⁴

Нова управа изабрана је 7. фебруара 1952. године. У Управни одбор: Драгољуб Тошић, Страјин Божанић, Страјин Новаковић и Обрен Новаковић, а за председника Контролног одбора — Стојан Новаковић. Међутим, већ 25. марта, услед тешкоћа које су настале у пословању, на скупштини је вођен разговор о могућем расформирању ове задруге...¹⁵

СРЗ „Голубац“ у Горњој Краварици основана је 20. марта 1949. године. И за њу, као, уосталом, и за друге, након позитивног мишљења Среског народног одбора, па Обласног, одлуку о оснивању донео је министар пољопривреде Србије. Своју имовину, изузев окућнице, у ову задругу уписали су: Миладин Јелић, Милутин Ми-

јаиловић, Рајко Јоксимовић, Милија Станојевић, Петар Радојичић, Бранислав Радичевић, Саво Станојевић, Недељко Јелић, Миладин (Милосављев) Радичевић, Миломир Ст. Мијаиловић, Милић Радичевић, Милосав Радичевић, Драган Станојевић, Иванка Мијаиловић, Драгић Мијаиловић, Миодраг Мијаиловић, Михаило Радичевић, Милош Станојевић, Драгиша Кокотовић, Живорад Јоксимовић, Саво Станојевић, Петар Радичевић, Бранко Мијаиловић, Радмила Јоксимовић, Драгослав Станојевић, Драгиша Радичевић, Бранко Даниловић, Живан Јоковић, Станоје Радичевић, Радисав Даниловић, Филип Јоксимовић, Милица Јелић, Гина Томашевић, Паја Богићевић, Миленко Мијаиловић, Здравко Баралић и Миладин Мијаиловић. Уствари, неки од њих — Миленко Мијаиловић, Славомир Томашевић, Здравко Баралић и Миладин Мијаиловић — ушли су у задругу нешто касније.

Први председник Управног одбора СРЗ „Голубац“ био је Милија Радичевић, а чланови: Петар Радојичић, Драган Станојевић, Бранислав Радичевић и Милосав Радичевић. Касније: Милија Радичевић (председник), Милош Радојичић, Недељко Јелић, Бранко Даниловић и Миломир Мијаиловић. У Контролном одбору били су: Милосав Радичевић, Бранко Мијаиловић и Бранислав Радичевић.¹⁶

Први горњокраварички задругари унели су у задругу 73 хектара обрадиве и 81,46 хектара необрадиве земље, пет пари волова, две краве музаре, две јунице и осам оваца. Њихова домаћинства имала су 61 члана способног за рад, али и 51 неспособног. Међу њима било је 19 сиромашних и четири средњачка домаћинства. Задруга није имала пољопривредне механизације, али, ипак, Срески комитет КПС у Гучи констатовао је 11. јуна 1949. године: „Перспектива за развој ове задруге је доста добра, мада је руководство задруге доста младо и нерасполаже са довољно организационих способности“. Иначе, „задругари су активни и јединствени у раду“.¹⁷ Рачунало се да ће већ до јесени 1949. године задруга да буде омасовљена уласком у њу још 15 домаћинстава.

У првој години задругари су произвели: 3.469 кгр пшенице, 750 кгр ражи, 6.680 кгр овса, 18.785 кгр кукуруза, 1.330 кгр пасуља, 33.410 кгр кромпира, 1.588 кгр купуса, 1.068 кгр црног лука, 866 кгр шљива, 86 кгр ораха, 206 кгр сира, 50 кгр кајмака. „Од горе наведених производа испоручено је по везаним ценама“ 535 кгр ракије, 86 кгр ораха, 1.030 кгр кромпира, 428 кгр црног лука, 206 кгр сира, 50 кгр кајмака и 10.000 кгр креча. За испоручене производе узето је бонова и новца у вредности од 100.000 динара „за широку потрошњу,

а за репродукцију 20.000 дин.“ „Висина једног радног дана износи“ — констатовано је у посебном извештају — „у натури 18,25 дин., у новцу 41,82 дин. и у боновима 21,31 динар“.

Са државним предузећима СРЗ „Голубац“ уговорила је за 1950. годину испоруку производа у вредности од 224.190 динара. Тако је уговорена предаја тржних вишкова: 40 кгр вуне, 2.000 кгр купуса, 5.000 кгр младог кромпира, 1.000 кгр раног кромпира, 15.000 кгр јесењег кромпира, 1.000 кгр летњих јабука, 4.000 кгр јесењих јабука, 10.000 кгр шљива, 500 кгр сувих шљива, 200 кгр трешања, 200 кгр ораха, 1.000 кгр сира, 300 кгр кајмака, 1.000 кгр овса, 200 кгр живинског меса и 2.000 комада јаја. Поред овог: 1.200 кгр меса од дебелих свиња, 4.000 кгр меса од крупне и 750 кгр меса од ситне стоке.¹⁸

Као и друге, СРЗ „Голубац“ имала је више фондова: основних средстава, семенски, резервни семенски, резервни фонд људске хране, социјални, културни и амортизациони.

Карактеристично је како је коришћен социјални фонд.

На редовној скупштини задругара, одржаној 3. марта 1950. године, потписан је записник у коме, поред осталог, пише:

„Предложено је да се из социјалног фонда обезбеди издржавање Милице Ст. Радичевић, јер је иста неспособна да може зарадити за своје издржавање“.¹⁹

Била је ово кћерка Станоја Радичевића, борца Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, кога су четници убили у новембру 1941. године. Станојеву супругу и два сина Немци су стрељали у Гучи у лето 1943. године.

Задругари су бринули о овој породици. На скупштини, одржаној 30. августа 1950. године, која је била ванредна, констатовано је:

„По питању Милице Ст. Радичевић решено је да се иста тера у Чачак у болницу. Милинко Радојичић и Џаја Радичевић добровољно да је отерају у Чачак у болницу са чезом. Драган Станојевић да пронађе чезу. За поправку куће решено је да се узме новац из банке 16.800 динара и од социјалног фонда и да се за тај новац опреми кућа“.²⁰

Нажалост, Милица Ст. Радичевић и њена сестра умрле су.

Хуманост задругара потврђена је и када је оболео председник Управног одбора Милија Радичевић. Помагано је, у раду, члановима његове породице. Уз то, члан Управног одбора Бранко Даниловић добио је задатак да замењује Станојевића и олакша му

нимало лаку дужност. Осим њих двојице, Управни одбор сачињавали су: Наум Јоксимовић, Светолик Свеле Станојевић и Драгиша Радичевић. Наредне, 1951. године, од редовне скупштине, одржане 1. марта, у Управном одбору деловали су: Наум Јоксимовић (председник), Михаило Радичевић, Мићо Мијаиловић, Драгиша Радичевић и Светолик Свеле Станојевић, а у Контролном: Властимир Мијаиловић, Миладин Радичевић и Милош Радојичић.

Занимљиво је како су задругари оцењивали свој рад.

Председник Управног одбора, Милија Станојевић, ово је истакао, судећи по сачуваном записнику, на редовној скупштини, одржаној 3. марта 1950. године:

„Ми смо прошле године 29 марта створили СРЗ у нашеме селу од чланова КПЈ и најсавеснији(х) фронтোаца... Но први дани рада били су тешки. Ми нисмо имали бригадира способног за руковођење радом па ни књиговођу за вођење књиговодства, и довољно сточне хране ни људске, ни своју шталу за смештај стоке, већ се стока раздвојено хранила. Књиговођа је прошао тромесечни курс, бригадир једномесечни, шталу смо саградили за смештај 25 пр(ла) кр(упне) стоке. Поред свих недостатака, недостатак је био што наши задругари нису још били сватили какав треба да буде њихов однос према задрузи и чувању задружне имовине. Ивентар се остављао по њима, непажњом ломио итд. Такође елементарне непогоде град поново су нам нанели губитке, али захваљујући свести задругара и помоћи народ(не) власти нашеј Партиј(ској) (организацији) пос(тигнути су) видни резултати.“²¹

Познаваоци прилика истичу да је Станојевић, у суштини, добро осликао рад и осталих сељачких радних задруга у Драгачеву у то време...

„На молбу старешина 19 домаћинства из Ргара“, „а на предлог Среског Народног одбора у Гучи“, министар пољопривреде Народне Републике Србије, Риста Антуновића, одобрио је, 24. марта 1949. године, оснивање СРЗ „Првена застава“. Оснивачка скупштина одржана је седам дана касније. Тада је донесена одлука о формирању ове задруге, у коју је ушло 31 домаћинство са 162 члана. Она су у задругу унела 118 хектара земље, а из пољопривредног земљишног фонда добијено је 15 хектара (имања у Негришпорима и у Зеокама). Од укупно 133 хектара обрадиво је било 105. Остала имовина при оснивању: седам пари волова, пет крава, три коња и нешто ситне стоке. На име новчаних удела уписано је 80.000 динара.²² У СРЗ учлањена су домаћинства Светислава Недовића, Тома Недовића, Властимира Недовића, Милојка Петровића, Вучка Петровића, Перише Бојовића, Радојла Бојовића, Борисава Бојовића, Светозара Обрадовића, Драгутина Обрадовића, Радосава Обрадовића, Живка Стојановића, Милана Стојановића, Милића Мићовића,

Влада Мићовића, Крстомира Мирковића, Боривоја Крунића, Обрада Сретеновића, Богдана Вељовића, Чедомира Радичевића, Михаила Радичевића, Милутина Радичевића, Радомира Танасијевића, Ђорђа Стевановића, Страхине Ковачевића, Животе Ковачевића, Милојка Ковачевића, Богића Ковачевића, Светолика Миловановића, Милоја Василијевића и Миодрaга Стевановића.²³

„Победа“, лист Народног фронта титовоужичке области, писала је 19. септембра 1949. године о овој задрузи:

„Тако на пример кукуруз СРЗ „Црвена застава“ у Ртарима по свом приносу бољи је за 30 — 40 одсто него код оближњих приватника. Кромпир, и црни лук такође су доброг квалитета. Задруга настоји да испуни све уговоре да за наше трудбенике на време испоручи животне намирнице.

Лепе резултате показала је ова задруга и у подизању економских зграда. Чланови задруге уз помоћ незадрутара успели су да за тридесет дана подигну добру шталу за задружну стоку. Од незадрутара на раду су се истицали Ранко Крунић, који је своју воловску запрегу давао задрузи када је требало...

Међу задругарима влада такмичење ко ће имати више трудодана. У овом такмичењу не заостају ни старији задругари. Тако 72 — годишњи Радомир Танасијевић не заостаје за младићима у такмичењу...“²⁴

Седам дана касније „Победа“ је писала:

„Селачка радна задруга „Црвена застава“... постигла је ове године високе приносе лука од 2 вагона по једном хектару. За Другу земаљску пољопривредну изложбу у Новом Саду, задруга је послала црни лук чија је тежина 600 грама...“²⁵

На Буковцу у Ртарима задруга је имала економско двориште са две зграде.

У првој години постојања ове задруге, њени чланови успели су да произведу: 5.400 кгр пшенице, 1.080 кгр ражи, 200 кгр јечма, 200 кгр овса, 22.796 кгр кукуруза, 420 кгр пасуља, 24.390 кгр кромпира, 3.781 кгр купуса, 1.977 кгр црног лука, 980 кгр јабука, 10.500 кгр грожђа, 257 кгр бресака, 21.096 кгр тикава, 4.000 кгр сточне хране, 20.060 кгр крупне шаше, 18.500 кгр сламе, 1.000 кгр шљива, 30.000 кгр сена и 1.500 кгр отаве. Од тога је држани предато: 977 кгр црног лука, 9.818 кгр кромпира, 960 кгр јабука, 615 кгр пасуља и „дато је стоке за везане цене у вредности за 28.526 динара, и по слободној продаји узето је новаца за производе 62.000 динара“.²⁶

Већ за следећу, 1950. годину уговорено је са државним предузећима испорука тржних вишкова за 243.000 динара: 5.000 кгр раног кромпира, 15.000 кгр јесењег кромпира, 1.000 кгр сира, 200 кгр кајмака, 200 кгр живинског меса, 2.000 кгр раних и 10.000 кгр јесењих јабука, 3.000 кгр купуса, 80 кгр вуне, 1.000 кгр вина, 10.000

кгр шљива, 300 кгр ораха, и 2.000 комада јаја. Сем тога: 960 кгр меса од дебелих свиња, 600 кгр меса од мршавих свиња, 4.500 кгр меса од крупне стоке, 600 кгр меса од ситне стоке и 400 кгр јагњећег меса.²⁷

Чланови органа задруге одликовали су се предузимљивошћу. Први Управни одбор сачињавали су: Милисав Недовић (председник,) Радиша Бојовић, Милојко Петровић, Живко Стојановић и Ђорђе Стевановић, а Контролни: Томо Томовић, Милић Мићовић и Милутин Радичевић. Касније је председник Управног одбора, уједно и задруге, био Радојле Бојовић.

Задруга се, по одлуци на оснивачкој скупштини, могла да задужи до 2.000.000 динара.²⁸

Задругари су марљиво обрађивали и своје окућнице, које су као и код задругара у другим драгачевским насељима, биле различите. Домаћинство од два до четири члана имало је окућницу од 40 ари. На сваког даљег члана могло је да задржи у свом непосредном поседу још по 10 ари, али не и укупно више од једног хектара.

Зараде су оствариване на основу уложеног рада, који је мерен трудоданима...

Сељачка радна задруга „Будућност“ у Турици основана је 10. априла 1949. године. У њу је ступило 19 сиромашних и четири средњачка домаћинства са 72 способна и 56 за рад неспособних чланова. Они су у задругу унели 73 хектара обрадивог и 31 хектар необрадивог земљишта, три пара волова и један пар коња, али и шест крава. Срески комитет КПС у Гучи оценио је да ова задруга има перспективе за рад. Констатовано је, 11. јуна 1949. године, да ће у СРЗ „Будућност“ ући још 15 домаћинстава, уз оне која су ово већ учинили са својим породицама: Данило Марић, Миодраг Марић, Коста Достанић, Михаило Достанић, Стеван Јовановић, Љубомир Радоњић, Велимир Радоњић, Андрија Радоњић, Милутин Сретеновић, Милутин Ђорђевић, Вукадин Симеуновић, Вучко Симеуновић, Михаило Симеуновић, Новка Симеуновић, Витомир Симеуновић, Милош Симеуновић, Милија Симеуновић, Велимир Васиљевић и Мића Петрићевић. Прву управу сачињавали су: Мића Петрићевић (председник задруге), Данило Марић, Миодраг Марић, Милија Симеуновић, Велимир Васиљевић, Добривоје Радоњић и Стеван Јовановић.²⁹

Придружили су им се и нови задругари: Сретен Достанић, Стојан Пајовић, Вукоман Петрићевић и Недељко Јанковић, који није унео имовину у задругу, пошто му то отац није дозволио.

После Петрићевића, председници Управног одбора били су: Данило Марић, Будимир Симеуновић и Добривоје Радоњић.

У 1949. години турички задругари произвели су: 110 кгр пшенице, 12.221 кгр кукуруза, 7.384 кгр овса, 20.000 кгр кромпира, 1.460 кгр пасуља, 1.282 кгр млека, 1.710 кгр парадајза, 1.310 кгр паприке, 5.262 кгр купуса, 1.138 кгр црног лука, 1.300 кгр шљива, 4.000 кгр грожђа. Држави је испоручено: 1.282 кгр млека, 1.970 кгр парадајза, 843 кгр паприке, 2.262 кгр купуса, 1.014 кгр црног лука и 548 кгр грожђа. Тако је добијено бонова и новца — 46.000 динара „за широку потрошњу и за репродукцију 10.000 динара“. Један радни дан процењен је у натури 36,20, а у новцу 31,08 и у боновима 8,45 динара. Приходи су, иначе, износили 408.153,69 динара, расходи 217.661,11 динара. Укупно је за фондове издвојено — 122.521 динар.

Задруга у Турици уговорила је са државним предузећима да преда тржне вишкове у 1950. години у укупној вредности од 227.910 динара: 10.000 кгр купуса, 5.000 кгр парадајза, 500 кгр грашка, 5.000 кгр паприке, 5.000 кгр младог кромпира, 2.000 кгр летњих и 5.880 кгр јесењих јабука, 10.000 кгр шљива, 10.000 кгр млека, 1.000 кгр мяса живине и 3.000 комада јаја. Уз то: 3.880 кгр мяса од дебелих свиња, 3.000 кгр мяса од крупних говеди и 300 кгр овчегине.³⁰

Задругари су се одликовали марљивошћу. Али, на себе су преузели превелике обавезе . . .

Сељачка радна задруга „Нови дани“ у Вичи основана је 27. јуна 1949. године. На оснивачкој скупштини у Управни одбор су изабрани: Радиша Парезановић (председник), Јосип Главоњић, Милорад Нешовић, Душан Трифуновић и Радосав Ковачевић, а у Контролни: Милојко Варагић, Вукашин Ковачевић и Витомир Главоњић. У задругу су тада ступила домаћинства Радише Парезановића, Радисава Ковачевића, Радосава Сретеновића, Синише Ковачевића, Добривоја Ковачевића, Добросава Стефановића, Матијаша Ђуровића, Радојла Петровића, Милојка Варагића, Тијосава Главоњића, Душана Трифуновића, Драгана Миљисављевића, Радосава Ковачевића, Велисава Главоњића, Љубинка Ковачевића, Драгослава Богетића, Јосипа Главоњића, Витомира Главоњића, Милорада Нешовића и Вукашина Ковачевића. Пуноправних чланова задруге било је више од 44. Наредне године примљени су: Александар Петровић и Миливоје Пајић.³¹

Највише земље унели су у задругу: Добривоје Ковачевић — 11,60 хектара, Јосип Главоњић — 10,46, Душан Трифуновић — 9,36, Тиосав Главоњић — 8,44, Витомир Главоњић — 7,86 и Радиша Парезановић — 5,49 хектара. Сви остали — мање од пет хектара.

Досадашња наша истраживања нису уродила плодом у делу који се односи на обим производње у 1949. години. Већ у наредној задруга је уговорила предају државним предузећима тржних вишкова вредних 207.400 динара: 15.000 кгр летњих и јесењих јабука, 10.000 кгр браница шљива „маџарки“, 2.000 кгр летњих и јесењих крушака, 500 кгр ораха, 3.000 кгр раних кромпира и 5.000 кгр јесењих, 1.000 кгр трешања, 500 кгр сира, 150 кгр кајмака и 50 кгр вуне. Уз то: 400 кгр мяса од крупне и 300 кгр од ситне стоке, а од дебелих свиња — 600 килограма.³²

На редовној скупштини ове задруге, одржаној 28. фебруара 1950. године, у Управни одбор изабрани су: Радиша Парезановић (председник), Милорад Нешовић, Јосип Главоњић, Душан Трифуновић и Витомир Главоњић, а у Контролни: Вукашин Ковачевић (председник), Тиосав Главоњић и Радосав Ковачевић. Међутим, већ 28. августа, на ванредној скупштини задругара, извршене су одређене кадровске промене. Од тада су Управни одбор сачињавали: Сретен Сретеновић (председник), Витомир Главоњић, Милинко Богетић, Душан Трифуновић и Радиша Парезановић, а Контролни: Вукашин Ковачевић, Добрица Богетић и Миливоје Пајић. Због тога што у задругу није унео имовину, искључен је Мирослав Ковачевић. На редовној скупштини, која је одржана 6. фебруара 1952. године, за председника задруге и њеног управног одбора изабран је Вукашин Ковачевић, за потпредседника Сретен Сретеновић, а за чланове: Јосип Главоњић, Витомир Главоњић и Милинко Богетић док су Контролни одбор сачињавали: Радиша Парезановић, Душанка Трифуновић и Драган Милисављевић.³³

Упркос великом залагању задругара, тешкоћа у овој СРЗ било је превише. Посебно због тога што је земљиште задругара — разбацано, расцепкано и недовољно плодно...

Сељачка радна задруга „Црвена звезда“ у Губеревцима основана је 25. септембра 1949. године. У њу је ступило 25 домаћинства: Михаила Николића, Миљка Поповића, Живојина Јечменића, Радослава — Мила Плазинића, Вуколе Ђендића, Милована Плазинића, Савете Вујиновић (са којом је живела Лена Радетић), Гвоздена Ђендића, Живорада Јечменића, Бошка Вукајловића, Драгомира Клисарића, Мијата Клисарића, Добрислава Ђендића, Мијата Ђен-

дића, Радована Јечменића, Милинка Вујиновића, Добривоја Вујиновића, Михаила Милошевића, Драгана Танасковића, Грујице Грујичића, Милоша Вуловића, Драгутина Ковачевића, Живорада Марковића, Иванка Ђендића и Љубомира Јечменића. У овим домаћинствима живео је 101 члан. У задругу је унесено 112,47 хектара земље, с тим што је део добијен од друштвеног земљишта, посебно у Горачићима. Вредност имовине процењена је на 1.124.510 динара. Највише земљишта унела су у задругу браћа Радослав — Миле и Ранко Плазинић — 21 хектар. Преко пет хектара још само: Живојин Јечменић, Миљко Поповић, Савета Вујиновић, Гвозден Ђендић, Добрислав Ђендић, Милош Вуловић, Иванко Ђендић и Љубомир Јечменић. Међу задругарима било је и пуких сиромаша, оних који су удружили и мање од једног хектара земље: Драгомир Клисарић, Мијат Клисарић, Добривоје Вујиновић, Михаило Милошевић и Драган Танасковић.

Први Управни одбор СРЗ у Губеревцима сачињавали су: Михаило-Миле Николић (председник), Миљко Поповић (потпредседник), Живојин Јечменић, Драгомир Клисарић и Радослав — Миле Плазинић, а Контролни: Бошко Вукајловић, Живко Плазинић и Савета Вујиновић. Касније су вршене промене, па су у Управни одбор бирани: Радослав — Миле Плазинић (председник), Радојица Ђендић, Драгутин Ковачевић, Никола Вуловић и Михаило Милошевић.³⁴

У 1950. години СРЗ „Црвена звезда“ имала је 10 волова и две кобиле. У наредној — купљена су два коња. Уређено је и економско двориште.

Ова задруга, релативно економски јака, била је позната по воћарским производима. Са државним предузећима уговорила је у 1950. години продају тржних вишкова за 224.190 динара: 40 кгг вуне, 2.000 кгг купуса, 5.000 кгг младог кромпира, 1.000 кгг раног кромпира, 15.000 кгг јесењег кромпира, 1.000 кгг летњих јабука и 4.000 кгг јесењих, 10.000 кгг шљива, 500 кгг сувих шљива, 200 кгг трешања, 200 кгг ораха, 1.000 кгг сира, 300 кгг кајака, 1.000 кгг овса, 200 кгг живинског меса и 2.000 комада јаја. Уз то: 1.200 кгг меса од дебелих свиња, 4.000 кгг меса од крупне и 750 кгг меса од ситне стоке...³⁵

У Гучи је, 27. октобра 1949. године, основана још једна селачка радна задруга. Удружили су се пољопривредници у засеоку Белица. СРЗ „Белица“ окупила је 100 чланова из 25 домаћинстава, која су удружила 122,02 хектара земље, 11 волова, седам крава, две

свиње, 30 оваца, два коња, четвора кола, четири плуга, три ралице и пет дрљача. На оснивачкој скупштини били су Миливоје Радовановић — Ивановић, Мијат Драмлић, Радомир Стефановић, Милосав Стефановић, Бранислав Ивановић, Никола Ивановић, Радиша Ивановић, Милорад Анђелић, Ђорђе Анђелић, Милосав Анђелић, Михаило Анђелић, Ђоко Анђелић, Тихомир Протић, Борисав Шушић, Гина Шушић, Манојле Драмлић, Недељко Милутиновић, Милета Милутиновић, Милутин Милутиновић, Радиша Ђекић, Радосав Рајић, Славимир Станић, Радојка Томовић, Милутин Бугарчић, Даница Бугарчић, Миленко Протић, Олга Протић, Радомир Рајић, Миломир Драмлић, Обрен Анђелић, Добринка Станић, Станојла Давидовић, Милица Стефановић, Лепосава Стефановић, Марија Стефановић, Станмирка Протић, Перса Анђелић, Никосава Анђелић, Јованка Анђелић, Радојка Радовановић — Ивановић, Румена Радовановић — Ивановић, Љубица Ивановић, Бранка Бугарчић и Јела Томовић. Тада је одлучено да се задруга за обртна средства може да задужи до 1.000.000, а за инвестиције до 2.000.000 динара.

У први Управни одбор изабрани су: Милутин Бугарчић (председник), Радосав Рајић, Радомир Стефановић, Манојло Драмлић и Радиша Ивановић, а у Контролни: Миливоје Радовановић — Ивановић, Божо Шушић и Миодраг Рајић.³⁶

Пошто је регистрована тек 20. децембра 1949, практично је Сељачка радна задруга „Белица“ почела да ради у наредној години. Уговорила је да у 1950. години преда државним предузећима пољопривредне производе у вредности од 138.885 динара: 2.000 кгг млека, 400 кгг сира, 3.000 кгг раног и 3.000 кгг позног кромпира, 2.000 кгг вина, 3.000 кгг купуса, 20 кгг вуне, 3.000 кгг јесењих јабука, 5.000 кгг шљива, 1.500 кгг овса, 400 кгг пасуља и 500 кгг црног лука, али и 1.250 кгг мяса од дебелих свиња и 300 кгг јагњетине...³⁷

Свеједно што нису извршени у потпуности, ове планове за 1950. годину посебно ваља анализирати. Задруге су, види се, имале јако амбициозне производне планове. Уосталом, ово је и била њихова значајна функција — да обезбеде тржне вишкове хране, да помажу трудбеницима у градовима, пошто је било јасно да се обавезним откупом пољопривредних производа, који је уведен, не може да обезбеди довољно хране за градско становништво.

Иницијативни одбори за формирање сељачких радних задруга постојали су у 1949. години и у Марковици и Дучаловићима. Али, и поред велике енергије и ангажовања комуниста, изостало је

удруживање земљорадника. Већ тада се показало да су била не-реална предвиђања Среског комитета КПС у Гучи да ће постојеће задруге ојачати, омасовити се, а друге основане — у готово сваком сеоском насељу.³⁸

Наредне године формирана је још само једна — СРЗ у Грабу која је добила име Чеда Васовића, народног хероја. Оснивачкој скупштини, 14. фебруара 1950. године, присуствовали су: Милоје Ковачевић, Милан Рајичић, Живорад Шипетић, Момчило Васовић, Станко Бајчетић, Милојко Јовичић, Љубинко Илић, Радојица Цикић, Милош Рајичић, Станојло Васовић, Ратко Јовичић, Миодраг Вујовић, Јаћим Илић (односно његов унук Љубинко), Будимир Шипетић, Румена Ковачевић, Милостива Јовичић, Босилка Јовичић, Милоје Јовичић, Милунка Јовичић, Иванка Васовић, Миљка Бајчетић, Душанка Рајичић, и Лена Шипетић. Задругар је био и Станислав Вујовић, а ускоро и домаћинство Мијаила Ковачевића. Касније је у задругу ступио и Драгутин Шипетић. Они су, сви заједно, у задругу унели око 100 хектара земљишта, а добијено је и поприлично друштвене имовине.

На оснивачкој скупштини за председника Управног одбора изабран је Милоје Ковачевић, а за чланове: Милан Рајичић, Станислав Вујовић, Живорад Шипетић и Милојко Јовичић. У Контролни одбор: Станко Бајчетић (председник), Станојле Васовић и Милош Рајичић.

Тада је одлучено да окућница за домаћинство од три члана буде 50 ари. За сваког наредног члана додавано је још по 10 ари, с тим да окућница једног домаћинства, која се не удружује у задругу, не може да надмаши један хектар земље. Висина уписнине — удела за свако домаћинство није прелазила 200 динара. Договорено је да се СРЗ може задужити за основна средства до 500.000, а за инвестиције до 1.000.000 динара. Пошто су стигла и одговарајућа одобрења, Извршни одбор Среског народног одбора среза драгачевског, као надлежан, регистровао је Сељачку радну задругу „Чедо Васовић“ 15. марта 1950. године.³⁹

Задруга у Грабу била је економски најјача у Драгачеву. Она је одмах по оснивању уговорила за 1950. годину предају државним предузећима воћарских производа за 106.500 динара: 10.000 кгр шљива браница, 10.000 кгр шљива индустријских и 7.000 кгр јесењих, јабука.⁴⁰

Као и у другим сељачким радним задругама, и у Грабу су најзначајније одлуке доношене на најдемократскији начин. Нај

виши орган задруге била је скупштина, чије је одлуке извршавао Управни одбор. Ово су нам, приликом истраживања, потврдила сва три њена председника: Милоје Ковачевић, Милан Рајичић и Живорад Шипетић.⁴¹

И задруга у Грабу имала је своје економско двориште. Набавила је и нешто ситне механизације...

Већ под крај 1950. и 1951. години, сведоче задругари, nestало је полета у извршавању производних планова сељачких радних задруга у Драгачеву. Јавили су се озбиљни знаци кризе, која је нарочито дошла до изражаја у 1952. години, која је, уједно, означила и почетак краја сељачких радних задруга у Драгачеву. То стање и почетак ликвидације СРЗ сведочи низ званичних извештаја. Два су, чини се, посебно карактеристична.

Срески комитет КПС у Гучи, са потписом секретара Здравка Новаковића, известио је 20. маја 1952. године Обласни комитет КПС у Титовом Ужицу:

„Од укупно 8 СРЗ колико смо их раније имали пет смо реорганизовали на следећи начин:

— Две су реорганизоване на принципу економије при земљорадничким задругама (Вича и Г. Краварица).

— Једну на принципу економије СРЗ (Губеревци)

— Две СРЗ (Турица и Брањица) су остале као СРЗ с тим што су преоријентисане у производњи на оне ране које имају најбоље услове. Код ових задруга је дошло до растерећења сувишне радне снаге и то домаћинства која су имала мало или ништа земље унете у задругу.

Стање реорганизованих задруга сада изгледа овако:

1. Г. Краварица, СРЗ „Голубац“.

Приликом реорганизације задругарима је враћено 83 ха земље, инвентара у вредности 180.000 динара и стоке у вредности 169.000 динара.

Реорганизацијом задруге задругари су унели — дали за економију задруге општег типа, која је основана, 11 ха оранице, 1 ха ливаде, 8 ха пашњака, 5 ха воћњака и један хектар шуме. Од стоке су дали за економију 42 комада оваца и један пар волова. Од инвентара једну шталу, један овчарник, две воденице, једна воловска кола, два плуга отргача, две дрљаче, једну сејачицу за кукуруз, једну вршалицу, један ручни круњач, један тријер, један заграштивач и једну сечку за репу.

Финансијско стање код ове задруге је следеће:

а) Имовина задруге по попису	1.122.955 дин.
б) Саднице	67.500 дин.
в) Исплаћени инвентар	53.000 дин.
г) Разна потраживања задруге	279.090 дин.
д) Овчарник	64.000 дин.
ђ) Дуг задругара и разна предузећа	119.650 дин.

Укупна имовина 1.706.105 дин.

Задруга дугује:

а) Задругарима за унету стоку	545.000 дин.
б) Разним предузећима и установама	886.422 дин.

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

в) За радне дане задругарима	135.000 дин.
г) Фондовима	404.230 дин.

Укупно дуг	1.970.652 дин.
Вишак дуга	264.547 дин.

Економија земљорадничке задруге у производњи сада је оријентисана на сточарство и воћарство.

2. Вича, СРЗ „Нови дани“

Реорганизацијом задругарима је повраћено 108 ха земље, инвентара у вредности 340.000 динара, стока у вредности 280.900 динара.

Задругари су унели у економију земљорадничке задруге 3 ха оранице, 60 ари ливаде, 4 ха вотњака и 4 ха шуме. Од инвентара једну шталу, једну провизорну шталу за стоку и једну децималну вагу.

Финансиско стање код задруге:

а) Имовина задруге по попису	1.699.500 дин.
б) Задругари дугују задрузи	580.239 дин.
в) У садницама	63.964 дин.

Укупна имовина	2.533.703 дин.
----------------	----------------

Задруга дугује:

а) Разним предузећима	1.027.912 дин.
б) Инвестиционој банци	1.358.396 дин.
в) Дуг за стоку и опрему	529.002 дин.
г) За закупнину задругарима	37.000 дин.
д) Допринос аору*	3.655 дин.
ђ) Задругарима за радне дане у 1952. г.	20.000 дин.
е) Фондовима	167.956 дин.
ж) Задругарима за унету стоку	259.000 дин.

Укупан дуг	3.402.921 дин.
Вишак дуга	869.218 дин.

3. Губеревци, СРЗ „Црвена звезда“

Задругарима је приликом реорганизовања повраћено за 82 ха земље, инвентара у вредности 205.000 динара и стоке у вредности 98.200 дин.

За економију задругари су дали 3 ха оранице, 12,30 ха ливаде, и 11 ха пашњака, 13 ха воћњака и 2 ха шуме. Од стоке једног коња и 16 оваца. Од инвентара 1 тријер, једна коњска кола, један плут ортач и вршаћу гарнитуру.

Стање активе и пасиве код ове задруге се показало према томе више дуга не постоји.

Економија је у производњи оријентисана на воћарство и сточарство, јер ове пране одговарају условима на овоме месту. Срески Комитет је мишљења да ову економију укључи (у) земљорадничку задругу, а то ћемо и учинити јер ћемо на тај начин имати више услова — могућности за даљи развој и јачање задружне економије.

4. Сељачке радне задруге „Будућност“ у Турици и „Нови дани“ у Врањници које смо реорганизовали само у погледу преоријентације у производњи и смањен број радне снаге који је био као вишак, стање код њих је у земљишту, инвентару, стоци и др. остало је скоро исто, изузев неко мало смањење јер обично се поклапало да су као вишак радне снаге одлазили из задруге у привреду они чија домаћинства приликом ступања у задругу су унела врло мало или нимало земље, стоке и инвентара.

Чланови партије у вези са реорганизацијом задруга имали су добро држање, није било и нема неког застрањивања по овом питању. У почетку док није писмо ЦК КПЈ о даљим путевима социјалистичког преображаја...

* АОР је административно оперативно руководство. У овом случају — срески народни одбор у Гучи.

СЕЉАЧКЕ РАДНЕ ЗАДРУГЕ У ДРАГАЧЕВУ

довољно разјашњено, било је међу задругарима и члановима партије погрешног тумачења и схватања по питању реорганизовања здруга, тако и међу задругарима правилно је схваћено у свим задругама које су реорганизоване“.⁴²

Извештај Среског савеза земљорадничких задруга у Гучи од 20. септембра 1952. године, са потписом председника Драгана Станојевића, довољно је речит у сликању стања сељачких радних задруга:

„У почетку године имали смо 8 СРЗ од којих је у марту т. г. извршена реорганизација у економији зем. задруга код СРЗ и то: у Вичи, Губеревцима и Горњој Краварици. Унета земља и инвентар враћен је задругарима, изузев ко је од њих добровољно дао за економију З(емљорадничке) З(адруге) извештајног пословања код ових задруга показале су се велике суме пасиве, те да су и даље продужиле рад на досадашњем принципу задруге би биле у још већем губитку и ако код СРЗ фактички неможе и несме да буде губитак јер ово мора да трпи вредност радног дана.

Осталих пет задруга такође су се реорганизовале на други начин, тако да су извршен број домаћинстава са мање унете земље и инвентара отпустили из задруге од којих је 80 одсто још одмах отишло у привреду. Ове задруге преоријентисале су се и у производњи на тај начин што су одустале од нерентабилне производње неких култура или их смањиле на рачун повећања других. Задруга у Врањици форисрала је сточарство, у Ртарима сточарство и воћарство, у Турици повртарство итд. На овај начин рада постигнуте су бољи резултати рада али су и они недовољни да би задруга могла да даље јача и развија се у напредно социјалистичко газдинство. Овоме је разлог што су све ове задруге још економски слабе, са мало домаћинстава, не располажу са довољно средстава за производњу. Ни једна од задруга још нема свој трактор нити има средстава да исти купи без инвестиционих кредита. Фондови код задруга су доста мали, мада је код неких задруга могло да се оставе већи фондови, али је вођена неправилна политика и борили се да се од добијених прихода што више раздели задругарима на трудодане не издавајући пун износ за фондове и јачање задружне акумулације (на пример СРЗ у Прабу).

Такође једна од кочница за правилан рад и развој задруга поред осталог јесте несхватање од стране задругара задругу својом. Још увек неки задругари гледају више на окућницу него на задружну имовину.

Још један од недостатака у СРЗ код нас јесте што се до сада није водило рачуна о обрачунавању и исплати закупнине на унету земљу, тако да су на овај начин трпела домаћинства која су унела већи посед а нису имала радне снаге да запосле у задрузи и на овај начин се долазило до одређивања социјалних фондова за помоћ оваквим породицама што је често доводило до свађе и нејединства, било да су се противила домаћинства на мали социјални фонд, или да су се противила домаћинства која су имала највише трудодана. Ово питање ће бити решено у овој години на најправилнији начин кроз правилно обрачунавање и исплату закупнине.

Једна од најслабијих задруга је СРЗ у Турици, која је после реорганизације у пролеће ове године, остала са 10 домаћинстава, од којих ради у задрузи 8 док су се два запослили у привреди — у Лучанима. Када је вршена анализа код ове задруге, она је од реорганизације смањила број радних дана и они који су изашли из задруге отишли су и запослили се већином у Лучанима. Задруга је са ових 8 домаћинстава гајила повртарство од кога је имала прихода преко 100.000 динара. Произвели су 6.000 кг. пшенице, имају свега хектар и по засејаног кукуруза и два хектара кромпира. До сада нису делили задругарима никакав аванс у новцу нити намерницама — натури што код задругара ствара негодовање. Од сточног фонда имају 1

пар волова. Приплодне стокe немају нити намеравају куповати јер и за постојећу немају хране. Ради малог сточног фонда немају ђубрива које је неопходно за њихове њиве. Од сретстава за производњу у овој години нису ништа куповали. До сада дугују близу пола милиона банци и предузећима, док њима извeстан број задругара дугује веће суме.

Све остале задруге су доста добро у односу на ову задругу и већ примењујући привредни рачун напуштају нерентабилне послове а предузимају мере на примени рентабилних.

СРЗ у Ртарима набавила је један дизел мотор и монтирала млин који не само да чини услуге члановима СРЗ већ читавој околини, а тиме ствара за рад задруге извесне приходе за даљу акумулацију задруге. Задруга има прилично велики сточни фонд који је обезбедила сточном храном. Такође је направила две силојаме и силирала преко 15.000 кгр зелене хране.

СРЗ у Белици такође је учинила и по питању млина и силирања хране исто као и задруга у Ртарима и ова задруга има изгледа за даљи развој, под мало слабијим условима од Ртара.

СРЗ Врањица оријентисала се на гајење стокe, а нарочито приплодних крава од којих има велике приходе. И ова задруга је купила мотор, камење и трансмисију за млин и већ од пре 15 дана ради са млином.

СРЗ у Грабу економски најјаче стоји од свих задруга само им фали организација рада. Један од недостатака код ове задруге јесте и немање књиговође што им онемогућава правилну примену привредног рачуна итд.

Материјално стање код чланова СРЗ у односу на приватнике далеко је у бољем положају када се гледа на приватнике равне овим домаћинствима пре ступања у задругу. Ово нарочито у Грабу и Ртарима.⁴³

Ова два извештаја, без посебног коментара, најбоље сведоче стање сељачких радних задруга у Драгачеву пред почетак њиховог ликвидирања. Све је јасније ако се дода и оно што је констатовано, у септембру 1952. године, у једном реферату Драгана Станојевића: да задругари не схватају задругу као своју, да „престаје интерес за задружно газдинство“, да је све израженије „окретање окутњици (као пример Турица и став председника Врањичке задруге да се то и у Врањици спроведе), да се повећају окутњице и распарча задружна имовина“. У задругама се, како је, посебно, истичано, „у ранијим годинама много инвестирало“, највише улагањем сопствених средстава. Међутим, испоставило се да недостају средства за враћање кредита.⁴⁴

Таква је била ситуација у сељачким радним задругама у 1952. години. Неке су, види се, одмах реорганизоване, што је практично значило престанак њиховог рада (Губеревци, Вича и Горња Краварица). Код других је реорганизација у суштини значила привремено одлагање престанка рада. Карактеристичан је у том погледу пример СРЗ у Врањици: на скупштини одржаној 25. марта 1952. године одлучено је да задруга не буде расформирана, а већ 30. децембра изабрана је ликвидациона комисија (Страјин Божанић, Стојан Новаковић и Милија Броћић).⁴⁵ Задруга у Турици ликвидирана је још раније.

Практично, Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга, која је објављена у „Службеном листу ФНРЈ“ 30. марта 1953. године, у Драгачеву је већ била спроведена, мада су се, примера ради, задругари у Ртарима противили укидању њихове сељачке радне задруге.⁴⁶

Већина домаћинства изашла је из сељачких радних задруга економски видно ослабљена. Требало је да прође неколико година да се опораве...⁴⁷

Иако је задружни покрет у Драгачеву имао дубоке корене и осведочене традиције, очигледно је да експеримент са образовањем сељачких радних задруга — као и другде у нашој земљи — није успео. Настале, бар у Драгачеву, у време тешких спољно-политичких прилика и у условима економске блокаде наше земље после Резолуције Информбироа, без довољно правовремене економске потпоре државе, уз то са већином чланова из економски слабих домаћинства, ове задруге за традиционално сумњивог драгачевског сељака према свакој новаторији, приврженог „својој земљици и својој кућици“, нису биле права алтернатива за социјалистички преображај села и пољопривреде. Уз низ других узрока, који се помињу у сачуваним документима, то су били довољни разлози да коначно буду расформиране. Земља, стока и друга имовина подељене су члановима, мада ни из далека у вредности коју су имале пре уношења у задруге. Општедруштвена имовина из њих пренесена је у власништво земљорадничких задруга општег типа, истина тек после још једног експеримента — формирања и неславног краја Среског пољопривредног добра „Андрија Главоњић“ са седиштем у Гучи.

НАПОМЕНЕ

1. Међуопштински историјски архив (у даљем тексту: ИАЧ), Срески комитет КПС среза драгачевског, К.2 и 25.
2. Исто.
3. Исто.
4. Казивања Адама Грујовића, пензионера из Чачка, аутору.
5. Као под 1.
6. Исто.
7. Казивања Драгана Станојевића, пензионера из Чачка (родом из Горње Краварице), аутору.
8. Исто.
9. ИАЧ, Збирка докумената о сељачким радним задругама у Драгачеву, К. 1.
10. Исто.
11. ИАЧ, Срески комитет КПС среза драгачевског, К. 2 и 25.
12. Исто.
13. Исто.
14. Казивања Милутина Божанића, пензионера из Чачка (родом из Гуче), аутору.
15. ИАЧ, Срески комитет КПС среза драгачевског, К. 2 и 25.
16. Као под 9.
17. Као под 15.
18. Исто.
19. Као под 15.
20. Као под 15.
21. Као под 15.
22. Исто; Радисав Недовић, „Ртари“, Месна заједница Ртари, 1983, стр. 140—143.
23. Исто.
24. „Победа“, 19. септембра 1949. године, комплет код Милана Ђоковића, новинара и публицисте из Чачка.
25. „Победа“, 26. септембра 1949. године, комплет код Милана Ђоковића.
26. ИАЧ, Срески комитет КПС среза драгачевског, К. 2 и 25.
27. Исто.
28. Записник код Радисава Недовића, публицисте из Чачка.
29. ИАЧ, Збирка докумената о сељачким радним задругама у Драгачеву, К. 1. Списак је сачинио Данило Марић, пензионер из Турице.
30. Као под 26.
31. Као под 29.
32. Као под 26.
33. ИАЧ, Збирка докумената о сељачким радним задругама у Драгачеву, К. 1.
34. Исто.
35. Исто.
36. Исто.
37. Као под 26.
38. Као под 26.
39. Као под 33; казивања Живорада Шипетића, пензионера из Граба, аутору.
40. Као под 36.
41. Исто; казивања Живорада Шипетића, пензионера из Граба, аутору.
42. Као под 26.
43. Документ код Драгана Станојевића, пензионера из Чачка.
44. Исто.
45. ИАЧ, Збирка докумената о сељачким радним задругама у Драгачеву, К. 1.
46. Казивање Деспота Дејана Бојовића и Радисава Недовића из Чачка (обојица су родом из Ртара).

47. Казивања Живорада Шипетића, пензионера из Граба, Милана Рајићића, земљорадника из Граба, Михаила Мила Николића, пензионера из Губереваца, Радослава — Мила Плазичића, земљорадника из Губереваца, Драгана Станојевића, пензионера из Чачка, Милутина Бугарчића, пензионера из Гуче, Крстомира Вукосављевића, пензионера из Гуче, Милица Недовића, пензионера из Ртара, и Данила Марића, пензионера из Турице. Они су аутору много помогли да буде комплетирана документација о сељачким радним задругама у Драгачеву, да расветли и неке моменте којих нема у документацији, па им аутор изражава захвалност за пружену помоћ.

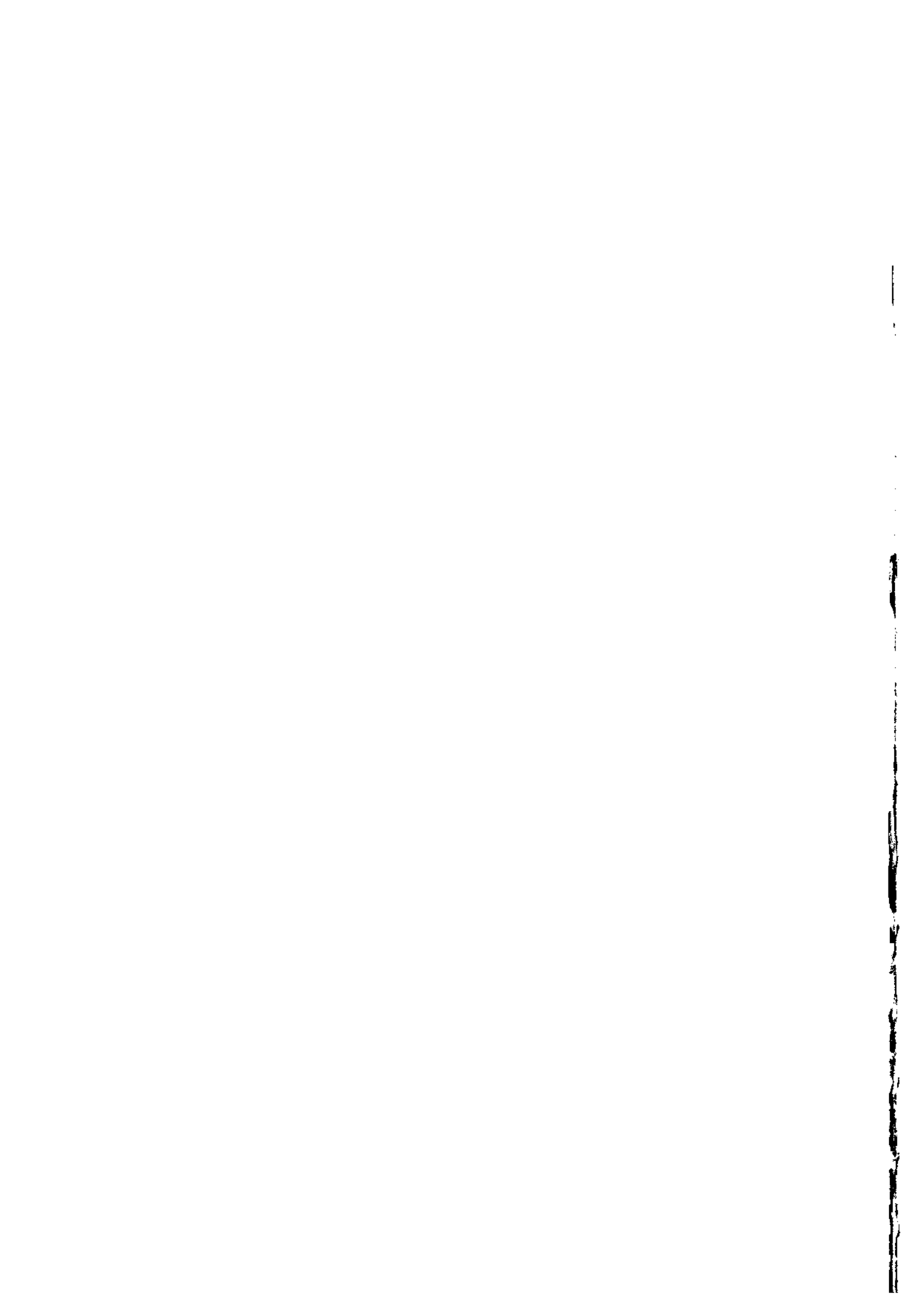
LES COOPÉRATIVES PAYSANNES DE TRAVAIL DANS LA RÉGION DE DRAGAČEVO

Les coopératives agricoles ont une longue tradition dans la région de Dragačevo, située dans l'Ouest de la Serbie. Une place à part y est occupée par une expérience effectuée sous l'influence de l'URSS, mais qui n'avait pas été suffisamment vérifiée dans la pratique soviétique; il s'agissait des efforts, fournis par le pays tout entier et visant à permettre, par la mise en commun des biens et du travail, une rapide transformation socialiste de l'agriculture et des campagnes.

Dans la région de Dragačevo huit coopératives paysannes de travail furent fondées à partir de 1949, bien que l'on en eût envisagé la formation dans chacune des agglomérations. Les paysans s'associèrent dans les villages suivants: Vranjica (Guča), Rtari, Viča, Gornja Kravarica, Belica (Guča); Guberevci, Turica et Grab. Ils mirent en commun leurs terres, leurs bétails et leur outillage agricole. Les membres de ces coopératives obtenaient, pour le travail fourni, un équivalent en argent et en produits agricoles. Ces organismes formèrent immédiatement leurs «cours économiques» comportant tous les bâtiments nécessaires, en y investissant d'importantes ressources. Les produits agricoles, restés après la répartition de la récolte entre les coopérateurs, étaient vendus, sur la base des contrats préalablement passés, aux entreprises commerciales d'État, mais à des prix inférieurs à ceux de marché. C'est ainsi que l'on chercha à aider les travailleurs des villes.

Cependant, dès la fin de la première année, les difficultés économiques s'aggravant, on put constater que les paysans, se méfiant de toute innovation et traditionnellement attachés à leurs terres, s'occupaient beaucoup plus de celles dont ils étaient restés propriétaires que du travail dans la coopérative. L'État, se trouvant dans une situation difficile après la Résolution du Kominform, ne put offrir à ces coopératives une aide substantielle, si bien qu'elles finirent par s'éteindre. Dans la région de Dragačevo, cela se produisit même avant le Décret publié le 30 mars 1953 et réglant les rapports de propriété et la réorganisation des coopératives paysannes de travail.

L'ouvrage présent décrit, sur la base de nombreux documents conservés, la naissance et le développement des coopératives paysannes de travail dans la région de Dragačevo, mais aussi leur disparition graduelle. L'auteur a analysé, en particulier, les conséquences de cette expérience manquée dans les villages du Dragačevo.

IN MEMORIAM

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

После краће болести, у Београду је 26. септембра 1986. године умро, а два дана касније сахрањен на Чачанском гробљу, Драгољуб Д. Јовашевић, диригент, композитор, етномузиколог, музички педагог, стваралац који је дао значајан допринос развоју музичког живота и културе уопште у Титовом Ужицу и Чачку и иза себе оставио запажено уметничко дело, за које је добио, поред осталих признања Вукову награду, Орден рада са сребрним венцем, Повељу заслужног уметника Удружења музичких уметника СР Србије, а 1982. године проглашен је за заслужног радника и грађанина општине Чачак.

Јовашевић је рођен 29. јула 1920. у Чачку, у занатлијској породици. Основну школу и нижу гимназију завршио је у родном граду, а учитељску школу у Ужицу. Као ученик Учитељске школе био је члан школског, па градског хора „Златиборска вила“, у коме је одмах постао и асистент хоровађе. Тада је написао и своје прве музичке композиције и започео уметнички рад, који је трајао све до смрти. У јануару 1941. постављен је за учитеља у селу Градац на Голији. Пошто је наступио рат, вратио се у Ужице. У слободном граду постао је диригент у Уметничкој чети Ужичког НОП одреда „Димитрије Туцовић“, која је имала и своје позориште и наступала на приредбама за грађане, борце и рањенике. Имао је част да диригује

„Интернационалу“ на свечаној прослави 24. годишњице октобарске социјалистичке револуције, а тој приредби, у Ужицу, присуствовали су чланови највишег устаничког руководства земље. После пада Ужичке републике, хапшен је и злостављан. Од 1943. године у Ужицу је дириговао црквеним хором, у коме су се налазили углавном припадници НОП-а. По ослобођењу Ужица 10. октобра 1944. године ступио је у уметничку групу Ужичког НОП одреда, са којом је припремао програме и давао их за борце и народ. Био је тада диригент, кореограф, писац и режисер актуелних скечева. После коначног ослобођења земље постигао је видне успехе као хоровађа у Ужицу и наставник музике у Учитељској школи. За такав рад добио је више признања.

У родни Чачак вратио се 1951. године. У Културно-уметничком друштву „Абрашевић“ радио је са великим жаром и огромном енергијом. Под његовим уметничким руководством ово друштво доживело је истински препород. Иницирало је оснивање Ниже музичке школе, чији је био и први директор. Од аматера је тражио да постижу највише уметничке домете, што се посебно видело када су извођена музичко — сценска дела: „Ковачев син — студент“, „Зачарана фрула“, „Мамзел Нитуш“.

Из Јовашевићеве педагошке радионице изашли су племенити гласови Радмиле Бакочевећ, првакиње Београдске опере, Александра Веселиновића, солисте Београдске опере, Миодрага Ставрића, истакнутог оперског певача, али и Љубинке Докић — Даријевић, шефа балета у Бриселу. У свет озбиљне музике увео је и низ млађих уметника.

Као председник Уметничког савета и стручног жирија, Јовашевић је дао видан допринос афирмацији Драгачевског сабора трубача и трубацтва уопште. Објавио је преко 100 радова у стручним и научним часописима у Ужицу, Чачку, Загребу, Београду и Сарајеву, а превођен је и на немачки језик. У рукопису, комплетно завршена, остала му је књига „Завичајни рукопис“. За Музиколошки институт САНУ написао је запажену историју музике у Чачку. Са сличним прилозима огледао се и у енциклопедијским издањима Југословенског лексикографског завода „Мирослав Крлежа“ у Загребу. Био је први музички уредник Радио — Чачка и један од најсвеснијих сарадника „Чачанског гласа“ и часописа „Градац“ у Чачку. Као композитор највише је постигао компонујући музику за Велики школски час у Крагујевцу 1979. године — на текст поеме Бранка В. Радичевића „Текла река Лепеница“ и стварајући, 1981. године, кантату „Из дана

ужичких партизана". Био је музички сарадник на документарном филму „Чачак на Морави" Бране Теловића и дугометражним филмовима „Први грађанин мале вароши" и „Девојка" Пурише Ђорђевића. Као професор музике у ОШ „Ратко Митровић" у Чачку стекао је највише педагошко звање.

Драгољуб Д. Јовашевић објавио је десет већих прилога у Зборнику радова Народног музеја у Чачку:

ОБИЧАЈИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ (II, 175),

МОРАВКЕ — НАРОДНЕ ПЕСМЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА (III, 175),

НАРОДНО ГАТАЊЕ УЗ БОЈЕЊЕ ПРЕЋЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ (IV, 235),

ГУСЛАРИ И ГРАДИТЕЉИ НАРОДНИХ МУЗИЧКИХ ИНСТРУМЕНТА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ (IV, 249),

НАЗИВИ НАРОДНИХ ИГАРА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ (V, 231),

ЗАБАВЕ У ЧАЧКУ (V, 243),

ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА" — НЕВЕСТИНСКИ НАРОДНИ ОБИЧАЈ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ (VI, 283),

ПАЉЕЊЕ ПЕТРОВДАНСКИХ ЛИЛА — НАРОДНИ ОБИЧАЈ СТОЧАРА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ (VII, 197),

ЛЕКОВИТО БИЉЕ У ОБИЧАЈИМА И ФОЛКЛОРУ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА (VIII, 115), и

МЕЛОГРАФИЈА ПЕСАМА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ (IX, 221).

Радован М. МАРИНКОВИЋ

С А Д Р Ж А Ј

1. Др ГОРДАНА МАРЈАНОВИЋ—ВУЈОВИЋ — Врсте и типови накита XI и XII века из некропола у Србији — — — — —	5
2. НЕДЕЉКА ЉАМИЋ—ВАЛОВИЋ — Античка цигларска пећ у Чуко- јевцу — — — — —	21
3. Др БРАНКО ВУЈОВИЋ — Профана архитектура у Србији у доба кнеза Милоша — — — — —	39
4. НЕВЕНКА ВОЈОВИЋ — Крајпуташа код Палибрчког гроба у Рокцима	67
5. КОВИЉКА ЛЕТИЋ — Основна женска школа у Чачку — — — —	83
6. РАДОЈКО НИКОЛИЋ — Клесар Јосиф Симић — Теочинац — —	103
7. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ — Драгачевске биографије — Милић и Симо Радовић из Каоне — — — — —	127
8. ДЕЛФИНА ДИЛПАРИЋ — Непозната слика Моше Шоановића — —	159
9. Мр ДРАГАН СУБОТИЋ — Друштвено-економски положај радничке класе и социјалистички покрет у Чачку од 1906. до 1910. године —	163
10. НОВАК ЖИВКОВИЋ — Чибучки тефтер нахије старовлашке за 1834. годину — — — — —	205
11. Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ — Банкарство у чачанском крају до првог светског рата — — — — —	243
12. РАДОВАН МАРИНКОВИЋ — Сељачке радне задруге у Драгачеву —	283

C O N T E N U

1. Dr GORDANA MARJANOVIĆ—VUJOVIĆ — Espèces et types de bijoux des XI ^e et XII ^e siècles dans les nécropoles de Serbie — — — — —	5
2. NEDELJKA LJAMIĆ—VALOVIĆ — Four à briques antique de Čukojevac	21
3. Dr BRANKO VUJOVIĆ — Architecture profane de Serbie à l'époque du prince Miloš — — — — —	39
4. NEVENKA BOJOVIĆ — Monuments funéraires de Palibrčki grob près du village de Rokci — — — — —	67
5. KOVILJKA LETIĆ — École primaire de filles à Čačak — — — — —	83
6. RADOJKO NIKOLIĆ — Josif Simić—Teočinac tailleur de pierre — — — — —	103
7. DRAGOLJUB M. PAVLOVIĆ — Les biographies du Dragačevo — Milić et Simo Radović de Kaona — — — — —	127
8. DELFINA DILPARIĆ — Un tableau inconnu de Moša Šoamović — — — — —	159
9. DRAGAN SUBOTIĆ — La condition socio-économique de la classe ouvrière et le mouvement socialiste à Čačak de 1906 à 1910 — — — — —	163
10. NOVAK ŽIVKOVIĆ — Le defter du tchibouk de la nahie de Starı Vlah pour l'année 1834 — — — — —	205
11. Dr JAROSLAV DAŠIĆ — Les banques de la région de Čačak avant la Première guerre mondiale — — — — —	243
12. RADOVAN MARINKOVIĆ — Les coopératives paysannes de travail dans la région de Dragačevo — — — — —	283

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

1. Др ГОРДАНА МАРЈАНОВИЋ — ВУЈОВИЋ, археолог, научни саветник, Народни музеј, Београд
2. НЕДЕЉКА ЉАМИЋ — ВАЛОВИЋ, археолог, Краљево
3. БРАНКО ВУЈОВИЋ, историчар уметности, професор универзитета, Београд
4. НЕВЕНКА БОЈОВИЋ, етнолог, Народни музеј, Чачак
5. КОВИЉКА ЛЕТИЋ, дипломирани историчар, Београд
6. РАДОЈКО НИКОЛИЋ, просветни саветник, Чачак
7. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ, адвокат, Чачак
8. ДЕЛФИНА ДИЛПARIЋ, историчар уметности, Народни музеј Чачак
9. Мр ДРАГАН СУБОТИЋ, дипломирани политиколог, Чачак
10. НОВАК ЖИВКОВИЋ, археолог у пензији, Београд
11. Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ, ванредни професор Педагошко-техничког факултета, Чачак
12. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар, Чачак

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичке заједнице науке Србије, Основне заједнице науке региона Краљево и СИЗ-а културе Чачак.

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XV, 1985.

Тираж 700 примерака

Рукопис дат у штампу јула 1986.

Опсег 19½ табака и 3 табака прилога

Штампање завршено новембра 1986.